

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉNKÖNYVE XIX**

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI 1980

Handwritten signature or scribble at the bottom left of the page.

ANNALES MUSEI MISKOLCIENSIS DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XIX.

MISKOLC, 1980

CHINA CIGARETTAS

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Аннaлы Музея им. Отто Хермана, Мишкольц (Венгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Kunt Ernő és Viga Gyula
közreműködésével
szerkesztette
Szabadfalvi József

ISSN 0544—4225

A Herman Ottó Múzeum kiadása, Miskolc
A kiadásért felelős a múzeum igazgatója

TARTALOM

RÉGÉSZET

SÁNDORFI GYÖRGY: Motte típusú várak a történeti Borsod vármegyében	9
GÁDOR JUDIT—NOVÁKI GYULA: Az abaújvári földvár sánca	43
HELLEBRANDT MAGDOLNA: A Mád-Pádihegy-i bronzlelet	81
HELLEBRANDT MAGDOLNA—SIMÁN KATALIN: A Herman Ottó Múzeum 1979. évi ásatásai és leletmentései	87

MŰEMLÉKVÉDELEM

VALTER ILONA: A tornaszentandrási r. k. templom kutatása	99
S. PUSZTAI ILONA: A tornaszentandrási r. k. templom helyreállítása	131
BÉRCI LÁSZLÓ: A tornaszentandrási Mária-oltár és Mária-szobor restaurálása	143

TÖRTÉNELEM

† V. ZALÁN IRÉN: Miskolc zenei élete a két világháború között (Első közlemény)	153
--	-----

NÉPRAJZ

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Gazdasági épületek Észak-Borsodban és Gömörben. A rakodó	209
VIGA GYULA: Helynévi adatok a magyar kecsketartáshoz	227
DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA: A kenderfeldolgozás törő és rostpuhító eljárásainak munkaeszközei és terminológiái Borsod-Abaúj-Zemplén megyében	239
FÜGEDI MÁRTA: A miskolci fésűs mesterség	271
FEJŐS ZOLTÁN: Kivándorlás Amerikába a Zemplén középső vidékéről	293
BODNÁR ZSUZSANNA: Egy kárpátukrán falu lakáskultúrája	329

TERMÉSZETTUDOMÁNY

KORDOS LÁSZLÓ: A Kis-kőháti-zsomboly gerinces maradványai	353
VARGA ANDRÁS: Vásárhelyi István gyűjteménye a Herman Ottó Múzeumban I.	375

CONTENT

ARCHAEOLOGY

SÁNDORFI, GYÖRGY: Castles of Motte type in the One-time Borsod County	9
GÁDOR, JUDIT—NOVÁKI, GYULA: Rampart of the Abaújvár Earthen Fort	43
HELLEBRANDT, MAGDOLNA: The Bronze Finds from Mád-Pádihegy	81
HELLEBRANDT, MAGDOLNA—SIMÁN, KATALIN: Rescue Excavations of the Herman Otto Museum in the year 1979	87

CONSERVATION OF MONUMENTS

VALTER, ILONA: Research of the Roman Catholic Church in Tornaszentandrás	99
S. PUSZTAI, ILONA: Restoration of the Roman Catholic Church in Tornaszentandrás	131
BÉRCI, LÁSZLÓ: Reconstruction of the Mary Altar and the Mary Statue of the Tornaszentandrás Church	143

HISTORY

† VARGÁNÉ, ZALÁN, IRÉN: Music Life Between the Two World Wars in Miskolc	153
--	-----

ETHNOGRAPHY

PALÁDI-KOVÁCS, ATTILA: Farm Buildings in North-Borsod and in Gömör. The Granary	209
VIGA, GYULA: Toponymical Data of Goat Keeping in Hungary	227
DOBROSSY, ISTVÁN—FÜGEDI, MÁRTA: Tools and Terminologies of Breaking and Hair Softening Methods in Hemp Processing in County Borsod-Abaúj-Zemplén	239
FÜGEDI, MÁRTA: Comb-makers' Craft in Miskolc	271
FEJÓS, ZOLTÁN: Emigration to America from the Central Part of the Zemplén	293
BODNÁR, ZSUZSANNA: Housing Culture of a Carpathian-Ukrain Village	329

SCIENCE

KORDOS, LÁSZLÓ: Vertebrate Fauna of the Kis-Kőhát Pothole	353
VARGA, ANDRÁS: István Vásárhelyi's Collection in the Herman Otto Museum I.	375

MOTTE-TÍPUSÚ VÁRAK A TÖRTÉNETI BORSOD VÁRMEGYÉBEN

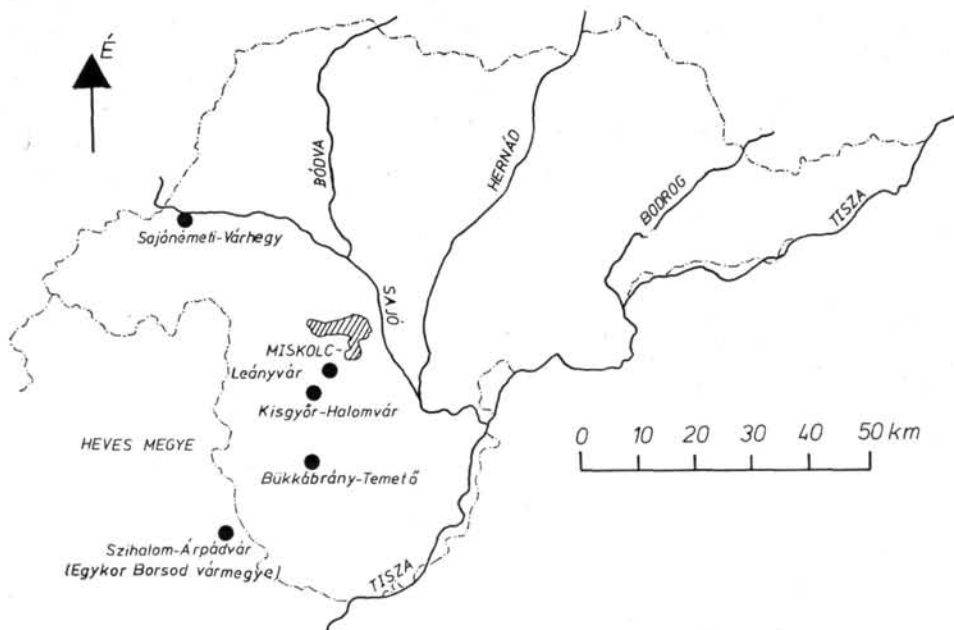
SÁNDORFI GYÖRGY

A Miskolci Herman Ottó Múzeum kezdeményezésére az elmúlt évtizedben nagyobb lendületet vett Borsod-Abaúj-Zemplén megye erőfített helyeinek vizsgálata. A kutatások elsősorban azokra a tisztázatlan eredetű földvárakra irányulnak, amelyekről csak bizonytalan — nemegyszer egymásnak ellentmondó — irodalmi utalásokat ismerünk. A munka keretében került sor a Kisgyőr község környékén levő földvárak felmérésére.¹ A felmérési rajzokat 1977 nyarán Nováki Gyulával a helyszínen egyeztetjük, és régészeti szempontból kiegészítettük őket. A rajzok, de még inkább a helyszín ismeretében figyeltünk fel arra a rendkívüli hasonlóságra, amely a kisgyőri *Halomvár* és a miskolci *Leányvár*² között van. Az egymástól 6,3 km-re levő várak telepítésük, alakjuk és méretük azonosságán túl azzal is felkeltették érdeklődésünket, hogy korábbi — más területen folytatott — kutatásaink során ilyen méretű és alakú várakkal még nem találkoztunk.

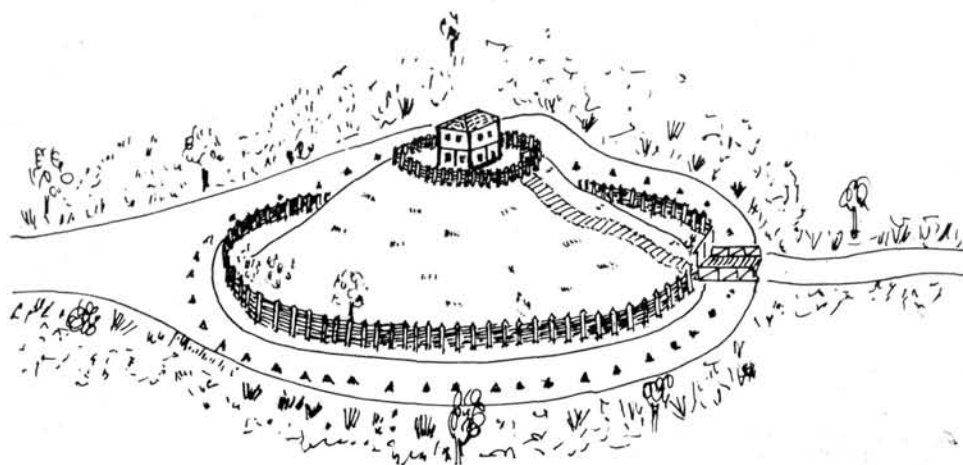
A helyszín ismeretében már megállapíthattuk, hogy mindkét vár a motte típusú földvárak csoportjához tartozik. Később bejártuk és felmértük a szintén közelben levő *Bükkábrány-Temető* és *Szihalom-Árpádvár* nevű lelőhelyeket,³ amelyeknek formája szintén arra utal, hogy a középkorban motte-típusú földvárak épültek az ott levő őskori telepek — esetleg földvárak — helyén. A feldolgozás során *Dobosy László* munkájában⁴ felhívtük a sajónémeti földvárakra. Az ott bemutatott Neogrády-féle légifelvétel, a vár vázlatrajza és *ifj. Dobosy László* felvétele egy szabályos kétrészes motte képét mutatja.

Az egy földrajzi környezetben levő négy, és a távolabbi ötödik motte azért értékesek számunkra, mert ez ideig a mai Magyarország területéről ilyen

1. A várakat 1967-ben Ráksy Miklós, Renner Péter és Lessos Miklós okl. mérnökök mérték fel.
2. Leányvárat az irodalom korábban szintén Kisgyőrhöz kapcsolta. Az 1978-ban kiadott megyetérkép szerint a vár Miskolc város közigazgatási területére esik.
3. Itt köszönöm meg Gádor Juditnak a felmérésekben nyújtott segítségét, Nováki Gyulának azt, hogy minden terepbejáráson és felmérésen társam volt. Jegyzeteit és cédulaanyagát rendelkezésemre bocsátotta és észrevételeivel hozzájárult a jelen dolgozat megírásához.
4. *Dobosy L.*, Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi kismonográfiák, 1. Miskolc, 1975. 37—41.

1. kép. Motte típusú várak a történeti Borsod vármegye területén

2. kép. Motte rekonstrukciója. A. Herrnbrod nyomán

típusú várakat a szakirodalomban még nem ismertettek⁵. A motte⁶ mesterségesen kialakított — többnyire feltöltött, ritkábban lefaragott — árokkal körülvett domb, amelynek felső szintjén (platóján) fából vagy kőből épített, védelemre is alkalmas lakóépítmény állt. A fővárdombhoz gyakran az elővár csatlakozott, amely vagy az eredeti terepszinten, vagy attól feltöltéssel kissé megemelt magasságban épült, és rendszerint a gazdasági épületeket foglalta magában.⁷ A motte rendkívül elterjedt vártípus volt Nyugat- és Közép-Európában. Több kutató őket tekinti a középkori várak első formájának.⁸ Egyes korai szerzők a merovingok idejére (486—752)⁹ *H. P. Schad'n* a VIII—IX. századra¹⁰ *P. Grimm* a IX—X. századra¹¹ helyezi eredetüket. *A. de Caumont*, a francia középkori régészet megalapítója a motték létrejöttét római előzményekből vezeti le. Bizonyíthatóan a VIII. században jelennek meg Franciaországban, és a IX. század végéig már nagy számban elterjednek. Németországban csak a X. században jelentkeznek. Valószínű tehát az a feltevés, hogy a motték szülőhazájának Franciaországot, közelebbről Normandiát kell tekintenünk.¹² Ezt támogatja az is, hogy első korai ábrázolásukat a normann hódítás történetét megörökítő bayeux-i szőnyegről ismerjük, mely a XI. század végén, Hódító Vilmos hadjáratakor ábrázolja Normandiában Dol, Rennes, Dinan és Bayeux, a szigetországban pedig a hódító normannok által épülő Hastings várát.¹³ Az ábrázolás módja részletes, így több különbséget lehet a várak között felfedezni. A sorrendben első Dol.¹⁴ A kép azt a jelenetet mutatja, amikor Conan, Bretagne grófja, elmenekül a várból. Ez a vár látszik a legegyszerűbbnek. A motte dombja alacsony, és a rajta levő fatorony is egyszerű. A feljáró lépcső felső végén kapuszerű építmény látszik.

A vár árka jól látható. Rennes vára¹⁵ már jelentősebb építmény. Dombja magasabb, és a tetején álló fatorony is erősebbnek tűnik, mint az előbbi. Itt

5. *Könyöki J.*, A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra. Bp., 1905. 213. A történeti Magyarország területén a szomszédos országok kutatói foglalkoztak mottékkal feldolgozásaikban. Lásd: *H. P. Schad'n*, Die Hausberge und verwandten Wehranlagen in Niederösterreich. Wien, 1953. Burgenland területén foglalkozik: Pomogy (Pamhagen), Pecsényéd (Pöttsching), Fraknóvár (Forchtenau), Németkeresztúr (Deutschkreuz), Dörfel (Dörfel) várakkal. *A. Fiala—A. Habovštiak T. Stefanovičova*, Der Wehrbau im 10.—13. Jahrhundert in der Sloakei. ARi. 27. 1975. 4. 441—444 Kéménd (Kamenin), Berencs (Branč), Veszele (Vesele) Karkóc (Trakovice) mottéival foglalkoznak.
6. A motte elnevezés a szakirodalomban egyre általánosabb, már a német nyelvterületen is. Pontos definíciója, latin eredete és elterjedése indokolja használatát.
7. *M. Müller-Wille*, Mittelalterliche Burghügel (Motten) im Nördlichen Rheinland. Köln, Graz 1966. 6. *H. P. Schad'n*, Die Hausberge und verwandten. 263.
8. *Könyöki i. m.* 213
9. *Könyöki u. o.*
10. *H. P. Schad'n*, Hausberge und Fluchtburgen im Burgenland. Burgenländische Forschungen, 9. 4.
11. *P. Grimm.*, Die vor und frühgeschichtlichen Burgwälle den Bezirke Halle und Magdeburg. Berlin, 1958. 143—144.
12. *H. P. Schad'n*, Die Hausberge und verwandten... 266.
13. A szőnyeg leírását és teljes képsorát lásd: *K. M. Setton*, The Norman Conquest. National Geographic Magazine, 130/1966/2. 206—251., *Pálffy J.*, Franciaország. Bp., 1978. 282., Bayeux. La tapisserie de Bayeux et la manière de vivre au onzième siècle 1966.
14. *uo.* 222.
15. *uo.*

3. kép. Dol várának ábrázolása a bayeux-i szőnyegen. (XI. sz.)

nem találunk árkot, azonban a motte dombjának két oldalán egy-egy „falat” ábrázolt a rajzoló, így tehát a mottét nem árok, hanem talán cölöpfal vehette körbe. Dinan¹⁶ a legrangosabb az ábrázolt várak sorában. A motte dombja a legmagasabb és a rajta álló faépület egy tagolt, többszintes, a többinél lényegesen nagyobb alapterületű építmény. Alsó szintjének erkélyszerű kiugrása az ábra szerint is a védelem célját szolgálta. Az árok mérete is nagyobb a többi várénál. A feljáró híd alsó végénél hasonló fa-kapu, mint Dolnál. A szőnyeg azt a jelenetet ábrázolja, amikor Hódító Vilmos katonái a vár ostroma közben fel akarják azt gyújtani. A rajzoló a békében látott várat rajzolhatta, vagy egy békében látott más várat rajzolt, mert a híd keresztülíveli az árkot, holott azt az ostrom idejére mindenképpen el kellett, hogy bontsák.

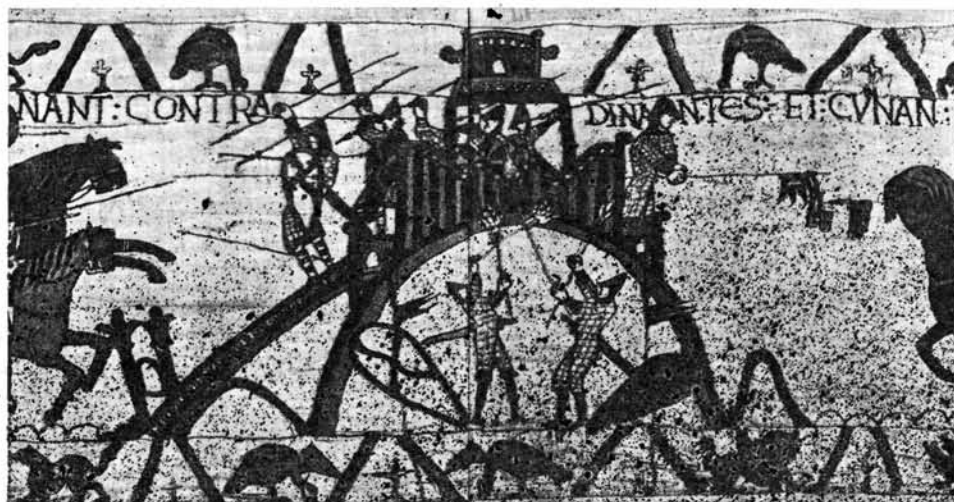
Bayeux¹⁷ kisebb, mint Dinan, de jelentősebb, mint Dol és Rennes. A motte dombja magas, meredek oldalakkal. A domb tetején a többi vártól eltérően egy újabb domb látható, amelyen a díszes, tagolt épület áll. A feljáró lépcső felső végénél külön erkélyszerűen kiugró építményt találunk. A domb tövében árkot, vagy cölöpfalat nem látni. Elképzelhető, hogy a domb magassága és meredeksége tette ezt feleslegessé. Várábrázolás szempontjából nem jelentős, azonban

16. uo. 223.

17. uo. 225.

4. kép. Rennes vára

5. kép. Dinan vára

6. kép. Bayeux vára

mint történeti adat értékes a szőnyegen utolsóként látható vár, Hastings.¹⁸ A várat a normannok építették a szigetországban, partraszállásuk után. A normann hadviselés szabálya volt, hogy a meghódított területen azonnal várat építettek a vídék védelmére, illetve, hogy a további hódításoknak legyen kiindulópontja. A képen láthatjuk, ahogyan a mottét építik, a földet egy csákányszerű szerszámmal fejtik, és lapáttal dobják fel a motte dombjának a tetejére. Érdekes az ábrázolás, a dombot ugyanis „fentről lefelé” építik rétegekben. A félig kész vár már áll a domb tetején, azonban a domb alja még hiányzik. Az ábrázoló feltehetően ezzel akarta jelezni, hogy épülő várról van szó. E képsor több más épületet is ábrázol, templomokat, palotákat, amelyek közül nem egy várszerű jelleget mutat. Elemzésünkkel itt nem foglalkozhatunk. A szőnyegen ábrázolt motték azonban fontosak voltak számunkra, mert az általunk vizsgált borsodi mottékhoz rendkívül hasonlítanak.

A motték — elsősorban nagyszámú elterjedésükkel — már a múlt században felkeltették a nyugat-európai kutatók érdeklődését. Ennek következtében a velük foglalkozó irodalom rendkívül bő és szerteágazó.¹⁹ Jellemző nyugat-európai elterjedésükre, hogy a kb. 6000 km²-es északrajnai területen 148 olyan

18. uo. 238.

19. A legújabb, válogatott német, osztrák, holland, belga, francia, angol, ír, dán irodalmat közli M. Müller-Wille, *Mittelalterliche Burghügel...* 15–17.

7. kép. Az épülő Hastings vára

lelőhelyet tartanak nyilván, amelyekből 81 biztosan motte, további 46 lelőhelyet a történelmi adatok alapján lehet a motték közé sorolni, annak ellenére, hogy a terep mai állapota ezt ásítás nélkül nem bizonyítja, és csupán 21 lelőhelyet kell kérdésesnek tekinteni, mivel a történelmi adatokat még nem tudták a helyszínnel azonosítani.²⁰ Azoknál a rajnavidéki mottéknál, ahol teljeskörű feltárás történt, a leletek igen korai eredetről tanúskodnak. Husterknupp, amely 1192-ben szerepel először az oklevelekben mint erősség, az ásításból származó leletek szerint több periódusban, a IX. sz. utolsó negyedétől a XV. sz.-ig épült, úgy, hogy közben a motte dombját megemelték.²¹ A Meerbusch város mellett (Haus Meer) feltárt motte első periódusát is a IX. sz.-ra datálta az ásító régész.²² Morvaországban (Csehszlovákia) a síkságon épült korai várak szintén motte-típusúak voltak. A belső feltöltött dombokat kerek, ovális, vagy szögletes formára alakították. Popice várának középső, piramis alakú dombján egy 20×9 m-es fa „Blockhaus” állt, amely a XII—XIV. sz.-ban épült.²³ Alsó-Ausztr-

20. uo. 6.

21. A. Herrbrodt, Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters. Beiheft d. Bonner Jahrb. Bd. 6. Köln—Graz, 1958.

22. W. Janssen—K. H. Knörzer, Die frühmittelalterliche Niederungsburg bei Haus Meer. Grevenbroich, é. n. 88.

23. J. Unger, Hausbergforschung in Südmähren mit besonderer Berücksichtigung der Ausgrabungsergebnisse zu Popice (Pollauer Berge). In: Burgen und Siedlungsarchäologie des Mittelalters. Wien, 1971. 145—146.

riában a német telepítéskor jelennek meg, de már felbomlott formát mutatnak. Általában sokkal nagyobbak, mint Normandiában. Rendszerint egy-egy helység felett épültek, és az 1200 körüli időkre keltezhető mottékban faépítmények voltak.²⁴ Közép-Lengyelországban a X. század körül kezdenek elterjedni, virágkorukat 1200 és 1400 között élik, majd ezután eltűnnek.²⁵ Dél-Szlovákiában a feltöltött központi dombok alacsonyabbak, mint Közép- és Észak-Szlovákiában, ahol a hegyes vidék lehetőséget adott a magasabb központi rész kialakítására. Ahol a feltárások kőalapokat, vagy kőfalmaradványokat eredményeztek, ott megállapították, hogy a dombon álló torony alaprajza négyzet, vagy négy-szög alakú volt és az oldalak hosszúsága elérte, vagy meghaladta a 10 métert. A motték közelében hasonló korú, leletekkel igazolt, mezőgazdasági jellegű településeket találtak. A kutatók feltételezik, hogy a várak kis földesúri központok voltak. A leletek szerint a XII. és a XIII. században keletkeztek, és a XVI. sz.-ig volt bennük élet.²⁶ Erdélyből motte-rendszerű várnak a leírását még nem ismerjük, azonban a legújabb ásatások eredményei azt sejtetik, hogy az egyetlen belső toronnyal épült vártípus már megjelenik a XIII. sz. első felében.²⁷

Azoknál a váraknál (Firtos, Budvár, Tartód és Kustaly), ahol a feltárások nem eredményeztek belső kőépületet, de a XI. sz. végére — a XII. sz. elejére datálhatók, ott az analógiák alapján feltételezhetjük, hogy egykor fa épülettel, ill. toronnyal rendelkeztek. Vizsgálva a távolabbi és közelebbi területeket, megállapíthatjuk, hogy a feudalizmus kezdetén megjelenik a korai földesúri osztály védett lakóhelye, a lakótorony, amelynek egyik fajtája a mesterségesen kialakított dombra épített fa- vagy kőtorony, a motte.

Magyarországon a mai napig általános az a nézet, hogy magánvárakat a magyarok csak a tatárjárás után kezdték építeni.²⁸ A legújabb kutatások azonban azt bizonyítják, hogy hasonlóan az általános európai fejlődéshez, már a tatárjárást megelőzően elterjedtek a kisméretű fa-föld szerkezetű magánföldesúri várak.²⁹ Véleményünk szerint a várépítést szabályozó királyi rendeletet 1247 körül IV. Béla hozta.³⁰ Számolnunk kell azzal is, hogy a tatárjárást követő 3—5 éven belül — tartva a tatárok visszatérésétől — olyan fa-földvárak is épültek, amelyek később okleveleinkben soha sem szerepeltek, mivel építésük idején királyi engedélyre még nem volt szükség. Később nem építették őket át kővárrá, elhagyták és így azok írott nyom nélkül elenyésztek.

Más részük a későbbi századokban átépült kővárrá, és az oklevelekben megjelölt várat mi már kővárként ismertük meg.³¹ Az előbbi „történelem nélküli” váraknak a kutatását korábban rendkívül elhanyagolták. A motte — amely a fenti várak csoportjába tartozik — elsősorban sík — és dombvidéki

24. H. P. Schad'n, Hausberge und Flichtburgen... 4.

25. A. Hejna., Beitrag zur Frage des Ursprungs und Bedeutung der kleinen Sumpfringwälle in Böhmen. PA 48/1957/235.

26. A. Fiala—A. Habovštiak—T. Stefanovičova, Der Wehrbau im 10—13. Jahrhundert... 443.

27. B. Nagy M., Várak, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták. Bukarest, 1973. 14—15.

28. Fügedi E., Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. Bp., 1977. 10.

29. Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Bp., 1978.

30. Sándorfi Gy., A magyar várépítéskorai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. ArchÉrt. 106 (1979) 248

31. Hasonló folyamatot ismertet a Rajnavidékről. A. Herrnbrödt i. m. 122.

vártípus, mert olyan helyeken, ahol a természet által adott volt a kiemelkedő hegyorom, ott nem építettek mesterséges halmot, mint ezt már *Piper* is megállapította.³² Nagy területre kiterjedő dombvidéken végzett átfogó vizsgálati eredményt Magyarországon eddig csak *Wosinsky Mór* közölt.³³ A kor általános ismeretének megfelelően ő még minden földvárat őskorinak határozott meg. Az általa bemutatott alaprajzokat vizsgálva azonban meg kell állapítanunk, hogy azoknak egy része minden valószínűség szerint középkori eredetű. Különösen feltűnő a felsőnyéki *Várhegy*, amely egy szabályos motte képét mutatja.³⁴

Meggyőződésünk, ha a jövőben a sík- és dombvidékre is kiterjesztik az erődített helyek vizsgálatát, több ma még ismeretlen motte leírásával fog gazdagodni a magyar várszakirodalom. Eredményt csak egy-egy terület részletes kutatása hozhat, mint ezt jelenleg a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, valamint a Pest megyében folyó kutatások bizonyítják.³⁵

A mottékat alakjuk és méretük szerint osztályozzák. *H. P. Schad'n* — figyelemmel a fővárdomb formájára — az alábbi típusokat különbözteti meg:³⁶

1. Kerek alaprajzú dombok (csonka kúp).
2. Piramis alakú, négyzet alaprajzú dombok (csonkagúla).
3. Átmenet a kerek alaprajzból a négyzetes alaprajzba. Három-négy vagy többoldalú csonka gúla.
4. Olyanok, amelyeket az előbbi csoportokba nem lehet besorolni.

H. P. Schad'n osztályozásának rendszerét formálisnak érezzük. Valószínű, hogy a terep eredeti domborzata befolyásolta a motte építőit abban, hogy a dombot körülvevő védőárkot egyenes oldalúra, négy- vagy többszög, vagy köralakúra építsék, így meghatározva a domb alapterületének az alakját, de ezt is csak akkor, ha a motte dombját közvetlenül határolta az árok. Olyan esetben, ha az árok a motte dombjánál nagyobb területet zár be, akkor az árok alaprajza és a domb alaprajza között nem látunk összefüggést. Ezekből a formákból mélyreható következtetést — véleményünk szerint — nem lehet levonni, legfeljebb annyit feltételezhetünk, hogy egy egyenes oldalú kialakítás esetén az oldalirányú védekezésre nagyobb a lehetőség. Kérdés hogy ez a szempont felmerülhetett-e már a kora-középkor várépítőiben.

M. Müller-Wille — korábbi szerzőkre hivatkozva — a mottékat a központ, ill. a kettős motték esetében a fővárdomb magassága szerint sorolja. Eszerint: nagy motténak számít, amelynél a belső domb magassága eléri, vagy meghaladja a 10 métert. Normál motte az, ahol a központi domb 5 méter és 10 méter között van, és kis motte, ha a domb magassága nem éri el az 5 métert.³⁷ Maga a szerző is felhívja a figyelmet arra, hogy milyen nehéz szabatosan meghatározni egy dombnak az eredeti magasságát, hiszen nem tudjuk, hogy mennyi pusztult le belőle, kivéve azt az esetet, ha feltárás igazolta az egykor rajta álló épület alapozási síkját. A domb alsó szintjét pedig csak a dombot teljes magasságában át-

32. *Könyöki* A középkori várak... 213.

33. *Wosinsky M.*, Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig. Bp., 1896.

34. uo. I. kötet LVIII tábla 224. oldal után.

35. *Miklós Zs.* végez Pest megyében átfogó vizsgálatot, a korai várakkal kapcsolatban. Eddigi eredményeit doktori disszertációjában dolgozta fel.

36. *H. P. Schad'n*, Die Hausberge und verwandten... 268.

37. *M. Müller-Wille*, Mittelalterliche Burghügel... 7.

szelő árokkal tudjuk meghatározni. A fenti felosztásnak más hátrányát is látjuk. Adott esetben egy alacsonyabb, de nagyobb felső területtel bíró dombon állhatott egy magasabb, erősebb torony, szemben egy magasabb, de kisebb felső területtel rendelkező dombon álló alacsony, kisebb alapterületű toronnyal. Ilyenkor a fenti besorolás téves következtetést eredményezhet.

Egy várnak védelmi jelleget adó építési formája mellett döntő a mérete, de elsősorban abból a szempontból, hogy mekkora volt a befogadóképessége.

Abban az esetben, ha csak a földesúr és közvetlen kísérete védelmére épült, kisebb volt, ha a távolabbi, de szintén a földesúr érdekeltségi körébe tartozó népességet is meg kellett védenie, nagyobb. Fontosnak tartjuk tehát a védett terület meghatározását — beleértve az esetleges elővár területét is — mert abból a vár befogadóképességére következtethetünk, valamint a védőárok belső vonalának hosszát, mert abból a szükséges védő-létszámra vonhatunk le következtetést. Ismernünk kell a domb felső szintjének az átmérőjét és területét, mert abból az egykor rajta álló építmény, vagy építmények méreteire következtethetünk. Csak az előbbi adatok komplex értékelése alapján dönthetjük el, hogy melyik motte nagyobb, vagy kisebb mint a másik, és mire szolgált mint védelmi létesítmény. A mellékelt táblázaton feltüntettük az általunk vizsgált borsodi motték főbb geometriai adatait. Összehasonlításként bemutattunk *M. Müller-Wille* munkájából egy egyrészes mottét, Haldernt³⁸ és egy kétrészes mottét, Arsbecket.³⁹ Azért választottuk őket, mert egyrészt tipikusak, másrészt a róluk közölt felmérési rajz olyan minőségű, hogy a szükséges méreteket megállapíthattuk. *M. Müller-Wille* osztályozási rendszerében mindkét motte a nagy-motték között van felsorolva.

KISGYŐR — HALOMVÁR ÉS MISKOLC — LEÁNYVÁR

Halomvárat elsőnek *Fényes E.*⁴⁰ majd később *Szendrei J.*,⁴¹ *Récsey V.*,⁴² *Sennovitz Gy.*,⁴³ és *Leszih A.*⁴⁴ említették anélkül, hogy a vár korával vagy eredetével foglalkoztak volna. *Kemenczei T.* a vár környékéről a miskolci múzeumba került raktárleletek alapján arra gondolt, hogy a vár a kora-vaskorban épült.⁴⁵ *Halomvárat* Kisgyőr községtől északra, a hasonló nevű hegy tetején találjuk, a község központjától mérve kb. 2500 m távolságra, 316 m magasan a tengerszint felett. A hegy lábát Keleten a *Csincse* patak, Északon a *Szélesláp*a nevű vízfolyás határolja. A hegy északi oldala meredek, majd lejtői enyhülnek,

38. uo. 22. rajza 23.

39. uo. 103. rajza 104.

40. *Fényes E.*, Magyarországi geográfiai szótára. II. 72.

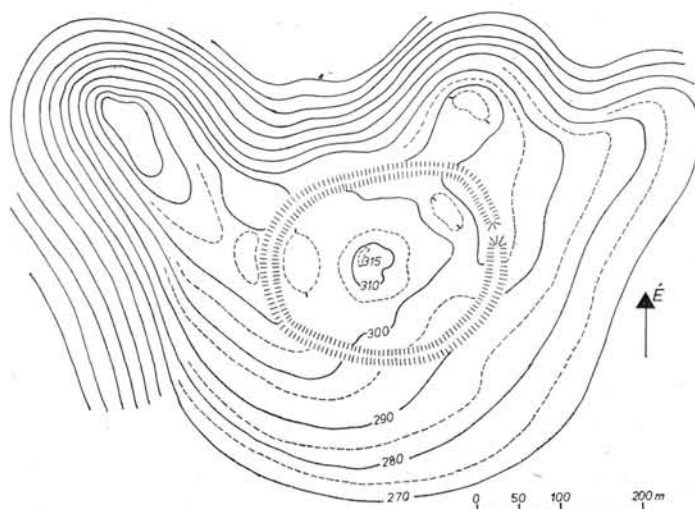
41. *Szendrei J.*, ArchÉrt., 4/1884/134. és Hadtört.- Közl., 28/1927/265.

42. *Récsey V.*, ArchÉrt 10/1890/66.

43. *Sennovitz Gy.*, ArchÉrt 22/1902/281. Utalása nem egyértelmű, ezt írja: „A Geszt fölötti Halom- vagy Leányvár nevű földvár korszakaiban igen sok XVI—XVII. századra valló harci csákányt, szekercét találtak a geszti kincskeresők...” Valószínűleg a Halomvárról lehet szó, mert az esik Kisgyőr és Borsodgeszt határába.

44. *Leszih A.*, Numközl. 7/1908/97.

45. *Kemenczei T.*, HOMÉ 6/1966/85. 105. jegyz.

8. kép. Kisgyőr-Halomvár helyszínrajza

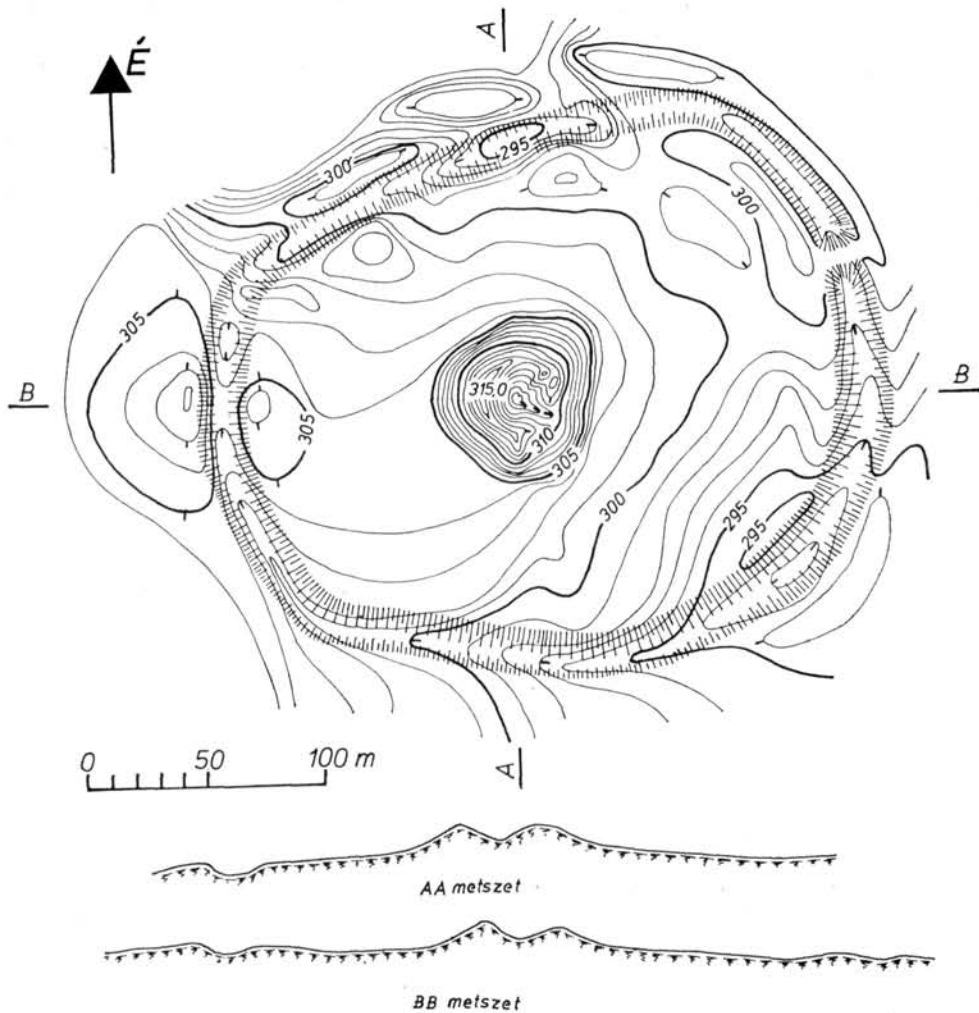
és a déli oldalon már egészen laposan ereszkedik lefelé a terep. A hegy teteje fennsíkszerű, enyhén domborúan hajlik. Ezen a lapos hegyháton található a vár, a még ma is jelentős méretű árokkal (szélessége kb. 22 m és mélysége eléri az 5 m-t is) körülvevett motte dombja. A dombot az árokból kitermelt földből hordták össze, egyedül a nyugati oldalon került kisebb földmennyiség az árok külső oldalára. Az árok a keleti oldalon megszakad, itt egy kb. 6 m széles bejáró utat hagytak az árok szelvényében. Feltűnő, hogy a bejáró út ez egyik leglankásabb (gyakorlatilag sík) oldalon maradt meg. Az átjáró útnak sem a külső, sem a belső oldalán nem találtunk olyan nyomot, amely arra utalt volna, hogy a bejáratot külön erődítéssel védték. A belső terület közepén, a laposan emelkedő hegyhát legmagasabb pontján áll a motte dombja. Nagyjából kör, illetve csonka kúp alakú, a belsejében egy nagyméretű, többszerű mélyedéssel. A körbefutó felső perem az egyik oldalon alacsonyabb, ez mintha bejárat lenne a motte dombjának a belsejébe. A domb környékén és a belső mélyedésben falazott épületre utaló nyomot a felszínen nem találtunk. Az 1978 évi bejárás-kor a domb nyugati oldalánál az árok belső széléig terjedő friss szántást találtunk, de lelet abban sem volt. (A vár geometriai adatait lásd a mellékelt táblázaton.)

Leányvárról elsőként részletesen *Kandra K.*⁴⁶ írt, és az Örs-nemzetség leányi-ága lovagvárának tartotta. *Borovszky S.* minden alap nélkül több más középkori várral együtt tévesen szláv építménynek vélte.⁴⁷ *Szendrei J.* csak említi⁴⁸, majd 1970-ben *Kemenczei T.* végzett feltárást a várban. Figyelemmel

46. Szerk.: *Kandra K.*, Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Eger, 1885. 1. 190.

47. *Borovszky S.*, Borsod vármegye története. Bp. 1909. I. 7

48. *Szendrei J.*, Hadtört. Közl., 28/1927/266.

9. kép. Kisgyőr-Halomvár alaprajza (Lossos M. és Ráksi M. 1967.)

az ásatás eredményére, valamint a vár építési módjára, felvetette a vár középkori eredetének a lehetőségét is.⁴⁹ A vár lakott helységektől viszonylag távol, Miskolc-Tapolcát és Kisgyőrt összekötő egyenesen mérve Tapolca központjától kb. 4100 m, Kisgyőr központjától pedig 4700 m távolságban van. A *Bagolymező* és *Törökdomb* között, 258 m-es tengerszint feletti magasságban, egy ÉK—DNY-i irányban húzódó lapos hegyháton van, amely minden irányból lankás

49. Itt köszönöm meg Kemenczei Tibornak, hogy szóbeli tájékoztatásán túl, ásatásának teljes dokumentációját a rendelkezésemre bocsátotta.

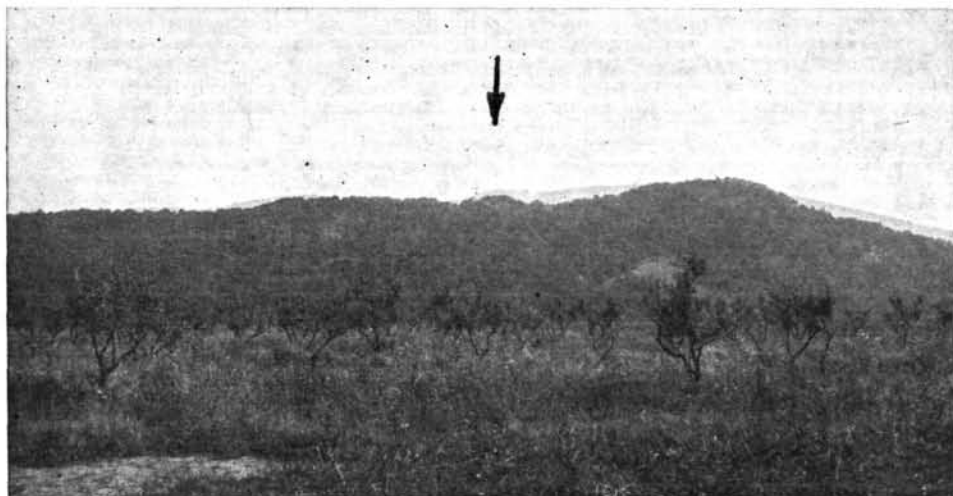
lejtőkkel határolt. A vár árka még ma is tekintélyes, szélessége átlagosan 20 m, mélysége a 3m-t is eléri, nagyon jól megmaradt, könnyen nyomom követhető. A mélyebb helyek a tömött agyagtalaj következtében a csapadékot összegyűjtve víz alatt állnak. A DNY-i oldalon Halomvárhoz hasonlóan benthagyott átjáró van. A motte dombja valamivel nagyobb mint Halomváré, közepében hasonló módon ott van a többszerű mélyedés, valamint a bejáratszerű mélyedés a felső szint peremében. Itt nem látni annak nyomát, hogy az árok mellé hordtak volna földet, tehát az árokból kitermelt föld teljes mennyisége a motte dombjába került. Nem találtunk arra utaló nyomot sem, hogy a bejáratot külön védték volna. A vár ÉK-i oldalán kívül őskori halmosírok. A területet erdő borítja. 1970 júliusában *Kemenczei T.* vezetésével ásás folyt a vár területén és a mellette levő őskori halmokban. A vár belsejében hét szelvényt nyitottak, amelyekből az első a földvár árkat vágta keresztbe közvetlenül a bejárat mellett. A szelvény szélessége 2 m, hosszúsága 15 m volt.

Célja az árok egykori profiljának a meghatározása volt, de ez csak részben sikerült, mert 2,85 m relatív mélységben talajvíz jelentkezett. A második szelvényt a bejárat előtt, bent a vár területén jelölte ki az ásató azzal a céllal, hogy megállapítsa, állt-e a bejárat előtt a földváron belül valamilyen erődítési rendszer. A szelvény feltárása negatív eredményt adott. A további szelvényeket úgy osztották ki, hogy azok a vár belső területén körbefogják a motte dombját. Minden szelvényben az árok metszetéhez hasonlóan az első és második ásónyomban szürkés erdei talaj, a harmadik ásónyomban sárga agyag altalaj jelentkezett. Lelet a várban a 3. szelvényben volt. 40 cm mélyen találtak két db kora-vaskori cserepet, a 7. szelvényben pedig a második ásónyomból néhány újkőkoriak látszó edénytöredék és pattintott kőszköz került elő. A földvár északi oldalán levő tumulusok közül kettőt tártak fel, de ezeket már korábban kirabolták, egyiknek a közepéből került elő csupán néhány középkori cserep.

Kemenczei T. ásási naplójában az alábbiakban foglalta össze véleményét: „A Leányvárban végzett kutatások eredményeképpen azt állapíthatjuk meg, hogy a földvár lényegében sohasem volt lakott. Az előkerült edénytöredékek három korszakból, az újkőkorból, a bronzkor végéről, a koravaskor elejéről és a középkorból származnak. A földvár építésének kora ezekből nem állapítható meg. Ha a földvár mellett levő halmok összefüggenek és egykorúak vele, akkor a korai vaskorra helyezhetjük a Leányvár építésének korát. Ezt azonban nem lehet bizonyítani. A Leányvár felépítése, körbefutó árok, s a belső terület nézvépen az árokból kihordott földből emelt domb inkább középkori eredetre utal. A kérdést csak további kutatások, nagyobb anyagi ráfordítás döntheti el.

A feltárt két halom mindegyike ki volt rabolva. Mindkettőben eredetileg, a sírgödör alakja és mérete után ítélve, hamvasztásos temetés lehetett. Mivel a feltártak mellett még található néhány másik halom is a Leányvár mellett, ebben az esetben is további feltárások szükségesek a halmok korának eldöntéséhez.”

A Halomvár és Leányvár hasonlósága és ugyanakkor a többi mottétól való különbözősége indokolja, hogy értékelésüket együttesen végezzük el. Már az első bejárásakor feltűnt a két vár kimondottan rossz telepítése. A lapos hegyhátak közepén elhelyezett várak szinte minden oldalról támadhatók voltak. Kivételesen Halomvárnak az északi oldala, de a másik három oldal itt is lankás. Külö-

10. kép. Kisgyőr-Halomvár távlati képe (Nováki Gy. felvétele 1978.)

nösen feltűnő ez Halomvár esetében, ahol a hegynek a közvetlenül a vár északnyugati oldala mellett levő orma sokkal alkalmasabb hely vár telepítésére. Kisebbségi földmunkával — egy árokkal átvágva az orom nyergét — lehetett volna kialakítani egy várat, amely védelmi szempontból is sokkal előnyösebb, mivel az orom három oldala rendkívül meredek, ezáltal rohammentes. Leányvár távolabbi környékén is vannak sokkal alkalmasabb helyek vár építésére. A két várat látva, értékelve méreteik rendkívüli hasonlóságát, csak azt a következtetést lehet levonni, hogy az adott esetben egy előre meghatározott méretű és típusú vár megépítésére kerestek alkalmas helyet. A vár típusán és méretein még akkor sem módosítottak, ha a kiválasztott hely közelében alkalmasabb hely is volt egy másfajta vár építésére. A két vár tehát egy előre, a helyszín előzetes ismerete nélkül megszabott terv nyomán épült, amiből az következik, hogy építőjét, vagy építtetőjét egy és ugyanazon személyben kell keresnünk. Feltűnő a két domb közepén levő nagyméretű mélyedés, amelyről nem lehet mást megállapítani, mint azt, hogy eredetileg valamiféle rendeltetése volt, és nem a természet hatására jöttek létre. Megvizsgálva a motte dombjának környékét, ilyen mennyiségű kihordott földet nem látni, és ekkora mélyedést (762m^3) kincskeresők nem áshattak.

A rendeltetés mellett szól az a hasonlóság is, amelyet már a várak leírásánál hangsúlyoztunk, hogy a körbefutó felső perem egy helyen — mintegy 6 méterrel — alacsonyabb. Egyetlen következtetést tudunk csak levonni, hogy várainknál a tornyot — minden valószínűség szerint egy fatornyot — nem a domb tetejére építették, hanem magára az eredeti terepszintre állítva hordták körbe földdel úgy, hogy a toronyba a bejárat nem a domb tetején, hanem annak deréktáján volt. Az eltelt évszázadok alatt a torony elpusztulva egy lyukat hagyott maga

11. kép. Kisgyőr-Halomvár központi dombja Nyugatról (Nováki Gy. felvétele 1978.)

után, amelynek eredményeként jött létre a ma látható töbörszerű mélyedés.⁵⁰ A várak pontos felmérése lehetővé tette, hogy kiszámítsuk az egykori belső építmény alaprajzának megközelítő méretét, feltételezve, hogy az négyzet alakú volt. A számítást Leányvárnál végeztük el, az alábbi megfontolással: az alaprajz szintvonalainak felhasználásával kiszámoltuk a kúp tényleges köbtartalmát. Eredmény — 61 800 m³. Ezután kiszámoltuk, hogy mekkora lenne a kúp köbtartalma, ha nem lenne a közepén a mélyedés. Erre 62 562 m³-t kaptunk eredményként. A kettő különbsége adja a mélyedés térfogatát, illetve az egykori épület által kiszorított köbmétert: 762 m³. A motte dombjának magassága 15 m, az előbbi 762 m³ osztva 15 m-el megadja az egykori épület alaprajzának négyzetméterét. $762 : 15 = 50,8 \text{ m}^2$. Négyzet alaprajzú tornyot feltételezve az oldalhossz $\sqrt{50,8} = 7,13 \text{ m}$. Számításunk valószínűségét igazolják az analógiák. Mint már említettük, Szlovákiában a motte tornyainak oldalhosszúsága elérte a 10 métert is. A Birgelen Hoverberg motte ácsolt faépítményének alapja $5,6 \times 6,0 \text{ m}$.⁵¹

Külön kellett foglalkoznunk a motte árkan átvezető utak kérdésével. Az irodalomban nem találtuk nyomát, hogy „működő” motténak az árkában bent hagyták volna a bejáratot. Láttuk a bayeuxi szőnyegen is, hogy mindegyik mottehoz híd vezetett az árkon keresztül. A benthagyott átjárók azért feltűnőbbek, mert a leglankásabb irányban nyílnak, szinte megkönnyítve a várba a bevonulást. Fontosnak tartottuk annak megállapítását, hogy az árok eredetileg ma-

50. Elképzelésemet a töbörszerű mélyedés kialakulásáról, azt, hogy az nem természetes úton jött létre, ellenőrizték és megerősítették mérnök barátaim — Fügedi László, Harangozó József és Szabó Iván. Fáradozásukért itt mondok köszönetet.

51. M. Müller-Wille, *Mittelalterliche Burghügel*... 99.

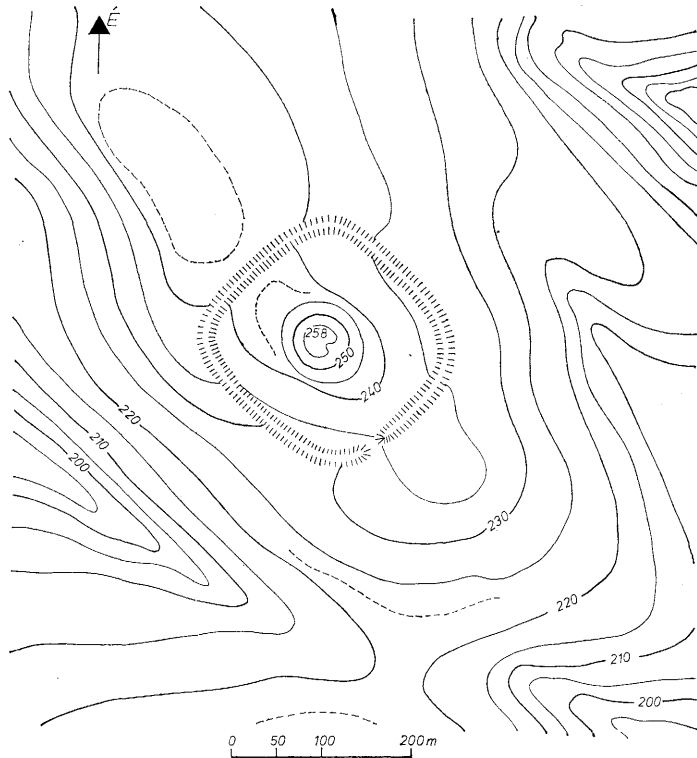

12. kép. Kisgyőr-Halomvár árka a nyugati oldalon (Nováki Gy. felvétele 1978.)

radt-e bent az árok szelvényében, vagy későbbi visszatöltés eredménye. 1978 nyarán mindkét várnál talajfúróval mintát vettünk a bejáró út tengelyében: a váron kívül, a bejáró út közepén és a váron belül. A fúrások talajmintái egyértelműen azt bizonyították, hogy mindkét várnál 35 cm humusz alatt a bejáró út termett (steril) talaj: Leányvárnál tökéletesen egyezett *Kemenczei T.* korábbi szelvényeinek rétegződésével. A bejáró út tehát eredetileg lett meghagyva, ebből következik, hogy a várat sohasem ostromolták. Vizsgálatunk teljesen összhangban van *Kemenczei T.* korábbi megállapításával — amelyet most kiterjesztünk Halomvárra is —, hogy a két vár lényegében sohasem volt lakott. Sajnálatos, hogy az 1970. évi ásátás során a talajvíz miatt nem volt mód Leányvár árkanak teljes feltárására. Az ásátási szelvényben mindkét oldalon látható padkaszerű lépcső ugyanis arra enged következtetni, hogy az árok építését nem fejezték be tökéletesen.

Ha a két motte méreteit összevetjük akár Haldern, akár Arsbeck méreteivel, akkor szembeszökő az a különbség, amely a védett területek nagysága között van. Leányvár és Halomvár középső mesterséges dombjának mérete közel azonos a távoli Haldern mottéjének dombjával. Az árokkal védett teljes területük viszont már kb. hatszor nagyobb, nem csak Haldern, de Arsbeck váránál is. Váraink tehát, a két példával ellentétben, nem földesúri központoknak épültek, hanem nagy tömeget befogadó „népvár”-nak, így hasonlóan felbomlott formát mutatnak, mint Ausztriában. Megépítésükhöz igen sok ember kellett, gondoljunk csak arra, hogy a motte dombja 61 800 m³ földet foglal magában, amelyet ki kellett ásni és a dombra behordani.

A várakat oklevelek nem említik, és az ásátás sem hozott olyan eredményt,

13. kép. Miskolc-Leányvár helyszínrajza

hogyan az építési idejüket meghatározhatnánk. Így csak a történelmi körülményekre támaszkodva tudjuk vizsgálni, hogy mikor épülhettek.

Összegezzük tehát Halomvárra és Leányvárra vonatkozó megfigyeléseinket és következtetéseinket:

1. Korai vártípusról van szó, amely Nyugat-Európában a IX—XII. században, Közép-Európában a XI—XIV. században éli virágkorát.

2. Mérete arra utal, hogy nagy létszám befogadására épült.

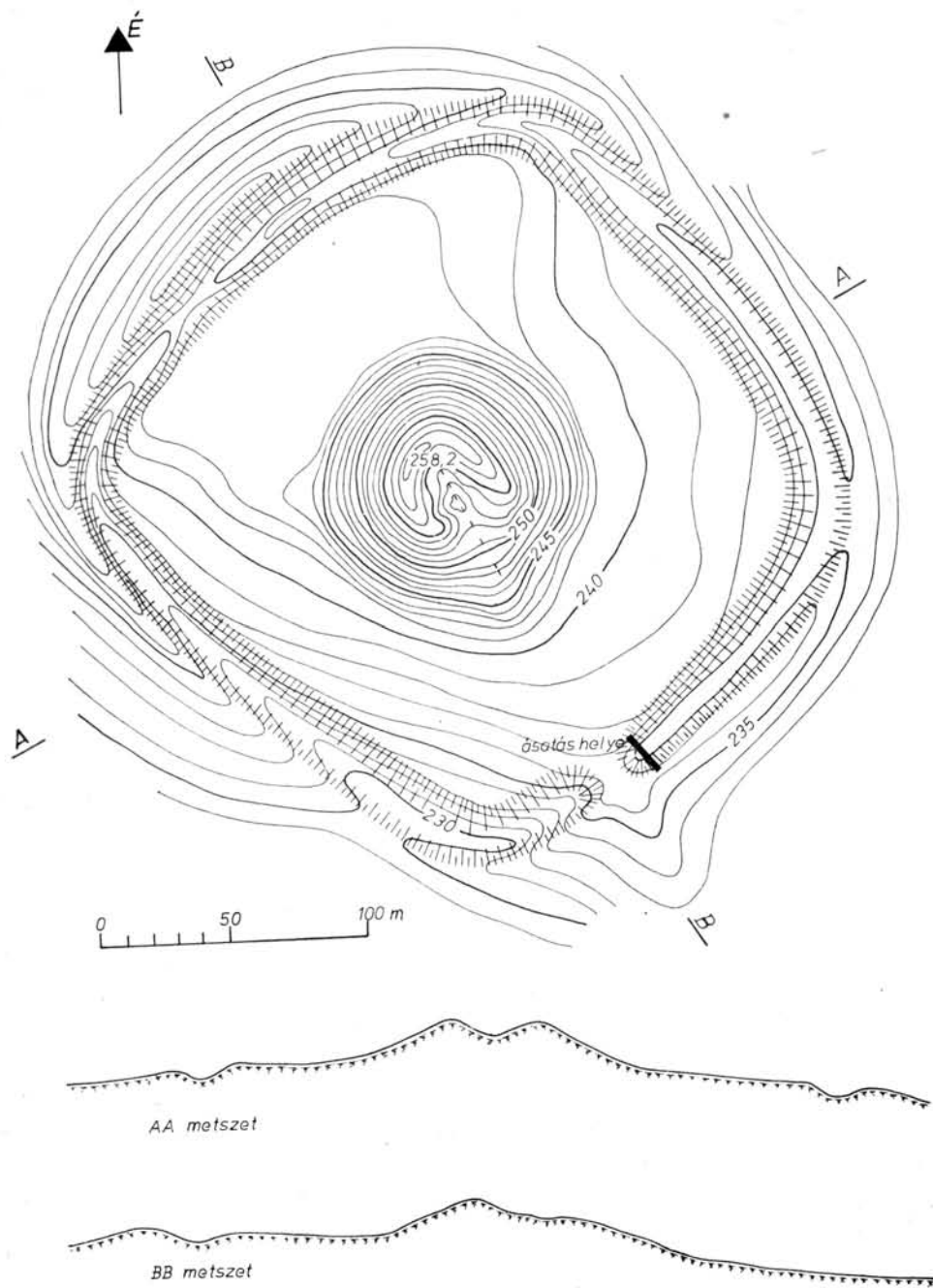
3. Megépítéséhez sok ember kellett, tehát építtetője nagy létszám felett rendelkezett.

4. A két motte építtetője ugyanaz a személy, aki emellett ragaszkodott a megszokott formához.

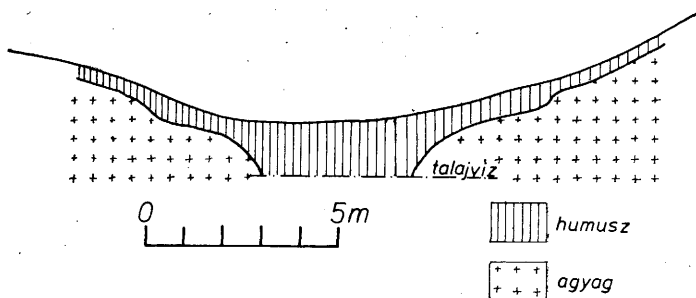
5. Kemenczei T. ásatásának és a bejáró utak vizsgálatának eredménye azt mutatta, hogy a várakban nem volt tartós élet, és sohasem ostromolták őket.

Kisgyőrt és környékét 1261-ben az egri püspökség falvai között említik,⁵²

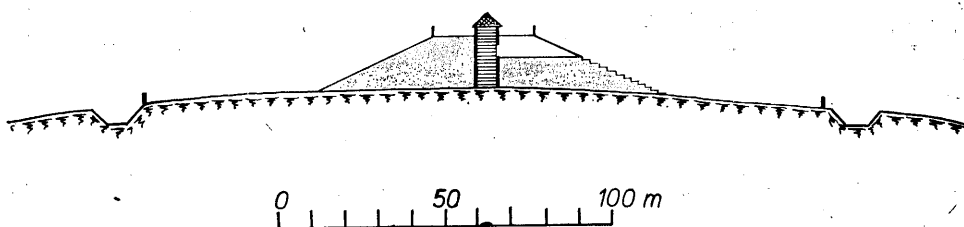
52. Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. Bp., 1968. 755.

14. kép. Miskolc-Leányvár alaprajza (Ráksi M. és Renner P. 1967.)

15. kép. Ásátási szelvény Miskolc-Leányvárbán (Kemenczei T. 1970.)

16. kép. Miskolc-Leányvár rekonstrukciója (Sándorfi Gy.)

amelynek püspöke 1243-tól 1275-ig Schafnaburgi Lambert volt.⁵³ A püspök neve alapján, a Rajnavidék közvetlen közeléből, Schafnaburgból (ma Aschaffenburg, NSZK) származott, a motték elterjedésének egyik központjából. Minden jel arra mutat, hogy Leányvár és Halomvár építését az ő személyével hozhatjuk kapcsolatba. IV. Béla az ország megtizedelt lakosságát bevándorlással kívánta megerősíteni. Kihirdette, hogy „jöjjenek vitézek, parasztok egyaránt”,⁵⁴ Lambertusnak — aki II. Cletus halála után 1243-ban lett püspök — első tevékenysége volt, hogy Eger városa mellett a megyét is benépesítse.⁵⁵ Ebben az esetben a megye szó alatt az egyházmegyét és a püspöki birtokokat kell elsősorban értenünk. A tatárok visszajövetelétől nem csak a megmaradt magyarság, hanem az új bevándorlók is félhettek. Kővárak ekkor még alig épülhettek, különösen olyan méretben, hogy két-három falu népe (vagy talán még sokkal több) elférjen falai között. Az új bevándorlók — feltehetően német telepések —, vagy talán maga Lambertus rendelte el, hogy olyan várakat kell építeni, mint amilyenek az „óházában” voltak, de sokkal nagyobbakat. Leányvár és Halomvár építését tehát közvetlenül a tatárjárás utáni évekbe becsülhetjük. A hevenyészett várépítések korszaka nem tarthatott sokáig. IV. Béla felismerte, hogy ezek a várak semmivel sem különböznek a tatárjárás előtt épült váraktól, amelyeknek használhatatlanságát éppen a tatárjárás bizonyította be. 1247 körül szabályozta

53. R. P. Nicolai Schmitt, *Episcopi Agrienses. Tyrnaviae 1768. 183.* ...in additionibus and Lambertum Schafnaburgensem.

54. *Pauler Gy.*, *A magyar nemzet története. Az Árpád-házi királyok alatt.* Bp., 1899. II. 201.

55. *Gorové L.*, *Eger városának története.* Eger 1876. 19.

a várépítést, utána azok már csak királyi engedéllyel épülhettek. Ekkor jelennek meg váraink okleveleiben.⁵⁶ A tatárok visszatérésétől való félelem is lassan elmúlik. Leányvárat és Halomvárat úgy hagyják el, hogy talán véglegesen be sem fejezték őket. Amikor 1248-ban IV. Béla Füzérkőn vár építésére ad engedélyt Lambertusnak az egri püspökség területén,⁵⁷ akkor ez már egy magas hegyre kerülő, jól védhető kővár építésére szólt, miközben Leányvár és Halomvár úgy dőltek össze, hogy egyetlen oklevél sem említi őket.

BÜKKÁBRÁNY—TEMETŐ

A bükkábrányi lelőhelyet *ábrányi halom* néven *Leszih A.* említi elsőnek, több más földvár között felsorolva.⁵⁸ *Kemenczei T.* az árokkal körülvelt földvár oldalairól bronzkori, a hatvani kultúrába tartozó cserepeket gyűjtött.⁵⁹ A község első említését (Ábrány) 1221-ből ismerjük. 1292-ben az Örsur nembéli Chepán fia János itt adott el földet Vörös Benedeknek, akinek fiai 1324-ben elfoglalták a szomszédos Nyárádot, de 1326-ban vissza kellett adniuk azt az egri püspöknek.⁶⁰ *Ábrány* tehát nem volt az egri püspök tulajdona, azonban a vele határos Nyárádról sejtjük, hogy korábban szerzetesi birtok lehetett, de 1323-ban már az egri püspökség földje volt.⁶¹ A vár Bükkábrány központjától 1000 m-re keletre egy észak—északnyugati irányban húzódó lapos dombháton fekszik 138,7 m tengerszint feletti magasságban. A vár belső területén ma temető van, amelyet élősvény kerítés zár körbe. A felvételi rajz első ránézésre megtévesztő, mert a vár árka valószínűleg nem volt eredetileg egyenes vonalú, hanem a belső terület alakja szerint ívben hajlott. Az árok külső szélének ma látható egyenes vonala az élősvény ültetések or keletkezhetett. Az élősvény külső oldalán kívül ma már semmi sem látható, mert a területet teljesen elszántották. Az egykori árok mérhető nyoma csak az élősvényen belül maradt meg. A vár belső része tojás alakú. Dombja nem a központban, hanem attól nyugatra helyezkedik el. Ezen az oldalon van a temető bejárata és a ravatalozó, amelyet beépítettek a mottedomb oldalába. Az eredeti állapotot tehát a ravatalozó építéskor erősen megváltoztatták. Elképzelhető, hogy a motte árka egykor a nyugati oldal meredekebb részének peremvonaláig terjedt, és akkor a domb a mainál centrálisabb helyzetben volt.

A temető sírdombjain őskori cserepek sokasága igazolja, hogy a dombház az őskorban is lakott hely volt. A motte dombjának tetején a kálvária három keresztje és egy kis harangtorony áll. Relatív magassága a nyugati oldalról 2,5 m, a keleti oldalról csak 2 m. *M. Müller-Wille* besorolása szerint tehát a kis-

56. Lásd 30. sz. jegyzetet.

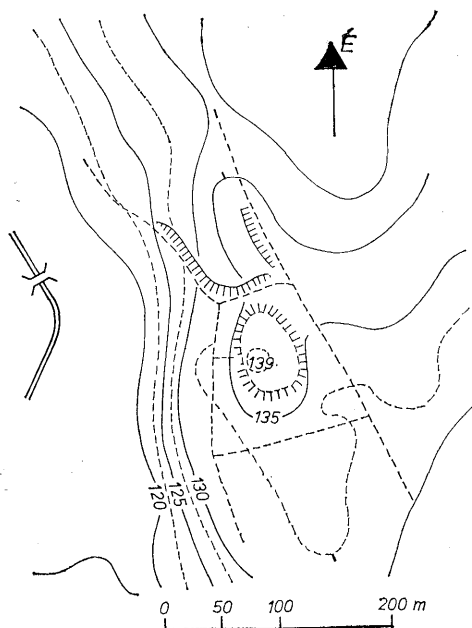
57. *Györffy Gy.*, *Az Árpád-kori... 773.*, *Fügedi E.* Vár és társadalom... 116—117. 1978-ban Nováki Gy.-val bejártuk a helyszínt, Füzérkő sziklát és a mellette levő Odor-várat. Füzérkőn erődítésre utaló nyomot nem találtunk. A két hely közelsége, topográfiai azonossága igazolja Györffy Gy. nek azt a megállapítását, hogy Füzérkő helyett Odor-vár épült fel.

58. *Leszih A.*, *NumKözl.* 7/1908/97.

59. *Kemenczei T.*, *K. Végh. K.*, *HOMÉ* 7/1968/392.

60. *Györffy Gy.*, *Az Árpád-kori... 751.*

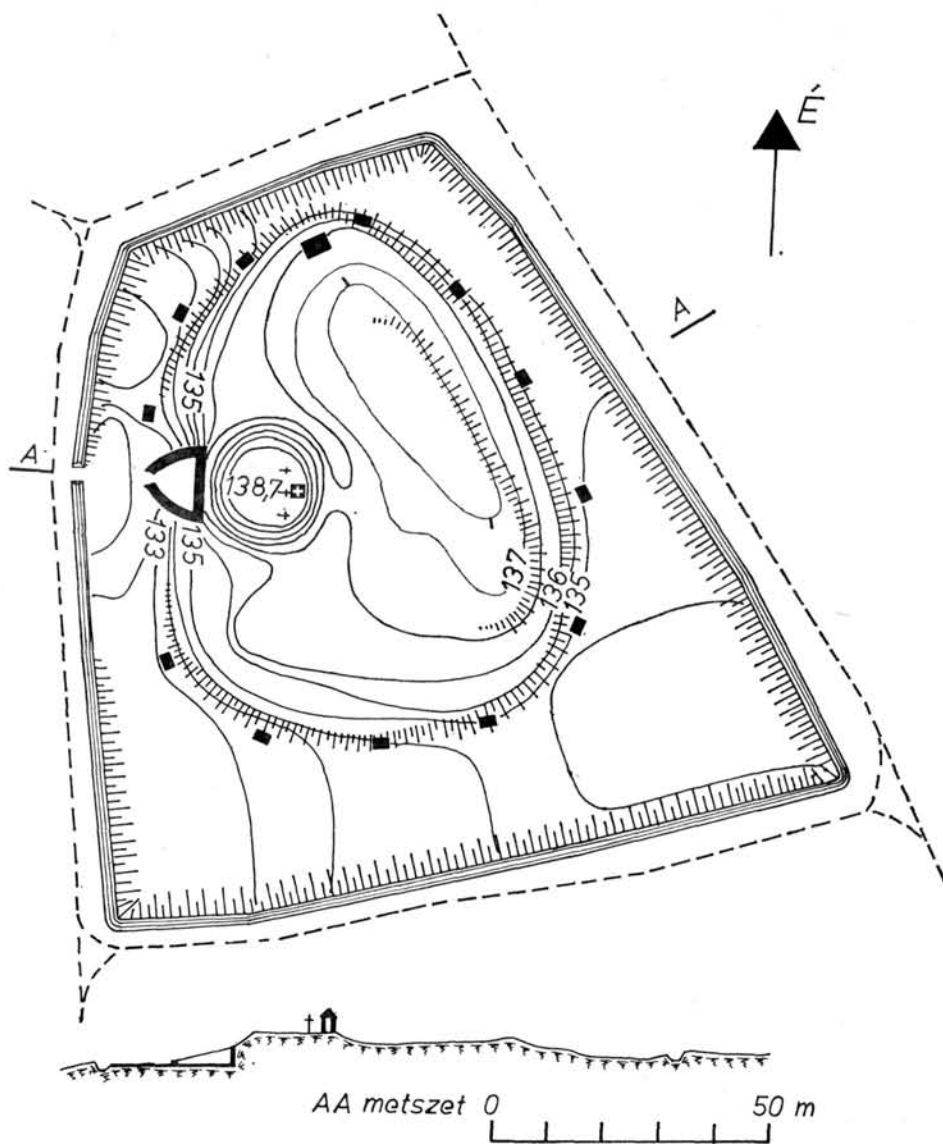
61. uo. 794.

17. kép. Bükkábrány-Temető helyszínrajza

méretű motték közé tartozik.⁶² A védett terület, amelyet a belső ovális peremen, vagyis az árok belső szélén mértünk (0,46 ha), viszont alig marad el a két mintául választott rajnavidéki „nagy” motte Haldern és Arsbeck mellett (0,55 ill. 0,67 ha). A bükkábrányi motte tehát nem „népvár” jellegű, hanem olyan földesúri központ lehetett, mint a nyugat-európai motték legtöbbször. Méretei, elsősorban a védett terület nagysága, a közepes várak közé határolják be. Építésének idejét csak nagy vonalakban becsülhetjük meg, mert ez ideig a vár területéről középkori leletanyagot nem ismerünk. A vár alaprajza, ill. típusa szerint az Árpád-korban épülhetett. Figyelmet érdemel, hogy a szomszédos Nyárád szintén az egri püspökség birtoka volt, amelynek területén három mottét ismerünk. (*Leányvár, Halomvár, Szihalom-Árpád vár*) Valószínűnek tartjuk, hogy hatással voltak Bükkábrány építőire, de erre bizonyítékunk nincsen. Egy ásatás datáló erejű leletanyagával igazolt kormeghatározás feleletet adhat majd azokra a kérdésekre, amelyekre ma még nem tudunk válaszolni.

62. A domb eredeti magasságát, ill., hogy mennyit hordtak le belőle, amikor a kálváriát megépítették, nem tudtuk megállapítani. A metszetrajzon vizsgálva a domb arányait, és összevetve az általunk ismert rajnavidéki motték rajzaival, azt kell feltételeznünk, hogy sokkal magasabb eredetileg sem lehetett.

18. kép. Bükkábrány-Temető alaprajza (Sándorfi Gy. 1977.)

SZIHALOM—ÁRPÁD-VÁR

A helyszínt a magyar régészet már régóta ismeri, és nagy részben mint őskori, kisebb részben mint honfoglaláskori lelőhelyet tartja nyilván. Első említője *Fényes E.*⁶³ első kutatója *Foltiny J.*,⁶⁴ aki vázlatos térképét is közli. *Kandra K.* részletesen foglalkozott vele.⁶⁵ *Gárdonyi G.* leírta, hogy a tojásdad alakú földhalom magassága 3,8 m, a földsánc hossza 630 m.⁶⁶ (1979-ben 2,5 m kúpmagasságot, illetve 320 m területet mértünk a vár feltételezett határán.) A lelőhelyről többen írtak, de vagy csak említették,⁶⁷ vagy a *Foltiny*-féle ásatás leleteivel foglalkoztak.⁶⁸ *Kalicz N.* 1969-ben a Heves megyéről írt régészeti összefoglalóban az alábbiakat közölte: „A megye legrégebben ismert, hatvani műveltségbe tartozó telepe a szihalmi Árpád vár. Ásatásokat már a múlt század második felében végzett rajta *Foltiny János*, ez azonban nem volt szakszerű. A telepből előkerült igen sok agyagedény, csont- és kőeszköz, sőt öntőminta jutott a Nemzeti Múzeumba. A szihalmi Árpád várat az Eger patak (a legújabb megyetérkép szerint a Rima, S. Gy.) és széles mesterséges árok vette körül.”⁶⁹ *Szabó J. Gy.* a megye honfoglaláskori leletei között felsorolta földvárban talált levél alakú vas nyílhegyet,⁷⁰ *K. Végh K.* pedig leírta a 358. sz. ház udvarán talált Árpád-kori temetkezéseket.⁷¹ A várra vonatkozó okleveles adatot nem ismerünk, de a helység nevét már megtaláljuk Anonymus Gestájában, ahol elmondja, hogy a honfoglaló magyarok e helyen Árpád vezérnek leveles színt építettek. Tény, hogy a birtokon a XI. sz.-ban királyi, vagy hercegi udvarhely volt. Szihalmot 1261-ben azonban már ugyanúgy az egri püspökség birtokai között sorolták fel, mint Kisgyórt.⁷²

63. *Fényes E.*, Magyarország geográfiai... IV. 131.

64. *Foltiny J.*, ArchÉrt., 4/1870/75—77., Századok, 4/1870/442.

65. *Kandra K.*, ArchÉrt., 10/1876/46.

66. *Gárdonyi G.*, ArchÉrt., 34/1914/384.

67. *Szendrei J.*, ArchÉrt., 34/1884/131, 135, 137. *Lossonczy I.*, ArchÉrt., 22/1902/346. *Leszih A.*, NumKözl., 7/1908/97. *Szendrei J.*, HadtörtKözl., 28/1927/266. *Kemenczei T.*, ArchÉrt., 90/1963/171. *Bándi Gy.*, JanPannMuzÉvk., 13/1968/65. *Kalicz N.*, Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. 1968. 134. *Bóna I.*, Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Bp. 1975. 147.

68. A leleteket ismerteti *Rómer F.*, Comptes rendus. IV. 96. értékeli *Ipolyi A.*, Századok, 4/1870/431. A várat részletesen leírja *Soós E.*, OSZK. Kézirat 6. köt. 366., az őskori állatfigurákkal foglalkozik *Makkay J.*, ArchÉrt., 86/1959/135. A bronzkori növényi magvakról *P. Hartyányi B.—Nováki Gy.—Patay Á.* MagyMezőgazdMuzKözl., 1967—1968. 20., a bronztárgyakról *Kemenczei T.*, HOMÉ., 7/1968/19.

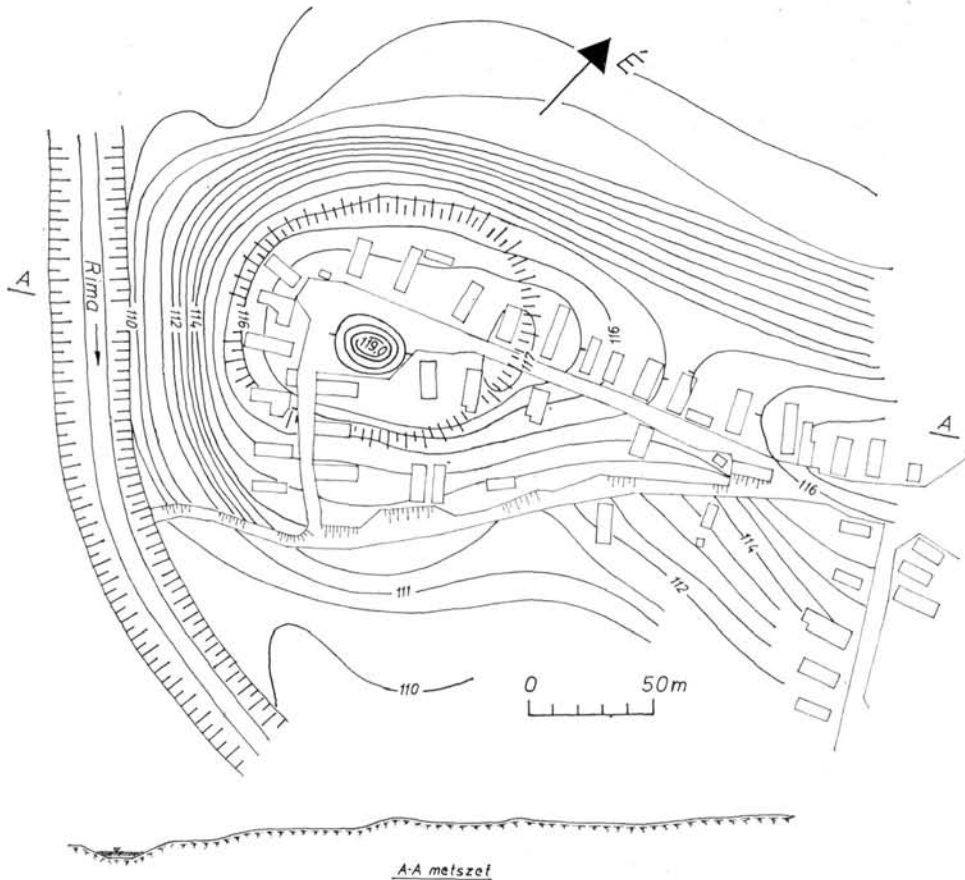
69. *Kalicz N.*, Heves megye műemlékei. I. Bp., 1969/25, 27.

70. *Szabó* uo. 55.

71. *K. Végh K.*, HOMÉ., 9/1970/79.

72. *Györffy Gy.*, Az Árpád-kori... 807—808

72/a Már a Börzsöny hegység váraival foglalkozó munkánkban felvetettük azt, hogy miként nevezhetők okleveleinkben a tatárjárás előtti kisméretű korai feudális várakat. (A Börzsöny hegység... 96.) A kérdéssel legutóbb Miklós Zs. foglalkozott „Árpád-kori földvárak a Gödöllői dombvidéken.” (Disszertáció. Kézirat.) c. munkájában. Véleménye szerint a kisméretű középkori földvárak a prédiások központjaival, a curiákkal (curtisokkal) azonosíthatók. Véleményét alátámasztja, hogy több olyan esetről tudunk, amikor magát a curiát, örökösödés esetében, nem osztották fel. Így pl. „a Miklós comes testamentumát megörökítő, 1231-ben kelt oklevélben. A comes felosztotta birtokait fiai között. Egy praediumot viszont osztatlanul hagyott örökösire, mégpedig olyan

19. kép. Szihalom-Árpádvár alaprajza (Sándorfi Gy. 1979.)

indoklással, hogy a hely a többihez viszonyítva kivételes szerepet tölt be, mert itt volt a comes lakhelye, domusa, ahogy az oklevél mondja, ez volt a comes „uduorhel”-e. Végrendeletében az udvarhely megoszthatatlansága mellett azt az akaratát is kifejezte, hogy az udvarhelyen emelt épületek kisebbik fiára szálljanak, ahogy ez szokásos az országban.” (lásd: Bolla I: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* Tom. III. 99.) A végrendeletből kiolvasható, hogy — most már mai szóhasználattal élve — a várat nem, csak a hozzátartozó épületeket osztotta fel az örökható. A külföldi irodalomban is találkozunk hasonló véleménnyel. Alexander Ruttkay írja, hogy Pösztényénél (Ducová bei Piestány) és Breclávnál (Pohansko bei Breclav) feltárt Herrenhof-ok olyan feudális udvarhelyek voltak, amelyeket a frank források „curtis” név alatt emlegetnek. (A. Ruttkay: *Slovenska Archeologia* 22 (1974) 224.) Az előbbieket alapján feltételezzük, hogy a szihalmi motte kapcsolatban lehet az oklevélben szereplő „curtis” megjelöléssel.

A község délnyugati oldalán, egy kinyúló, hosszúkás félszigeten találjuk a várat, a központjában egy szabadon álló dombot, amelyen egy újkori kőkereszt áll. Ezt nevezik Földvárnak. A vár többi része teljesen be van építve. A félszigetet a Rima nevű, ma már szabályozott vízfolyás öleli félkörbe. A környezeten ma is látszik, hogy a mocsaras területből kiemelkedő félsziget és a rajta levő vár egykor jól védhető hely volt. A kertekben a felszínen sok bronzkori cserép található. A vár elhelyezkedése, mérete és alakja Bükkábrányhoz teszi hasonlóvá, így a közepes motték közé sorolhatjuk. Bükkábrány közelsége és a vele való hasonlósága valószínűvé teszi, hogy a két vár közel egyidős. Az pedig, hogy 1261-ben Szihalom is az egri püspökség birtoka volt, arra enged következtetni, hogy Leányvárral és Halomvárral is kapcsolatban lehetett. Ha figyelembe vesszük, hogy Szihalom a XI. sz.-ban királyi vagy hercegi udvarhely volt (curtis), és a motte típusú várak a korai feudalizmus első várai, akkor még korábbi eredetet is feltételezhetünk. A motte korának pontos meghatározása azonban még a jövő feladata.

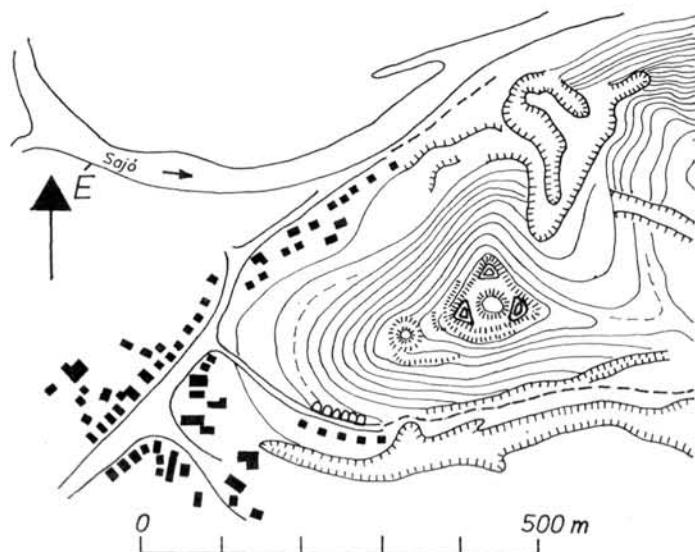
SAJÓNÉMETI—VÁRHEGY

A várat és a várhoz kapcsolt történeti irodalmat *Dobosy L.* 1975-ben megjelent munkájában részletesen feldolgozta. Számunkra fontos megállapításait az alábbiakban szó szerint idézzük: „Fényes Elek Sajónémeti ismertetésénél ezt írja: — A helység felett egy magas hegyen, amelyet a lakósok Óvár-hegynék neveznek, van egy régi huszita váromladék. A néprege mondja, hogy Hunyadi Mátyás is e várban tanyázott. Ezen várnak helyén Pyrker János László, egri patriarcha érsek egy keresztet állíttatott. — *Csánki Dezső* is a csehek erősségének írja, mint Castellum Saimonthe (Bonfini 528), amelyet 1459-ben foglaltak vissza. Gömör vármegye történetében is azt olvashatjuk, hogy a csehek elfoglalták sajónémeti várat, honnan csak 1459-ben sikerült kiverni őket, mely után a király parancsára a várat lerombolták. *Könyöki József* mint elpusztult várat említi, míg *Borovszky Samu* a magas helyre épült földvárat szláv építménynek tartja. Az 1459-es visszafoglalást ő is Mátyásnak tulajdonítja, amikor ezt írja: «A fiatal Mátyás Galgóc elfoglalása után elvette a csehektől Sajónémetit, ahol kastélyuk volt.» *Leszih A.* a megerősített várkastélyok, kisebb várak sorában említi.”⁷³

Dobosy L.-nak feltűnt, hogy a „vár” és a „kastély” elnevezések keverednek, az Óvár helynévből pedig arra következtetett, hogy a környéken újabb várnak (kastélynak) is kell lenni. Terepbejárása során tisztázta, hogy az Óvár alatti temetőt *Tündérpárnak*, a mellette levő területet *Palotakertnek* nevezik. Megállapította, hogy a temető területén egy középkori épület maradványai találhatók. A helyszínen talált edénytöredékeket *K. Végh Katalin* a XIV. sz.-ra datálta.

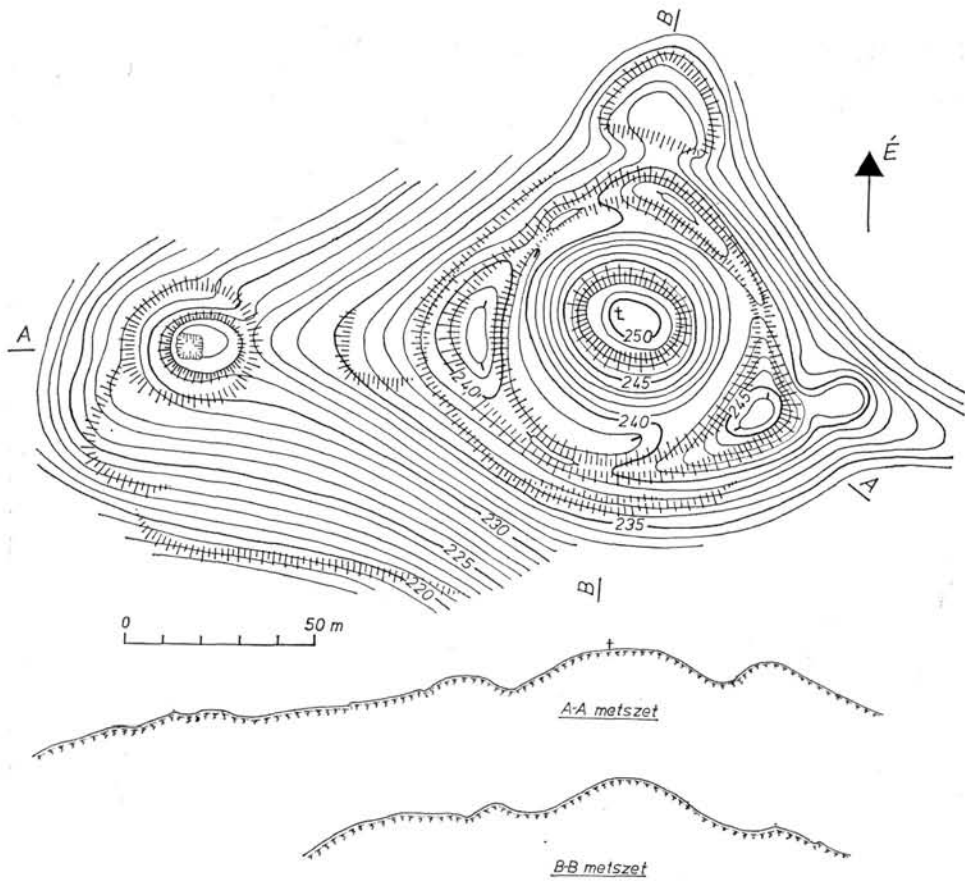
A Várhegy Sajónémeti község központjától 500 m távolságra, északkelet-keletre, közvetlenül a község, illetve a Sajó felett emelkedik, 250 m-es tengerszint feletti magasságban. Mint az alaprajzon látható, két egymástól független

73. *Dobosy i. m.* 36—37.

20. kép. A sajónémeti Várhegy helyszínrajza

motte nyomait találjuk a helyszínen. Az első egy kisméretű, amelyet építői nem a gerinc legmagasabb pontjára, hanem a kiugró földnyelv szélére, közvetlenül a falu fölé építettek. A második motte már a gerinc legmagasabb pontjára épült tekintélyes méretű sánccal körbevéve. (A két motte főbb méreteit lásd a mell. táblázatban.) A nagy motténál feltűnő, hogy a sánccot a nyugati és keleti, könnyebben támadható irány felől kiszélesítették, sőt az északi oldalon a sáncon kívül egy új védőművet építettek, amelynek formája még ma is ó-olaszbástya jelleget mutat. Távolból tekintve a hegy gerincét a második, a nagy motte központi kúpjának végleges formáját is feltöltéssel kellett hogy kialakítsák. A két motte között védelmi kapcsolat ma már nem látszik a terepen. A nagy motte nyugati oldalán levő sáncerősítés pedig arra utal, hogy amikor azt építették, a kis motte már nem létezhetett. A felvételi rajz déli oldalán látható perem természetes eredetű. Itt elképzelhető lehetne egy egykori védelmi vonal, azonban az sem fogta volna körbe — egy védelmi rendszerbe — a két várat. A Neogrády féle légifelvétel alapján jogos lenne ún. kettős mottéra gondolni, itt azonban nem erről van szó. A kettős motték egyidejűleg éltek, rendszerint úgy, hogy az egyikben a gazdasági épületek voltak, a másikban pedig a földesúr lakóhelyei illetve, mivel jobban meg volt erősítve az elsőnél, a védők végső menedékeként szolgált. A terep részletes vizsgálata alapján itt azt kell feltételeznünk, hogy Sajónémeti esetében ha lehetett is átfedés, de a két motte funkcionálisan nem tartozott össze, hanem időben váltották egymást. Mindkét motte hasonló abban, hogy a védőárok ill. sánc közvetlenül a vár dombját veszi körbe. Nem csatlakozik a dombhoz nagyobb terület, amint azt a korábban leírt mottéknál tapasztalhattuk. A sajónémeti két motte tehát jellegzetesen olyan földesúri székhelynek

21. kép. A sajónémeti Várhegy alaprajza (Sándorfi Gy. 1979.)

épült, amelyhez közvetlenül nem tartozott gazdasági udvar. A nagy motte megbontott oldalában középkori edénytöredékek találhatók.⁷⁴

A temető területén már régebben boltívesen kiképzett falrészletre bukkan-
tak. A temető északi felének kb. 80 m²-es területén nincsenek sírok. A hagyomá-
ny szerint Mátyásnak volt itt vadászkastélya, innen irányította a husziták
leverését. A kastély falait a XVIII. sz.-ban hordták el a sajópüspöki templom
építéséhez.⁷⁵ Jelen esetben van tehát három lelőhelyünk, az írott adatok azon-
ban nem tesznek közöttük különbséget, csak egy várról szólnak. Kormeghatá-
rozó ásatás hiányában, a rendelkezésre álló adatok és a Várhegy alaprajzának
ismeretében kísérletet teszünk Óvár építési korának közelítő meghatározására.

74. K. Végh K.,—Kemenczei T., HOMÉ., 5/1964—1965/452.

75. Dobosy i. m. 42.

22. kép. A sajónémeti Várhegy légifelvétele (Neogrady S.)

Egy korábbi tanulmányunkban megállapítottuk, hogy kb. 120 db-ra tehető azoknak a váraknak a száma, amelyeket a mai Magyarország területén, okleveles adatok alapján a XI—XIV. századokból össze lehet gyűjteni.⁷⁶ Engel P. munkájának adattárából pedig kigyűjtöttük a mai Magyarországra eső azon várakat, amelyek az előbbi 120 között nem szerepelnek, az okleveles adatok szerint tehát a XIV. század után épültek.⁷⁷ Eredményül 11 várat kaptunk,⁷⁸ ez az előbbi 120 várnak kb. 10%-a. Ez azt jelenti, hogy a XIV. század végére az akkori Magyarország belső területén kialakult várrendszer a későbbi századokban számszerűen gyakorlatilag már nem fejlődött, csupán a régi várak cseréltek gazdát. A szó klasszikus értelmében vett várak (castrum) a XV. sz-tól már rit-

76. Az eredményhez úgy jutottunk, hogy Fügedi E. Vár és társadalom. . . c. munkájának adattárából kigyűjtöttük a mai Magyarország területére eső várakat, és ahhoz hozzáadtuk azt a 30 db ispánsági, királyi, és egyházi várat, amelyeket Fügedi E. — tanulmányának más irányú célja miatt — nem vett fel.

77. Engel P., Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. (1378—1437) 89—191.

78. Babócsa, Gönyű, Gyula, Kapuvár, Óvár (Moson), Ozora, Szászvár, Tállya, Tata, Tihany, Zagyvató.

23. kép. A sajónémeti Várhegy a falu felől (ifj. Dobosy L. felvétele)

kán épültek, ez az időszak már a várkastély (castellum) korszaka. (Természetesen itt nem gondolunk a török időkre, amely már a magyarországi várépítéssel újabb fejezete.) Korábban említettük, hogy véleményünk szerint az 1247 körüli időkhöz a várépítéshez nem kellett királyi engedély. Az 1247 előtt épült olyan váraknak, amelyek nem érték meg az oklevelekben gazdagabb (a tatárjárás utáni) századokat, nem maradt írásos nyomuk. Tudjuk, hogy a királyi rendelet ellenére 1247 után is épültek várak engedély nélkül, és biztosak vagyunk abban, hogy sok korai oklevél, amelyben várak építését engedélyezték, elveszett. Bőven van tehát indokunk arra, hogy a korai századokban épült várainkról rendelkezésünkre álló információkat a „nem kielégítő” jelzővel illessük. Az viszont kétséges, hogy ha egy vár az *Engel P.* által vizsgált időszakban, vagyis 1437 után épült, akkor annak ne maradt volna írásos nyoma. Ha tehát a terepen egy olyan várat találunk, amely nem szerepel sem *Fügedi E.*, sem *Engel P.* adattárában, akkor — tekintve, hogy az *Engel P.* adattárában felsorolt várak 90%-ban szerepelnek már *Fügedi E.* adattárában is — joggal kereshetjük annak eredetét a korai (X—XIII) századokban, hiszen a XIII. század után vagy *Fügedi E.*, vagy *Engel P.* adattárában szerepelniük kellene.

E „történelem nélküli” várak megítélésében segítségünkre van a vár topográfiai megjelenése és a datáló erejű helyszíni lelet.⁷⁹ A földvárkutatás Magyarországon még a kezdetén tart, de rendelkezünk már némi tapasztalattal

79. A felszínen gyűjtött, de még a kiásott leletekkel is óvatosan kell bánni. Ha a vár a középkorban egy őskori telep helyén épült, akkor előfordulhat, hogy nagyon sok őskori cserepet találunk. Lásd pl. Bükkábrány és Szihalom.

abban, hogy bizonyos alaptípusokat megkülönböztessünk, részben külföldi, részben magyar analógiák alapján. Dolgozatunk témájánál maradva, egy motte-típusú várat az őskorban még nem, a huszita időkben már nem építettek. Sajónémeti várára vonatkozatható okleveles adatot sem Györffy Gy., sem Fügedi E. sem Engel P. nem közöltek, ugyanakkor a helységnévről (Németi) 1219-től folyamatosan rendelkezünk okleveles adatokkal.⁸¹ A helység felett pedig ott áll két motte, amelyről tudjuk, hogy a középkori várak egyik legkorábbi típusa. Valószínű tehát, hogy az első kis motte igen korán, esetleg már a tatárjárás előtt épült. Később, de még a XIII—XIV sz.-ban épülhetett a második motte, talán éppen a tatárjárás tapasztalatainak hatására. A terep adottságai azonban nem tették lehetővé, hogy a későbbi korok igényeinek megfelelően tovább bővítsék, ezért mint lakóhelyet elhagyták, és lent felépítettek egy új kastélyt, vagy palotát. Ez már nem castrum-ként, hanem castellum-ként szerepel az irodalomban⁸¹ és így nem került bele Engel P. adattárába.⁸² Az viszont valószínű, hogy — Visegrádhoz hasonlóan — a háborús időkben a szűk, de jól védhető Óvárat újjították fel, és használták védelemre, a kényelmesebb, de a terep adottságai miatt gyakorlatilag védhetetlen palotakerti épülettel szemben. Ekkor épül-

A tárgyalt motték fő geometriai adatainak összehasonlítása a rajnavidéki Haldern és Arsbeck motték adataival

	Leány-vár	Hal-lomvár	Sziha-lom	Bükk-ábrány	Sajóné-meti I.	Sajóné-meti II.	Haldern egyrés.	Arsbeck kétrész.
Az árok belső szélén vagy a sánc tetején mért kerület,	712	755	320	256	90	235	275	345
A vár legnagyobb átmérője, m	270	280	110	90	30	77	107	150
A vár legkisebb átmérője, m	225	222	80	65	28	71	67	60
A belső kúp relatív magassága m	15	13	2,5	2,5	3,0	11	9,5	13
Védett terület az árok belső szélén, vagy a sánc tetején mérve, ha	3,8	4,1	0,76	0,46	0,06	0,43	0,55	0,67
A domb felső átlagos átmérője, m	33	30	9	15	16	20	37	22
A domb felső területe m ²	855	707	63	177	198	340	1075	380

80. Györffy Gy., Az Árpád-kori... 792.

81. Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Bp., 1890. 164.

82. Engel P., i. m. 89. sajnos csak azokat az erődített helyeket dolgozta fel, amelyeket az oklevelek „castrum”-ként említenek.

hettek az Óvár sáncaiba az új, talán ágyúállások a három könnyen támadható oldal irányába. Ezek pedig már a huszita korra jellemzők.

Véleményünk szerint a huszita kori események az Óvár második, nagy mottéjára vonatkoztathatók. A korai magyar századok várépítészetének kutatása még sok problémát rejt magában. Az oklevelek a XIII. század végéig nem adnak lehetőséget arra, hogy csupán a belőlük nyert adatokból az országban levő várak helyzetére, számára megbízhatóan lehessen általánosítani. Csak a terepen található emlékanyag számbavétele, az okleveles adatokkal együtt történeti komplex feldolgozása visz bennünket előre egy-egy rész kérdés megoldásában.

CASTLES OF MOTTE TYPE IN THE ONE-TIME BORSOD COUNTY

(Abstract)

The study of earthen fortifications has been upswinging during the last decade in county Borsod-Abaúj-Zemplén. Five earthen castles of Motte type have been elaborated (Miskolc—Leányvár, Kisgyőr—Halomvár, Bükkábrány—Temető, Szihalom—Árpád-vár, Sajónémeti—Várhegy). No castles of Motte type have been described in Hungarian technical literature so far.

The motte is an artificial hill, filled up or carved off, surrounded with a ditch, on the top of which a building made of stone or wood served for defence. A so called pre-fort was attached to the main hill standing either on the original level or on a little higher ground containing usually the economic estates (M. Müller-Wille 1966). This type of fortifications used to be widespread throughout West-Europe. Its original home was, possibly, Normandy. It is pictured on the Bayeux carpet presenting the castles of Dol, Rennes, Dinan, Bayeux and Hastings from the 11th c., from the time of William the Conqueror's campaign. There are several differences among the castles. The simplest one is the castle of Dol with well outlined ditch around it. The castle of Rennes is stronger but the ditch is replaced by timber-wall (palisade). The noblest one is the castle of Dinan, where the balcony-like projection served the defence. The motte of Bayeux stands on a steep hill, thus no ditch or palisade can be seen around it. The castle of Hastings was built by the Norman conquerors in England. The picture shows the building of the castle.

The study of the mottes has begun in West-Europe already in the last century. Its technical literature is rich and manifold. The totally unearthed castles on the Rhein, Husterkupp and Meerbusch, come from the 9th c. The mottes are also studied in Austria, Poland and Czechoslovakia, where they appeared in the 11th–13th cc. No mottes are known from Transylvania, though there are some similar castles from the 11th–12th cc. (Firtos, Budvár, Tartód, Kustaly). Some historians, searching only in documents, hold that private castles were first built in Hungary only after the Tartarian invasion (1242). Others at the beginning of the century thought, though unbased, that all the castles without documents were founded by the Slavs. The archaeological finds, however, prove that no castles, except for Zalavár, were founded by the Slavs. The recent discoveries have shown that the private castles were built in Hungary, just like in other parts of Europe, in the time of the early feudalism, in the 11th–13th cc. appearing in the documents somewhat later, mainly from the 14th c. onwards.

Mottes were built first of all on the plains or on the hills. In Hungary the study of the

castles was carried out in the mountains, thus no mottes, "Burghügel"s from the historical territory of Hungary in Burgenland (H. P. Schad'n): Pomogy (Pamhagen), Pecsényéd (Pötsching), Fraknóvár (Fortchtenau), Németkeresztúr (Deutschkreuz), Dörfel (Dörfl); in the present South-Slovakia (A. Fiala—A. Habovštiak—T. Stefanovičova): Kéménd (Kamenin), Berencs (Branc), Veszele (Veszélé), Karkóc (Trakovice). The foreign technical literature deals also with the classification of the mottes. H. P. Schad'n classifies them according to the form of the hill, while Müller-Wille considers the height of the hills. We consider the territory inside the motte's ditch (defence territory) and the territory of the motte, i.e. the upper level of the hill, more important. The first informs about the largest possible number of people defending the motte and residing in it; the latter gives information about the largeness of the building on the top of the hill.

(The comparison of the geometrical data of the five Hungarian mottes and two ones from the Rhein area is given in Table 1.)

Kisgyőr—Halomvár, Miskolc—Leányvár

The two castles being close to each other, and being similar in many features are described and evaluated together. Both of them are ill settled from the aspect of defence. They are situated on the middle of a flat ridge, being easily sieged. The earth from the ditches was piled up on the highest point of the ridge. There are big holes in the centre of both mottes which are of no natural origin. The defence territory is much larger than that of the average ones. The builders left an entrance road in the ditches of both mottes as proved by the detailed investigations. Leányvár was excavated by T. Kemenczei in 1970, who proved that the castle had never been inhabited. The holes on the mottes show that the tower was not on the top of the hill in either case, but on the original level, then it was surrounded with the earth from the ditches. The door of the tower opened in the side of the hill. The hole is the remnant of the tower, which must have been 7×7 metres of ground plan. The data of the two castles can be summed up in the followings:

1. They both are early types, flourishing in West-Europe in the 9th—13th cc, in Central-Europe in the 11th—14th cc.
2. They were planned to accept many people.
3. Their building needed many hands, thus the builders ruled over great population.
4. The builder of both mottes is identical, who stucked to the usual forms.
5. The excavation and investigation of the entrance routs detected neither durational inhabitation nor siege.

Kisgyőr and its vicinity belonged to the estate of the bishopric of Eger in 1261. The bishop of Eger between 1243—1275 was Lambert of Schafnaburg, who came from the present Aschaffenburg (West-Germany), near the Rhein area. After the Tartarian invasion Lambert settled people, possibly also from his motherland, in his bishopric, who, together with the Hungarians feared the return of the Tartarians.

Thus Leányvár and Halomvár of "peoples' castle" type, similar to those in Austria also connected with the German settlers, can be attached to Lambert and the German settlement. They must have been built in the years right after the Tartarian invasion.

Bükkábrány—Temető

The territory as a prehistoric site has long been known. No finds from the Middle Ages have yet been found, but the situation and the sketch map show unilaterally that the prehistoric settlement was occupied in the Middle Ages by a motte. Now the cemetery of the village can be found there. Considering its measurements it must have been a feudal centre, just like most of the Western-European mottes with average measurements. The name of the village is known since 1221, it used to have mutual border with Nyárád belonging to the estate of the bishopric of Eger. The dating of the castle is a future task.

Szihalom—Árpádvár

The finds from the Bronze Age and the Árpád Era are well known. There are no documents about the castle, but its type is characteristic of the Middle Ages. The territory is built in, thus its form is not so striking than in other cases. According to its defence territory it is among the medium-sized castles. The settlement was mentioned in Anonimus' *Gesta* (cca 1200). A principal or royal court (*curtis*) existed here in the 11th c. In 1261 it was the estate of Eger just like Kisgyőr with Leányvár and Halomvár. The castle originates, possibly, from the 11th–13th cc.

Sajónémeti—Várhegy

In its present state the castle seems to show two independent mottes. The documents refer to the castles on occasion of the Hussite events, mixing the names castle (*castrum*) and palace (*castellum*). L. Dobosi, researcher, revealed (1975) that under the castle in the present cemetery a palace used to stand, the walls of which are still to be found under the earth. Ceramic material found there can be dated from the 14th c. Sajónémeti as a settlement is known in documents since 1219. The first motte is a little and very early one, earlier than the Hussite movements. It is supposed that the mottes of the Sajónémeti "Óvár" were built around the time of the Tartarian invasion and later they were left as living palace, just like the Visegrád one, and a new palace was built under it in the 14th c. As the palace was not fortified the old castle must have been used later during wars.

The research of castles from the early centuries of the Hungarian state is still in its first period, and the problems are numerous. The documents are missing from before the 13th c. thus we cannot rely exclusively on them in study of the castles in Hungary.

Only the consideration and complex elaboration of the archaeological finds together with the documents can yield further data.

György Sándorfi

AZ ABAÚJVÁRI FÖLDVÁR SÁNCA

GÁDOR JUDIT—NOVÁKI GYULA

Az abaújavári földvár feltárását 1974-ben kezdtük meg. Elsőként a sánc szerkezetének és építési idejének vizsgálatát tűztük ki célul. Az első évben a sánc tetejéről számított 4 m mélységig jutottunk. A sánc feltárását 1975-ben Gádor Judit befejezte. Az érintetlen talaj a sánc tetejétől mért 8,20 m mélységben mutatkozott. Az 1974—75. évi sáncátvágás a sáncnak csak a vár belső területe felé eső részét tisztázta. Az ásatás helyéül a földvár nyugati oldalán egy viszonylag ép profilú szakaszt választottunk (1. kép). A vár külső oldala alatt a község házai húzódnak. A sáncnak ezt az oldalát kertekkel, gyümölcsfákkal és kisebb-nagyobb bevágásokkal, lefaragásokkal erősen megrongálták, illetve hozzáférhetetlenné tették. Ezért a feltárást ezen a szakaszon eleve csak a sánc belső oldalára korlátozhattuk. A feltárt szelvénytől északra, kb. 20—25 m-re eső egyetlen épen maradt rövid sánccszakaszt egy későbbi, teljes átvágás biztosítása érdekében nem bolygattuk meg. Ez a munka azonban jelentős anyagi és időbeli ráfordítást igényel, erre a közeljövőben nincs lehetőség.

Az 1976. évtől a vár belső területén folynak a feltárások. Egy románkori templom alapfalai és körülötte nagy kiterjedésű Árpád-kori temető került elő. Megkezdődött a belső terület szondázó feltárása is.¹

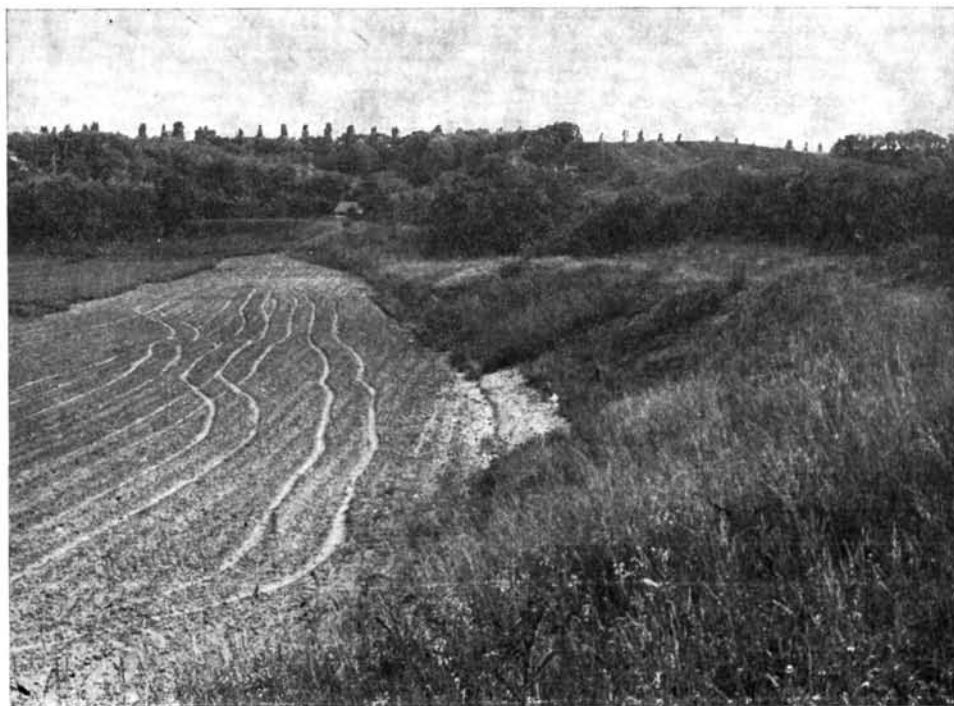
A vár belső területén még sok kérdés vár tisztázásra, a sánc kutatása azonban egyelőre befejezettnek tekinthető. Az eddigi eredmények világosan elénk tárták a sánc lényegét és korát. Az alábbiakban a sáncátvágás két évi munkájának megfigyeléseit összegezve mutatjuk be a sánc szerkezetét és építési időrendjét.

Már az 1974. évi eredmények is jól értékelhetőek voltak, így megfigyeléseinket egy előzetes közleményben foglaltuk össze.² Ekkor ismertettük a várra vonatkozó történeti adatokat, a vár jelenlegi állapotát és az ásatási módszert. Ez alkalommal rétegvonalas térképet is mellékelünk, továbbá részletesen foglalkoztunk a sánc felső részében előkerült vas eszköz-leletekkel (2 sarló, 1 ásópapucs és 1 szőlőmetszőkés). Ezek megisméltésétől eltekintünk.³

1. Csókás J.—Gádor J.—Gyulai Á., 1979.; Gádor J., 1980.

2. Gádor J.—Nováki Gy., 1976. a; b.

3. Első közleményünkben a XV. és XVI. századi adatokat tévesen értelmeztük Abaújvárra. Gádor J.—Nováki Gy., 1976. a—b. 7—8. jegyzet.; Az abaújavári vár a XIV. században már nem volt vár, a XV. században pedig Ida várának tartozéka lett. Fügedi E., 1977. 16.; Az 1556-os esemény a Sáros megyei Újvárral hozható kapcsolatba. Engel P., 1977. 166. Újvár (Sáros m.) és „Magyarország várai 1382 körül” c. térképmelléklet.

1. kép. A sánc nyugati oldala, előtérben a feltárás helye

A sáncátvágás. A sánc az átvágás helyén a vár belső szintjéből 5,50, a külső terepszintből pedig 12,50 m-re emelkedik ki. Belső oldala jelenleg legelő, de a tetejét régebben kb. 10 m szélességben szántották is, ez a sánc metszetében is jól megmutatkozik. Teljes alapszélessége 35 m, ez azonban már a mai, szétomlott alakját jelenti.

Az átvágás 6,60 m széles szelvényvel történt, amely a sánc legmagasabb pontján kezdődött és 16 m hosszúságban a sánc belső széléig tartott. Ehhez még egy 1 m széles és 8 m hosszú árok csatlakozott, amellyel a sánc és a vár belső települése rétegeinek viszonyát kívántuk megismerni (2—3. kép). A sánc tetejétől mért legnagyobb elért mélység 8,50 m volt, amellyel már az érintetlen talajba jutottunk.

A szelvény közepén először egy 1 m széles árokban haladtunk lefelé és az így megismert rétegeket ezután bontottuk fel kétoldalt, nagyobb felületen. Az 1 m szélességű, keskeny kezdő-árokban kevés lehetőség nyílt részletes megfigyelésekre, ezért ez a sáv a rajzokon is többnyire üres maradt, jóllehet a sánc gerendái itt is mutatkoztak. Ennek a sávnak a feláldozása nélkül azonban nem tudtuk volna az egyes gerendaszinteket egymástól elkülöníteni (4. kép).

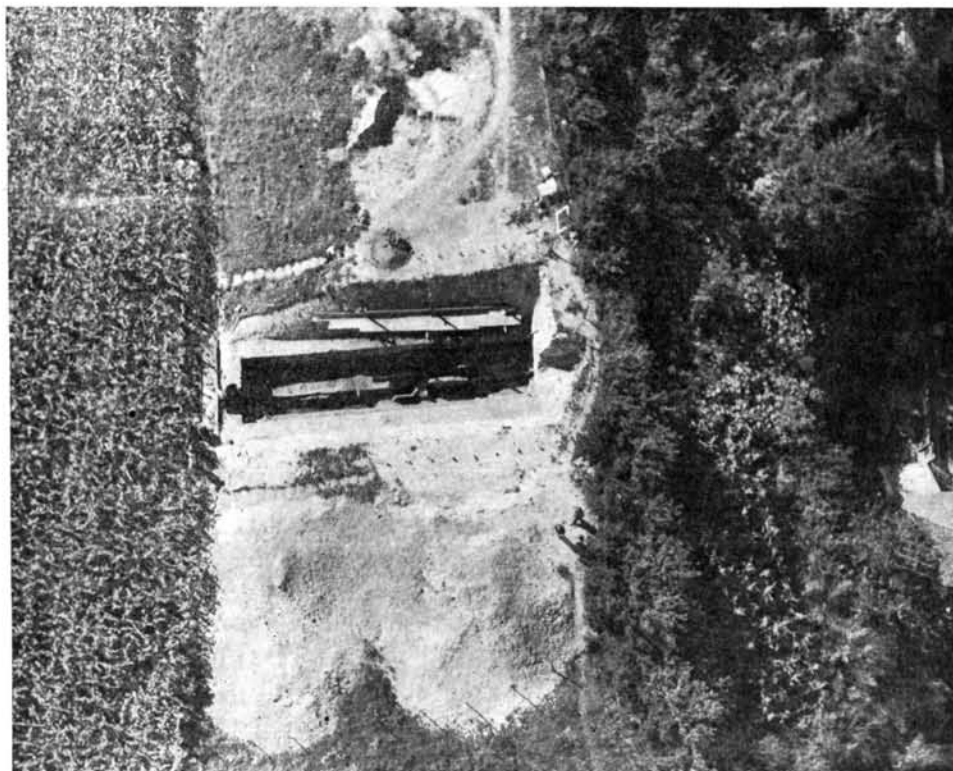

2. kép. A sáncátvágás a vár belső területe felől. 1974.

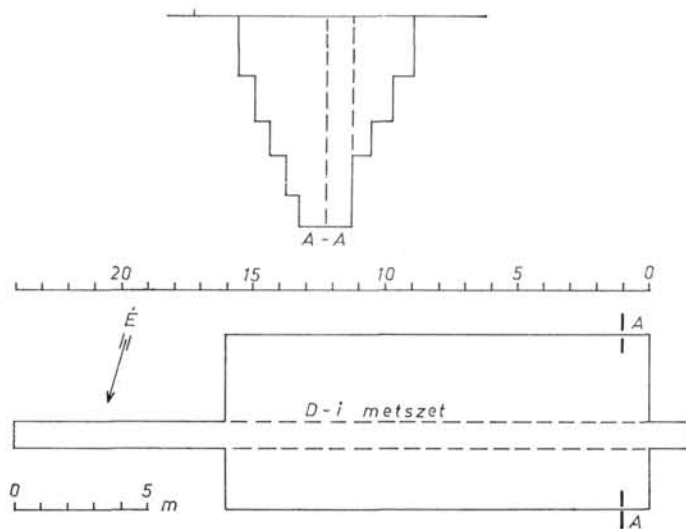
A sánc tetején, rögtön a felső humusz alatt, kiszedett, habarcsos kőfal omladékrétegét tártuk fel 4,30 m szélességben és 0,50 m vastagságban (5. kép). Ebben a rétegben sok faragatlan terméskő hevert másodlagos helyzetben. A kőfal eredeti helyét és így a szélességét nem tudtuk megállapítani. Mivel hasonló, kőfalra mutató nyom a sánc több, távolabbi részén, kisebb bolygatásokban is tapasztalható, arra kell következtetnünk, hogy a kőfal a teljes várat körbevette. Korhatározó lelet itt nem került elő, így a várfal építésének idejére közvetlen adatot nem kaptunk.

A habarcsos faltörmelék alatt 20—30 cm-re már gerendák maradványai mutatkoztak és ezek a sánc teljes, 6,60 m vastagságában végig, megszakítás nélkül követték egymást. A maradványok állaga igen különböző volt, ez részben az előkerülési hely mélységétől, részben pedig a talaj minőségétől függött.

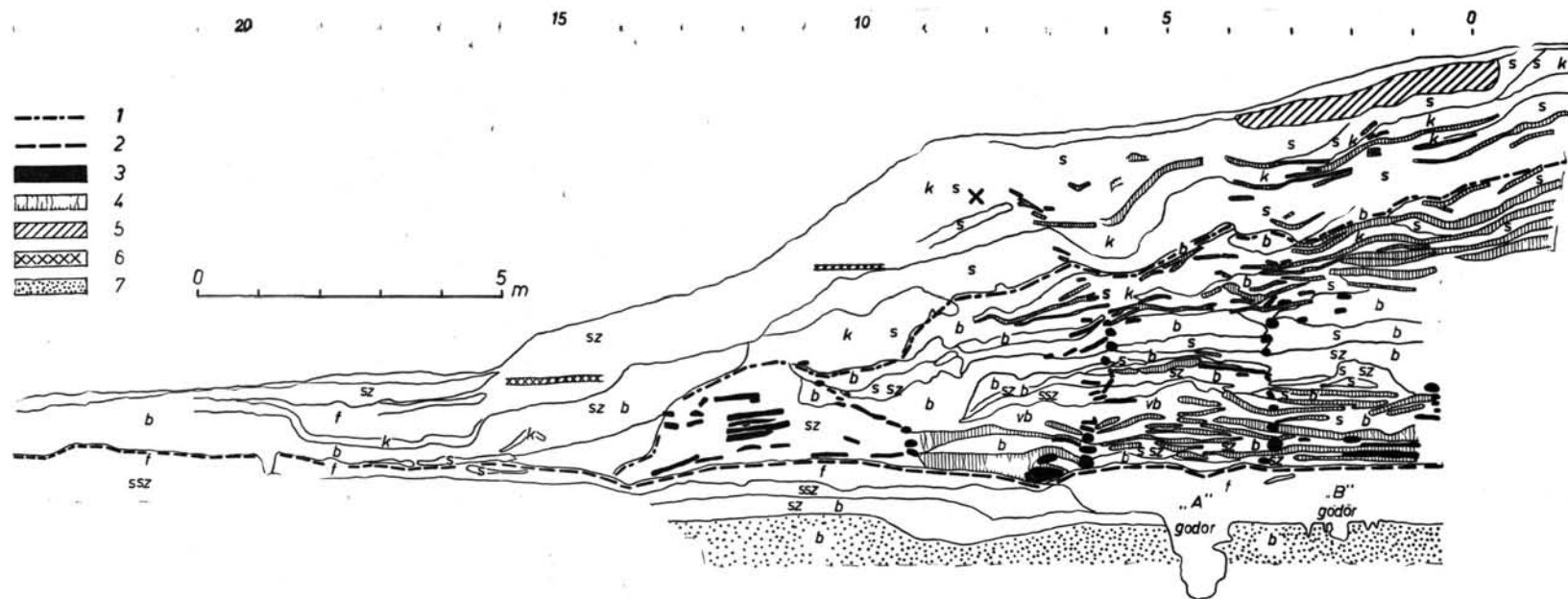
A sánc rétegződése igen változatos képet mutatott. A sánc tetején, közvetlenül a habarcsos várfal törmeléke alatt 20—50 cm vastag tiszta sárga föld volt, ennek alján, illetve alatta kezdődtek a gerendák maradványai. Ez a sárga réteg a faszerkezet leomlása után kerülhetett ide, a habarcsos kő várfal építését megelőző talajjegyvetés során, vékony feltöltésként, amelyre a falat alapozták. A sánc feltöltéséhez szükséges földet a mai várbelső területéről hordták fel, így alakulhatott ki a sánc belső lábánál észlelhető mélyedés. A felső sárga réteg alatt világos szürke és sárga rétegek váltották egymást sűrűn, átlag 10—20 cm-es vastagságban. Ezek több ízben kavicsal keverve fordultak elő, de néhol tiszta kavicsrétegek voltak, melyek különösen a sánc felső részében mutatkoztak.

3. kép. Ballon-fotó a sáncátvágásról. Karsay Ferenc, FTI. 1975.

4. kép. Az ásatási szelvény keresztmetszete és alaprajza

5. kép. A középső árok déli metszete. 1. a felső réteg alsó határa. 2. a sánc építését megelőző járószint. 3. barna fakorhadék. 4. szürke por (famaradvány). 5. a kő várfal omladéka. 6. tapasztás. 7. érintetlen agyagos barna talaj.; A rétegek színei: b. barna. f. fekete. s. sárga. ssz. sötétszürke. vb. vöröses barna. x. ásópapucs lelőhelye.

Néhol, a sánc különböző mélységeiben, fekete földrétegek is előfordultak, több apró égett röggel keverve. A különböző színű, rendszertelenül ismétlődő földrétegek arra utalnak, hogy a kitermelő helyen éppen sorra kerülő földdel töltötték ki a faszerkezetet. A fekete földréteg korát néhány pattintott kő, valamint későbronzkori (II. tábla 3.) és sok császárkori cserép (II. tábla 1—2, 4—8, III. tábla 4—6, 10, 13; 25. kép) jelezte, amelyek a vár belső területének kultúrrétegéből kerültek ide.

A gerendák közötti földrétegekből számos Árpád-kori cserép (IV. tábla 4—7, 10—11, 13) is került elő, kettő darab pedig a gerendaszerkezet legalsó, kb. 0,50 m vastag rétegéből (IV. tábla 2, 8).

A sánc töltésének változatos képe 6,70—6,80 m mélységben megszűnik. A legalsó gerendasor alatt nagyjából vízszintes vonalban következett a sánc

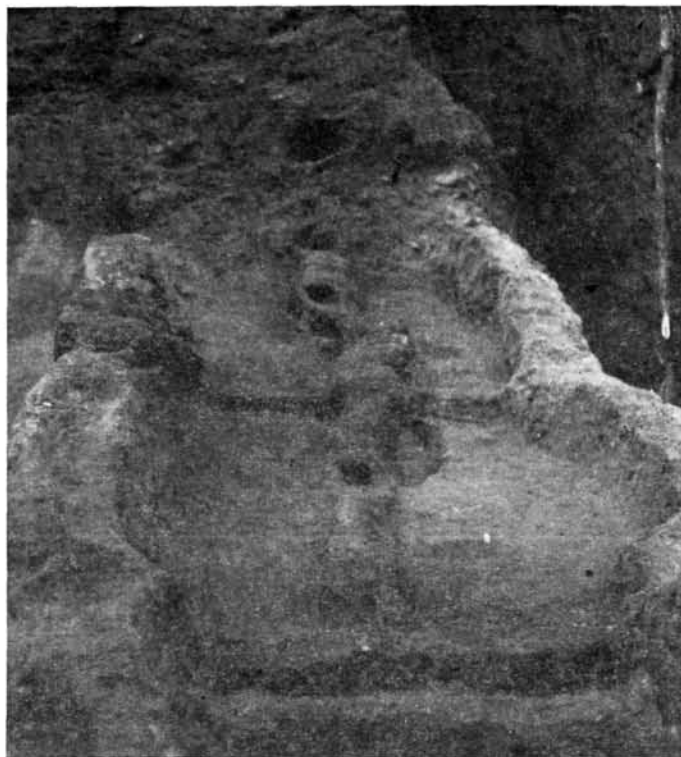
6. kép. X—XI. századi fazék a sánc alatti járószintről

építését közvetlenül megelőző felszín. Ezen a járószínten, a sányszerkezet alatt egy darabokra tört, de kiegészíthető kora Árpád-kori fazék volt (6. kép.) Ez alatt a járószint alatt már a császárkori kultúrréteg következett.

A sánctól faszervezet tartotta. A gerendák kivétel nélkül majdnem teljesen elpusztultak, nyomaikat mégis aránylag jól követhettük. Többnyire por alakban maradtak fenn, fehér, világos szürke, barna, vagy sötét lila színben, 1—2 mm, de legfeljebb 1 cm vastagságban. Ezért a feltárás rendkívül lassú munkát igényelt, mert két-háromszori óvatos söprés után a nyomok eltűntek. Ez különösen a felső három gerendaszintre volt jellemző. Néhány barna fakorhadék azonban már itt is megkönnyítette a megfigyelést, a 4. gerendaszinttől kezdve pedig egyre sűrűbben jelentek meg. Ugyanettől a szinttől kezdve egyre gyakoribbá váltak a gerendák helyét jól mutató kerek vagy ovális lyukak (7—8. kép). Ezek gyakran üresek voltak, csak az aljukon találtuk a teljesen elpusztult fa 1—2 mm vastag maradványát por alakjában. Néhány szerencsés esetben a gerendalyukak kéreg lenyomatát is mutatták. A famaradványok a legrosszabb állapotban a kavicsos talajban, legjobban a sárga homokos löszben maradtak fenn. Az egyes gerendák irányát a foltok alapján jól meg tudtuk határozni, de a fa eredeti vastagságát csak becsülni tudtuk. A gerendák átmérőjét csak a lenyomatot jól tükröző lyukaknál lehetett lemérni, 12—20 cm körüliek voltak, de néha elérték a 30 cm-t is. Arra azonban semmi biztos támpontunk sincs, hogy milyen hosszúságú gerendák csatlakoztak egymáshoz. A sánc irányára merőle-

7. kép. Az ásatási szelvény nyugati metszetének felső 4 métere, feltárás közben

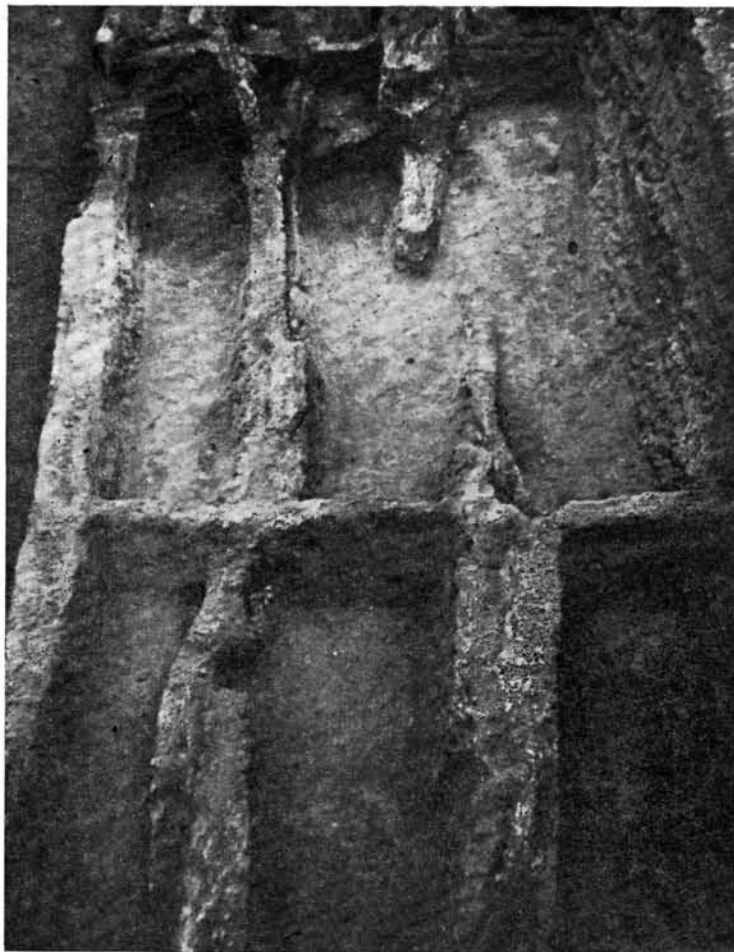

8. kép. A 6. gerendaszint kelet felől

gesek között a leghosszabbat a 6. gerendaszintben tudtuk nyomonkövetni, 5 m hosszúságban. Ez azonban nem mérvadó, mert vége nem volt pontosan meghatározható és a sánc külső oldala felé a folytatása a fel nem tárt részbe nyúlt. A sánc irányával párhuzamosak között több esetben meg lehetett állapítani, hogy a keresztirányúak alatt folytatódtak, de a feltárt terület viszonylag kis mérete és a fa erős mérvű pusztulása miatt itt sem lehetett pontos hosszúságot mérni.

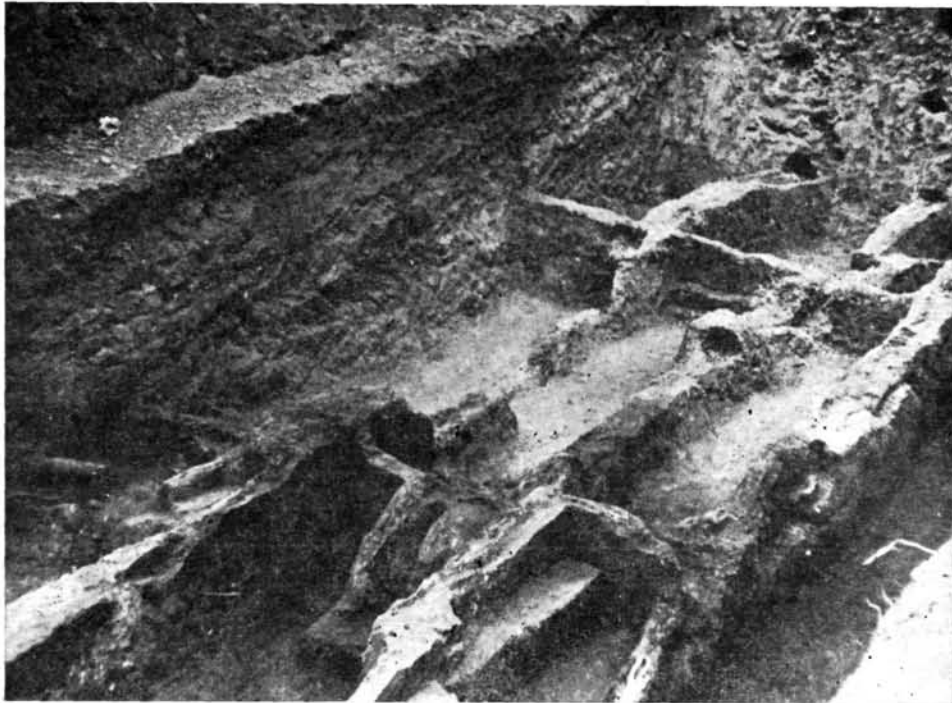
A gerendanyomok nagy vonalakban bizonyos rendszerben csoportosulnak, ami alapján az egész szerkezet meghatározható (9—12. kép). Egymás alatt azonban erősen összenyomódtak, a gerendák szélei egymásba folytak. Összesen 14 gerendaszintet választottunk szét (13. kép), ez azonban nem jelenti az egymás alatti gerendák tényleges számát, ennél több volt. Az egyes ásatási szinteket önkényesen állapítottuk meg, amelyeket az 1 m szélességű kezdő-árok metszetében mutatkozó, enyhén lejtő rétegek alapján jelöltük ki. Így több, néha 5—6 egymás alatti gerendát bontottunk egyszerre.

A gerendák két különböző, egymásra merőleges irányban, egymás alatt feküdtek. Gyakori volt azonban, hogy az azonos irányúak 20—30 cm-el is

9. kép. A 10. gerendaszint

odébb csúsztak. Ennek több oka is lehetett: a talaj az elmúlt évszázadok alatt elmozdult, gyakran görbe fát használtak fel és végül maga az építés sem történt nagy pontossággal. Az egyirányú gerendák nem feküdtek közvetlenül egymáson, hanem köztük földréteg volt, általában 10—20 cm vastagságban. Ez különösen a lyukaknál volt jól megfigyelhető. A csak por, vagy barna fakorhadék alakjában előkerült, azonos irányú gerendamaradványok között gyakran csak 2—3, vagy 5—10 cm vastag földréteg volt, nyilván a sánc erősebb összenyomódása következtében. Mindez arra mutat, hogy a gerendák váltakozva kerültek egymásra, egymást keresztezve. Így az azonos irányúak között mindig egy-egy gerenda vastagságának megfelelő hézag maradt (14. kép). Néha ettől

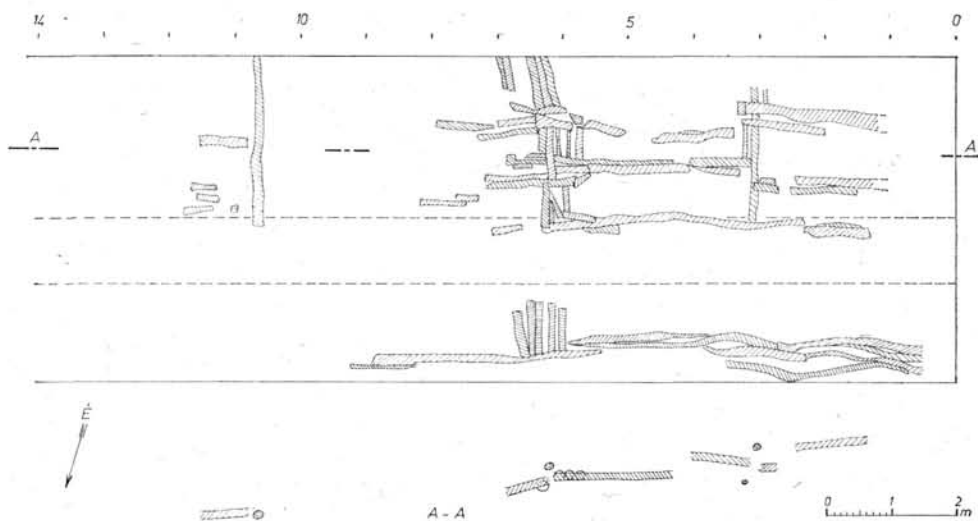

10. kép. A7. gerendaszint

eltérően, pl. a 7. gerendaszintben, 4—5 hosszanti és 4—5 keresztirányú gerenda feküdt egymáson egy csomóban, erre azonban kevés példát találtunk. A gerendák illesztésére a famaradványok igen rossz állaga miatt semmi nyomot nem találtunk. Azt tehát, hogy az egymást keresztező gerendák csapolással illeszkedtek, vagy csak egymásra rakták őket, nem lehetett eldönteni. A gerendák kissé a vár belső területe irányában lejtettek, feltehetően a föld utólagos tömörülése, süllyedése következtében. Függőleges irányú gerendát, vagy cölöpöt nem találtunk.

A feltárt területen az előkerült maradványok alapján a sánc felépítését a következőkben rekonstruálhatjuk:

A sánc tengelyére merőlegesen, vízszintesen gerendákat helyeztek el egymástól átlag 90 cm-re, közvetlenül az akkori felszínre. Ez a távolság néhány esetben 60, máskor 120 cm volt. Ezek tetejére merőlegesen, a sánc tengelyével párhuzamosan egy újabb gerendasort raktak, amelyek egymástól (a sánc középvonalától kiindulva) sorrendben átlag 2,50, 3,00, 3,50, majd 2,00 m távolságra voltak. Ezután ismét a sánc tengelyére merőlegesen, majd a sánc tengelyével egyező irányúak következtek és így tovább. Ezt a szabályos ritmust végig követhetjük valamennyi gerendaszinten. Ami eltérést találunk, az a rétegek el-

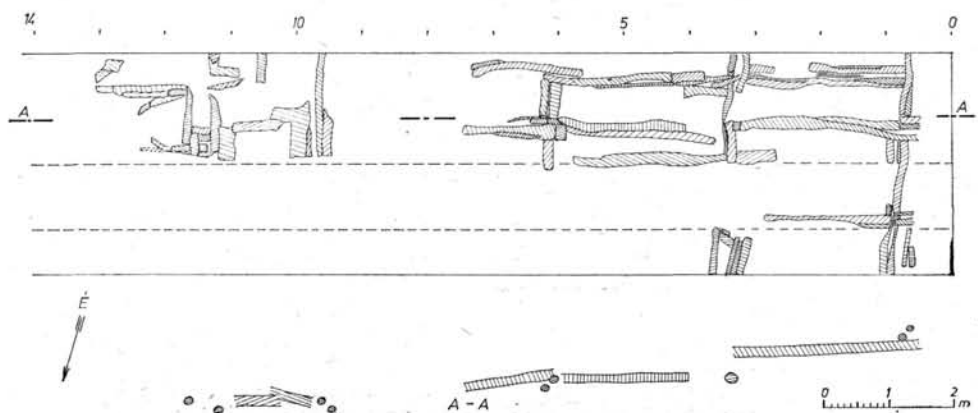

11. kép. A 7. gerendaszint

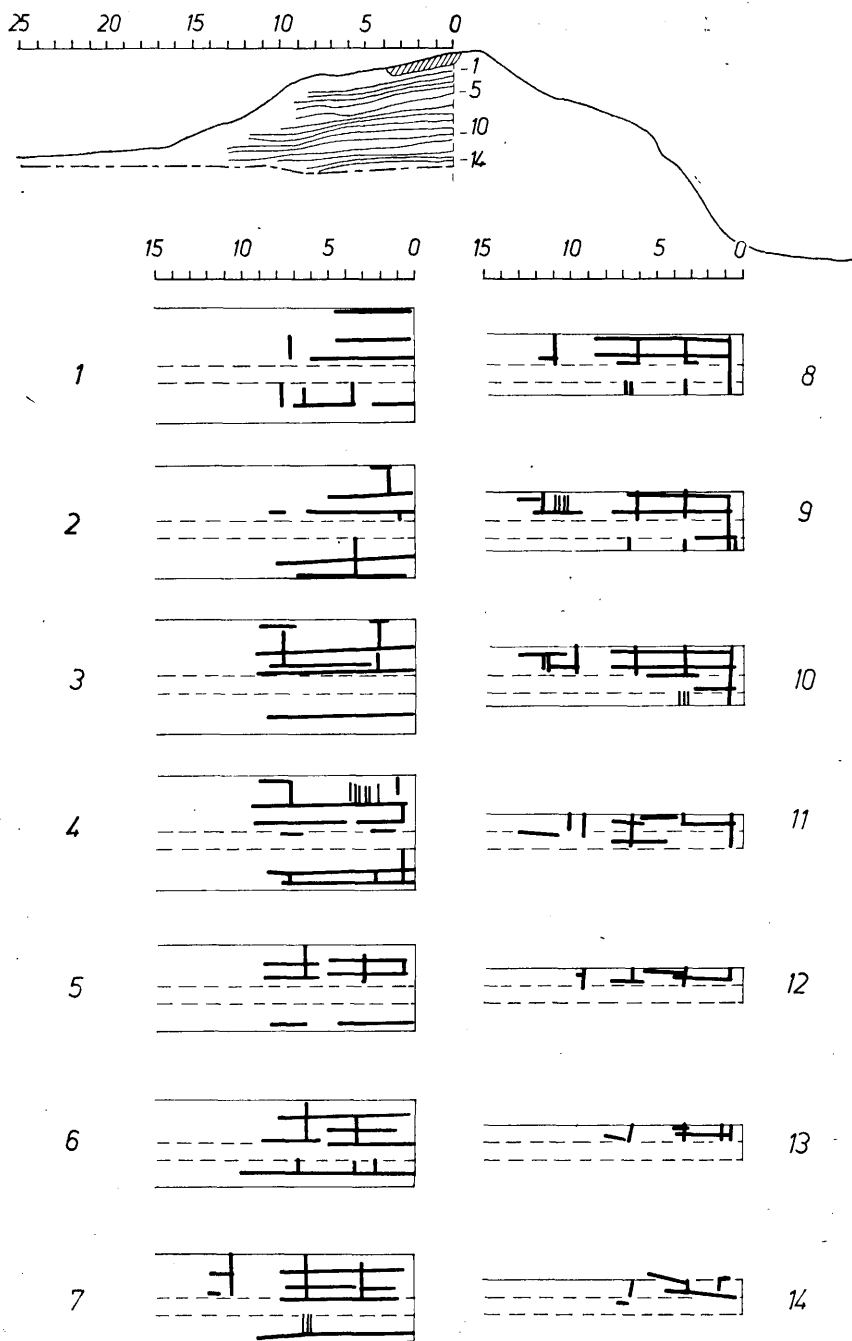
mozdulásával, egyes gerendarészek nyomtalan elpusztulásával, és nem utolsósorban az építés közben elkövetett „szabálytalanságokkal” magyarázható.

A felső négy gerendaszint egy kis eltérést mutatott. A sánc tengelyével párhuzamos gerendákat az alsókhöz viszonyítva valamivel ritkábban helyezték el. Ez egy későbbi építési periódust enged feltételezni.

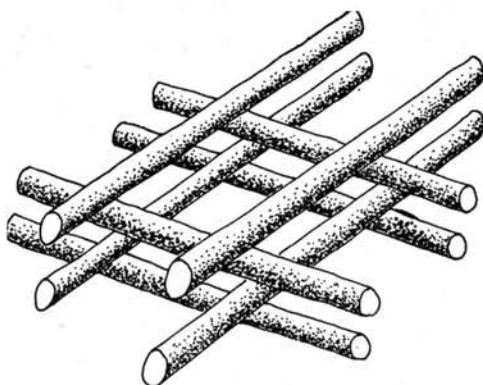
A gerendákkal tehát több sorban keskeny rekeszeket képeztek ki, ezek között földdel töltötték meg. A föld feltöltése nyilván a gerendák egymásra rakásá-

12. kép. A 10. gerendaszint

13. kép. A gerendaszintek összefoglaló rajza szintenként

14. kép. A sánc belsejében levő gerendák összerakásának elvi rekonstrukciója

val egy időben történt. Ezt a megoldást indokolta, hogy amennyiben a gerendaszerkezetet több méter magasságban előre felállítják, a földet utólag már igen nehéz betölteni. Így viszont a gerendák illesztése a sánc belsejében nem volt szükséges, mert az azonnal feltöltött föld a gerendákkal homogén szerkezetet alkotott. A gerendaszintenkénti feltöltésre vallanak a metszetben látható, sűrűn váltakozó, különböző színű vékony, főleg sárga és szürke rétegek is. Ezek egyszerre nagy vastagságban történő feltöltés esetén nem alakultak volna ki.

A sánc belső széléhez közel, a felszín alatt kb. 2 m mélyen kövek is voltak egy halomban. A 3. és 4. gerendaszint szélső fái a korhadás után rároskadtak a kőhalmazra. Mivel a kövek csak 1,50 m átmérőjű területen feküdtek és lejjebb kő egyáltalán nem fordult elő, rendeltetésük kérdéses maradt.⁴

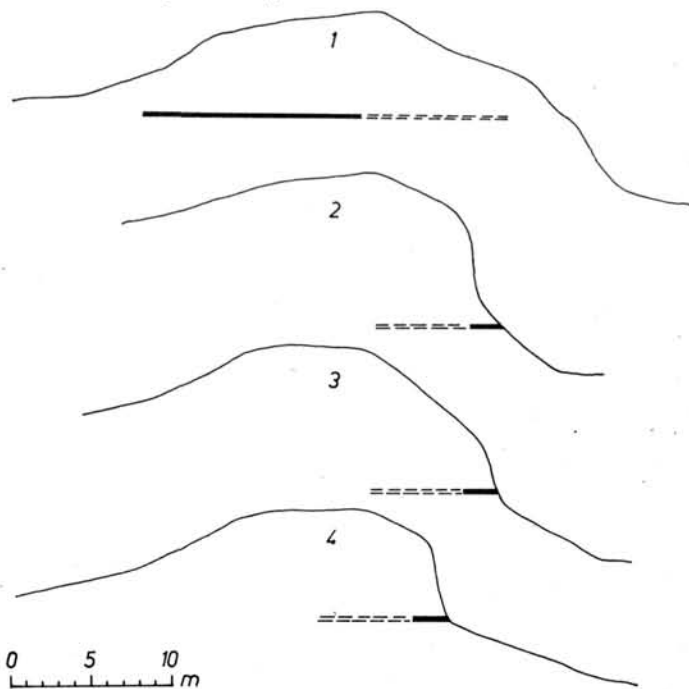
A sánc szerkezetének rekonstrukciója. A sánc felépítésének módszerét a fentiekben csak az ásátás területén végzett megfigyelések alapján határoztuk meg, de lehetőség nyílik arra is, hogy szerkezetét teljes szélességében rekonstruálhassuk. Ehhez a sánc külső oldalán, három különböző ponton végzett megfigyelések eredményei nyújtották a legtöbb támpontot. Mindhárom helyen a község egy-egy lakóházának az udvara nyúlik az erősen lefaragott sánc alá. Az így keletkezett szakadékos oldalon a sáncszerkezet külső gerendáinak a nyomait, kerek lyukakat látni (15. kép). Mindhárom helyen megkerestük a legalsó gerendákat és ezeket a sánc metszetébe berajzoltuk (16. kép). A legalsó gerendák a sánc jelenlegi tetejétől számított 9,75, 9,00, illetve 7,00 m mélységben láthatók. A sánc tehát ezeken a helyeken vastagabb, mint a feltárt szelvény-nél. Mivel mindhárom hely erősen lefaragott részen van, a sánc külső széle eredetileg 1—2 m-rel kijebb volt.

A három szakadékos partoldal gerendanyomai arra utalnak, hogy a sánc tengelyétől a külső oldal felé eső szakaszon a gerendaszerkezet közel ugyanolyan szélességben épülhetett meg, mint ahogyan az ásátással feltárt szakaszon

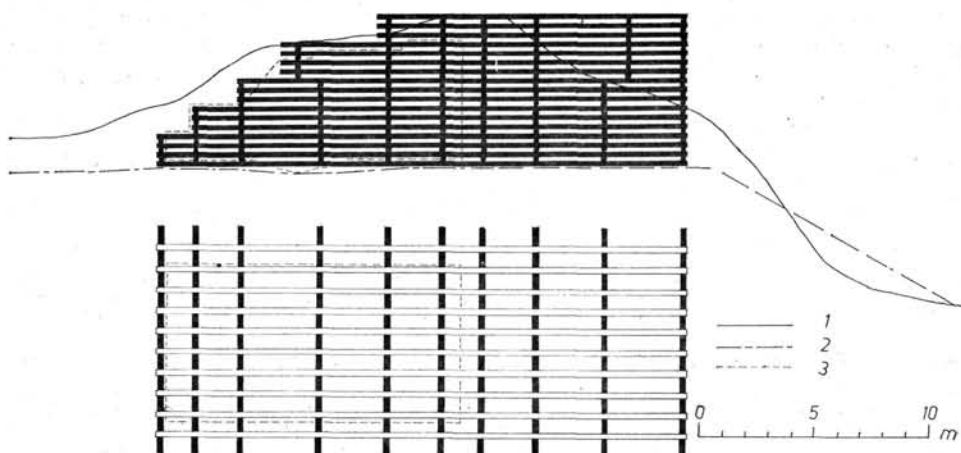
4. A felső három gerendaszint és a kőhalmaz részletrajzát lásd: Gádor J.—Nováki Gy., 1976. a. b. 3. kép.

15. kép. Gerendalyukak a sánc külső, szakadékos oldalában

16. kép. Sánc-keresztmetszetek a legelső gerendák bejelölésével. 1. a sáncátvágás helyén. 2. a sáncátvágástól É-ra, 50 m-re. 3. a sáncátvágástól délre, 110 m-re. 4. a sánc déli oldalán, a sáncátvágástól DK-re, 170 m-re

17. kép. A sánc szerkezetének elvi rekonstrukciója 1. = mai felszín 2. = eredeti felszín 3. feltárt terület

megtaláltuk. Mivel a gerendaszerkezet az ásatási szelvényben végig egységes volt, okunk van feltételezni, hogy a külső oldalon is hasonló módszerrel rakták a fákat, ezért a rekonstrukciós rajzon ugyanezt a szerkezetet folytattuk itt is (17. kép).

Különbséget csak a belső és külső szélé között kell feltételeznünk. A belső oldalon feltárt gerendák a sánctöltés mai lejtőjének megfelelően lefelé egyre hosszabbodnak. Ezt lehetne úgy is értékelni, hogy a sánc pusztulásával alakult ki a mai rézsű. Mégis, a feltárásban is megállapítható lépcsős megoldást kell elfogadnunk. A vár belső oldala felé indokolatlan lett volna magas, függőleges falat kiképezni, nemcsak a munkatöbblet elkerülése, de a sáncre történő feljárás egyszerűsítése szempontjából is. A külső oldalt viszont csakis függőlegesen kiképzett lezárással lehet elképzelni.

Nincs biztos támpontunk a belső oldal „lépcsőfokai” és a külső, függőleges oldal szélének kiképzésére. Bár a sánc belső részében a gerendákat aligha kellett összeilleszteni, a két szélén a sánciránnyal párhuzamos gerendákat valamilyen módon hozzá kellett erősíteni a rá merőlegesekhez. Vaskapcsot nem használtak, az ásatás alkalmával ilyenek nem kerültek elő. A legnyilvánvalóbb, hogy csapolással, mély bevágással erősítették össze a gerendákat, amire Magyarországon hasonló korú várak (Moson⁵, Hont⁶, Szabolcs⁷) sáncaiban ismerünk példákat.

Végül a sánc tetején feltételeznünk kell még egy mellvédet. Erre utaló nyomokat az ásatáson nem találtunk, ezért a rekonstrukciós rajzon nem is ábrázoljuk. Az nyilvánvaló, hogy a mellvédnek az egykori faszerkezet külső szélén kellett lennie, tehát a sánc mai középvonalától jóval kijebb. A habarcsos kő várfalat már a sánc faszerkezete felső részének és a két szélének a leomlása

5. Tomka P., 1976. 439.

6. Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs., 1979.

7. Németh P., 1973. 177.

után alapozták a sáncba, amikor a maihoz hasonló részü már kialakult. A sánc védelmi vonala ekkor helyeződött 8—10 m-rel beljebb, a sánc mai középvonalára. Ennek alapján bizonyosra vehetjük, hogy a sányszerkezet néhány gerendával még magasabb volt, mint azt az ásátás alapján megállapítottuk. Erre mutatnak a kőfal omladékának külső oldala melletti felfelé tartó rétegek is. Ezért a rekonstrukciós rajzon becslés alapján még három gerendasorral megemeltük az egész szerkezetet.

A sánc építését megelőző korszak. A sánc építését közvetlenül az akkori felszínen kezdték. Ez a felszín nagyjából vízszintes volt, alatta 80—110 cm vastag fekete, helyenként barna kultúrréteg következett. Legalul vörösesbarna bolygatatlan agyagréteg húzódott.

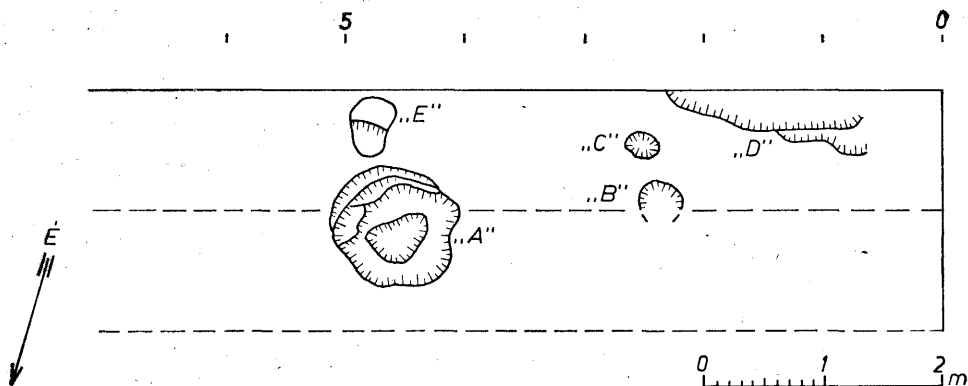
A kultúrrétegben állatsontokon kívül közelebről meg nem határozható őskori (I. tábla 1—3, 5—7; 18, 25. kép), későbronzkori (I. tábla 9.) és császárkori cserepek (I. tábla 4, 8, 10—13; 25. kép), egy bronz fibula (19. kép), továbbá egy faragott, egyik oldalán laposra csiszolt csonteszköz (I. tábla 14.) került elő. Néhány kisebb telepjelenséget, gödröt, csak a sánc közepe felé találtunk az itt már alig 2 m széles szelvényben (20. kép): az *A* gödör kör alakú, oldalfala egyenetlen, lefelé szűkült, felső átmérője 100, alsó átmérője 40, mélysége 120 cm volt, az érintetlen talajba ásták be. Fekete, faszenes kitöltésében császárkori cserepek, továbbá állatsontok és paticsdarabok voltak. A *B* gödör átmérője mindössze 40, mélysége 30 cm, benne egy császárkori cserép került elő. A *C* gödör az előzőknél is kisebb volt, átmérője 25, mélysége 24 cm, két császárkori cseréppel. A *D* gödör volt valamennyi között a legnagyobb, mélysége a feltárt

18. kép. Őskori edény töredéke a sánc alatti kultúrrétegből

19. kép. Bronz fibula a sánc alatti kultúrrétegből

20. kép. A sánc alatti császárkori kultúrréteg gödrei

részben 93 cm, átmérőjét és eredeti mélységét azonban nem ismerjük, mert átnyúlt a fel nem tárt területbe. Ennek szürke, meszes, kevert talajú feltöltésében paticsdarabok, faszéndarabkák és császárkori cserepek voltak. A szintén szabálytalan *F* gödör mélysége 46 cm, 50×30 cm átmérőjű, csak paticsdarabok voltak benne. A gödrök közül a kis méretűek talán cölöplyukak voltak, de a feltárt terület itt már annyira összeszűkült, hogy értékelésükre nincs lehetőség.

Ez a kultúrréteg folytatódik a vár belső területe felé is. Itt azonban nem volt lehetőségünk az érintetlen talajig leásni, a 16. métertől ennek csak a felső részét tártuk fel kb. 30 cm mélységig. Ezzel legalább a sánc építését közvetlenül megelőző felszínt itt is sikerült megismerni, amely vízszintesen folytatódik a vár belseje felé.

A sánc legkésőbbi korszaka. Ahogyan a sánc és a megelőző korszak jól elválasztható volt, ugyanígy a sánc legkésőbbi periódusának is megtaláltuk a nyomait. A belső lejtőn a 9. métertől kezdődően húzódik végig a legfelső, jól elkülöníthető kavicsos, szürke réteg, 100—200 cm vastagságban, amely tovább folytatódik a vár belső területén is. E réteg alján, a 9—10. m között, a felszín alatt átlag 140 cm-re egy 60—80 cm átmérőjű, szabálytalan alakú, vörösre kiégett tapasztás került elő, körülötte 130 cm-es sugarú körben faszéndarabkák. Ugyanennek a rétegnek az alján, de már majdnem a sánclejtő végén, a 14—16. m között, a felszín alatt 100—110 cm-re, ismét egy vörösre égett agyagréteg és faszenes sáv mutatkozott a metszetben. Egy kb. 250 cm-es átmérőjű felületen a sánc északi metszetét elbontottuk. Itt sok nagyobb méretű terméskő hevert rendszertelenül. Alattuk kisebb-nagyobb szakaszokon — egykor feltehetően összefüggően — tapasztott felület volt, melyen egymáson össze-vissza, máglyarakásszerűen fekvő megszenesedett gerendacsonkok voltak. Közöttük, a vörösre átégett tapasztáson összetört Árpád-kori cserépedények darabjai kerültek elő (V. tábla 1—4, 6—7.). Ezekből az egyik összeragasztható cserépfazék (21. kép) volt. Ugyanezen a felületen több vastárgy (VI. tábla 1—6.) és vesszőlenyomatos vörösre égett paticsdarabok (V. tábla 5.) is voltak. A köves réteg és az alatta húzódó tapasztás nyomai a sánctávágás egész szélességében mutatkoztak a 14—16. m közötti szakaszon.

21. kép. Árpád-kori fazék a felső rétegből

22. kép. Patkó a felső rétegből

A tapasztás alatt kb 1 m-rel lejjebb a 14—15. m között egy köves felület mutatkozott. Ezt lebontva rendszertelenül fekvő lócsontok kerültek elő, melyek között néhány Árpád-kori cserép (IV. tábla 9, 12.), egy töredékes vaskés (VI. tábla 11.) és egy patkó került elő szögekkel együtt (22. kép). Ezekhez csatlakozóan a sánc lába mellett, a 16,30—19,50 m között, egy 3 m átmérőjű, 50 cm mélységű beásás bontakozott ki, de ennek teljes kiterjedését nem ismerhettük meg, mert a folytatása benyúlt a fel nem tárt területbe. Feltöltésében Árpád-kori cserepek voltak (VI. tábla 7, 9.).

Az eddig említetteken kívül a sánclejtő egész hosszában feltűnően sok leletanyag volt: edénytöredékek a későbronzkorból (III. tábla 1—3, 7, 8, 11; 25. kép), császárkorból (III. tábla 9, 12; 25. kép) és az Árpád-korból (IV. tábla 1, 3; VII—XI. tábla). Ezekon kívül több vastárgy (VI. tábla 8, 10, 12—14.) és egy malomkő volt (23. kép). Itt kell ismét az 1974-ben talált mezőgazdasági vas eszköz-leleteket említeni, amelyek rétegtanilag ugyancsak a felső rétegbe tartoznak.

Időrend. A sánc leletanyagának vizsgálatakor az őskori és császárkori leletekkel közelebbről nem foglalkozunk, csak a sánc építése szempontjából fontos Árpád-koriakkal.

A gerendaszerkezet alatti, egykori járósínt egy feketére égett, kézzel formált, egyenetlen kidolgozású cserépfazék került elő. Belsejében az agyaghurkákból való felépítés nyomai láthatók. Rövid, kifelé ívelő, tagolatlan pereme van, spirálisan bekarcolt vonallal díszítették. Fenékrésze hiányzik. Magassága 19,1 cm, szájátmérője 11,7 cm (6. kép). Az ásatáson talált összes Árpád-kori edény között a legkorábbi típusú, a X—XI. századból⁸

A sáncszerkezet alsó 0,50 méteréből két darab cseréptöredék került elő egymáshoz közel. Az egyik fogaskerékkel (IV. tábla 2.), a másik gyengén bekarcolt vonallal díszített (IV. tábla 8.).

8. Hasonló típusú fazekak kerültek elő a halimbai temető II—III. periódusába (X—XI. század) tartozó sírokból. *Török Gy.*, 1962. 10. kép 167; 12. kép 288; 13. kép 291.

23. kép. Malomkő a felső rétegből

Az egész sánctöltésből a gerendaszerkezeten belül, különböző helyeken még több edénytöredéket is találtunk: bekarcolt hullám- és spirális vonallal (IV. tábla 5.), fogaskerékkel (IV. tábla 10.), valamint különböző sűrűségű vonallal díszítetteket (IV. tábla 4, 6, 7.). Ki kell emelnünk még egy tagolt peremű fazék töredékét, melynek vállán bekarcolt hullámvonal-díszítés van (IV. tábla 11; 25. kép). Előkerült egy spirálvonallal díszített fazék alja is, fenekén a korongalátét szélének a lenyomata látható (IV. tábla 13.). A díszítőmotívumok alapján a cserepek kormeghatározása bizonytalan. Ezek közül itt a fogaskerékkel benyomott díszítést emeljük ki, amelyet a szakirodalom legkorábban a XI. század második felére helyez.⁹ Az itt ismertetett abaúJVári, fogaskerékkel díszített cserepek előkerülési helyüket tekintve azonban a XI. század első felébe helyezhetők.

A felső rétegen belül három leletegyüttest tudunk megkülönböztetni. Legkorábbi szintjét a 14–15. m között feltárt lócsontok körüli leletek jelzik: egy erősen kihajló, tagolatlan peremű válltöredék (IV. tábla 12; 25. kép) és egy fazék aljának töredéke (IV. tábla 9.), mindkettő fogaskerékkel díszítve. Ugyanitt egy késpenge töredéke (VI. tábla 11.), hossza 8,4 cm, valamint egy hullámos szélű patkó is volt belerozdásodott patkószögekkel (22. kép), átmérője 11,3 cm.

9. Parádi N., 1963. 223.; Tomka P., 1977. 84–85., 51. jegyzet.

A leletösszefüggések alapján a XII. századba helyezzük, aminek a formája sem mond ellent.¹⁰

A 14—16. m közötti tapasztott felületen egy nagyobb méretű, halvány vörösrre égett, XII.—XIII. századi fazék került elő. Kifelé ívelő tagolt pereme, behúzott rövid nyaka van. A domború vállon körömbevagdosás, az öblös hasonnyhén hullámzó spirális vonal fut körbe. Magassága 21,5 cm, szájmérete 17 cm, hasátmérete 20,7 cm (21. kép). Ugyanitt találtunk még néhány edénytöredéket. Egy vöröses barna színű, vastagfalú sűrű hullámvonallal díszített, tagolatlan, kissé kihajló peremű fazék töredékét (V. tábla 1; 25. kép); egy fazék peremét és alját, melynek vállát körbefutó hullámvonal, az oldalát bekarcolt spirális vonal díszíti (V. tábla 4, 6; 25. kép); egy kihajló peremű, behúzott nyakú, hullámvonallal díszített fazék darabját (V. tábla 2; 25. kép); egy sűrűn bekarcolt vonaldíszítéssel ellátott edény oldalát (V. tábla 3.); egy ritkább vonaldíszítéssel ellátott edény oldalát (V. tábla 7.) és pelyvás sárból kiégett, vesszőlenyomatos paticsdarabokat (V. tábla 5.).

A tapasztott felületen néhány vastárgy is előkerült. Különböző vasalások, köztük egy csattöredék (VI. tábla 1—4.), egy nyílhegy (VI. tábla 5.) és egy vaskulcs (VI. tábla 6.). A nyílhegy négyzetes keresztmetszetű, nyéltüskés típus. Hozzá hasonló, XIII. századi darab került elő a Bakonyszentlászló-Kesellőhegy III. számú középkori várban. Ugyancsak ebből az időből való a kőszegi várban talált nyílhegy is.¹¹ Az üreges szárú, lapos korong alakú füllel ellátott vaskulcs taraját tagolatlan hosszánegyszögű formában képezték ki. Jól megfigyelhető rajta a fül és a szár összedolgozásának módja. Formáját tekintve a XII. századból ismerünk hozzá hasonló típusokat, legkésőbb a XIII. század első felében készülhetett.¹²

A 16,30 — 19,50 m közötti gödörben egy hullámvonalas díszű oldaltöredék (VI. tábla 7.), valamint egy fazék alja volt, melyen fogaskerékkel benyomott és bekarcolt vonaldíszítés nyomai látszanak (VI. tábla 9.).

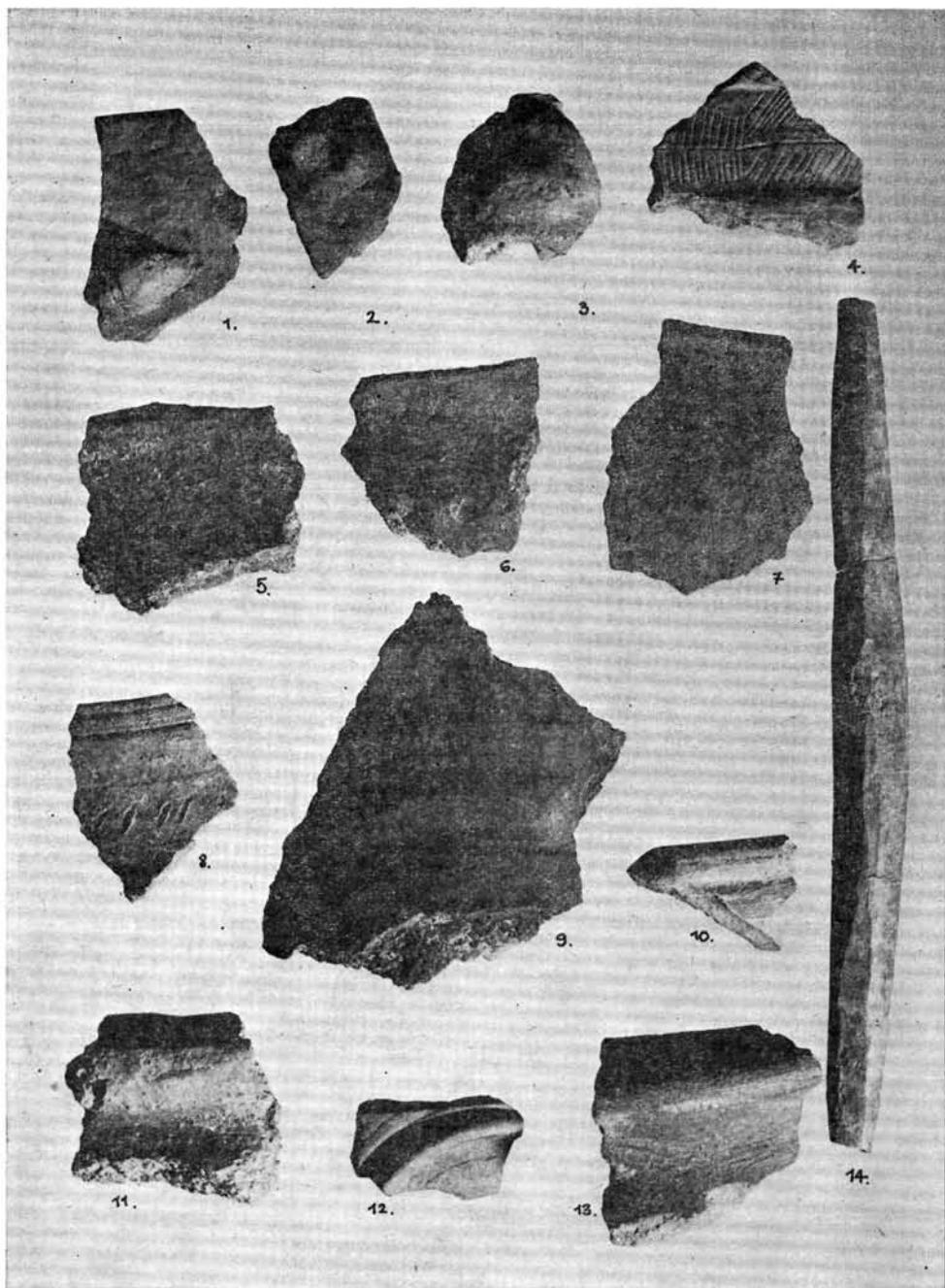
A sánc felső rétegében az említettekén kívül, különböző helyeken még sok edénytöredék került elő: tagolatlan és tagolt, kihajló peremek, bevagdosott ferde vonalakkal, spirális- és hullámvonallal, valamint fogaskerékkel díszített váll- és oldaltöredékek. A különböző díszítések gyakran együttesen is előfordulnak, több variációt képezve (IV. tábla 1, 3; VII—IX. tábla; 25. kép). Külön kiemeljük egy hullámvonalakkal díszített palack töredékét (X. tábla 6.)¹³ és egy

10. Müller R. vizsgálatai szerint a patkók a IX. században jelennek meg, erre azonban magyarországi példa még nincs. A hullámos szélű patkók általában XIII. század előttiék. Müller R., 1977.; Sopronban XI—XIII. századi rétegből került elő egy darab hullámos szélű példány. Nováki Gy., 1964. 240., 5. kép 8., 6—12. jegyzet.

11. Nováki Gy., 1980.

12. Temesváry F., 1960. 200., 49. ábra 11, 13.

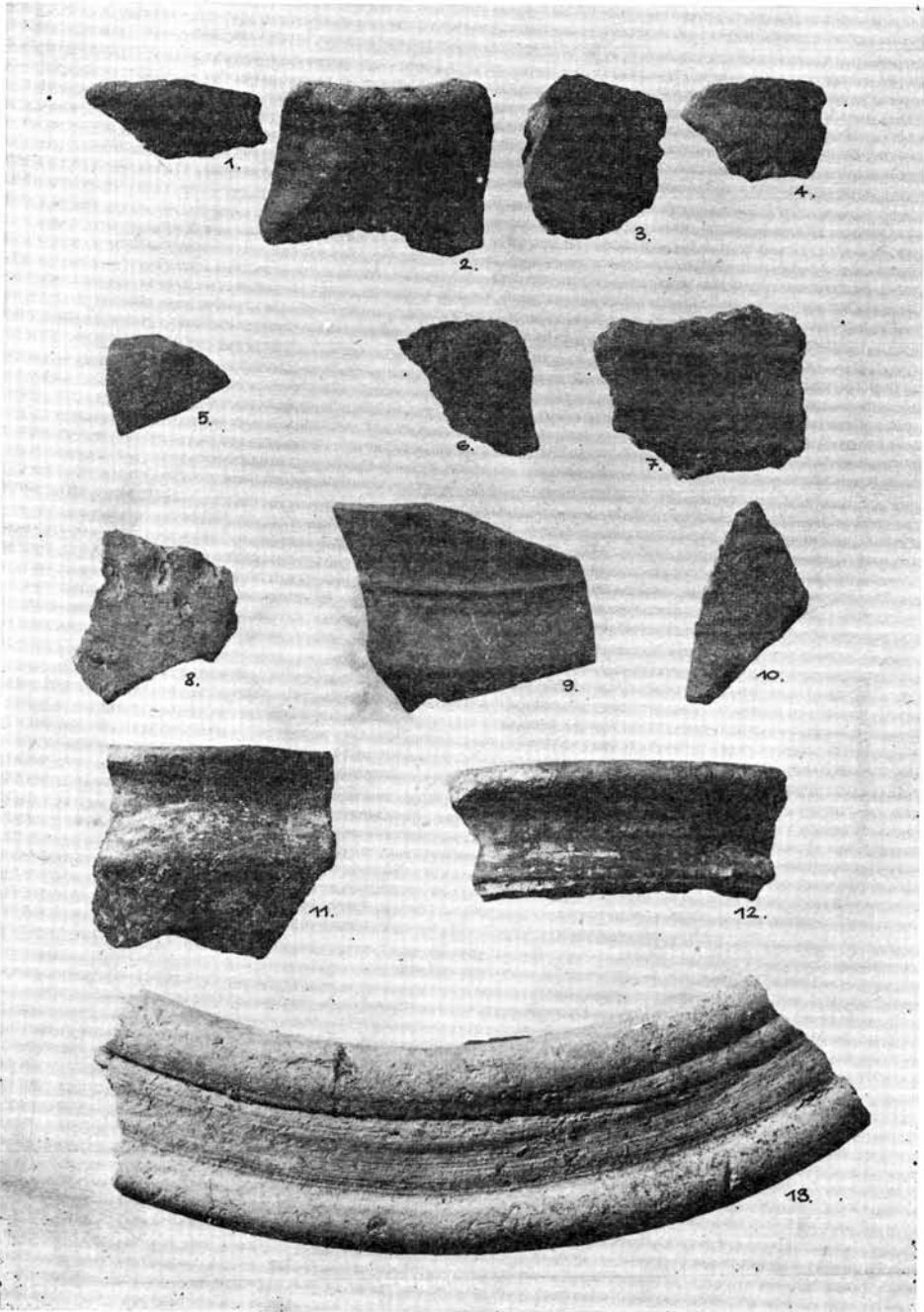
13. Árpád-kori agyagpalackokat hullámvonalas díszítéssel az irodalomból ismerünk. A Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Gyűjteményében van egy Szigetszentmiklósról származó XII—XIII. századi agyagpalack (Iatsz. 98/1939), melynek nyakát öt párhuzamosan futó hullámvonalsor díszíti, vállá alatt három vízszintes vonal fut. A leltre Parádi N. hívta fel figyelmünket, melyért köszönetet mondunk; A budai várban előkerült hasonló típusok sűrűn bekarcolt vonalakkal díszítettek. Holló, 1963. 68. kép 1—3.; Hasonló módon díszített palackok kerültek elő más lelőhelyekről is ebből a korszakból. Parádi N., 1955. XXXV—XXXVII. tábla; Bóna I., 1973. 14. tábla 8.; Kissé eltérő módon díszített az Árpád-kor első feléből származó zalavári palack, melynek vállát körömbenymást utánzó és spirálisvonalas bekarcolás díszíti. Cs. Sós Á.—Bökönyi S., 1963. XCIII. tábla 12.

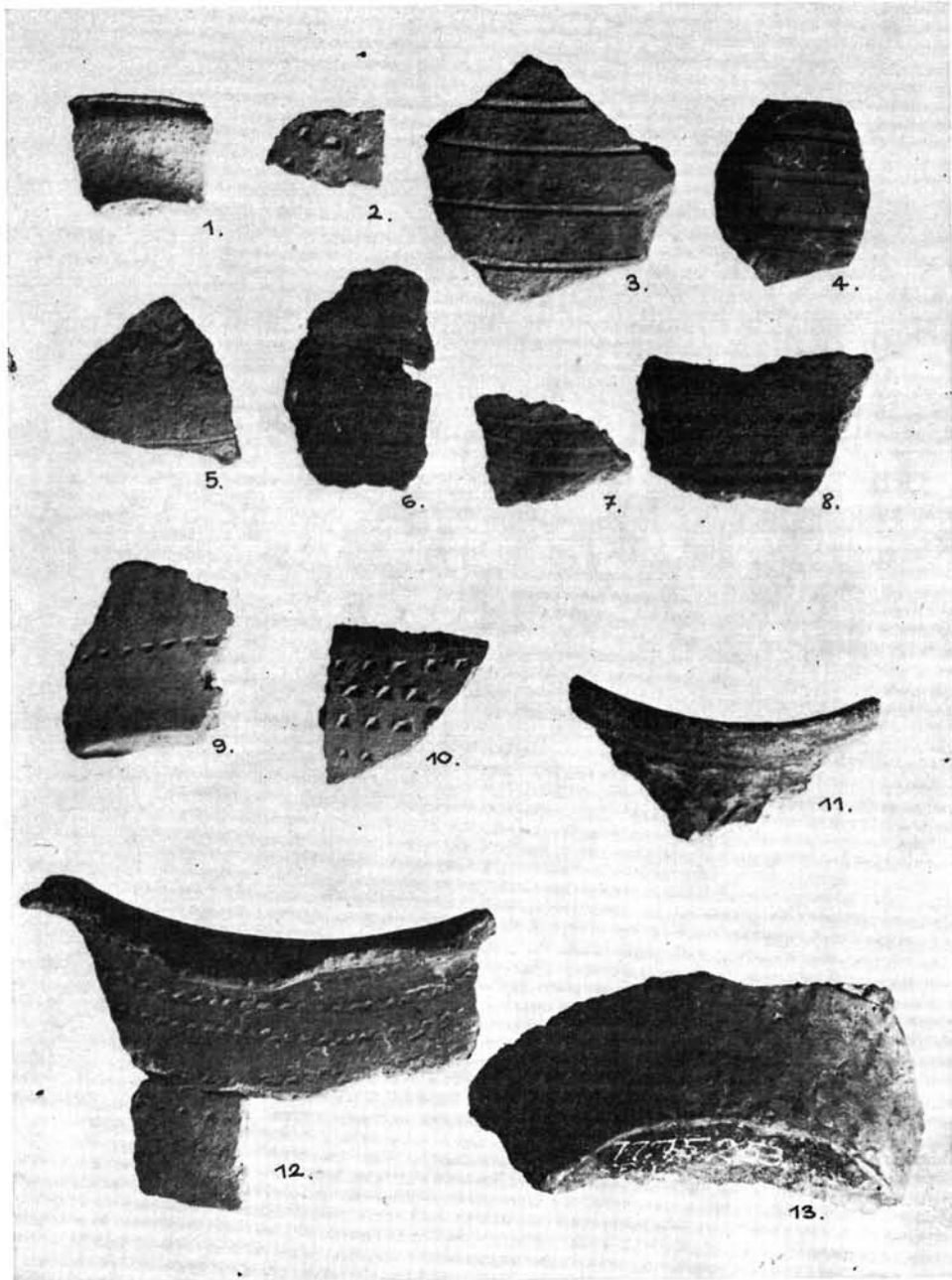
I. tábla. Leletek a sánc alatti kultúrrétegből. Őskor: 1—3, 5—7, 9. Császárkor: 4, 8, 10—13. Csont tárgy: 14.

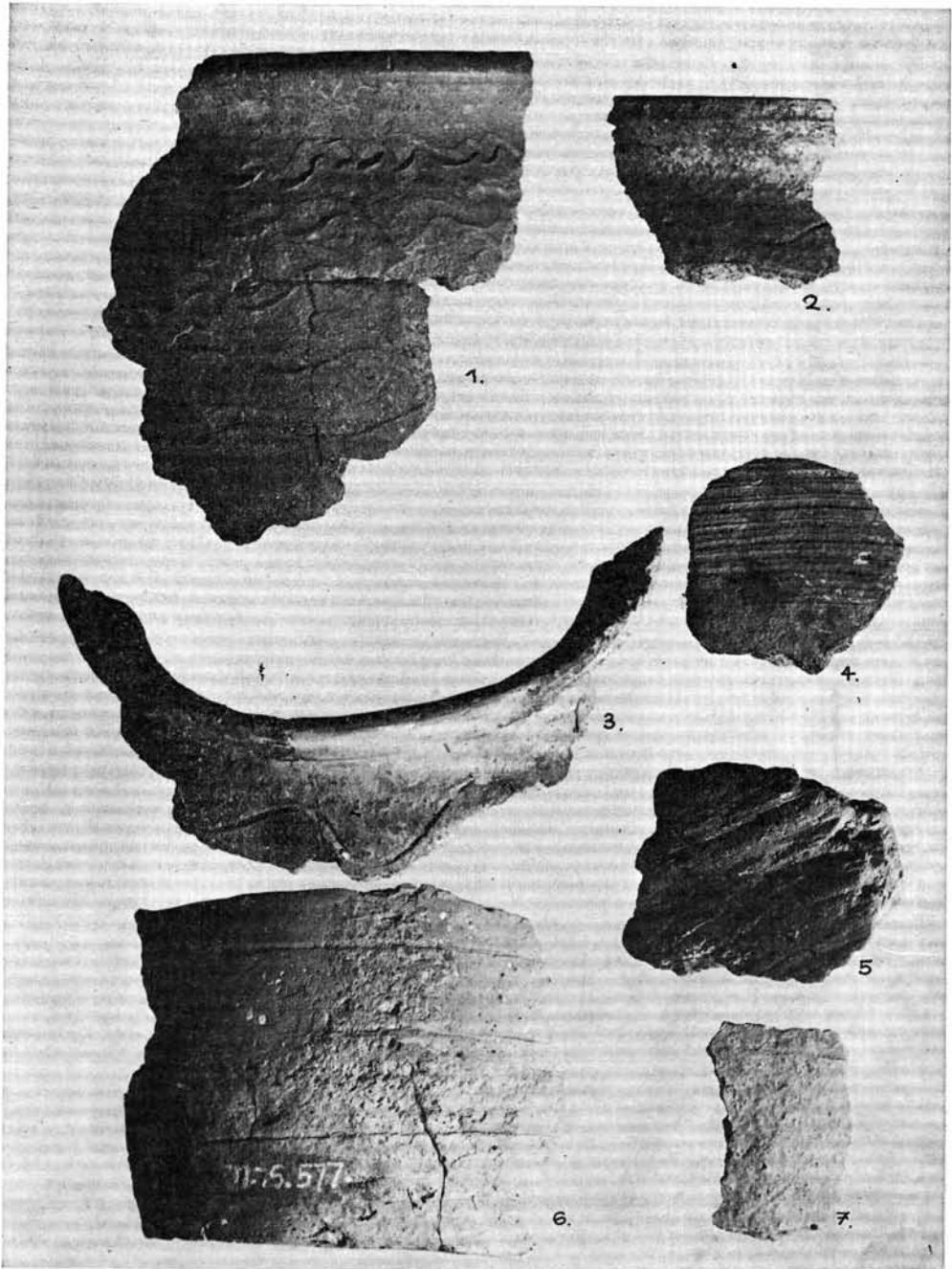
II. tábla. Leletek a gerendaszerkezetből, őskor: 3. császárkor: 1, 2, 4—8.

III. tábla. Leletek a gerendaszerkezetből, császárkor: 4—6, 10, 13. A felső rétegből: őskor: 1—3, 7, 8
11, császárkor: 9, 12.

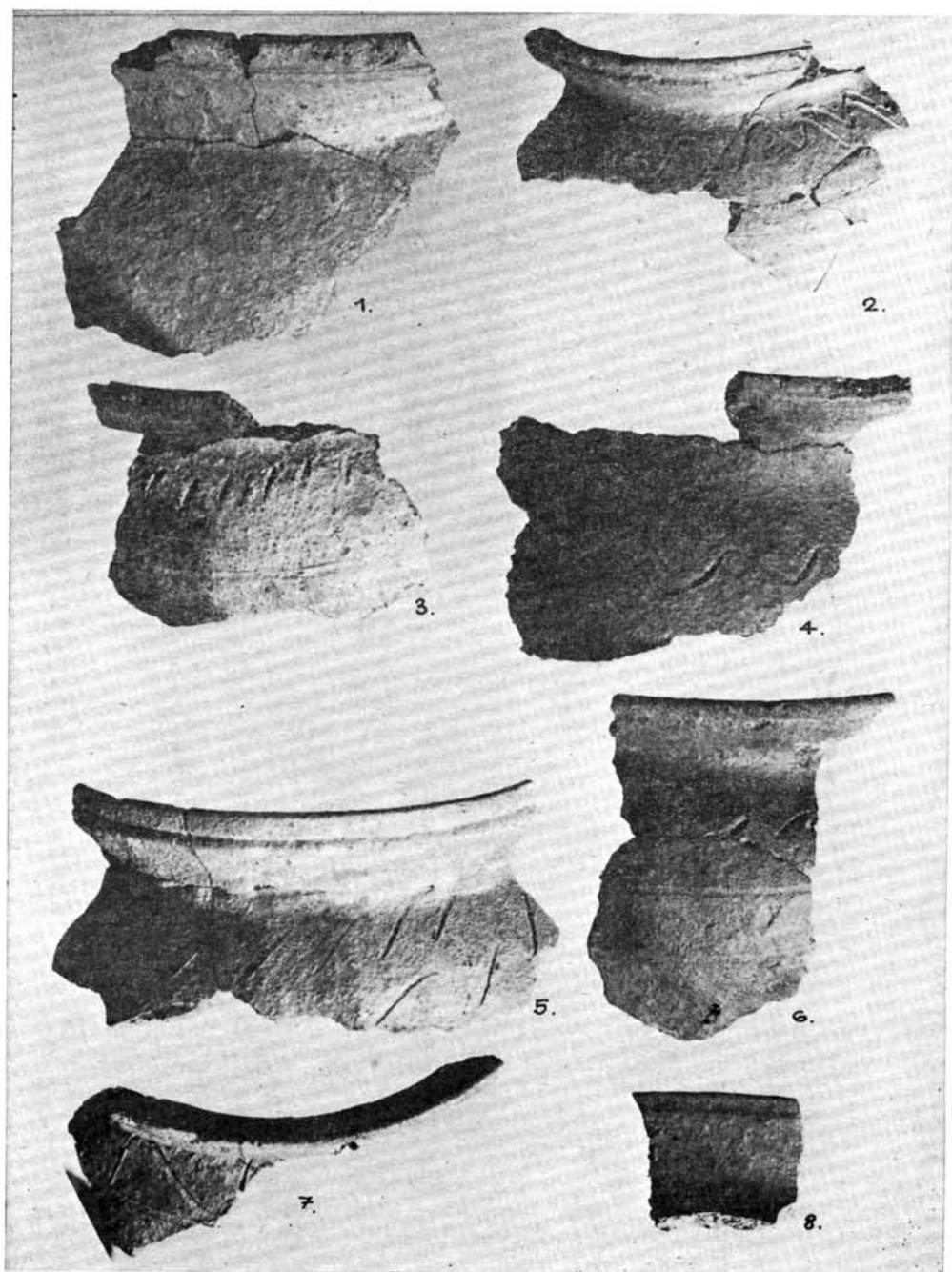
IV. tábla. Árpád-kori leletek: a gerendaszerkezetből: 2, 4—8, 10, 11, 13, a felső rétegből: 1, 3, 9, 12.

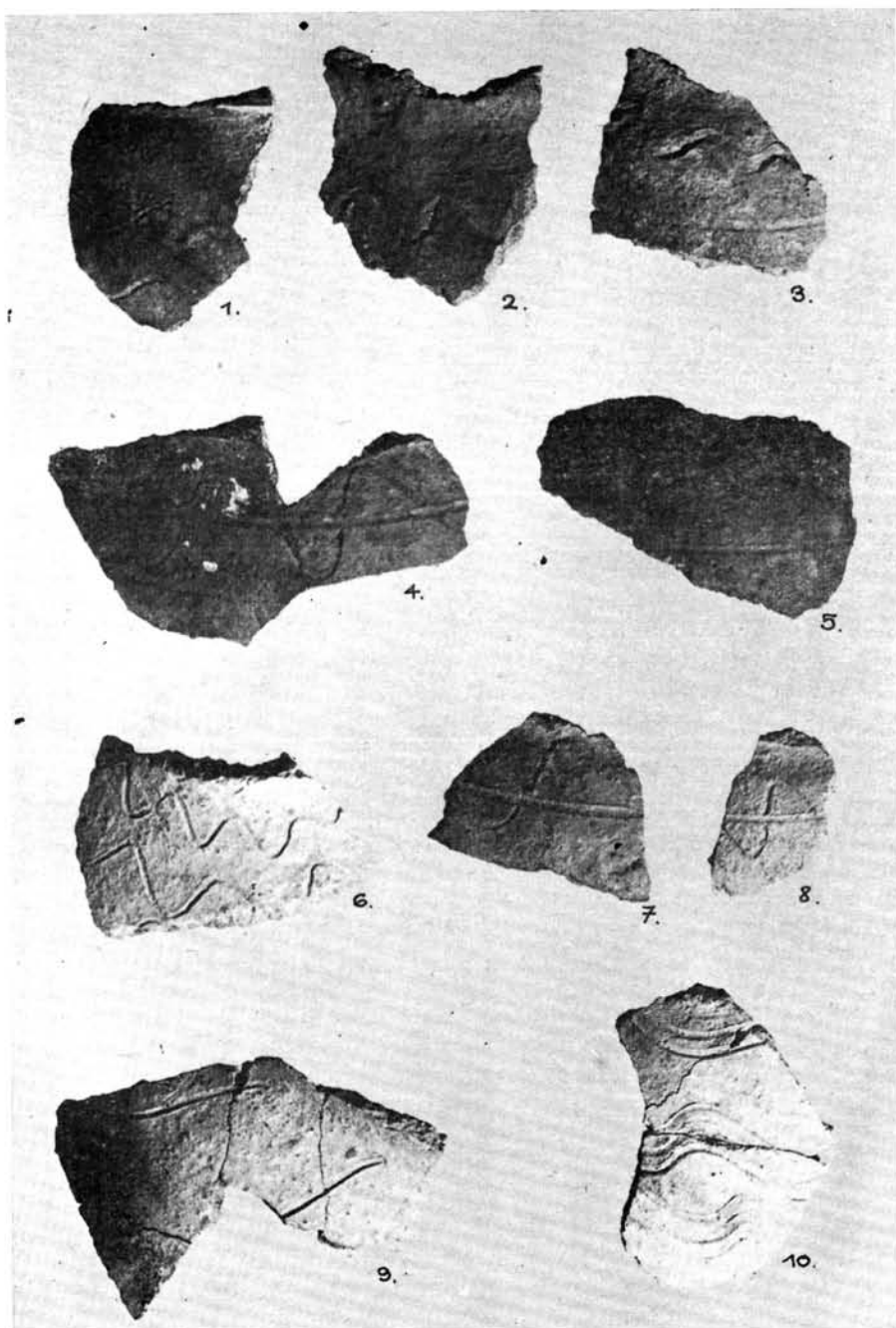
V. tábla. Árpád-kori leletek a felső rétegből: 1—7.

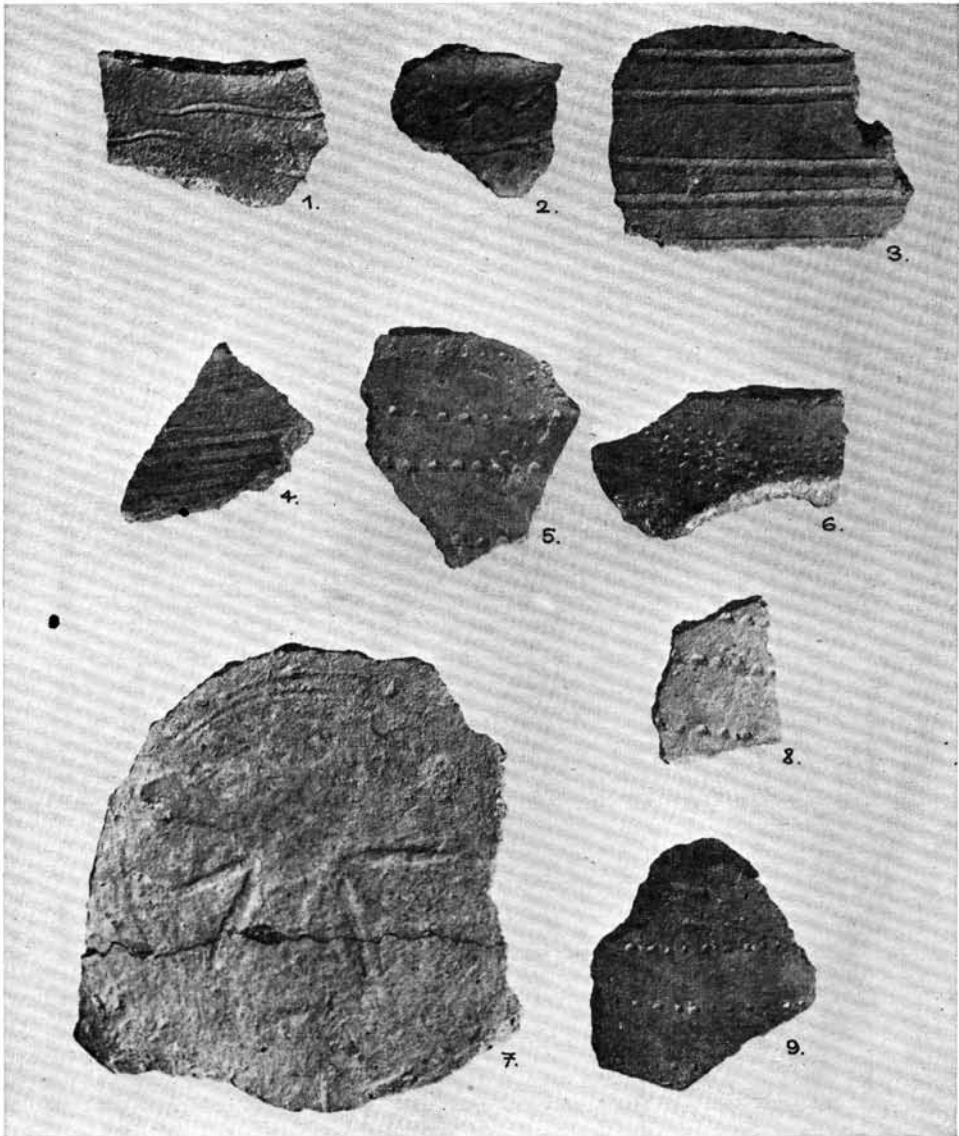
VI. tábla. Árpád-kori leletek a felső rétegből: 1—14.

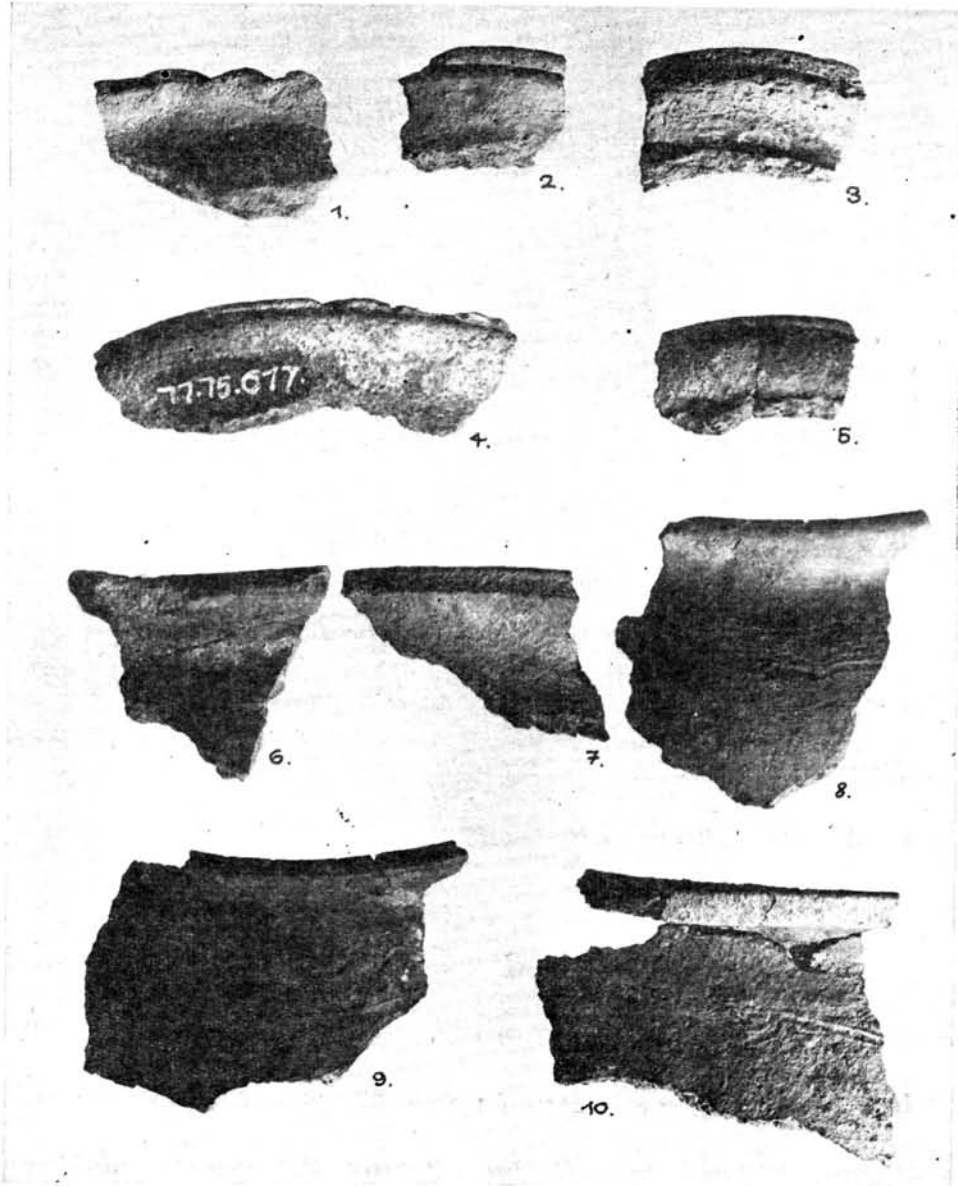
VII. tábla. Árpád-kori leletek a felső rétegből: 1—8.

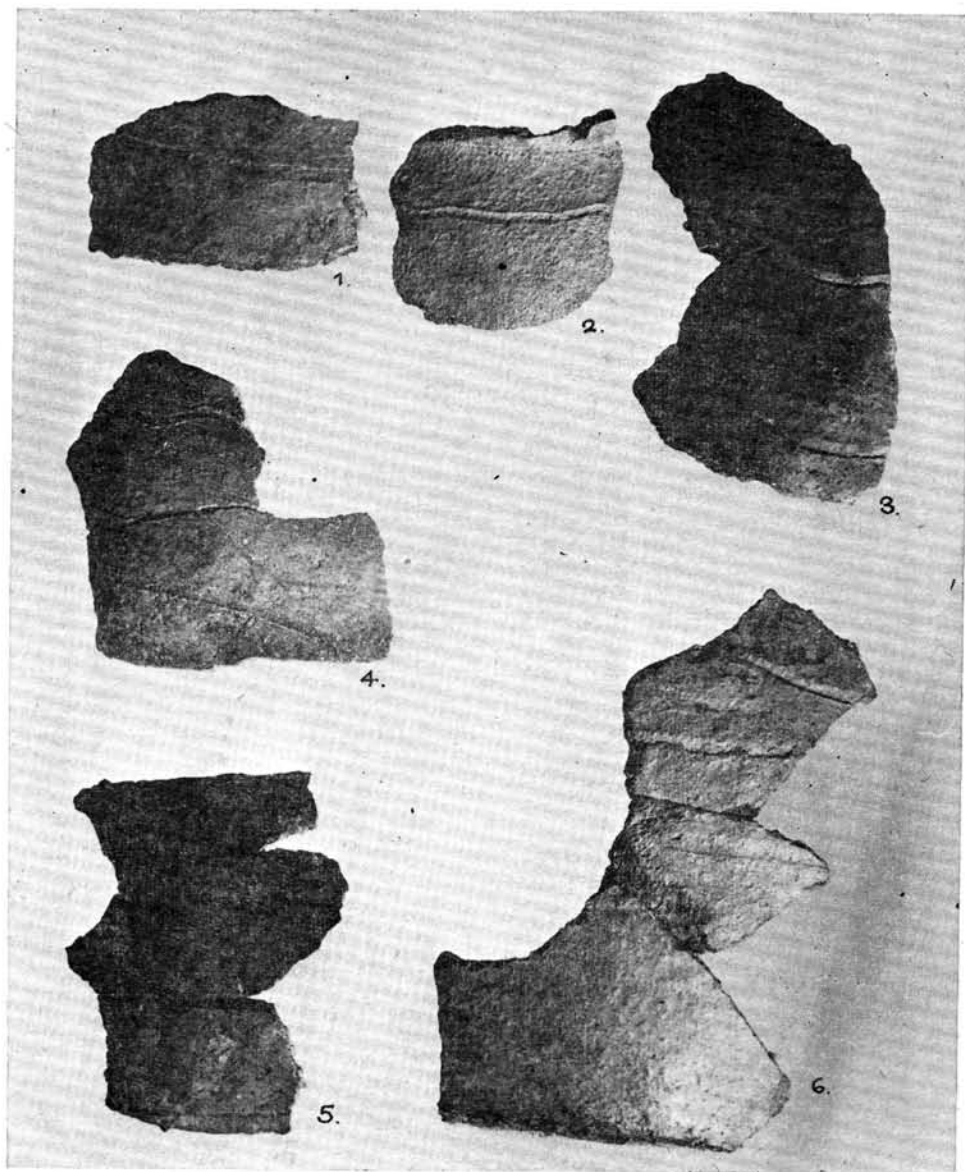
VIII. tábla. Árpád-kori leletek a felső rétegből: 1—10.

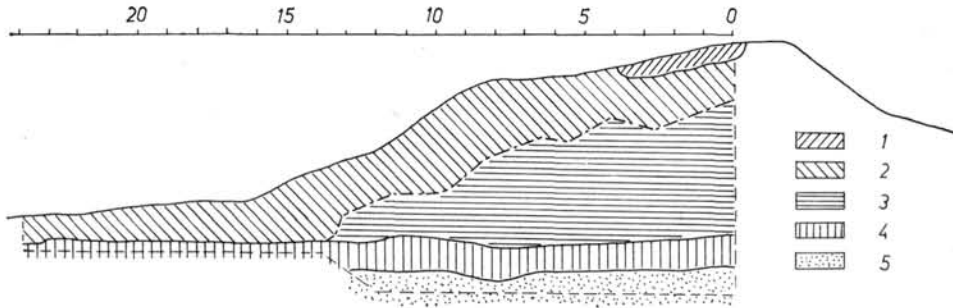
IX. tábla. Árpád-kori leletek a felső rétegből: 1—9.

X. tábla. Árpád-kori leletek a felső rétegből: 1—10.

XI. tábla. Árpád-kori leletek a felső rétegből: 1—6.

24. kép. A sánc rétegződésének időrendje 1. kő várfal omladéka. 2. felső réteg, XII. század. 3. a sánc gerendaszerkezete, XI. század első fele. 4. császárkori kultúrréteg. 5. érintetlen talaj.

fazék bélyeges fenéktöredékét (IX. tábla 7.). A leletanyagban több vastárgy is van: egy enyhén hullámos szélű, szabálytalan alakú patkó töredéke, átmérője 10,9 cm (VI. tábla 10.), egy kés pengetőredéke, hossza 14 cm (VI. tábla 12.), szögek (VI. tábla 8, 14.), egy ismeretlen rendeltetésű, hosszú meggörbült vastárgy (VI. tábla 13.)¹⁴, valamint egy malomkő, átmérője 38 cm (23. kép).

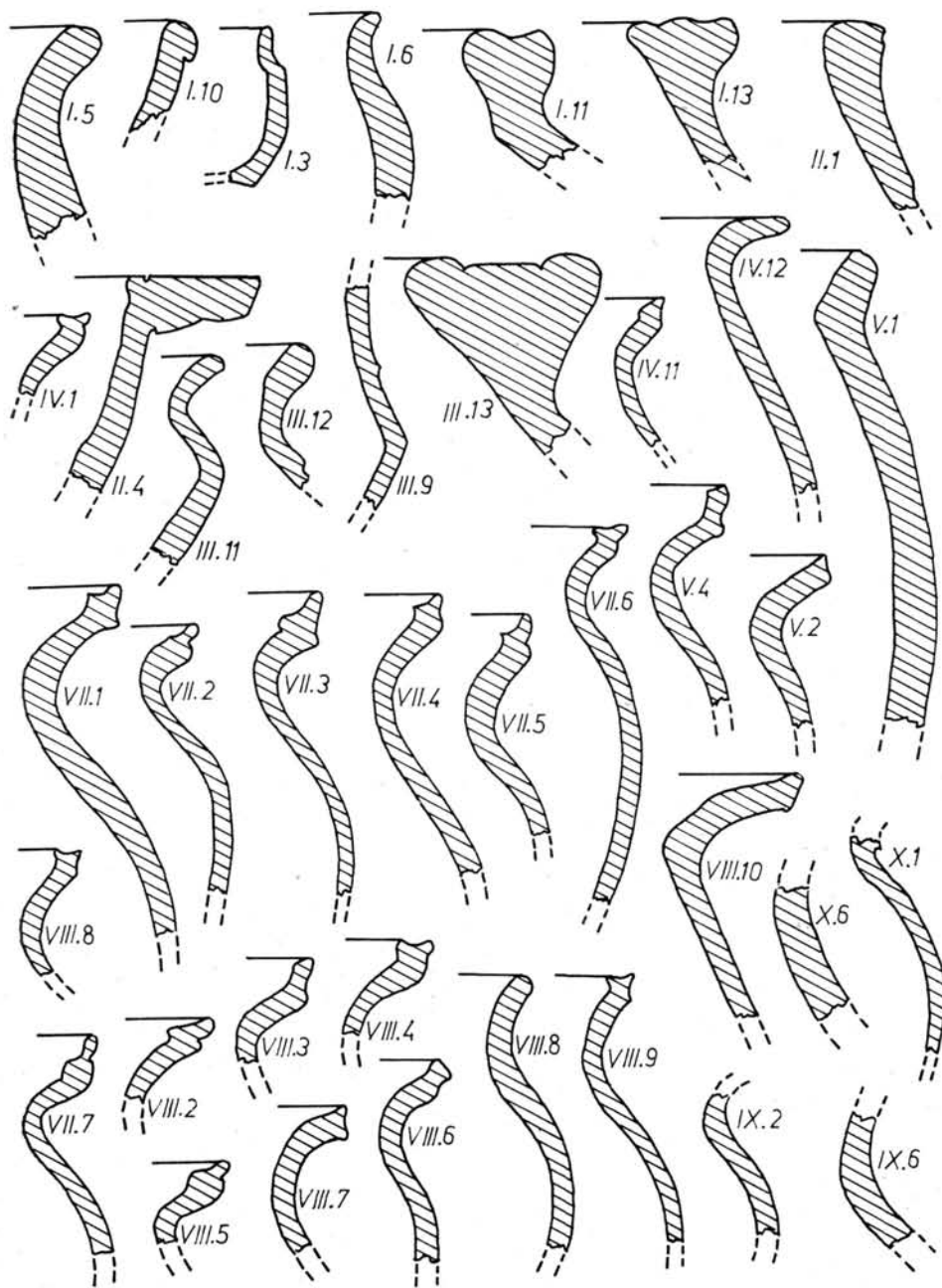
A felső réteg kora a fentiek szerint a XII. század második felébe helyezhető. Ezt a réteget telep-jelenségek jellemzik, amelyek a faszerkezet belső, lépcsős kiképzéséhez igazodnak: a sánc lábánál és feljebb az oldalában egy-egy tapasztott felület, sok leletanyaggal. Rendeltetésüket a feltárás kis területe miatt közelebről nem ismerhettük meg, de a sánc belső oldalához szorosan csatlakozó építmények maradványait sejthetjük bennük.

Összefoglalás. Az ásatás eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze (24. kép):

A sánc építését megelőző járószint a X. század végénél korábbi nem lehet. Az építés idejét a történeti adatok, a faszerkezet¹⁵ és a leletanyag alapján a XI. század első felébe helyezzük. A felső réteg kissé eltérő gerendaszerkezetet mutat. Ez egy későbbi átépítést, vagy magasítást jelez, amely az itt tapasztalt jelenségek és leletek alapján a XII. század második felében történhetett. A sánc legkésőbbi periódusát a habarcsos kő várfal jelenti. Ennek időrendjére az ásatás nem hozott közvetlen eredményt, feltehetően a XII. században épült.

14. Hasonló tárgy került elő Muhin, melyről feltételezik, hogy kardhüvely borítás lehetett. *Éri I.*—*Bálint A.*, 1959. 39., XXI. tábla 9.

15. *Gádor J.*—*Nováki Gy.*, 1976. a, b., 1—3. és 34—42. jegyzet.

25. kép. Edényprofilok (a tábláknak megfelelő számozással)

IRODALOM

- Bóna I.*, 1973. VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest, 1973.
- Csókás J.—Gádor J.—Gyulai A.*, 1979. Geofizikai módszerek az archeológiai kutatásban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVI. Miskolc, 1979. 7—32.
- Engel P.*, 1977. Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437.). *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 83. Budapest, 1977.
- Éri I.—Bálint A.*, 1959. Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih A. ásatásai). Összeállította Éri I. és Bálint A. *Régészeti Füzetek*, Ser II. No. 4. Budapest, 1959.
- Fügedi E.*, 1977. Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. *Értekezések a történeti tudományok köréből*, 82. Budapest, 1977.
- Gádor J.—Nováki Gy.*, 1976a. Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. *Acta Archaeologica* 28. Budapest, 1976. 425—434.
- Gádor J.—Nováki Gy.*, 1976b. Ásatás az abaújvári földvárban. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XV. Miskolc, 1976. 37—47.
- Gádor J.*, 1980. Ausgrabungen in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. *Acta Archaeologica*, 32, Budapest, 1980. (megjelenés előtt).
- Holl I.*, 1963. Középkori cserépedények a budai Várpalotából. *Budapest Régiségei*, 20. Budapest, 1963. 325—382.
- Müller R.*, 1977. A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése a késővaskortól a törökkor végéig és a középkor agrotechnikai fejlődése. Kandidátusi értekezés. Kézirat, 1977. MTA Könyvtár, Kézirtár D/7517.
- Németh P.*, 1973. Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely kutatásának első három esztendejéről. 1969—1971. *Archaeologiai Értesítő*, 100. Budapest, 1973. 167—197.
- Nováki Gy.*, 1964. Adatok a soproni Belváros rétegeinek kronológiájához. *Soproni Szemle* 18. 1964. 236—243.
- Nováki Gy.—Sándorfi Gy.—Miklós Zs.*, 1979. A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest, 1979.
- Nováki Gy.*, 1980. Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zöröghegyen. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1980. (megjelenés előtt).
- Parádi N.*, 1955. A balatonfenyvesi agyagpalack. *Folia Archaeologica* 7. Budapest, 1955. 141—147.
- Parádi N.*, 1963. Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények. *Archaeologiai Értesítő*, 90. Budapest, 1963. 203—248.
- Cs. Sós Á.—Bökönyi S.*, 1963. Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. *Archaeologia Hungarica* XLI. Budapest, 1963.
- Tomka P.*, 1976. *Acta Archaeologica* 28. Budapest, 1976. 439.
- Tomka P.*, 1977. A soproni vörös-sánc kutatása. *Magyar Múemlékvédelem 1973—1974*. VIII. Budapest, 1977. 65—82.
- Török Gy.*, 1962. Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *Archaeologia Hungarica* XXXIX. Budapest, 1962.

RAMPART OF THE ABAÚJVÁR EARTHEN FORT

(Abstract)

The investigations of the Abaújvár earthen fort were begun with the cross cutting of the rampart in 1974. In the first year the upper two third of the rampart had been unearthed, the reports about which were published before hand together with the map of the fort. Next year Judit Gádor finished the cross cutting of the rampart and since then she has been excavating the church from the Roman period, the cemetery and the settlement around it. The present article shows the results of the cross cutting of the rampart (fig. 1—2.).

Only the inner side of the rampart could be unearthed due to the houses and gardens built on its outer side. The inner height is 5.50 m, while it is 12.50 m above the ground level of the outer side (fig. 3-4.). First a trench of 1 m width was drawn in the middle of the section, then the trench was widened according to the uncovered layers (fig. 5.). The top of the rampart was covered with the ruins mortared stone wall. The original width could not be defined and no finds of dating force were found. Downwards it was followed by a yellow layer of 20-50 cm thickness, then by gravelly grey and yellow layers of 10-20 cm thickness, respectively. These layers contained the remains of timber structure in form of dust, brown punk or round holes. All the timbers had been placed horizontally. 14 layer of timbers could be separated altogether, but since the remnants had been pressed, more layers can be supposed (fig. 7-13.).

The structure of the rampart, as revealed by the excavations was made of timber, placed altering in right angle (fig. 14.), thus they formed rows of narrow pigeon-holes which were filled with earth.

Though the excavations covered only the inner side of the rampart, the whole one can be reconstructed, as traces of timbers were uncovered on three parts of the outer side in course of recent earth working (fig. 15-16.). The outer side must have had the same structure as the inner one but while the latter is stepped, the former seems to have been vertical (fig. 17.). Analogies of other Hungarian earthen forts of the same period suppose the joining of the timbers though nothing hinted at it during the excavations. A banister must also have been on the top of the rampart, but no trace indicated it; it is left out of the sketch, too.

A 100-200 cm layer on the top of the rampart stands aside. Two firing places were formed on two different levels of the inner slope: they seem to have been remains of buildings set closely to the inner side of the rampart. The structure of the timbers changes somewhat in the upper layer, too, due to the later addition or improvement.

Smaller or larger pits from the Imperial Period dated by sherds, just like sherds from the Prehistoric Times (among others from the late Bronze Age) were found. Such sherds were also frequent in the earth of the rampart.

A pot from the 10th-11th cc. was found on the contemporary level under the timber structure (fig. 6.). The sherds from the different levels of the rampart (Table IV. fig. 2, 4-8, 10, 11, 13) can be dated from the first half of the 11th c., while the ones from the upper level (fig. 21-23, Table IV. fig. 1, 3, 9, 12, Tables V-XI.) from the second half of the 12th c. The agricultural iron implements found in 1974 and published in a former publication (1 spade-chest, 1 knife for wine dressing, 2 sickles) belong to the latter group.

The summary of the results: the level before the building of the rampart can be no older than the 10th c. The building of the rampart was begun in the first half of the 11th c., it was heightened or repaired in the second half of the 12th c. The latest period, represented by the mortar stone wall cannot be dated, comes, perhaps, from the 13th c.

Judit Gádor-Gyula Nováki

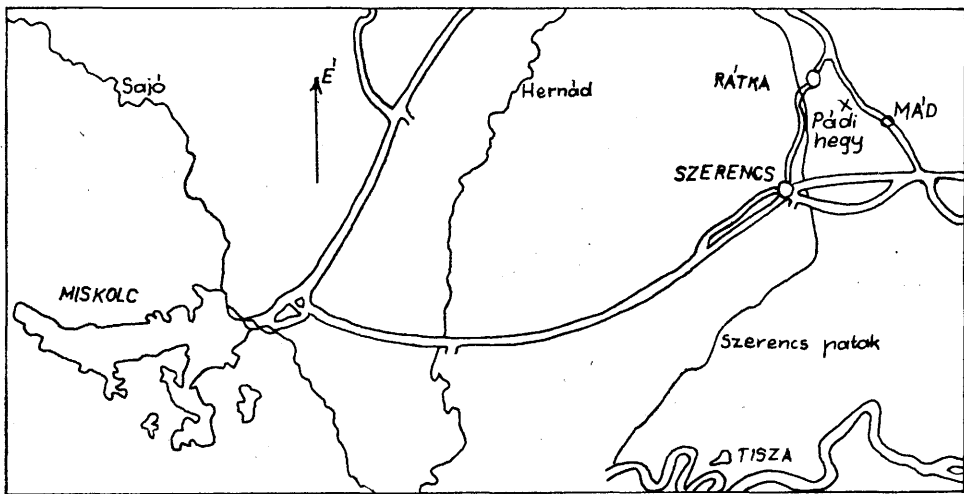
A MÁD-PÁDIHEGYI BRONZLELET

HELLEBRANDT MAGDOLNA

1974-ben, a szerencsi Zempléni Múzeum régészeti anyagának revíziójakor a 82-es gyarapodási számon leltározatlan bronzleletre figyeltünk fel.¹ A 45 darabból álló lelet Mád-Pádihegyen (1. kép) került elő 1970-ben, s Asztalos István fényképész ajándékozta dr. Petrikovics László főorvosnak, aki a leletet a múzeumba juttatta. A lelőhelyen ma szőlő van.

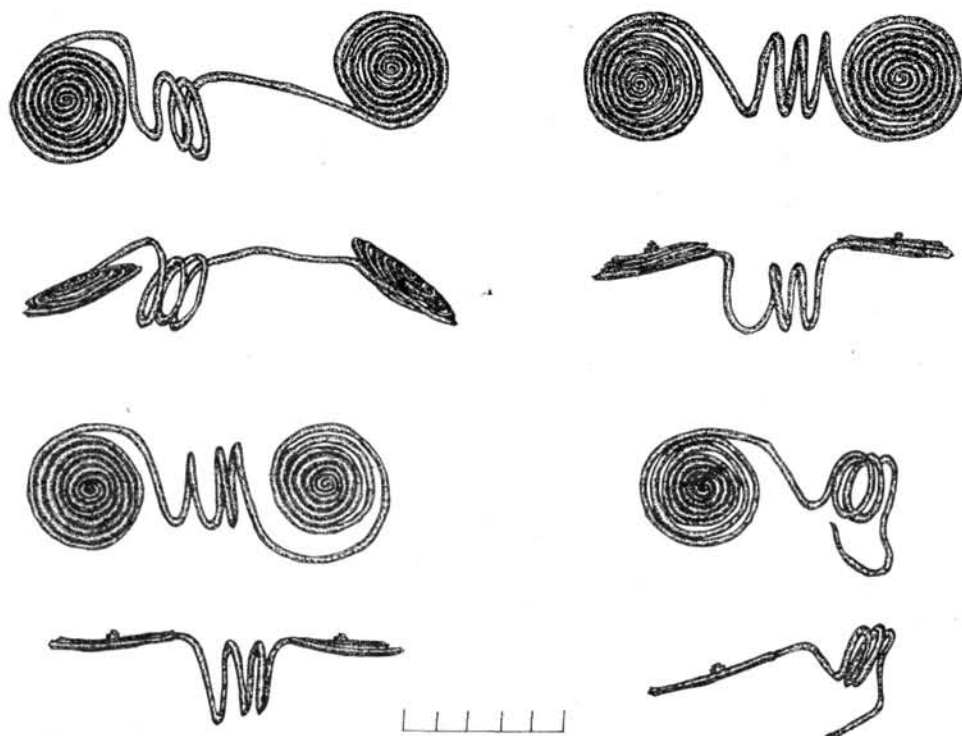
A bronzlelet a következő darabokat tartalmazza:

*Szemüveg alakú kettős spirálkorong (76.23.1)*². A huzal rombusz átmetszetű. A csavarás közepénél lemezszerűen elvékonyodik, s a közepe kiáll. A két tegercs közti résznél a huzal kerek átmetszetű, hármascavarású. Átm. 2,5 cm, H: 11,6 cm. I. t. 2.

1. kép. Mád-Pádihegy helyszínrajza

1. Régészeti Füzetek, I. Ser. 1. 28 (1975), 15.
2. Herman Ottó Múzeum régészeti leltári száma

I. tábla. 1—4. Szemüveg alakú kettős spirálkorongok — Mád-Pádiegy
(A táblák alatti léptéken 1 osztás = 1 cm)

Szemüveg alakú kettős spirálkorong (76. 23. 2). Mint a ltsz. 76. 23.1., de deformált, széthúzott. H: 12 cm. I. t. 3.

Szemüveg alakú kettős spirálkorong (76.23.3). Mint a ltsz. 76.23.1., de kissé deformált. H: 10,1 cm.

Szemüveg alakú kettős spirálkorong (76.23.4). Mint a ltsz. 76.23.1., de széthúzott a közepe. H: 13,3 cm. I. t. 1.

Szemüveg alakú kettős spirálkorong (76.23.5.). Mint a ltsz. 76.23.4., de töredék. Csak az egyik tekercs és a középső rész van meg. H: 7,8 cm. III. t. 10.

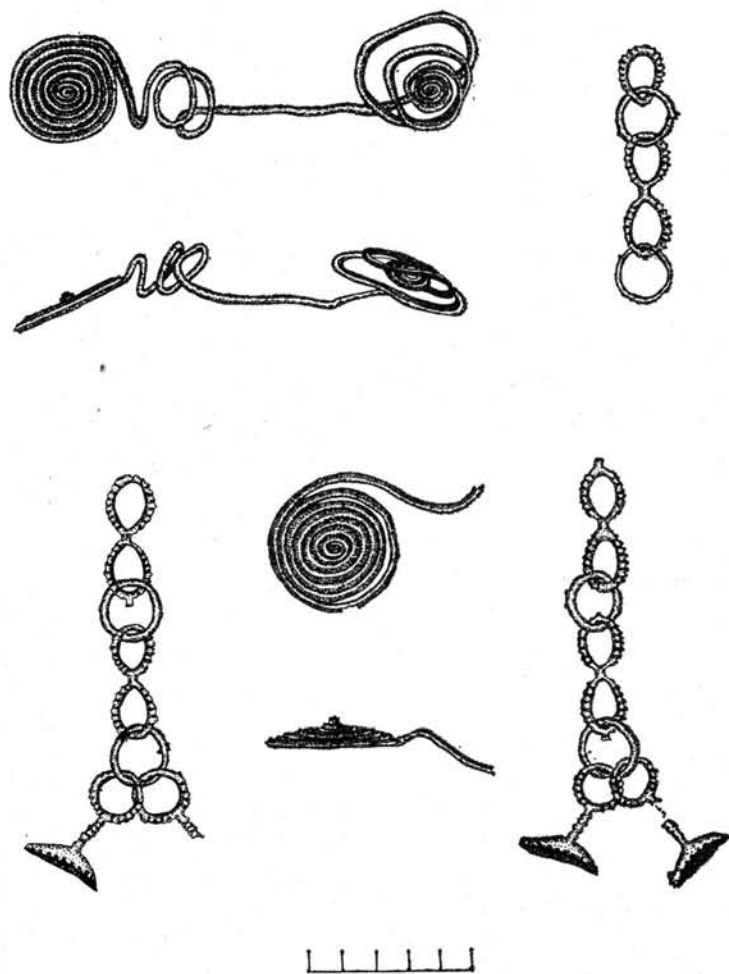
Szemüveg alakú kettős spirálkorong (76.23.6). A ltsz. 5-nek a másik fele, a másik tekercs. H: 6,6 cm. II. t. 4.

Szemüveg alakú kettős spirálkorong (76.23.7). Mint a ltsz. 76.23.6., de kis spirális. Középső része, az összes többtől eltérően 2 cm átmérőjű. Kissé deformált. H: 8,9 cm.

Szemüveg alakú kettős spirálkorong (76.23.8). Mint a ltsz. 76.23.1., de a középső rész és az egyik tekercs teljesen széthúzott. H: 13,5 cm. II. t. 1.

Szemüveg alakú kettős spirálkorong (76.23.9). A tekercs tíz menetes. Széthúzott. Az egyik tekercs hiányzik. H: 8,1 cm. I. t. 4.

Kartekercs (76.23.10). Háromszög átmetszetű huzalból készült. Tizenhét

II. tábla. 1. 4. Szemüveg alakú kettős spirálkorongok, 2.3.5. Lánc — Mád-Pádihegy

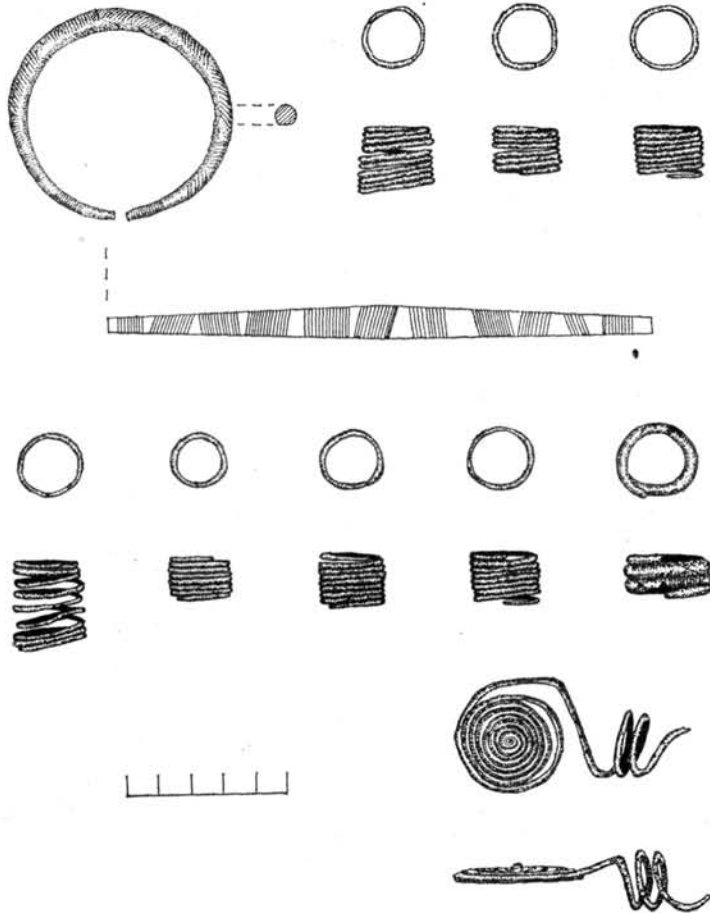
tekerceslésből áll. Átmérője a felső, szakaszosan vonalkázott résznél $5,6 \times 7$ cm, a másik végénél $7 \times 7,6$ cm. H: 24 cm. IV. t. 1.

Kartekercs (76.23.11). Háromszög átmetszetű huzalból készült. Tizenkét tekerceslésű. A felső részén nyomokban látható a szakaszos vonalkázás. Átmérője $5,3 \times 5,6$ cm, illetve $5,7 \times 6$ cm. H: 9 cm. IV. t. 2.

Tekercs (76.23.12). A kartekercs egyikének végén lehetett. Lapos rombusz átmetszetű huzalból készült, tizenkét tekercesléssel. Közepénél lemezszerűen elkeskenyedik és kifelé áll. Átmérője 6,4 cm. IV. t. 3.

Tekercs (76.23.13). Mint a ltsz. 76.23.12. Átmérője 7 cm. IV. t. 4.

Huzalgűrűk (76.23.14). Kerek átmetszetű huzalból tekerceslt bronz gyű-

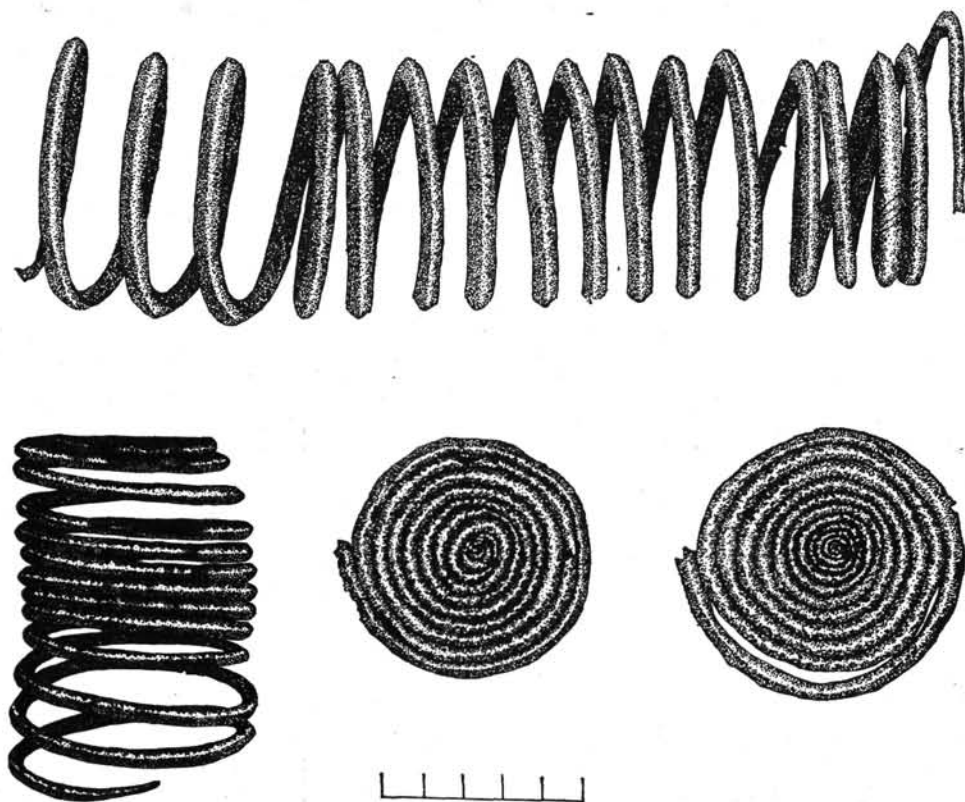
III. tábla. 1. Karperec, 2—8. Huzalgyűrűk; 9. Gyűrű, 10. Szemüveg alakú kettős spirálkorong töredéke — Mád-Pádihegy

rűk. Végeik elkeskenyednek. Tekercselések száma különböző, egy 7, négy 8, kettő 10 menetes. Egyik széthúzott. Átm. 1,6—2 cm. Hét darab. III. t. 2—8.

Gyűrű (76.23.15). Hárommenetes, vastag, tömör bronz. Végei elkeskenyednek. Szakaszonként rovátkolt, a köztük levő részt „x” vonal díszíti. Átm 2,5 cm. III. t. 9.

Lánc (76.23.16). Nyolcas és kerek öntött bronz tagokból áll. Egyik végén két tölcser, vagy csónak alakú csüngő díszíti. A karikák kivételével a lánc és a csüngők szára, karikája bordázott díszítésű. Öt darab. H: 12,4 cm (II. t. 3.5), a kis láncdarab H: 7,5 cm (II. t. 2.).

Karperec (76.23.17). Tömör bronz. Végei elkeskenyednek és majdnem összeszérnek. Ferdén rovátkolt díszű. Átmérője 6,9×7 cm. III. t. 1.

IV. tábla. 1—2. Kartekercs, 3—4. Kerek tekersek — Mád-Pádihegy

Pitykék (76.23.18). Domborúak, szélükön két lyuk látható. Bronz. Átlagos átmérő: 2,2 cm. 18 darab. V. t. 1—18.

A szemüveg alakú kettős spirálkorong a rimaszombati bronzipar tipikus darabja.³ Hasonlót találunk a tiszaszederkényi,⁴ abaújszántói,⁵ tornyosnémeti⁶ leletekben.

A kartekercsek, melyek valószínűleg spirálkorongokban végződtek, a pilinyi kultúrában ismertek, *Kemenczei Tibor* szerint a koszideri ipartól és a halomsíros kultúrától vették át.⁷ Párhuzamait megtaláljuk például a következő

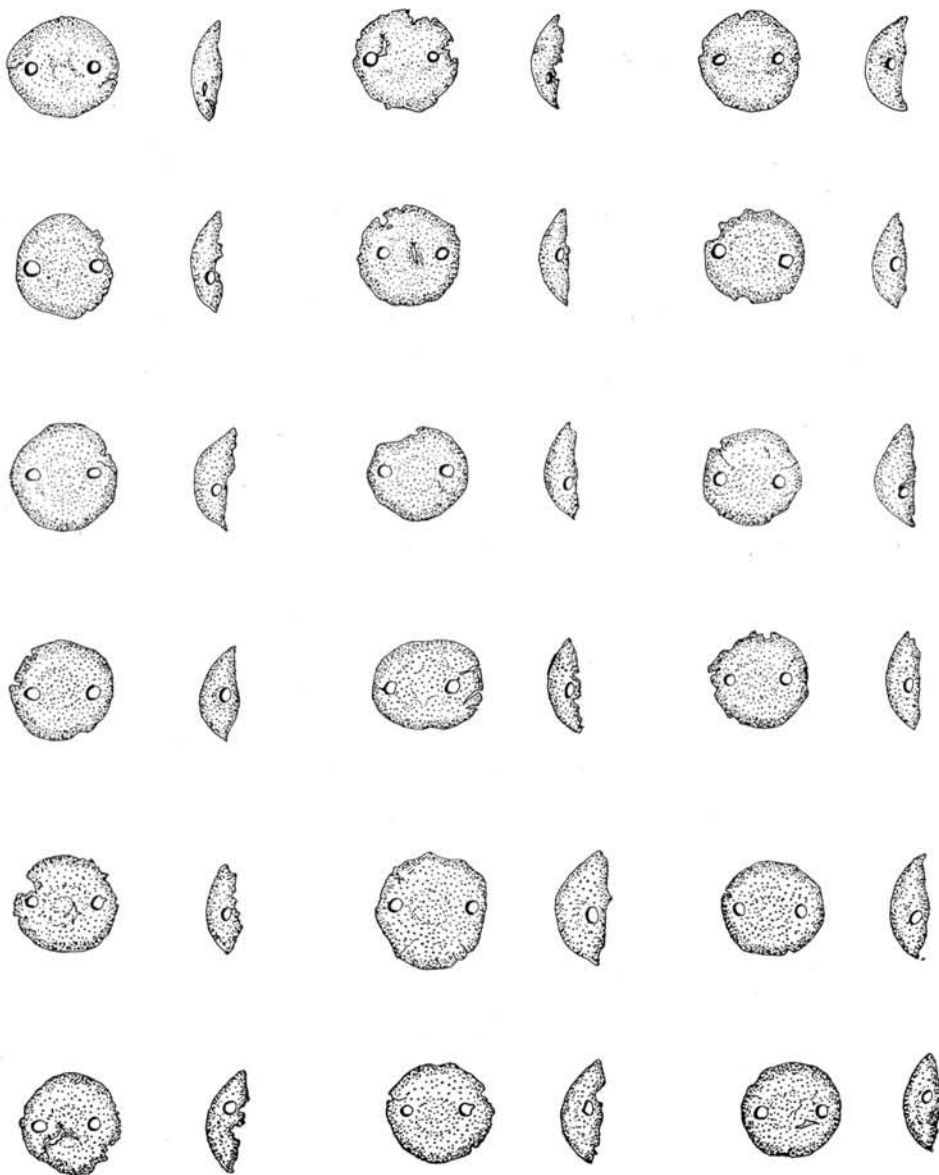
3. *Kemenczei Tibor*: Északkelet-Magyarország története az i. e. XIII—IX. évszázadban. Kandidátusi disszertáció. II. fejezet. A pilinyi kultúra. Kézirat. 70. o. és 44. t. 6.

4. *Mozsolics Amália*: Bronze- und Goldfunde. Budapest, 1973. 50. t. 22.; *Kemenczei Tibor*: Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat Herman Ottó Múzeum Évkönyve (továbbiakban HOMÉ/V/1964—65). XI. t. 2.

5. *Mozsolics* i. m. 1973. 51. t. 12. töredék.; *Kemenczei T.*, HOMÉ., V. (1964—65). XX. t. 12.

6. *Mozsolics* i. m. 1973. 76. t. 17.

7. L. 3. jegyzet. 69. o., 43. t. 2—4.

V. tábla. 1—18. Pitykék — Mád-Pádihegy

leletekben: Rimaszombat,⁸ Pácin-Képhomok,⁹ Sárospatak környéke,¹⁰ Tiszaszederkény,¹¹ Kisgyőr.¹²

A huzalgyűrűk nem korhatározóak,¹³ felsődobszai¹⁴ és a tiszaszederkényi¹⁵ lelet darabjai között szerepelnek.

A mád-pádihegyi lelet érdekességei az öntött csüngők. Pontos analógiájuk felismerhető a tibolddaróci kincsleletben,¹⁶ valamint a Hampel által közölt gödöllői példányban, a déteri kincsleletben, és a Kubinyi- és a Ráth György gyűjteményben.¹⁷ Ismertek Losoncról,¹⁸ a rimaszombati leletből¹⁹ és Blatnicáról.²⁰ *Václav Furmanek* említi a niznai²¹ leletet. Fordított csónak alakú függőzáródás a felsődobszai leletben is van.²² *Hampel* lószerszám díszítésének tartja a csüngőket. Sírban még nem kerültek elő. *Mechtildis*, a tárgyak törékenységére hivatkozva inkább ruhadísznek gondolja. Feltehető, hogy díszöltözethez alkalmazták. Viseletüket talán úgy képzelhetjük el, ahogy az oroszvári 4. női sír mellédíszét rekonstruálta *Bóna István*.²³

A mádi lelet karperecének párhuzamát a tibolddaróci leletben is megtaláljuk.²⁴

Domború pitykéket a koszideri típusú bronzművesség is készített. Később is alkalmazták. A felsődobszai leletben is előfordul.²⁵

A lelet feltehetően hiányos. Friss törés látszik a ltsz. 76. 23. 5. és 6. számú darabon. A meglevő leletegyüttest az analógiák alapján a pilinyi kultúra második szakaszába, a rimaszombati raktárleletek közé sorolhatjuk. *Mozsolics Amália* a hasonló bronzleleteket az ópályi bronzlelethorizontba sorolja.

8. *Mozsolics* i. m. 1973. 275. o. 23. t. 14.

9. *Kemenczei* i. m. HOMÉ, V. (1964—65). XXV. t.

10. *Uo.* XXI. t. 1—2.

11. *Uo.* XI. t. 1. 3., *Mozsolics* i. m. 1973. 50. t. 1—2.

12. *Kemenczei* i. m. HOMÉ., V. (1964—65). VI. t. 1—2.

13. L. 3. jegyzet. 56. o. 12. t. 6.

14. *Mozsolics* i. m. 1973. 47. t. 26. 27.

15. *Uo.* 50. t. 8—11.

16. *Mechthildis Nees*: A tibolddaróci kincslelet. *Archaeologiai Értesítő*, XLVI. 1932—33., 164—174

17. *Hampel József*: Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie. Budapest, 1886. Edition du Musée National Hongrois, LXIII. 1—4.

18. *Hampel József*: A bronzkor emlékei Magyarhonban. Budapest, 1892. 79.

19. *Uo.* 1886, CXII. 4.; *J. Hampel*: Trouvailles LIV. t. 1.

20. *Gallus Sándor—Horváth Tibor*: A legrégebb lovasnép Magyarországon Diss. Pann. II/9. Budapest, 1939. XXX. 11.

21. *Václav Furmanek*: Pilinyer Kultur. *Slovenska Archeologia*, XXV—2. (1977). 291. o.

22. *Mozsolics* i. m. 1973. 47. t. 13.

23. *Bóna István*: Az oroszvári 4. női sír mellédísz. Adatok a középdunamedencei bronzkori viselethez. II. *Archaeologiai Értesítő*, 1960 (87). 198—203.

24. *Mechthildis* i. m. 93/o.

25. *Kemenczei* i. m. HOMÉ., V. (1964—65). XV. t. 13—14. XVI. t. 2.

BRONZE FINDS FROM MÁD-PÁDIHEGY

Bronze finds were uncovered on Mád-Pádihegy in 1970. István Asztalos, the local photographer, presented them to László Petrikovics dr., head physician, who sent them to the Zemplén Museum in Szerencs. The finds consist of 45 pieces: 9 double spectaclespirals (inv. No. 76. 23. 1-9), two armreels (76. 23. 10-11), two reels (76. 23. 12-13), seven wire rings (76. 23. 14), a ring (76. 23. 15), a lace (76. 23. 16), a bracelet (76. 23. 17) and 18 metal buttons (76. 23. 18). The finds seem to be defective. The pieces can be grouped, as deduced from the analogies, among the Rimaszombat type depot finds from the second period of the Püliny culture.

Magdolna Hellebrandt

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN 1979. ÉVBEN

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA—SIMÁN KATALIN

Abaújkér, Sárpaták I. (encsi j.)

Az Abaújkérről az Aranyos patak völgyébe és az Abaújszántóról Abaúj-
alpárra vezető út 161,2 m-es magassági ponttal jelzett kereszteződésétől északra
mintegy 150×50 m-es területen későbronzkori település nyomait figyeltem meg.
A kerámia- és paticstörések mellett a szántásban egy helyen nagyméretű
kövek voltak. Az anyagban néhány késő-középkori cserép is volt.

Losits Ferenc

Abaújkér, Sárpaták II. (encsi j.)

Az Aranyostól Abaújalpár felé vezető út mellett, azon a részen, ahol az út
észak felé kanyarodik, az attól nyugatra levő szántásban az út közelében né-
hány későbronzkori és késő-középkori cserép került elő.

Losits Ferenc

Abaújkér, Verőmáj-dűlő (encsi j.)

Aranyoson, az Erdőbénye felé vezető úttól északnyugatra, a 161,2 m-es
magassági ponttal jelzett útkereszteződéstől 200 m távolságban az Aranyos
patak jobb oldalán levő domboldalon bronzkori cserepek kerültek elő a szán-
tásból.

Losits Ferenc

Abaújvár-Vár (encsi j.)

Az ispánsági vár területén a korábbi években feltárt templom É-i oldalán
folytattuk a temető és település területének kutatását.

Az 1978-ban megkezdett szelvényekben elvégeztük a nagyméretű Árpád-
kori hulladékgödör feltárását, felmérését, a szelvények metszetrajzolását. Az
újonnan nyitott szelvényekben a templom É-i falának omladékát bontottuk ki.
Elvégeztettük a templomrom felmérését is. Felmérő: dr. Horváth Alice építész-
mérnök.

A templom alapfalait a felmentő falcsonkok szintjéig visszatemetjük.
Az ásatáson részt vett Wolf Mária régész.

Gádor Judit

Alsóvadász-Várdomb (encsi j.)

A várdombon végzett rongálásokat 1978-ban jelentették a Herman Ottó Múzeumnak. Ezt követően 1979 tavaszán Nováki Gyula és Sándorfi György elvégezte a földvár szintvonalas felmérését. Ez év júliusában került sor a hitelesítő-leletmentő ásatásra. Egy 5×5 méteres területet ástunk ki 3 m mélységig, a szűz talajig. Öt települési réteget figyeltünk meg. Az első (I. ház) ottományi típusú leletanyagot tartalmazott. A következő három szintben (II., III., IV. ház) a késő hatvani kultúra leletanyaga került elő. Mindhárom hatvani kultúrába tartozó ház nagyméretű, többszöri sározással. A IV. ház legfelső sározásán jól kivehető a padlót borító gyékény lenyomata. A legalsó (V.) réteg mindössze néhány mm vastag volt, leletanyagot nem tartalmazott.

Konzultáns: Dr. Bóna István, Stanczik Ilona. Munkatárs: Soós Virág. Az ásatáson részt vett Tárnoki Judit régészhallgató.

Simán Katalin

Bodroghalom-Medvetanya (sátoraljaujhelyi j.)

Folytattuk az 1978. évben megkezdett ásatásokat a homokbánya területén. Ez évben 5 kelta sír került elő. A sírok a LT C periódusba tartoznak.

B. Hellebrandt Magdolna

Bodroghalom-Sertéshizlaló (sátoraljaujhelyi j.)

A sertéshizlaló és a hidrolóbusz melletti homokbányában, a falban Zsoldos János és családja újkőkori бүккi kultúrába tartozó cserepeket, hombár-edény darabjait, festett és karcolt edénytöredékeket, obszidiánt, paticsdarabokat és édesvízi kagylókat gyűjtött. Ltsz: 79. 34. 1—17.

B. Hellebrandt Magdolna

Bodrogkeresztúr (szerencsi j.)

A tokaji gimnázium egyik tanára értesítette a múzeumot, hogy a községből a diákok őskori tárgyakat visznek be. A lelőhely Bodrogkeresztúr *Dereszla* nevű része, dombtető.

A Közös Községi Tanács VB titkárával, Nemcsik Pállal és Király Levente ált. isk. tanárral kimentünk a helyszínre. A ciszternákat, melyek építéskor a cserepek, kőpengék előkerültek, már lebontották. A ciszternák vidékén három lelőhelyen a következő leletek kerültek elő:

1. lelőhely: pengék és rézkori edénytöredékek,
2. lelőhely: koravaskori edénytöredékek,
3. lelőhely: 30—40 cm mélységben mammutcsontok, 60 cm mélységben koravaskori sír. A sír kőlappal volt lefedve. A kőlap 30—35 cm hosszú töredék, 6 cm vastag, viszonylag szabályos lap. Ez alatt szétlapult cserépdarabok és egy orsógomb volt.

A leleteket a Tanácstól, a tanítótól, valamint Leskó Andrásról átvettük.

B. Hellebrandt Magdolna

Boldogkőváralja (encsi j.)

Hegedűs Lajosné várgondnok jelentette, hogy a parkolóhely építése közben leleteket talált. A kiszálláskor az Órhegy oldalába vágott ún. Szamarút partján közvetlenül a sárga réteg fölött 3 bolygatott, valószínűleg középkori sír maradványait lehetett megfigyelni. A sírok tájolása már nem állapítható meg. Koporsónyomok és néhány koporsószög került elő. Az Órhegy szőlőiben végzett terepbejáráskor elszórtan több egyénhez tartozó csontmaradványra bukkantunk, lelet azonban nem volt a közelükben. A hegyen néhány jellegtelen őskori cserép is került elő. Az egész hegyoldalon hidrokvarcit szilánkok és tömbök találhatóak. A váz alatt a bejelentő által korábban összegyűjtött XIII—XV. századi cserepeket beszállítottuk a múzeumba.

Wolf Mária—Simán Katalin

Boldogkőváralja-Pukkanc (encsi j.)

Ahol Pukkanc előtt az Abaújkérről jövő vasútvonal elkanyarodik az országút mellől (a 141,4 m-es magassági ponttal egyvonalban), a Szerencs-patak bal partján, a pataktól 100—150 m távolságra kelet felé a domboldalon kb. 50×100 m-es területen későbronzkori cserepek kerültek elő. Mivel nagyrészt peremtöredékek voltak, feltételezhető, hogy a szántás közben temetőt bolygattak meg.

Losits Ferenc

Emőd-Istvánmajor I. (mezőcsáti j.)

Tóth Elek tanácselnök a régészet iránti érdeklődésből az 1950-es évek óta gyűjt leleteket. Az Istvánmajor melletti homokbányánál korongolt edénytöredékeket talált újabban, s ez adta az indítékot, hogy a leleteket bejelentse. A helyszínt megtekintettük, a leleteket beszállítottuk a múzeumba. Kelta koriak.

B. Hellebrandt Magdolna

Emőd-Istvánmajor II. (mezőcsáti j.)

Az Istvánmajorban levő homokbányában, ott ahol a kelta leletek előkerültek, voltak fűzesabonyi sírok is. A leletmentés során feltárt sír hamvasztásos volt, de a tál, a két bögre és egy seprűdiszes csupor, valamint a hamvakkal levő töredékek összetartozása nem biztos.

A leletmentés nyomán 1979 júniusában leletmentő ásatást folytattunk a helyszínen. A három hetes ásatás során hét, a korábbi földmunkák során már megbolygatott bronzkori hamvasztásos sír került elő.

B. Hellebrandt Magdolna

Emőd-Tanácsháza (mezőcsáti j.)

Az új tanácsháza építéskor újkőkori cserepeket találtak vastag paticsréteggel. A tanácselnök, Tóth Elek megfigyelése szerint ezek nem eredeti helyzetben voltak. Ugyanitt korongolt szarmata kerámiát is gyűjtöttek. A leleteket átadták a Herman Ottó Múzeumnak.

B. Hellebrandt Magdolna

Erdőbénye-Sötétes (szerencsi j.)

Novákovits András neolitikumból származó leleteket hozott be a múzeumba. A leleteket eke fordította ki a földből. A leletek között csiszolt és pattintott kövek, egy vonaldiszes cserép és több díszítetlen edénytöredék, valamint paticsdarab volt.

Felsőnyárad és Kelecsény határa (edelényi j.)

Czövek Lajos (Kazincbarcika, Kossuth u. 33.) középkori cserepeket hozott be a múzeumba több alkalommal. A cserepek mellett háziállatok csontjai és kohósalak is van. A leletek a gázvezeték mellett kb. fél holdnyi területen elszórtan találhatóak.

Gönc, Akasztódomb (encsi j.)

A Gönci-patak bal partján, a Gönc—Göncruszka vasútvonal és a patak közti területen, az Orosz-kút nevű forrástól délnyugatra levő 177,8 m-es magassági ponttal jelzett domb meredeken, 10—12 m-rel emelkedik a patak fölé. A domb teteje egy szintben van a vasúton túli területtel, attól csak a sínek részére mélyített árok választja el. A kiemelkedésen (területe kb. 20×20 m) igen sok középső bronzkori (füzesabonyi kultúra) cserép volt. A vasúttól keletre levő részen csak szórványosan voltak leletek. (A lelőhelyre Olexa Béla, Gönc, Vörösmarty u. 32. szám alatti lakos hívta fel a figyelmemet.)

Losits Ferenc

Gönc, Fürdő (encsi j.)

A falu északi részén, a volt fürdőtől északnyugatra, a 210,1 m-es magassági ponttól nyugatra a szántásban kb. 50×50 m-es területen későbronzkori cserepeket találtam. (A lelőhelyre Olexa Béla hívta fel a figyelmemet.)

Losits Ferenc

Gönc, Kenderföldek (encsi j.)

A Göncről Telkibányára vezető országúttól délkeletre levő domboldalon, a falu utolsó házai mögötti gyümölcsösökben és szántóföldeken, kb. 200×100 m-es területen neolitikus (bükki kultúra) és császárkori barbár kerámiát, valamint kova és obszidián eszközöket, őrlőköveket, néhány kisebb foltban paticsot találtam. (A lelőhelyre Olexa Béla hívta fel a figyelmemet.)

Losits Ferenc

Gönc, Középdűlő (encsi j.)

A falutól délnyugatra levő Középdűlő legmagasabb részén, kb. 400×200 m-es területen neolitikus és császárkori barbár kerámiát, azonkívül őrlőköveket, kova és obszidián pengéket, csiszolt kővésőt találtam.

Losits Ferenc

Gönc, Lúddomb I. (encsi j.)

A faluból délnyugat felé, a Gönci-patak bal partján húzódó domb északi végén, a patak felőli lejtőn kb. 300 m hosszan neolitikus és császárkori barbár kerámiát, pattintott kőeszközöket találtam.

Losits Ferenc

Gönc, Lúddomb II. (encsi j.)

A domb középső részén, a patak felőli lejtőn, kb. 50×100 m-es területen neolitikus és császárkori barbár cserepeket és pattintott kőszközöket gyűjtöttem.

Losits Ferenc

Gönc, Nagyerdő (encsi j.)

A falutól délnyugatra, a Gönci-patak jobb partján, azon a részen, ahol a meder derékszögben délnyugat felé fordul (a Gönc—Göncruszka országút melletti 166,4 m-es magassági ponttal egyvonalban), kb. 30×30 m-es területen neolitikus cserepeket és obszidián pengét találtam. A szántásban egy nagy sötét folt is megfigyelhető volt.

Losits Ferenc

Gönc, Oroszcerkó (encsi j.)

A Gönci-patak bal partján, az Orosz-kúttól északkeletre a szántásban néhány késő-középkori cserepet találtam.

Losits Ferenc

Gönc, Szeszfőzde (encsi j.)

A falutól délnyugatra, ahol a Gönci-patakot keresztezi a Gönc—Göncruszka országút, a patak jobb partján, északkelet felé 200 m hosszan néhány neolitikus és császárkori barbár cserepet találtam.

Losits Ferenc

Hernádcéce, Miszlonka-tető (encsi j.)

Nagy Géza 1959-ben Alsó-Céce és Felső-Céce között, a Hernád árterébe nyúló kiemelkedésen a bükk kultúrába tartozó leleteket talált (MNM At. I. 34/1960.). Terepbejárásom során a szántásból neolitikus és koraréz kori cserepeket, őrlőköveket és kőszközöket gyűjtöttem.

Losits Ferenc

Kazincbarcika, Sajómeder

Czövek Lajos (Kazincbarcika, Kossuth u. 33.) bejelentett, majd beszállított a Herman Ottó Múzeumba középkori (Árpád-kori) cserepeket arról a területről, ahol a vasúti elágazás a folyóhoz a legközelebb esik.

Megyaszó, Nagyrépas (szerencsi j.)

Megyaszótól északkeletre, a Nagyrépas és a Hosszúhegy közötti völgy végében, ahol egy kis patak mocsaras területet képez, a völgyből kifutó dűlőt kétfelé ágazik. Az északi út a Nagyrépas 3—4 m-es partszakadása előtt halad. Itt, az út éles kanyarában, az út szintje felett 20—25 cm magasságban, egymástól 4 m-re két égett csíkot lehetett látni a domb függőleges falában. Ezek egyike egy kemence maradványa volt, 100×25 cm nagyságú körcikk maradt meg belő-

le, és kissé befelé hajló oldala, 15—20 cm magasságig. A tüzelőfelület átvágásakor 3—4 cm vastag erősen átégett réteg alatt 6—7 cm át nem égett agyagot találtam, ez alatt pedig 3—4 cm kavicsos alapot. A kemence betöltéséből egy hullámvonalas cserép került elő, ennek alapján a kemence IX—XI. századi. A másik égett agyagréteg kibontásakor nem volt megfigyelhető semmilyen régészeti objektum, és leletanyag sem került elő.

Losits Ferenc

Mezőkeresztes — II. ker. Keresztespüspöki (mezőkövesdi j.)

Tamás János (Nagymihályi u. 42.) telkén, emésztőgödör ásásakor cserépedényeket talált. Két spirálbütykös tálat, az egyik nagyobb, a másik kisebb, és három árkolt bütykdíszes különböző méretű bögrét veje, Beregi László, behozott a Herman Ottó Múzeumba. A helyszínen láttuk a 3,5 × 2 m nagyságú gödröt, melynek ÉNy-i felében találták az edényeket egycsomóban, 2 m mélységben. A nagyobbik tálban magvakat találtak. A találó szerint csontok is voltak, de hogy csontvázas vagy hamvasztásos volt-e, azt nem tudta megmondani. Valószínűleg állatcsontot találtak a kisebbik tálban, de ezeket a maradványokat nem őrizték meg. Ltsz: 79. 36. 1—13.

B. Hellebrandt Magdolna

Mezőkövesd, Gaál I. u.

Sereg József (Gaál I. u. 42.) a telkén vízvezeték árkának ásása közben a ház kerítése mellett csontvázat talált. A csontok között — a koponya mellett — bőrtokot és 26 db XVII. századi ezüstpénzt talált. A leleteket átadta a Mezőkövesdi Városi Tanácsnak, ahonnan azokat beszállítottuk a Herman Ottó Múzeumba.

Simán Katalin

Méra (encsi j.)

Zelena István, a miskolci Erdőgazdaság dolgozója bronzkori cseréptöredékeket hozott a Herman Ottó Múzeumba. A találóval és Asztalos Sándor erdőgazdasági dolgozóval megtekintettük a helyszínt. A lelőhely Novajdrányhoz közel, de Méra község külterületén van, a miskolci úttól Ny-ra a dombtetőn. Az encsi Zója MGTSz búzát termeszt a területen. A ritkább vetésben és a vilányoszlopnál több cserepet és őrlőkőtöredéket találtunk. A lelőhely a 223—224-es kilométerkő között, a dombtetőn van. A helybeliek Földvárnak nevezik. A szántásban bronzkori cserepeket és őrlőköveket gyűjtöttünk. Ltsz: 79. 30. 1—45.

B. Hellebrandt Magdolna

Miskolc-Avas

1979 júniusában Kókai István mérnök jelentette, hogy az Avas-Délen, a lakótelep építésénél, az Alsószentgyörgyön, a földgyalu nyomán kőeszközök és faszénfolt került felszínre. A lelőhelyen három héten át leletmentést folytatunk. A leletmentés egy őskori, talán őskőkori, pontosan nem datálható kőeszközkészítő műhelytelep részleges feltárását eredményezte. A leletmentés so-

rán húzott próbaárok és a korábbi ásások alapján a műhelytelep eredeti nagysága mintegy 400 m² lehetett, amelynek jó részét korábbi földmunkák során már megbolygatták. A feltárt 14 m²-nyi területen a műhelyt eredeti rétegben, mindössze a krioturbáció által mozgatott állapotban találtuk. A leletmentést a terület beépítése miatt tovább folytatni nem lehet.

Simán Katalin

Miskolc-Avas

1979 szeptemberében Ringer Árpád régészhallgató terepbejárás során az Alsószentgyörgyön moustieri típusú háromszög alakú retusált, hidrokvarcit eszközt talált és hozott be a múzeumba.

Miskolc-Kőlyuk

Istvánffy György 1959-ben a Kőlyuk I. barlangban bronz füles pitykét talált. 1958—59-ben a Kőlyuk II. barlangban faragott (?) csontot és korongolt szkíta bögre perem-, fül- és faltöredékét gyűjtötte össze a barlang bolygatott talajából.

Miskolc, Petőfi barlang

A Lilla barlang közelében levő Petőfi barlang kitöltésében Szántai György (Miskolc, Szinyei Merse P. u. 1.) bronzkori cseréptöredékeket gyűjtött. Ltsz: 79. 31. 1—3.

B. Hellebrandt Magdolna

Nekézseny (ózdai j.)

Anga Lajos, nekézsenyi lakos jelentette, hogy Nekézseny és Sata között alkalmi homoknyerő helyen lócsontok és emberi koponya került elő. A helyszínen kitermelt csontokat megvizsgáltuk. A homokbánya falából emberi láb-szárcsont állt ki. Kibontottuk, de melléklete nem volt. A helybeliek szerint amikor az első csontokat kibontották semmiféle mellékletet nem találtak a lovas sír mellett. A csontokat lefényképeztük és beszállítottuk a múzeumba.

Wolf Mária

Kisgyőr-Kecskehát (miskolci j.)

1969-ben, terepbejárás alkalmával Kisgyőr Hosszúdülőben, a Kecskehát nevű dombtetőn, egy mintegy 30×100 m-es területen 35 db pattintott kőszekőzt gyűjtött Ringer Árpád régészhallgató. Az eszközök és szilánkok hidrokvarcitból és üveges kvarcporfirból készültek. Az anyag kultúrába való besorolásra nem alkalmas.

Kisgyőr-Kecskehát (miskolci j.)

1979-ben terepbejárás alkalmával a dombtetőn levő szántásban hidrokvarcit szilánkokat gyűjtöttünk. A terepbejáráson részt vett Ringer Árpád, Siklódi Csilla és Laszlovszky József régészhallgató.

Wolf Mária—Simán Katalin

Sajógalgóc (őzdi j.)

Czövek Lajos (Kazincbarcika, Kossuth u. 33.) a Vadna felé vezető út bal oldalán a szántón neolitikus cserepeket, kőlapokat talált.

Sály-Lator (mezőkövesdi j.)

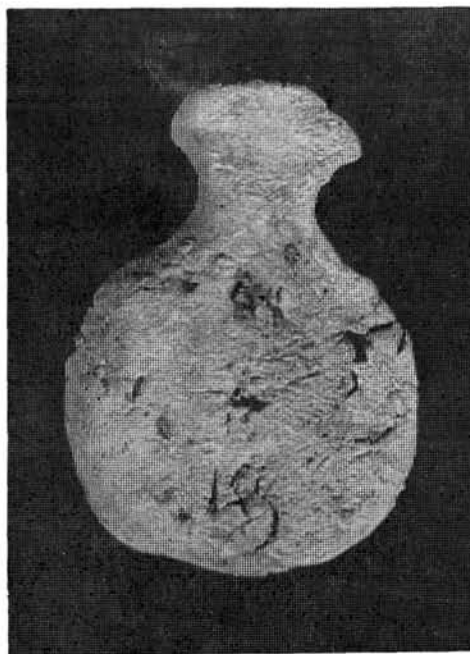
A Rózsa u. 59. sz. (hrsz. 5132/15) telken, mely Sály Községi Tanács tulajdona, folytattuk az 1975. évben megkezdett településfeltárást.

Előkerült egy kisméretű kőkemencés, földbe mélyített ház, melynek feltöltődésében IX. sz-i övveretek és kerámiatöredékek voltak. A település több korszakban rétegződött egymásra. Erre utalnak az egymást metsző Árpád-kori, XV—XVI. századi telepjelenségek (kemencék, hulladékgyödrök) föld feletti nyomai.

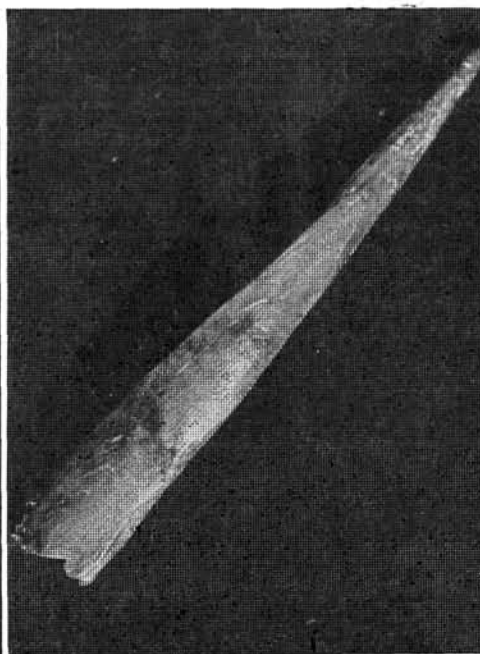
A Lator-hegyen az ún. Őrsúrvár területén földkitermelést végeztek a földvár sáncából. Az égett vörös sánc egyik bolygatásánál hitelesítő sáncátvágást végeztünk. Megállapíthattuk, hogy a vörös sáncot egy őskori település földjéből, korábbi előzmények nélkül építették. A sáncot kazettás szerkezetű gerendákból (ezeknek megszenesedett maradványait, illetve a gerendák üregeit megtaláltuk) és lapos kövekből, valamint földből hordták össze.

A sánc építési idejét a sáncszerkezetben előforduló néhány hullámvonalas és párhuzamosan bekarcolt vonaldíszű kerámiatöredék alapján a X. századra tehetjük.

Gádor Judit

Alsóvadász. Kultikus agyagtárgy.

Alsóvadász. Csontár.

Sátoraljaújhely, Dózsa Gy. u.

A Dózsa György út 3. szám alatt házalapozás közben XI—XIV. századi edénytöredékek kerültek elő. A leletmentő régész érkezésekor az alapokat már lerakták. A munkások szerint a leletek kb. 1 méter mély gödörben voltak.

Varga Béla

Sóstófalva (szerencsi j.)

1979. június 11-én Nagy Gyula (Miskolc, Szeles u. 68.) jelentette, hogy sóstófalvi telkén leletekre bukkant. A leletmentés során a szőlőben, közvetlenül a hétvégi ház mögött pinceásás gödrében 120—150 cm mélységből cseréptöredékeket, paticsdarabokat, kovaszilánkokat és állatsontokat gyűjtöttünk. A cserepek a tiszadobi csoportba sorolhatók. Finomabb falú, vonalmintával díszített, illetve vastagabb falú, körömbenyomással díszített vagy díszítetlen edények töredékeit találtuk. A kovatargyak nyersanyaga a Zempléni hegységből származik.

Ringer Árpád

Szikszó (encsi j.)

Sipos Lajos (Alsóvadász, Fő u. 40.) jelentette, hogy alapásás közben pénzeket találtak. Szikszón, a Kossuth utcában, a régi római katolikus parókia helyén Kardos János orvos építkezik. Az alapásás közben bukkantak a kis edényre, amely 133 db XVII. századi ezüst lengyel pénzt tartalmazott. A lelet kb. 1 m mélységben volt a bolygatatlan talajban. Fölötte, a felszíntől kb. 40 cm-re kis égett csíkot lehetett megfigyelni. Az alapozási árokban máshol is állatsontok és cserépdarabok kerültek elő.

Wolf Mária—Simán Katalin

Szikszó, Vadász patak partja, legelő (encsi j.)

1979. július 20-án Ádám István szikszói tanár jelentette Simán Katalinnak, a Herman Ottó Múzeum régészének, aki ebben az időben Alsóvadász-Várdombon folytatott ásatást, hogy a Vadász patak partján alkalmi homokbányát nyitottak, és itt csontvázat találtak. Simán Katalin még aznap elment megnézni a lelőhelyet. Ekkorra már egy ló és egy emberi csontvázat bolygattak ki. A sírtól nem messze, kb. 6—8 m-re a homokbánya falából edény darabja látszott ki. Egy szájjal lefelé fordított nagyobb és benne egy kisebb edényt találtak.

1979. VIII. 27—31-ig folytattunk itt leletmentő-hitelesítő ásatást. Mire kiérkeztünk a helyszínre a második csontváz nagy részét is elhordták, a leleteket azonban átadták nekem. Az egyhetes leletmentés több sírt nem eredményezett, a közelben levő, felhagyott homokbányában sem találtunk semmi telepre vagy temetőre utaló nyomot. A sírok valószínűleg honfoglalás koriak.

Wolf Mária

Tállya, Halastó-szőlők (szerencsi j.)

Gallus Sándor 1935. évi ásatási helyének (A. É. 1936. 70—72.) azonosítása. A lelőhely Tállyától keletre, a Várhegy alatt folyó patak völgyében található,

Forró—Tok. XIII. századi bögre.

a Vároldal-hídtól (ahol a pataktól néhány lépésre egy forrás is fakad) a patak nyugati partján észak felé haladva a dűlőúton 50 m távolságra, Bodnár Béla és György, valamint Blaskó János szőlőjének a területén. (Novák József tállyai lakos, aki emlékezett az ásásra, elmondta, hogy Bodnárék szőlőjében a kocsi-felhajtót az ásás során alakították ki.)

A felszínen néhány késő-középkori cserép volt, de az út bevágásából neolitikus kerámiát is gyűjtöttem. A felszínen valószínűleg a patak völgy feltöltődése miatt nincs neolitikus leletanyag, Gallus Sándor is 1,4 m mélységben találta a tiszadobi-korai bükki réteget.

Losits Ferenc

Tiszakeszi (mezőcsáti j.)

Bartók László az Agrober műszaki ellenőre jelentette a múzeumnak, hogy Tiszakeszin az általános iskola bővítése alkalmával, alapásáskor csontvázakat találtak. A leletmentéskor egy bolygatott női sírt figyeltem meg. Sírmélység: 1,6 m; tájolás: 40°. Melléklete nem volt, de a koporsó nyomai jól látszódtak. A második sírt jelenlétemben bontották ki. Beásása jól látszott, itt is sok koporsómaradvány került elő. Gyermekcsontváz, tájolása: 47°; sírmélység: 1,9 m. A sír földjében több koporsószeg és néhány ruhagomb volt.

Wolf Mária

Tomor-Gyanda (edelényi j.)

1979. IV. 5—6-án terepbejárást végeztem Tomoron a Gyanda dűlőben. Györffy György ide lokalizálja a középkori Gyanda falut. Pesthy F. kéziratos

helységnévtárában említi, hogy a múlt század közepén itt még templom alapfalait és más épületromokat is találtak.

Terepbejárásom során azonban a Gyanda dombon csak egy későbronzkori telepet találtam. Árpád-kori vagy középkori falnak nyomát sem találtam.

Wolf Mária

Vadna (ózdí j.)

Czövek Lajos (Kazincbarcika, Kossuth u. 33.) több alkalommal hozott be őskori — neolitikus — cserepeket az egri és az ózdí út közötti háromszög területéről. A cserepek mellett nagyobb köveket is talált.

A TORNASZENTANDRÁSI R. K. TEMPLOM KUTATÁSA

VALTER ILONA

Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén fekszik Tornaszentandrás község, közel ahhoz a helyhez, ahol a Bódva folyó átlépi a csehszlovák—magyar határt. A falu Szent András tiszteletére szentelt temploma festői környezetben, a folyó balpartján emelkedő dombon áll (1. kép). A templomdombot északról körülöleli a falu. Távolban a tornai hegyek látszanak a tornai várral, szemben a tornanádaskai hegyek keretezik a domb lábánál kitáruló Bódva völgyet.

A Bódva völgy honfoglaláskor előtti településtörténetéről — kutatás hiányában — nagyon keveset tudunk. *Anonymus* úgy írja le e földet, mint ami lakott volt a magyarok bejövetele előtt. Szerinte a Diósgyőrtől északra, a Bódva folyása mellett fekvő területeket Böngér fia Bors szállta meg „... kiküldték erős csapat élén Böngér fiát, Borsot... hogy szemlélje meg az ország határait, továbbá gyepűakadályokkal erősítse meg egészen a Tatra hegységig... Bors a Boldva vize mellett várat épített — összeszedte túszul a lakosok fiait... és felállította a mezsgyéket a Tatra hegyein”.¹ Borsod megye ezidőben valóban határőr megye volt. *Anonymus* tudósításán kívül az őrszervezet nyomai is bizonyítják ezt, pl. a két Lövő nevű falu.²

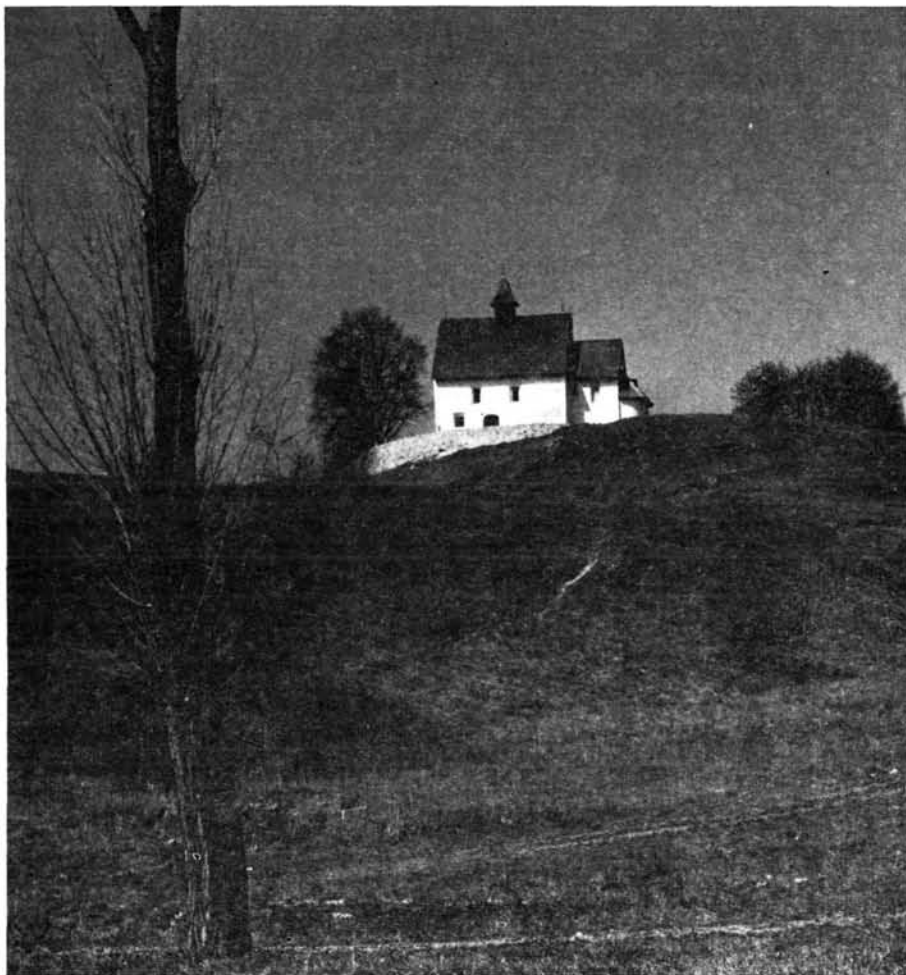
A Bódva völgyében a honfoglaló magyarság a borsodi várnál sokkal tovább nem jutott fel, illetve nem települt meg állandóan. Az ettől északra fekvő egész terület, így a hajdani Torna megye, későbbi telepítés. E mellett bizonyít az is, hogy Torna megyének semmilyen nemzetsége nincsen, és az egész terület mint megszállatlan, gyepűkön túli vidék került az uralkodó kezére. A magyarság ezt csak a XII. század folyamán szállta meg. Itt — ahogyan a víznevek és a helynevek tanúsítják — jelentős szláv lakosságra talált. Ennek a szlávsnak a XII. századnál korábbiak kell lennie, már a XI. században, (vagy talán még korábban) feltételezhetjük jelenlétüket.³

Régészetileg, történetileg kimutatott tény, hogy a XI—XII. században vastermelés folyt ezen a vidéken. Az „észak-borsodinak” nevezett vasvidék a Sajó középső — a Rima és a Bódva torkolata közé eső — szakaszának két oldalán terült el. A rudabánya—tornaszentandrásai érces vonulat vasércit kohósított-

1. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. *Györffy György*, Bp., 1958. 110—11.

2. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1963. 736.

3. *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században. Szent István Emlékkönyv. II. Bp., 1938. 380—81., 409.

1. kép. A templom távlati képe délről nézve

ták. E vasvidék lelőhelyei olyan korai idők kohászati emlékeit őrizték meg számunkra, amikor itt még — a mai értelemben vett, tehát állandó letelepedést biztosító — falvak nem voltak. Ezt igazolják a régészeti feltárások is. A korai vasművességgel foglalkozó *Nováki Gyula* és *Heckenast Gusztáv* nem tartja elképzelhetetlennek, hogy ezek az állandó falutelepülést megelőző vaskohászati nyomok vándorló vaskohász közösségektől származnak. E nagy területen a vastermelés nem lehetett a helyi lakosság magánügye. Föl kell tételeznünk, hogy a kialakuló magyar államszervezet valamilyen formában ellenőrizte a vastermelést.

A régészeti feltárások azt mutatják, hogy az itteni vaskohászat legkésőbb a

XII. század végén megszűnt. Ez egybeesett a tornai erdőispánság megalakulásával a XII. század vége felé.⁴

A királyi erdőuradalmak, a későbbi erdőispánságok a XII. század végén már megvoltak. A gyér lakosságú, de vadban gazdag királyi erdősegeket kormányozták. Központjaik a királyok tartzkodási helyéül szolgáló udvarházak voltak, amelyek mellett a XIII. század közepére többnyire várak is épültek. A tornai erdőispánság 1198-ban tűnik fel. A Gömör-Szepesi és Jászó körüli királyi erdősegeket, az ún. Fekete erdőt kormányozta (2. kép). Központja az eredetileg Borsod megyéhez tartozó Tornán volt. Ispánsága 1272-ben, ispánja és vára 1274-ben tűnik fel oklevelekben.⁵ Az erdőispánságok felügyelete alá különféle szolgálatokat végző falvak tartoztak. Foglalkozást jelentő helyneveink őrizték meg emléküket. A tornai erdőispánság eredetileg a gömöri és szepesi erdősegeket is magában foglaló területén négy Ardót találunk. Kezdetben ide tartozott a Szepességi Daróc, és a Tornaszentandrás határában állott két Kovácsi nevű falut és a szénégetőt jelentő Mile nevű elpusztult falvakat is alighanem Torna várához kell kapcsolnunk. Ezek a helységek javarészt a XII. század végén, vagy a XIII. század elején keletkeztek.⁶

Fel kell tételeznünk, hogy Szentandrás falu is, miként körülötte a többi település, a tornai erdőispánság megszervezésével jött létre, a XII—XIII. század fordulóján. Nevét temploma védőszentjéről, Szent András apostoltól kapta. A falu a környező falvakkal együtt a tornai erdőispánsághoz tartozó királyi birtok volt. Első okleveles említését 1283-ból ismerjük. IV. László király okleveléből tudjuk, hogy a király ekkor Vid fia Bengrének adományozta a szomszédos Komját, Lenke, és Mile nevű falvakat. Határuk leírásánál említik Szentandrás falut.⁷

A XIII. század végén, amikor az erdőispánság a tornai vár uradalmának kiépülésével várispánsággá, majd vármegyévé alakult, Szentandrás környékén szinte az összes szomszédos falu magánkézbe került, így Kovácsi és Barakony is.⁸ Szentandrás falu eladományozásáról nem szól az oklevél. A falu minden bizonnyal királyi birtok maradt. Ezután hosszú ideig hallgatnak a források Szentandrásról. A pápai tizedjegyzék sem említi, bár a környék templomos helyeit felsorolja.⁹

Vidékünk életében jelentős változást hozott az Ákos nemzetségből származó Bebek család egyre nagyobb méretű előtérbe kerülése. IV. Béla 1243-ban adományozta Detricusnak a Gömör megyei Berzétét, Pelsőcöt, Csetneket.¹⁰ A század végétől birtokaik száma és politikai befolyásuk egyre növekedett. Az 1320-as évektől a hatalmas gömöri és tornai birtokokkal rendelkező Bebek

4. *Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay*: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp., 1968. 147—48., 150—51.

5. *Györffy* i. m. 45. E műből származik a 2. sz. kép, a térkép.

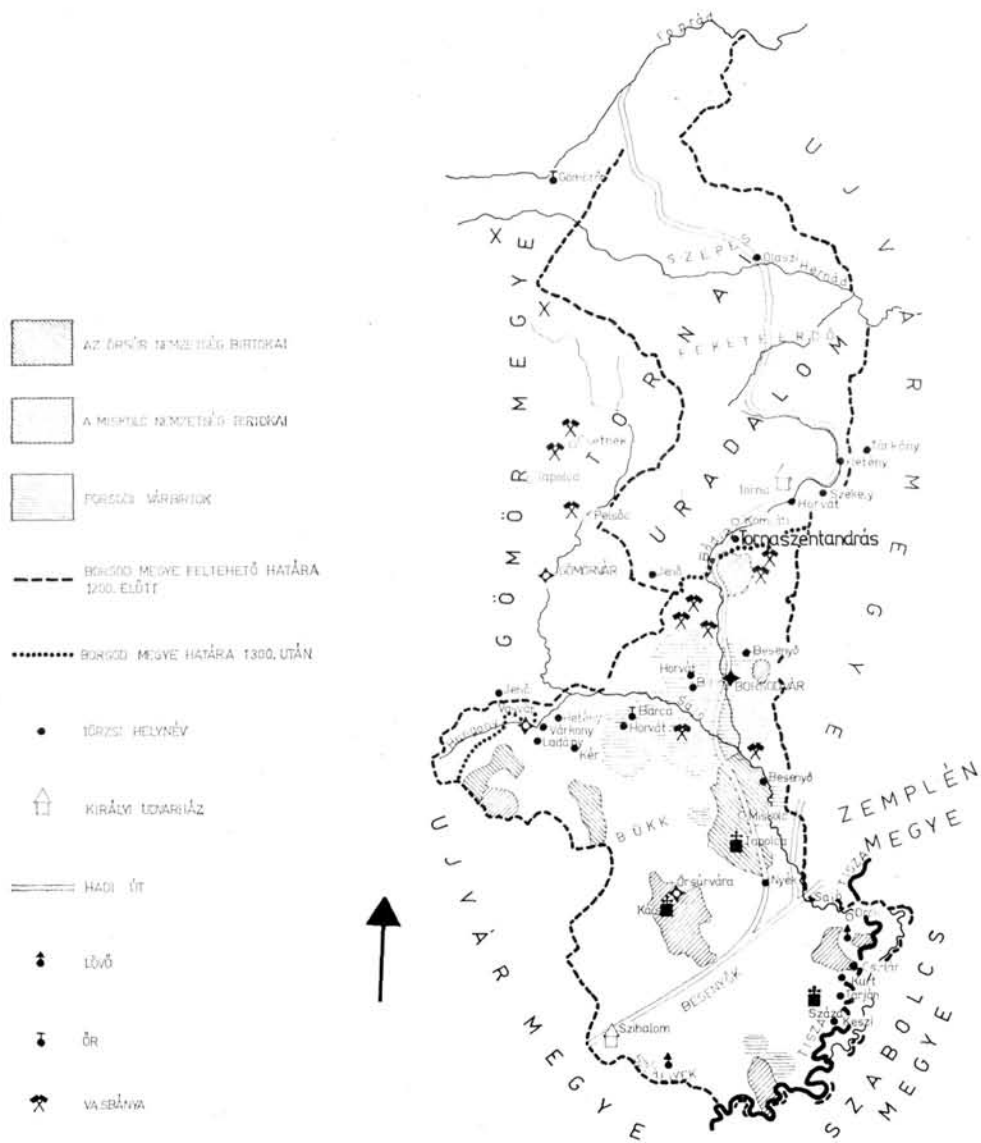
6. *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. 15.

7. Országos Levéltár Dl. 1162.

8. Országos Levéltár Dl. 1665.

9. *Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Bp., 1891. Az esztergomi érsekség tornai főesperességéhez tartozott a vidék. Torna mellett felsorolja a tizedjegyzék Égerszög, Almás, Jászóújfalú, Görgő, Perkupa, Zsarnó, Szögliget, Dernő plébániáját.

10. *Fejér*: CD IV/1. 287. Szeretném megköszönni lektoromnak, Détsy Mihálynak a dolgozathoz nyújtott segítségét.

2. kép. Borsod megye az Árpád-korban. Györfly Gy. nyomán

és az ebből kiágazó Csetneki család kezében tartotta az ebben az időben már országos jelentőségű gömöri vaskohókat és bányatelepeket. A család tagjai országos tisztségeket viselő, az ország életébe beleszóló jelentős személyiségek voltak.¹¹ A XIV. század közepén — mindenképpen 1388 előtt — az addig feltehetően királyi tulajdonban levő Szentandrás községet is megszerezték. Az 1364-es határjárásból az nem derül ki, hogy eladományozták-e már ekkor a falut. Megismerjük viszont a szentandrás határban a határjelül szolgáló fák, patakok neveit.¹²

1388-ban kelt Zsigmond király azon oklevele, amely elmondja, hogy Kőszegi Demeter és Lenkei László fiai (nemes származásúak) elhajtották a Jászómonostoreleji prépost hospes jobbágyainak kilenc lovát és azokat Szentandrás faluban Bebek Detre zászlós úr jobbágyának, Mihálynak, az orgazda „nagy tolvajnak” adták. A károsultak ezért Szentandrásra mentek panaszra, Bebek Detre úr tiszttartójához és falubírójához, hogy igazukat követeljék.¹³ Az oklevél sorából az olvasható ki, hogy Szentandrás a XIV. század második felében kiemelkedett a környező falvak közül. Bebek Detre nádor egyik tiszttartójának lakóhelye volt.

A pelsőci Bebek család birtokai ebben az időben is tovább növekedtek. 1410 körül került birtokukba Szádvár, amely körül kialakították a szádvári uradalmat.¹⁴ Szentandrás falut is a szádvári uradalomhoz csatolták. Hosszú századokon át a szádvári uradalomhoz tartozott ezután Szentandrás falu, miként ez a következő adatokból is kiderül. Az 1415. évben kelt oklevél a szádvári Bebek uradalomhoz tartozó Szentandrás és Szilas községek több lakosát sorolja fel, köztük Pál kovácsot.¹⁵ 1428-ban a Szentandrás község közelében levő erdőben gyilkosság történt, Kőszeg és Lenke faluk határán. Az ügy kivizsgálása kapcsán tíz falu lakóit hallgatták ki tanúként. Szentandrásról három embert idéztek be: Lukács fia Gált, Ibrand fia Jánost és Domokos fia Jakabot, akik nem nemesek, hanem hospesek¹⁶. Nem volt jelentéktelen falu Szentandrás a XV.

11. Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblával. Pest, 1857—1868.

Karácsonyi: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900—1901.; Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp. 1976. 112—113.

12. Országos levéltár Dl. 97.974. — *Zenthandras* falu környékén volt: *Agyapatak*, *Enizkehege* (Enyikehegye), *Barancher* (Barancsér), *Berkenefa* (Berkenyefa), *Berch* (Bérc), *Egrespatak*, *Hasag* (Háság), *Hollófezek* (Hollófészek), *Rakatyas* (Rekettyés), *Sykethveulg* (Siketvölgy). Ez az adat és a dolgozatban szereplő néhány forrásadat néhai Kalász Elek gyűjtéséből származik, aki még életében átadta közlésre nekem helytörténeti gyűjteményét.

13. Státny Slovensky Ustredny Archiv, Bratislava, Fond praepos. et conv. eccl. S. Joh. Bap. de Jassov. — Fasc. 13. No. 7. — „Et in eo non contenti cum praedicti Benedictus et Nicolaus Petrus et alter Petrus jobagiones ipsius praepositi ad possessionem Zentandreas vocatam magnifici viri Detrici Bubek vexilliferi viri ex parte Michaelis magni furis jobagionis ipsius domini Detrici socii praedictorum Johannis Petri et alterius Johannis ac Nicolai pro eisdem equis ad eundem Michaellem repertis coram officiali et villico de eadem Zenthandreas ipsius domini Detrici Justitiam imploratum secundum consuetudinem in talibus processibus consuetam accessissent...” Kalász Elek hagyatékából.

14. *Détshy Mihály*: Egy ismeretlen magyar vár — Szádvár. Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1969. 144.

15. Országos Levéltár Dl. 43.291.

században sem. Az 1430-as portaösszeírás Bebek nádor fiainak 20 portáját említi.¹⁷

Szádvárt és a szomszédos Torna várát a mohácsi csata után János király Verbőczy Istvánnak adta, majd 1527-ben a Bebek család visszaszerezte, „örökös tartozékaival: Szögliget, Szőlősardó, Bódvaszilas, Hidvégardó, Vendégi, Szentandráskovácsi, Almás és Körtvélyes falvakkal együtt. 1567-ben azonban Schwendi Lázár felső-magyarországi császári főkapitány elfoglalta és ezután Szádvár kamarai birtok lett. Szádvár nem volt az első vonalbeli vár, és karbantartásáról, őrségének ellátásáról a gyorsan változó császári megbízottak nem gondoskodtak. A birtok elnéptelenedett, a lakosság az elviselhetetlen terhek, a török rajtaütései elől elmenekült, a vár fokozatosan pusztult.¹⁸

A szerencsétlen kimenetelű mohácsi csata és Buda 1541-es eleste után a török veszély az ország északi részén is egyre fenyegetőbb lett. A budai pasa, Mehmed 1544-ben óriási sereggel Miskolc ellen vonult. Nemcsak a várost, hanem ezen kívül még 45 helységet pusztított el, és Borsod megyét adófizetőjévé tette. 1554-ben Fülek vára is török kézre jutott. A füleki pasa gyakran kicsapott Borsod és Torna megyére.¹⁹ A helyzet bizonytalanná válása a korebeli adóösszeírásokban is tükröződik. Az addig népes Szentandrás faluban 1549-ben 4 adófizető porta van a Bebek kezén²⁰ 1552-ben ugyancsak négy portát írnak össze, és ezen kívül még négy zsellér család szerepel a jegyzékben.²¹ 1570-ben *Zentandráskovácsiban* 4 egész, 8 fél portát, és 9 házzal rendelkező zsellért írtak össze.²²

A török támadások e falu környékét sem kímélték. 1576-ban Szentandrásról és a szomszédos Kovácsi faluról azt írják, hogy a törökök elpusztították.²³ 1577-ben a Szádvárhoz tartozó „Szent Andrass Kowacsi pusztá faluhell.”²⁴ Szentandrás falu mégsem pusztult el teljesen, ahogyan a nagyon gyér XVII. századi adatokból kiderül. 1594—1601-es adat a szomszédos Kovácsiról és Hidvégardóról írja, hogy a törökök teljesen elpusztították, Szentandrásról nem,²⁵ az 1605-ös összeírás Szentandrásra 5 újratelepült, 12 telekről ír, Szentandrás Kovácsiban 5 újratelepült, 5 elpusztult telekről tudósít.²⁶ Egy 1612-e soklevél szentandrás lakosokat említ, és az 1626. évi porta összeírásban is szerepel a falu.²⁷ A lerombolt Szádvárhoz tartozó uradalom az Esterházy család kezébe

16. Országos Levéltár Dl. 12.202.

17. Országos Levéltár Dl. 34.088.

18. *Détshy* i. m. 144—145—146.

19. *Borovszky Sámuel*: Borsod vármegye története. Bp., 1909. 84—87.; *Borovszky Sámuel*: Abaúj-Torna vármegye. Bp., 1996. 491.

20. Országos Levéltár Dica-Torna megye, 61. kötet

21. Heiligenkreutzi ciszterci apátság levéltára. Ruber 48. Fasc. XV. No. 6. pag. 181. — Kalász Elek hagyatékából.

22. Országos Levéltár U et C 65/84/2,3

23. Országos Levéltár U et C 65/85 „Zentadras et Kowacy sunt per Turcam desolati. . .”

24. Országos Levéltár U et C 65/85

25. Csáky cs. lt. kassai lt. fasc. 480. fol. 35—50. — „*Zent Andras*. . . a depopulatione ipsorum per hostes servitus. Serviant in omnibus arcis necessariis ex equendis ut aly pro arbitrio provisorum. . . *Kowaczy*: Possessio haec cum a multis jam temporibus, semper jacuit deserta. . . ; *Hidvégardó*. . . 1576 depopulata totaliter. . . combusque per turens. . .

26. Országos Levéltár U et C f. — 6/3,1 — Ezért és az előző jegyzetben szereplő adatért Détshy Mihálynak tartozom köszönettel.

került a XVII. század végén. Ők az uradalom központját a Bódvaszilason épített kastélyba tették át és a XVIII. század elején megkezdték az elpusztult szadvári uradalom lakatlan vagy gyéren lakott falvainak benépesítését. 1730 körül Szentandrás is újratelepítették, a Felvidékről hozott szlovák családokkal.²⁸

Szentandrás falu temploma. A falu elnevezésekor már megvolt a templom, hiszen nevét a templom védőszentjéről nyerte a falu. Amint már említettük, a pápai tizedjegyzék nem említi, bár a környék plébániáit felsorolja. Ide nem jutottak el az összeírók. Egy 1397-es adat beszél plébániájáról.²⁹ A templom sekrestyéjének elkészítéséről Putnoki Györgyné 1493-i végrendeletéből értesülünk, aki e munka költségeire adományokat (egy ládikát, egy ujjast, egy tehenet) adott.³⁰ Nem tudjuk, hogy az 1576-os török pusztításkor, vagy a későbbi török portyázások idején a templom is leégett-e, vagy csak azért lett romos, mert a falu lakosai elmenekültek, és az épület gazdátlanul állt. 1971-ben, a falukutatás során talált 1601 és 1609-es évszámú bekarcolások (3. kép) romos épültre vallanak.

A XVIII. század elejétől ránk maradt Canonica Visitációk sok adatot megőriztek számunkra a templomról. Az első Visitáció 1713-ból ismert. A lakatlan falu az Esterházy családé volt. A templom elhagyott, csak a falai állnak. 1731-ben, ahogyan a Canonica Visitációból kiderül, a falut nem régen népesítették be. „Igen régi temploma a szomszédos dombocskán áll, romjaiban rejtőzik. Nincs tetőzet, nélkülözi a falak javítását. Benne a szentély diadalíve alatt és középen szentek gyönyörűséges képei láthatók”³¹. Az újratelepült falu lakóinak a bódvaszilasi plébános mondott misét a faluban levő kápolnában. Ezt a kápolnát Szentandrás és Rákó falu lakói közösen építették és fából készült.³² 1740-ben kezdtek hozzá a romos templom újjáépítéséhez. A munka szervezője, irányítója Zsillavy András bódvaszilasi plébános volt. A helyreállítást még ebben az évben befejezték. A nagy számban ránk maradt Canonica Visitációkból tudjuk ezt, melyekből hol szűkszavúan, hol részleteiben kibontakozik előttünk a templom XVIII—XIX. századi képe.

1753-ban még mindig a bódvaszilasi plébánia filiája volt a templom, amely „kőből épült, nem régen nagy eleganciával restaurálták, a szentélyt, amiként a hajót is, famennyezet fedí, Szent András apostol tiszteletének szentelt...

27. Batthyány hg. család körmendi levéltára Fasc. 816. No. 43. fol. 14. — Országos Levéltár Filmtár 1998. Torna megye közgyűlési jegyzőkönyve. Kalász Elek hagyatékából.

28. *Molnár Endre*: Abaúj-Torna vármegye. Bp., 1935. 221.

29. Schematismus Ven. Cleri Diocesis Rosnaviensis. Rozsnyó 1941. p. 71.

30. *Entz Géza*: Középkori végrendeletek művészeti vonatkozásai. Műv. tört. Ért., 1953. 1—2. 172—173. — „1493. Putnoki Györgyné, Margit asszony végrendelete Dl. 90. 215. ... „Item ad Zenthandras lego cistam unam et tunicam virideam et vaccam unam ad preparandam Sagrestiam Ecclesie Sancti Andree. ...” Szeretném megköszönni Entz Gézának, hogy erre az adatra felhívta a figyelmet.

31. Országos Levéltár Esterházy hg. cs. lt. Fasc. P. Rep. 80. „Ecclesia hujus pagi deserta est. Soli supersunt parietes.” — 1713.; „Ecclesia hujus in colliculo vicino extat antiquissima, in ruina sua delitescens. In qua sub Arcu Sanctuara et Medio pulcherrimae Sanctorum visuntur imagines.” — 1731.

32. Canonica Visitacio 1789. O. L. Filmtár C/764/3 „Aedificii Capellaniae hujus, per Auditores et Sumptibus Ecclesiarum Szent Andradiensis et Rakoviensis, de Lignis a fundamento positi, bonus est status. Nulla datur ad hanc Capellanium Spectans Supellex, aut Libri. Fundi vero, et Proventus pertinent ad Parochiam Szilassiensem.”

3. kép. XVII. századi bekarcolások a diadalív déli falán, a Szent István királyt ábrázoló képen

három oltára van.³³ 1772-ben és 1781-ben ugyancsak Szilas filiája volt a templom, melyet „1740-ben az előző plébános csaknem alapjaiból újjáépített, 3 oltára van. . . . azt, hogy a régi templom mikor épült, nem lehet tudni.”³⁴

33. Canonica Visitacio 1753. O. L. Filmtár C/763/2/1 „Filiális Ecclesia Szent Andradiensis ex lapidibus extracta, et nuperrime ad magnam elegantiam restaurata in sanctuario pariter ac in reliquo corpore tabulata, dicata est honorí S. Andreae Apostolí, cujus Festo Die Patrocinium celebratur, habetque 3 Altaria.”

34. Országos Levéltár — Esterházy hg. cs. lvt. Fasc. P. Rep. 80. No. 212. — 1772.; . . . 40 De filiáli Szent Andras in quo habetur Ecclesia satis Capax, sine fornice, sunt puri Catholici, celebranturque Divina ibidem qualibet tertia Die Dominica, et distat a Szilas si periculosa, et in vere diuturnae exundato fluvii boldva non sit, consequenter via bona tribus quadrantibus horae, est Eremita Laicus statim ad Ecclesiam, antecedenter fuit Presbiter, quem an Dominus Parochus abire fecerit, ignoro, ubi tamen hic tam necessarius esset Sacerdos, quam quod saepissime sicut et modo ob praefati fluvii boldva Exundationem per Ruthenicum Sacerdotem debent aut Octingentis Animabus Sacramenta administrari, homines isti alioquin sunt segnes Catholici, raro enim moventur ad divina, proles educantur sine imbuitioe necessariorum ad Salutem. . . .” Canonica Visitacio 1781. O. L. Filmtár C/763/2 „murata et vetus, anno 1740, opera et sumptibus parochi antecessoris se a fundamentis est reaedificata sub honore S. Andreae, cujus die patrocinium celebrat, non consecrata nec profanata aras habet tres, . . . A quo fundata sit antiquitus? ignoratur.”

1787-ben önálló plébánia lett Tornaszentandrás. Az 1789-es Canonica Visitáció már erről az új helyzetről tudósít. A templom teteje jelentékeny mértékű javításra szorult. Három harangja volt az egyháznak: egy a templom tornyocskáján, kettő a falu közepén álló haranglábon. Három oltár volt a templomban.³⁵

A legrészletesebb leírást 1814-ből ismerjük: „A Szent András templom régi, kőből, „visigoth” stílusban, ismeretlen mester által épült, 1740-ben Zsillavy András akkori szilasi plébános és tornai helyettes főesperes fáradságával és költségen majdnem az alapjaiból újjáépült, Szent András apostol tiszteletére szentelt, akinek ünnepén a templom búcsúját tartják. Nincs felszentelve meredek dombon, száraz, tűztől biztos helyen áll. Nagysága az egyházközség népének befogadására már most is alig elegendő. Bekerítetlen temető veszi körül, kriptája nincs, a szentélyt éppúgy, mint a templom többi részét famennyezet fedi, amely famennyezet azonban néhány helyen meghibásodott, a borítása deszkából készült, amely hasonlóan sok helyen korhadástól pusztult, ahogyan a padozat is hibáktól károsodott, mivel a templom karbantartásának gondja annyiban marad, a falak és az ablakok azonban jó állapotban vannak, zárhatósága biztosított, amennyiben két ajtaja van a templomnak, bár csak egy kulccsal van ellátva, amelyet a Parochián őriznek. Kettős kórusa van, mondhatni jó állapotban. Van egy tornyocskája egy kis haranggal, amelyet bent a templomban húznak. A templom tetején kereszt van. Nagyobb harangtorony van a Nepomuki Szent János kápolna felett, a plébániaház ablaka előtt, a faluban, benne három harang. . . a negyedik a templom padlásán van, mert megrepedt. A templomban fent három oltár van, az említett kápolnában lent egy, de egyikük sincs felszentelve, de hordozható portatílevel felszerelt, melyek egyike sem sérült. . . . Az oltárok le vannak takarva és a kívánt számban van oltárterítő, tisztaságukat kötelességszerűen őrzik. A nagy oltár közepén Pacificale áll, a templom összes többi oltárán az egyház előírásai szerint kereszt. . . .”³⁶

35. Canonica Visitacio 1789. O. L. Filmtár C/764/3—4. „Ecclesia Szent—Andrassiensis, prius Fili-
alis Ecclesiae Szilasiensis. . . Campanas habet tres omnes benedictas minima illarum est in Tur-
riacula Ecclesiae aliae duae in medio Possessionis. . . Tectum ejusdem Ecclesiae notabili indignet
reparatione. . . Sunt in illa Altaria tria, non consecrata; verum Portatilibus solum instructa,
quae integra, et iniuiolata sunt.”
36. Canonica Visitacio 1814. O. L. Filmtár C/764/1/2 „Ecclesia Szent Andrásiensis vetus é lapidibus
arte visigothorum, ignoto authore exstructa, Anno 1740. opera sumptibusque Parohi tum tempo-
ribus Szilasiensis et Vice-Archi-Diaconi Tornensis, Andreae Zsillavy é fundamento ferme reae-
dicata, dicata est honori Sancti Andreae Apostoli, Cujus festo die Patrocinium Ecclesiae celebra-
tur; non consecrata. . . arduo in Colle sicco, tutoque ab incendio loco posita, Capacitatis pro
accipiendo jam nune Parochiali populo negre sufficientis, Coemeterio non cincto circumclusa,
Crypta destituta, in Sanctuario pariter, ac reliquo Corpore tabulata, quod tabulatum tamen non-
nihil quibusdam in locis vitiatum est; stratum ejus constat ex asseribus, aequé nonnullis in locis
putredine consumtis, prout et pavimentum tantisper vitio laborat, quoniam sarta tecta Ecclesiae
curanda sibi ipsi reliquuntur, parietes tamen, et fenestrae sunt in bono statu, clausura Ecclesiae
firma, duabus portis consistens, una nihilominus clavi tantum instructa, quod in Parochiali domo
assaervatur; Chorum habet duplicem in statu utcunqve bono existentem. Turriculam exiguam,
cujus campanula una dumtaxat intus ex Ecclesia pulsatur; in tecto Ecclesiae est Crux; Campanile
majus datur supra Capellam Sancti Joannis Nepomuceni ante fenestras Parochialis Domus intus
in Possessione extractam, in quo una Campana, maxima Sancto Urbano dicata duos Centena-
rios, et quadraginta Libras, altera Sancto Joanni Nepomuceno sacrata unum Centenarium, et
duas libras, tertia denique Sancto Francisco Xaverio sacra 56, libras appendentes habentur,

4. kép. A templom délkeletről nézve, helyreállítás előtt

Az 1912-es Visitáció elmondja, hogy 1910-ben renoválták a templomot. Azóta semmilyen javítás nem történt rajta.

Az épület kutatás előtti állapota. A templom a falu melletti domb tetején áll, északi oldalával fordulva a falu felé. Hangulatos falusi temetőn keresztül lehet megközelíteni.

Kisméretű, keletelt, egyhajós épület, két azonos nagyságú és korú félköríves apszissal. Mindkettőn egy-egy elfalazott félköríves román ablak látszott (4. kép). Az ikerapszisokhoz tartozó román templomhajó a mai templom

quarta in tecto Ecclesiae, olim in honorem Sancti Josephi, nunc vero, postquam vitiata Fuisset, Sancti Andreae Apostoli benedicta, 30. Librarum pondus efficit. Altaria sunt superius in Ecclesia tria, inferius in toties fata Capella unum, quorum nullum est consecratum, sed portatilibus dumtaxat, é quibus nullum est vitiatum, unum autem ante 30. annos Ecclesiae Nádaskaensi commodatum, instructa; arae contactae servantur et requisitus in iis Tobalearum adhibetur numerus, quarum munditieí debité invigilatur; ad magnae arae medium collocatur Pacificále, in reliqis omnibus Juxta praescriptum Ecclesiae medio altaris positus habetur Crucifixus, Singula ara gradus habet ligneas, mensae vero altarium sunt muratae, proportionis utcumque debitae, est pallio anteriore, seu antependio nulla horum provisá habetur, Candelabra e ligno decenter elaborata ubivis adsunt, deest tamen pulvinarseu Legile in aliis praeter magnam aram et in una Tabella Canonis, quae procurabuntur, Tabernaculum clausum, ejusque clavis in uno scrinio in Sacristia clauso asseratur.”

szentélyeül szolgál. Déli homlokzatát (5. kép) egy darab félköríves román ablak és egy darab lefaragott középosztós merműves gótikus ablak világította. A gótikus ablakba a XX. század elején jellegtelen vasrácsot véstek be. A román hajó mögött magasodik a mai négyszögű templomhajó, melynek déli falában közepesen két szegmensíves ablak alatt félköríves bejárat nyílt. A bejáratától nyugatra négyszögű nagyobb nyílást láthatunk, mely a homlokzat egységét megbontja. Az északi oldalon — a falu felől — szélfogós, boltozott barokk bejárat nyílik, a szentélyek mellett dongaboltozatos barokk sekrestye nyúlik a templomhajó fala elé (6. kép).

A templomot rossz állapotú és az épület jellegéhez nem illő szürke eternitpala fedte, a hajó fölé, feltehetően a Canonica Visitációkban említett tornyocska helyébe, a XX. század elején kis huszártornyot építettek, ami ugyancsak nagyon rossz állapotban volt.

Az északi vagy a déli kapun belépve, zsúfolt templomtérbe jutottunk. A félkupolával fedett ikerapszisok alig látszottak az eléjük helyezett erősen átalakított barokk főoltártól, amelynek eredeti tartozékait a padláson megtaláltuk. Szent Andrást ábrázoló oltárképe erősen átfestett, provinciális munka. A két román apszis között íves záródású áttörés biztosít átjárást. A szentélyfalakban levő fülkék és az íves áttörés korát csak falkutatással lehetett megállapítani.

5. kép. A templom déli oldala helyreállítás előtt

6. kép. A templom északi oldala helyreállítás előtt

7. kép. A templombelső északkeleti része helyreállítás előtt

A négyzetes templomhajót a szentélytől félköríves diadalív választja el. A diadalív északi pillérén provinciális barokk szószék állt, festett táblaképekkel. A hajóban, a diadalív északi oldalán kitűnő kvalitású korabarokk oltárt láttunk, mely a helyi hagyomány szerint a szádvari várkápolnából került Szentandrásra (7. kép). Az oltár restaurálásra szorult. A diadalív déli oldalára lourdesi Mária-barlangot építettek. A diadalív mellett, a szentélyben, kedves provinciális Mária-szobor állt, melyet a hagyomány szerint abból a hársfából faragtak, amely a barokk újjáépítés előtt a tető nélküli templomhajóban nőtt.

A templomhajó nyugati végét U alakban beépített barokk fa karzat foglalta el, két lépcsőfeljáróval. A karzat mellvédjének mezőibe eredetileg a tizenkét apostol képét festették, ebből azonban több hiányzik. A karzat középső részébe eklektikus orgonát építettek, melynek tömege megbontja a karzatot (8. kép).

8. kép. A templombelső nyugati része a helyreállítás előtt

A hajót és a szentélyt sík mennyezet fedte. A mennyezetgerendák nagyon rossz állapotban voltak. A hajó felett dupla gerendasor volt, a felső az ugyancsak rossz állapotú fedélszék kötőgerendáié, közlekedésre szolgáló felső deszkaborítással. Az alsó gerendasor alatti deszkaborítás is barokk, feltételezhető, hogy alsó felülete egykor festett volt. A helyreállítás előtt nádazás és vakolás borította. A szentély síkmennyezete ugyancsak vakolt, középen értéktelen XX. századi mennyezetkép volt.

Az egész templomot hajópadló borította.

A tetőszékhez és a mennyezethez hasonlóan az egész templom rossz műszaki állapotban volt, a falakon nagy repedések látszottak.

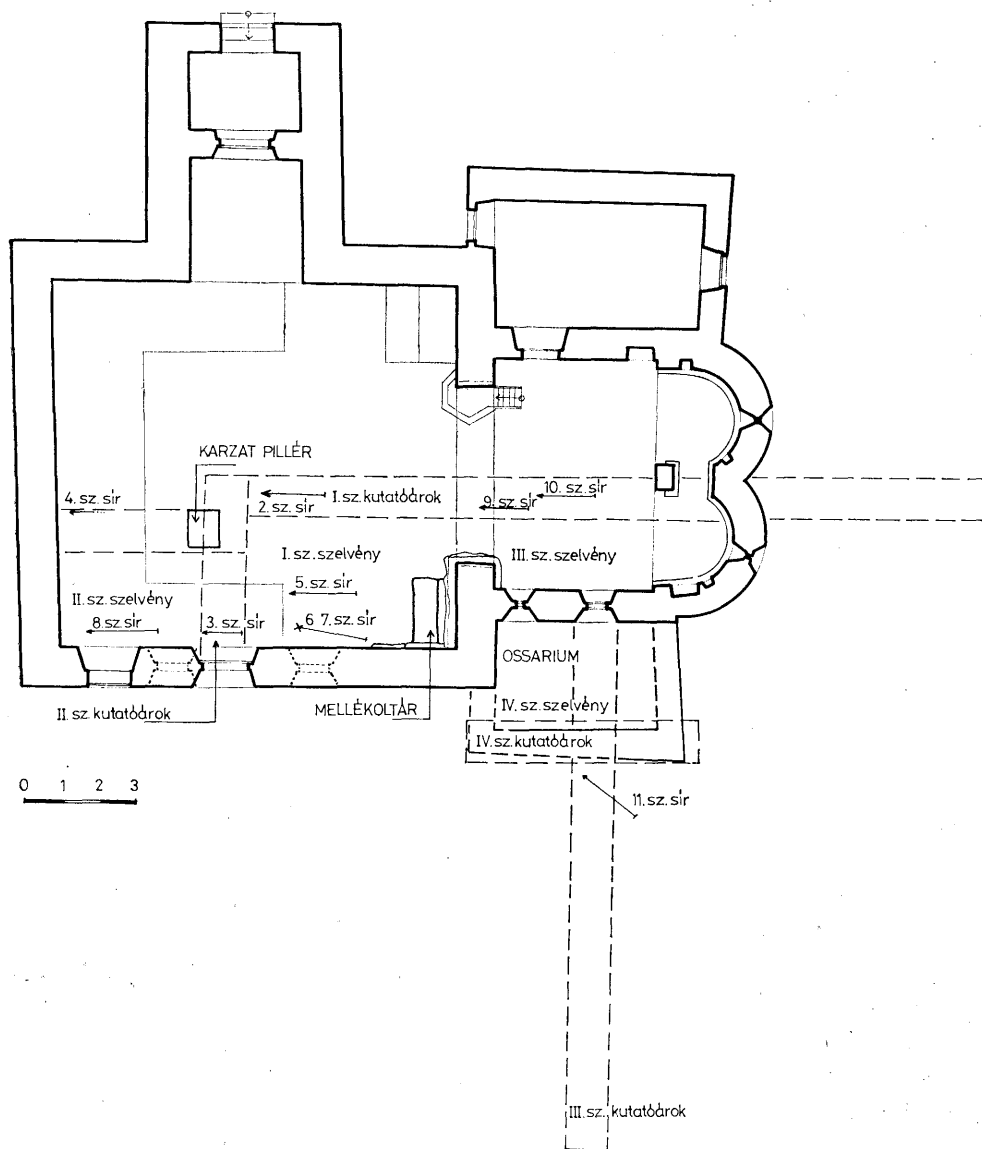
Műemléki kutatás. A templom előzőekben ismertetett rossz műszaki állapota indokolta és szükségessé tette teljes felújítását, amit megelőzött az 1971. év nyarán végzett műemléki kutatás. Ez magában foglalta a régészeti feltárást és a falkutatást.

A) Régészeti feltárást során az I. sz. kutatóárokbal kelet—nyugati irányban átmetsztük a templomot (9. kép). Megkerestük a nyugati fal mélyen lenyúló alapozását és megfigyeltük a bolygatatlan szikla fölött a régészeti rétegeket (10. kép). Az elkorhadt deszkapadló felszedése után 0,30 m mélységben megtaláltuk a hajó középkori járósíntjét. A hajó közepe felé a szikla talaj fokozatosan emelkedik, a diadalív előtt csak 0,50—0,60 m-re van a mai felszíntől. Így azt a feltevésünket, hogy a román templom elbontott nyugati fala a diadalívtól 1—1,5 méterrel nyugatabbra volt, nem tudtuk igazolni. Az erősen lekopott rétegben nem találtuk meg a román kori templom nyugati zárófalának nyomát. A templomhajóban a középkori szint és a szikla között XIII. század eleji, valamint XIV. századi cserepekkel keletkezett agyagos törmelékréteg volt, bolygatott csontokkal keverve.

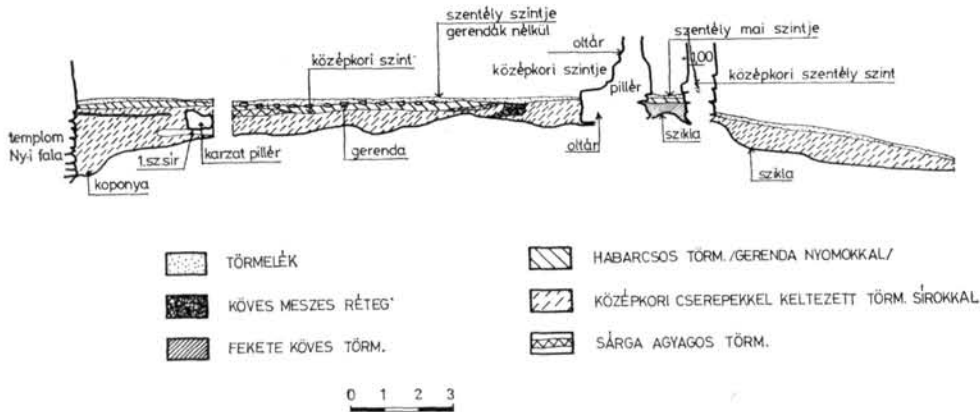
A szentélyekben nem folytatódott a hajóban megtalált középkori szint. Itt nagyon magas volt a szikla, amire az épületet alapozták. A szentélyben jól érzékelhető volt, hogy az átépítéskor kb. 0,50 méterrel süllyesztették a román szintet. A két félköríves szentélyben levő lábazat tulajdonképpen az alapfal, az alapozási padkával. A szentélyek alapozásából csak kb. 0,20 m van a földben, de van olyan falszakasz is, ahol az alapozás szabadon áll, és „lyukas” volt a templom (11. sz. kép). Az I. sz. kutatóárkot a szentélyek külső keleti oldalánál is folytattuk, egészen a dombfejéig. A szentélyek alapozása kívül a felszínen is látszó sziklán nyugszik, nem takarja föld. Vagy az átépítéskor süllyesztették kívül is a szintet, vagy az időjárás viszontagságai következtében pusztult le. Nem maradt nyoma a templomkörüli temető kerítőfalának sem.

A II. sz. kutatóárkot a déli kaputól kiindulva a templomhajó közepéig ástuk. Az északi hajórészben a karzattartó oszlopok és a máshol el nem helyezhető berendezés miatt nem tudtunk dolgozni. A II. sz. kutatóárkokban 1 méter mélységben megtaláltuk a hajó déli falának alapozását és ugyanazokat a régészeti rétegeket figyelhettük meg, mint az I. sz. kutatóárkokban.

A két árok találkozásánál feltártunk egy 0,70×1,10 m nagyságú, 0,40×0,50 méteres kövekből készült karzattpillért, amely alatt egy bolygatatlan sír feküdt (lásd a 10. sz. képet). E sírt a csontváz fölött talált edénytöredék a XIII.

9. kép. Ásatási alaprajz

10. kép. Az I. sz. kutatóárok északi oldalának metszete

század végére keltezi, a karzatpillér tehát legkorábban a XIV. század elején készülhetett.

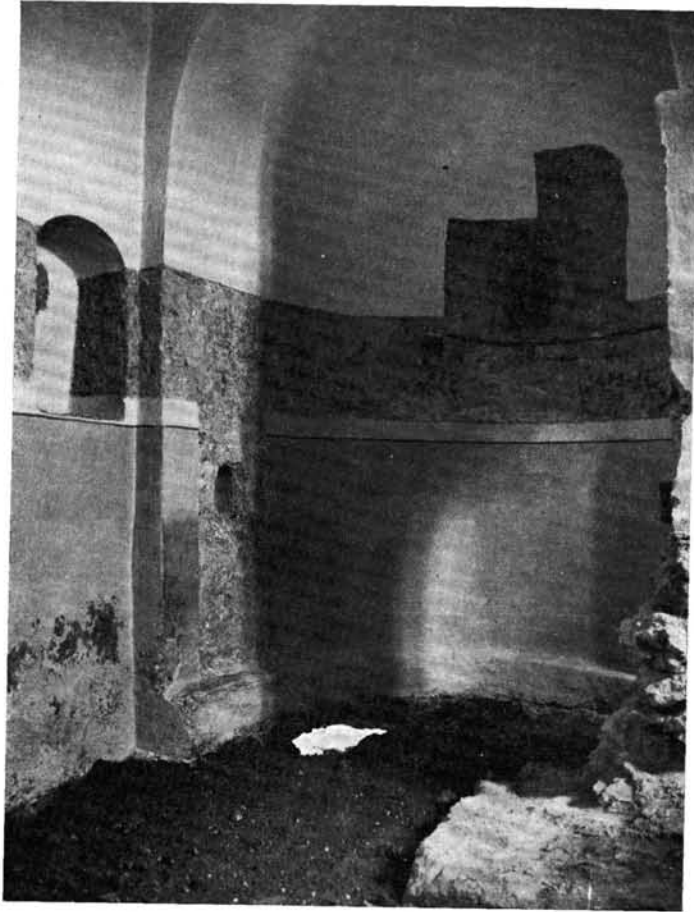
A templom szabadon levő, hozzáférhető déli felét három szelvényvel megkutattuk. Az I. sz. szelvény délkeleti sarkában, a diadalívtól 0,20 méterre 0,56 m széles, 1,48 m hosszú falat találtunk, amely nem tartozik a román templomhoz, de a bővített déli templomhajóhoz sincs bekötve. A hajó déli falán oltármensa lenyomata látszott, és ez egybeesik a fal külső síkjával. Az itt feltárt falmaradvány minden bizonnyal a diadalív déli oldalánál állt oltár alapfala volt.

A III. sz. kutatóárkot a templom külső déli oldalánál ástuk, és benne a román hajófalhoz csatlakozó osszariumot találtunk (12. kép).

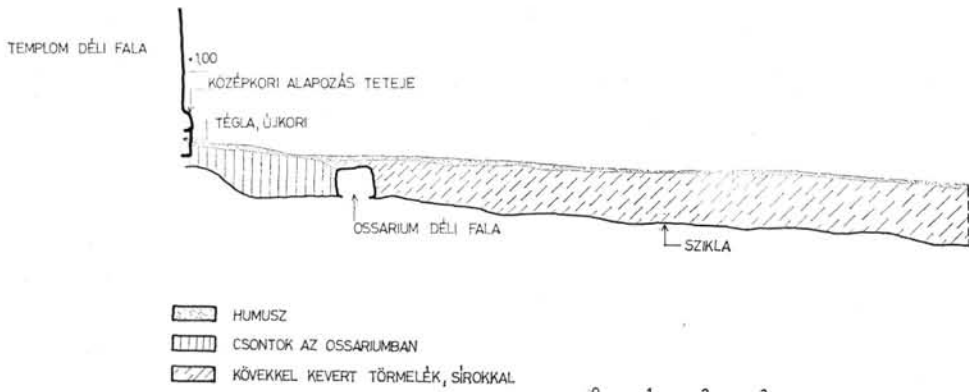
Az ásatás során a templom belsejében 10, kívül 1 bolygatatlan csontvázat tártunk fel. A templombelsőben talált sírok — kivéve a 9. és a 10. számút, melyeket a román hajóban találtunk — a korai templom temetőjéhez tartoztak. Azt a réteget, amelyben feküdtek, XIII. század eleji — XIV. századi régészeti leletanyag keltezi, tehát ez időhatáron belül temetkeztek ide. Lengyel Imre paleoserológiai vizsgálatai is azt igazolták, hogy a betemetkezések időtartama 150 (± 25) év. A vizsgálatok még azt állapították meg, hogy a feltárt csontvázak genetikai szempontból nem egymáshoz tartozó egyedek, és gyermek nincs közöttük.³⁷ A 10. sz. sírt a román templomhajó közepén az oltár előtt, a legexponáltabb helyen találtuk. Ez a középkorban a kegyúr helye.

A falkutatást az ásatással egy időben, Schönnerné Pusztai Ilona tervező építésszel közösen végeztük. A templom belsejében 1,50 m magasságban 1 m széles kutatósávban levertük a vakolatot. A román hajó és a két kis apszis bizonyíthatóan egy időben épült (13. kép). Az északi hajófalban levő fali fülke, valamint a déli szentélyfalban levő félköríves ülőfülke is a román templom építéskor készült (11. és 14. kép). Az apszis között levő, pilléren nyugvó íves zá-

37. Lengyel Imre levele, 1972. április 12.

11. kép. Az északi ikerszentély kutatás közben

12. kép. A II. sz. kutatóérok keleti oldalának metszete

13. kép. Az ikerszentélyek a feltárás után

ródású áttörés is egy időben készült az apszisokkal, boltozása is eredeti (15. kép). A pillér elől elbontottuk a rossz állapotban levő barokk fa oltárt. Alatta egy korábbi oltármensa maradványai voltak. A pilléren megtaláltuk a románkori vakolatot és azt nyomonkövetve világosan látszott, hogy a megtalált oltár nem a román kori templomhoz tartozott, hanem később épült. Az I. sz. kutatóárokban feltártuk alapjait, a pillérről leolvasható volt az oltármensa középkori szintje. Ezt az oltárt a templom gótikus átépítésekor készítették és feltehetően gótikus szárnyasoltár volt.

Az 1731-es Canonica Visitációban olvastuk, hogy a templom diadalívén festett képek voltak a barokk újjáépítés előtt. A falkutatás során a diadalív északi oldalán, a szószék korlátjaival egymagasságban egy Anjou liliosomos koronával ellátott királyfejet találtunk, a diadalív déli oldalán egy másik, Anjou koronás, kezében jogart és országalmát tartó király képe bontakozott ki a kutatósávban a barokk vakolat alól. A falképek restaurálása után látszott jól, hogy az előző kép Szent Lászlót, az utóbbi Szent István királyt ábrázolja.

A hajó délkeleti falán a falkutatás során a Szent Kereszt megtalálását ábrázoló jelenetet találtunk, ahol Szent Ilona áll a kereszt egyik oldalán, a másikon Constantin császár. A két főalak és a három mellékalak egyaránt az Anjou kor jellegzetes viseletében van ábrázolva (16. kép). A freskók a templomhajó legelső vakolatán vannak, tehát akkor készültek, amikor a templomot a mai hajóval bővítették. Ez pedig — a freskók alapján ítélve — a XIV. század közepén, Anjou királyainak uralkodása alatt történt. A falképre Restaurátorok még egész sor Anjou kori falképet és töredéket tártak fel és restauráltak a gótikus templomhajóban és a diadalíven.³⁸ A falképek képciklust alkotnak. A diadalív

38. A falképek feltárását és részben tisztítását Németh Gábor végezte. A munkát folytatta és a restaurálást, kiegészítést végezte Szentesi Rozália és Illés János. A falképek művészettörténeti értékelésével Hokkyné Sallay Marianna és Prokopp Mária foglalkozott, a képek ikonográfiai meghatározása is nekik köszönhető.

14. kép. A déli ikerszentély kutatás közben

15. kép. A pilléren nyugvó íves áttörés és a gótikus szárnyasoltár alapja

északi oldalán, mint már említettük, Szent László mellképét látjuk, a déli oldalon Szent István áll, kezében a jogarral és az országalmával. Fölöttük három-három próféta képe tekint le, legfelül Isten Báránya látszik, díszes keretben. A diadalív déli oldala melletti hajófalán fent Angyali üdvözlés, Szűz Mária Jézussal és Szent Józseffel, alatta a már említett Szent Kereszt megtalálása jelenet van ábrázolva. A déli hajófal töredékes ábrázolásai közül a gyermek Máriát tartó Szent Anna képe a legszebb. A diadalív északi oldalánál a hajófalán fent Mindenszentek ábrázolást látunk, alatta két angyal hármas pápai tiarát helyez egy ülő alak fejére. Az északi hajófalán Szent András keresztrefeszítésének ábrázolása maradt fenn. A XIV. század közepének udvari viseletébe öltöztetett figurák magas technikai és művészi színvonalat képviselő mester kezére valának.

A falkutatás a templom belsejében eddig ismertetteken kívül nem hozott lényeges eredményeket. A déli hajófal az ablakok fele magasságától felfelé barokk ráépítés. A gótikus fal akkor pusztult el, amikor a templom elhagyottan, tető nélkül, romosan állt. Kívül-belül gondosan átvizsgáltuk a déli kapu környékét. Bár feltehetően a középkorban is itt volt a bejárat, — hiszen a falu is a domb déli oldalán feküdt eredetileg — a középkori kapunak semmi nyomát nem találtuk. A barokk átépítéskor teljesen átalakították.

A templom külső falán is elvégeztük a falkutatást. A román templomról az eredeti vakolatig levertük a későbbi, nagyon vastag és sok helyen feltáskáso-

16. kép. A Szent Kereszt megtalálását ábrázoló falkép

dott vakolatot. A déli félköríves apszison nagy repedés húzódott a párkánytól az alapozásig (17. kép). Ennek oka az, hogy a román szentélyek alapozása szabadon áll, a két kis apszis alig támaszkodik a sziklára. A gótikus átépítéskor kívül is süllyesztették a szintet, a szél, az eső is lemosta a talajt és így csaknem 1 méteres földréteg hiányzott kutatásunk idején a román templom mellől.

A román hajó déli falán letisztítottuk a gótikus ablak megrongálódott mérműveit. A gótikus ablak felső részén kibontakozott a román ablak félkörívje. Ez a román ablak ugyanolyan nagyságú volt, mint a hajó meglévő román ablaka.

A román és gótikus hajó találkozásánál kívül és belül egyaránt nagy gondal elvégzett falkutatás azt az eredményt hozta, hogy a román hajófal a gótikus diadalívnél véget ér, és a falhossz egyenletlenségei abból adódnak, hogy bekötésekkel kapcsolták össze a két falat (lásd a 17. képet).

A gótikus déli hajófalán kívül freskónyomokat fedeztünk fel. Restaurálás után lehetett megállapítani, hogy minden bizonynal Szent Kristófot ábrázolta a kép.

A déli kapu nyugati oldalánál levő ablak fölött íves nyílást találtunk. A fal teljes szélességben át volt boltozva a nyílás. Feltehető, hogy az egy karzatra vezető külső ajtó volt, amit később befalazva ablakká alakítottak. Az 1920-as években vésték a falba.

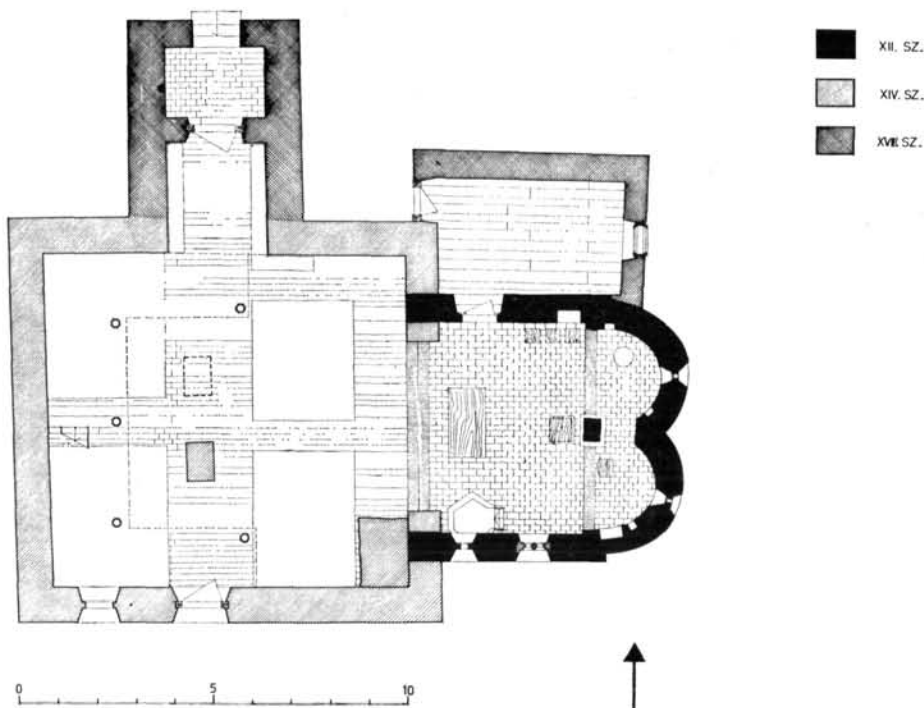
17. kép. A templom déli oldala kutatás közben

A nyugati hajófal egységes, ajtó itt nem volt. Az északi oldalon a falkutatás a várt eredményt hozta: az előcsarnok és a sekrestye barokk hozzáépítés. Az 1493-ban említett középkori sekrestyének csak alapfalai lehetnek ma már meg.

A kutatás eredményeinek összegezése. Az írásos források, a régészeti- és a falkutatás eredményei alapján kibontakozott előttünk a templom építéstörténete (18. kép):

1. Legkorábban épült a ma szentélyül szolgáló román kori templom, két egyforma nagyságú félköríves apszissal, amelyek között pilléren nyugvó íves áttörés biztosít átjárást. A szentélyekhez majdnem négyzetes alaprajzú hajó csatlakozott. A két apszist a keleti oldalon egy-egy, a hajót a déli oldalon két félköríves ablak világította meg. A déli falban a bejárat számára nem volt hely, a román templom kapuja így minden bizonnyal a nyugati oldalon nyílt.

Az apszisok félkupolaboltozattal fedettek. Nem tudjuk, milyen volt a ma síkfedésű hajó eredeti lezárása. A probléma megoldásához támpontot nyújtott az, hogy 1976. őszén a falképek tisztítását és restaurálását végző Illés János és Szentesi Rozália a román kori templomban is talált falképeket, melyeknek korát a XII. század végére, a XIII. század elejére keltezhettük: „STEPHAN REGIS CP” feliratú királyfejet középen, a két apszist elválasztó pilléren, egy

18. kép. A templom építési korszakai

püspök alakot a déli szentély ülőfülkéjében. Számunkra az apszisok fölötti keleti oromfalon feltárt Utolsó Ítélet jelenet a legérdekesebb. Itt ui. az alakok csak derékmagasságig maradtak meg, az oromfal lepusztulása miatt. Az alakok nagyságából ítélve az oromfal — ebből következően a hajó összes többi fala — jóval magasabb volt. A majdnem négyzetes teret figyelembevéve, elképzelhető, hogy a magas hajófalak kupolaboltozatban végződtek. A helyreállítást tervező Schönerné Pusztai Ilonával már a kutatás közben gondoltunk ilyen hajólefedésre, de éppen a hajófalak nagyméretű lepusztulása miatt a sarokpontokon nem találtuk meg a boltozatindításokat. A feltételezett kupolaboltozat rekonstruálásához analógiát szolgáltathat a dél-olaszországi Apuliában levő Castellana XI. században épült ikerszentélyes temploma.³⁹ Kupolaboltozatos hajója hasonló nagyságú, mint a tornaszentandrás román hajó, amelyre szintén elképzelhetünk ilyen egyszerű szerkezetű, közvetlenül a falakra támaszkodó kupolaboltozatot (19—20. kép).

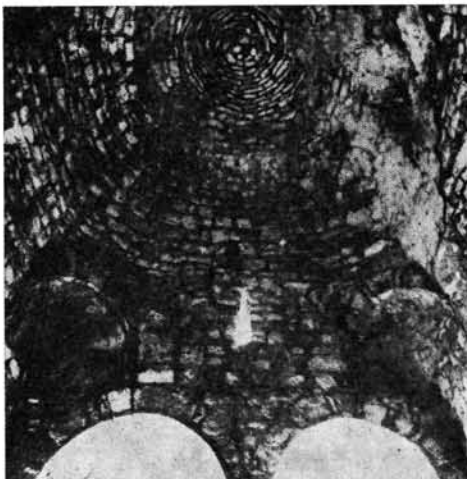
A régészeti feltárásból kiderült, hogy a román templom szintjét 0,50—0,60 méterrel süllyesztették a gótikus átalakításakor, így sajnos nem találtuk meg az apszisokhoz tartozó oltár vagy oltárok alapját. A szentélyekben levő fülkék

39. Alle sorgenti del Romanico Puglia. XI. secolo. 1975. jun. dec. Catalogo. 226 oldal, 267. tétel.

19. kép. A castellanai templom kupolával fedett hajója, és leomlott ikerszentélye

egyidősek a szentélyekkel A kicsi félköríves fülkékcskék (a déli apszisban egy, az északiban kettő) a miséhez szükséges bor-, víz-, olajtartó edények tárolására szolgálhattak, a déli szentély nagyméretű félköríves fülkéje, amelyben a püspök alak képe előkerült, ülőfülke lehetett. Kényelmes ülés esik benne, ha az apszisok eredeti szintjét — ami most lábazat — tekintjük lábtartónak. Az északi hajófalban, közvetlenül az apszis mellett levő félköríves fülke pasztofórium lehetett.

20. kép. A castellanai templom kupolája belülről

A kutatási eredmények alapján megkíséreltük meghatározni e ritka alaprajzú román kori templom építésének korát.

A Bódva völgy betelepülésének ismertetésénél láttuk, hogy a XII. század végéig csak szórványos szláv telepekkel találkozhatunk e vidéken. A tornai erdőispánság megszervezése — 1198 — után népesül be állandó, letelepedett, mai értelemben vett falvakkal e vidék és ekkor épülnek az első templomok is a tornai vár körül. A régészeti feltárás is ezt a keltezést erősítette: a román templomhoz tartozó temető sírjait legkorábban a XIII. század elején temették a kápolna köré. A sírok XIII. század eleji — XIV. századi cserepekkel keltezett rétegben fekszenek. A román templomot díszítő freskók — amelyeket az első vakolatra festettek, tehát egyidősek a templom építésével — szintén a XIII. század elején készültek.

Mindezek alapján meglehetősen biztonsággal mondhatjuk, hogy az ikerapszisos, különleges alaprajzú, Magyarországon egyedülálló templom a XII. század fordulóján vagy a XIII. század legelején épült.

De vajon honnan származik ez a ritka alaprajzi elrendezés? Hol találunk hozzá analógiát? Az ikerszentélyes, kéthajós csarnok templomokkal legutóbb CS. Tompos Erzsébet foglalkozott. Munkájában említi, hogy az ikerszentélyes templomok egyik korai példányát József Strzygowski ismertette. Az általa leírt templom Kisászsiában, Kirshertől északkeleti irányban helyezkedik el és környező területét Úc Ayaknak hívják (21. kép). A kívül sokszögzáródású, egymáshoz kapcsolt szentélyekhez egy-egy hajótér is csatlakozik. A templom egykori rendeltetésére nézve Strzygowski feltételezte, hogy talán mauzóleum volt, mely két szent tiszteletére épült, esetleg egy uralkodópár megbízásából. Építési ideje francia kutatók szerint X. század.

A kétszentélyes tér másik korai emléke a zadari S. Pietro Vecchio épülete, mely a X. század előtt készült. A kívül sokszögletes lezárású szentélyekhez itt is két, oszloppal elválasztott hajótér tartozik, melyeket észak—déli irányú harántfal zár és választ el az előtértől.

Ikerszentélyes csarnoktemplom állt a mai gótikus templom helyén Augsburgban, Szent Ulrik és Afra egykori bencés templomában. 1064—1071 között Szent Afra sírjának és egy korábbi templomnak a helyére építették bencés szerzetesek. Az északi hajóba Szent Afra, a déli hajóba Szent Ulrik sírját helyezték el. Mindkét hajóhoz félköríves szentély tartozott.⁴⁰ Dél-Franciaországban, a Pyreneusokban áll a montboloji templom. Egyetlen téglalapalakú tér, mely belül két félköríves apszissal záródik a keleti oldalon. A IX. században épült.⁴¹

A felsorolt példák nem hozhatók közvetlen kapcsolatba Tornaszentandrásal. Nemcsak méretben különböznek, hanem alapvetően abban is, hogy a két szentélyhez két külön hajó is tartozik. Meghatározott funkció ellátására épültek, rendszerint két szent sírja fölé, és nem plébániatemplomok.

A tornaszentandrási templomhoz hasonló alaprajzú, kétszemélyes, egyetlen hajótérből álló templomokat Közép-Európában találunk. Ezek egyik legkorábbi példája a solnhoffeni templom, ahol a mai templomban *V. Milojčić*

40. Cs. Tompos Erzsébet: Ikerszentélyes, kéthajós csarnoktemplomok a középkorban. Műv. tört. Ért., 1960. 16—23.

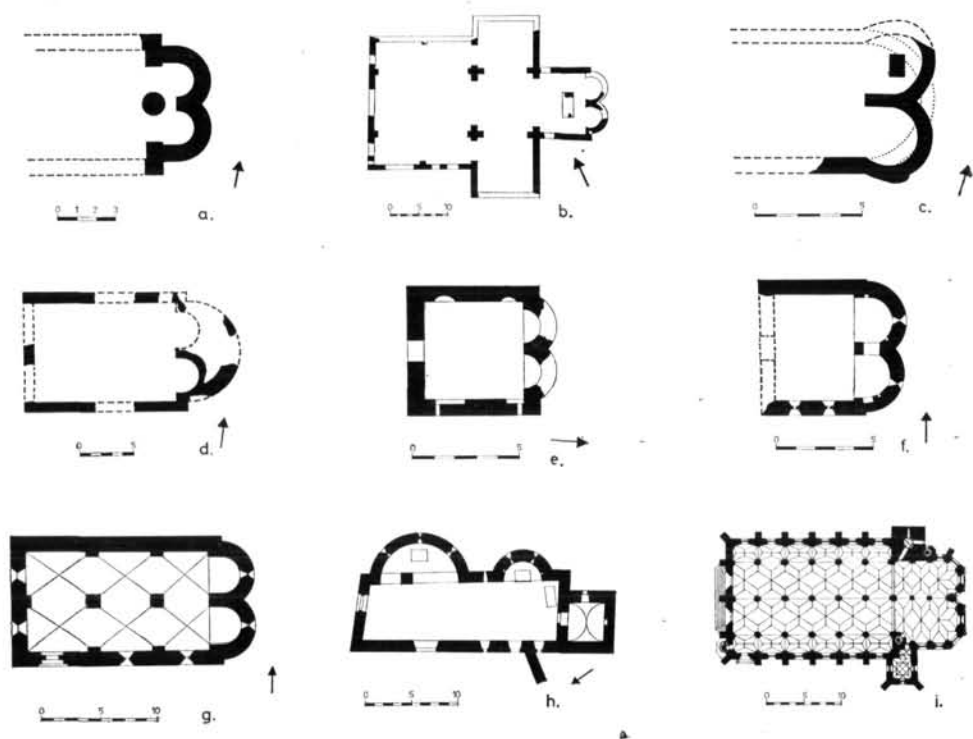
41. R. de Lasteyrie: L'architecture religieuse en France a l'époque romane. Paris, 1929. 303.

21. kép. Ikerszentélyes templomok elterjedése

1960-ban két félköríves szentélyt tárt fel, amelyekhez csaknem négyzetes hajó tartozott. Az apszisok között köralaprajzú faltest van (22. kép — a.). Ez talán egy pillér vagy oszlop alapja, amelyre támaszkodott a szentélyek közötti íves nyílás — ahogyan ezt Tornaszentandrásen is látjuk. Az ásatást végző *Milojčić* a solnhoffeni templom építését 700 utánra teszi. Eredetileg remeteség volt itt, ahol Bonifacius (754—55) és Wunibald halála után (761—62) az angolszász Sola telepedett le, aki egykor fuldai szerzetes volt. Nagy Károly Solának ajánlódta e helyet, amelyet később róla neveztek el. Sola halála után, 794-ben a fuldai kolostor szerezte meg és itt fuldai hagyományok szerint bencés kolostor épült. Több átépítés után, a XVI. századtól plébánia templom lett.⁴²

42. Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. 3. Pres-
tel—Verlag—München. 1971. 315—316.

22. kép. Ikerszentélyes templomtípusok: a. Solnhoffen — 700 után, b. Reichenau — Mittelzell — 816 körül, c. Mendrisio — VIII—IX. sz., d. Mesocco — X—XI. sz., e. Castellana — XI. sz., f. Tornaszent-andrás — XIII. sz. eleje, g. Schönna bei Meran — XIII. sz. — 1200 körül, h. Zenoburg bei Meran — XIII. sz., i. Schwaz — Miasszonyunk temploma — XV—XVI. sz.

A Karoling- és Ottó-kor egyik legfontosabb vallási központja, Reichenan a bodeni tó félszigetén fekszik. Mittelzell nevű, Szűz Mária tiszteletére szentet, bencés apátságát Szent Pirmin alapította 724-ben, Martell Károly megbízásából. 799-ben itt temették el Nagy Károly sógorát, Gerold gróft. Walahfried Strabo szerint Heito apát idejében (806—22/23) új építkezés kezdődött itt, és az új templom főoltárát 816-ban szentelték fel. Ezt a templomot ásatás tárta fel. Háromhajós, keresztházás bazilika volt, amelynek szentélye két patkóalakú apszisban záródott, és ezek előtt egy oltáralapzat állt.⁴³ (22. kép — b.)

Mendrisio Szent Márton tiszteletére szentelt plébániatemploma Como mellett található. A templomban végzett ásatás tárta fel az épület második periódusának tekinthető kettős félköríves apszist, amelyek közül a déli patkóíves.

43. Vorromanische... 3. München 1971. 278—280. — Szeretnék köszönetet mondani Tóth Sándornak, aki a reichenai és a castellanai analógiára felhívta a figyelmemet és a dolgozat megírásában tanácsaival segítségemre volt.

Az északiban $0,54 \times 0,78$ m méretű oltár állott (22. kép — c.). Az apszisok korá az ásatás VIII—IX. századra határozta meg.⁴⁴

Ugyancsak Comóhoz fekszik közel Mesocco helység. Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt plébániatemplomáról az 1583-as Visitáció írja: „terem, keleten két apszissal. Az apszisok félköralakú hátfala valószínűleg későbbi toldás, mint pl. a Szent Luzi templomé.” A két félkörívű apszis közötti falpillérben egy „finestrella” van, amely áttöri a fülkéket elválasztó falat. A déli falon az apszis előtt dongaboltozatos előépítmény van, egy félköríves boltozott falifülkével. A déli apszisban $1,10 \times 0,80$ m méretű oltár állott (22. kép — d.). A templom korát a X—XI. századra határozták meg.⁴⁵

Az ismertetett szerzetesi és plébániatemplomok földrajzilag közel fekszenek egymáshoz. Ezen a területen — a hajdani Germániában — frank fennhatóság alatt álló germán törzsek éltek a VII—VIII. században, akik ebben az időben vették fel a keresztséget. Germániát angolszász (ír) szerzetesek térítették meg. A legnagyobb érdeme a bencés Winifriednek (későbbi nevén Bonifacius) volt, aki Martell Károly támogatásával angolszász szerzetesei élén elterjesztette a kereszténységet Thüringiában, Hessenben, Bajorországban, és 744-ben megalapította a fuldai kolostort.

771-től Nagy Károly uralkodott a frankok felett, és 46 évi szívós munkával megeremeltette a karoling világbirodalmat, amibe Franciaországtól — Pannóniáig egész Európa beletartozott.⁴⁶ A karoling birodalom támaszt talált a meg erősödött egyházban, ám világbirodalmi nagyságát, különlegességét minden téren igyekezett kifejezni. A legújabb német teológiai lexikon az ikerszentélyes templomtípust kifejezetten karoling sajátosságnak tartja Európában, és a karoling birodalmi eszmény sajátosra, különlegesre való törekvésével magyarázza. Különösebb liturgiai jelentőséget nem tulajdonít neki,⁴⁷ mintegy építészeti dívatról beszél.

Nem találtunk tehát megnyugtató magyarázatot a plébániatemplomként működő ikerszentélyes templomok liturgiai rendszerére. Elgondolkoztató, hogy az ismertetett (eddig feltárt) VIII—X. századi ikerszentélyes templomokban csak egy oltárt találtak.

Az apuliai Castellana Szent Bertalan tiszteletére szentelt templomról már szóltunk. A romos kápolna egy dombon áll, nem messze Monopoli városától. Két kis félköríves szentélyéhez majdnem négyzetes hajó tartozik (22. sz. kép — e.). A négyszögű hajót félgömbkupola boltozat fedi, mely közvetlenül a falakra támaszkodik és négy kis fülke tartja a sarokban (lásd a 20. képet). Az apszisok a déli oldalon állnak, déli faluk beomlott. A leomlott törmelék és föld miatt kutatás nélkül nem lehet látni az oltár helyét. Az épület szerkezete, falazási technikája az apuliai épületekhez hasonló, az egész épület alakja, az apszisok hajlása azt jelzi, hogy egy tökéletes modell helyi változatával állunk szemben. Ez az alaprajz idegen e területen.⁴⁸ A templom alaprajzilag a már ismertetett Karo-

44. Vorromanische... 2. kötet. 1971. 204.

45. Vorromanische... 2. kötet. 1971. 209.

46. Marczali Henrik: Nagy képes világtörténelem. Bp. 1869. IV. kötet 336—345.

47. Lexicon für Theologie und Kirche. Freiburg, Verlag Herder 1961. 202. *Kirchenbau* címszó.

48. Alle sorgenti del Romanico Puglia. XI. secolo. 1975. jun. dec. Catalogo. 226. o. 267. tétel.

ling-kori épületekhez áll közel. Ezt a típust a német-római birodalom is örökölte.

A dél-olaszországi Apulia nem tartozott a német-római birodalomhoz a XI. században. A templom építését magyarázhatjuk esetleg a következőkkel: III. Henrik német-római császár 1046-ban a pápaság bonyolult ügyeinek személyes rendezése céljából Rómába utazott. Lemondatta a három ellenpápát és Snidger bambergi püspököt választatta meg pápának, aki a II. Kelemen nevet kapta, és aki karácsonykor ünnepélyesen császárrá koronázta Henriket. Az új császár ezután Dél-Itáliába ment, ahol megbetegedett és csak 1047 májusában tért innen haza. Judit nevű lánya is itt született.⁴⁹ A császár kíséretében számos szerzetes, pap és templomépítéssel foglalkozó ember is eljuthatott Itáliába, és talán az ő hatásukkal magyarázhatjuk az ikerszentélyes templomtípus idekerülését.

A német-római birodalom területén nagyon sokáig továbbélt az ikerszentélyes templomforma. Legtovább Ausztriában — Tirol és Salzburg tartományban és a hozzájuk közeli, ma észak-olasz Merán közelében maradt fenn. Schönna Szent Márton tiszteletére szentelt ikerszentélyes, kéthajós temploma (22. kép — g.), a Meran melletti városka temetőjében áll. Építésének korát a kutatók stíluskritikai alapon a XII—XIII. század fordulójára, 1200 körülre helyezték.⁵⁰ A kétszentélyes templomtípus a tiroli várkapolnák között is divatos volt. A Meran melletti Zenoburg XIII. századi várkapolnája szintén ikerszentélyes (22. sz. kép — h.), és ilyen elrendezésű a Matrei melletti aufensteini várkapolna.⁵¹ A térrendezésnek ezt az alapelvét átvette a gótikus építészet is. Hatalmas méretű kétszentélyes, két- vagy többhajós csarnok templomok épültek a tiroli-osztrák-délnémet területen. E későgótikus templomok többnyire ősi, vagy újonnan felvirágzó bányavidékek központjában épültek, a bányászság, a bánya kegyura és lakosság egyéb rétegei számára.

Az Innsbruck melletti Schwaz XV—XVI. századi temploma jó példa erre a gótikus típusra (22. kép i.), de ilyen Rattenberg XIII—XV. századi, Nöstach XV. századi, Hallstatt XV—XVI. századi, Bergwerkskirchen XV. századi, Leiben XVI. századi temploma és az 1519-ben épült bajor Berchtesgadener templom.⁵²

E gótikus templomoknál csak a kétszentélyes alaprajzi rendszer maradt fenn, a funkció és a kéthajós tér különbözik azoktól a korai egyhajós, ikerszentélyes templomoktól, amelyekhez a tornaszentandrási templom legjobban hasonlít.

Hogy kerülhetett ez az alaprajzi forma Tornaszentandrásra? Van-e valami történeti kapcsolat a Bódva felső völgye és az említett területek között?

III. Béla előnyös házasság kötésével is igyekezett biztosítani fiai sorsát. 1184-ben Imre fiának eljegyezte II. Alfonz aragóniai király lányát, Constancát, majd később Endre fiának Bertold andechsi gróf leányát, Gertrúdot. Az andechsiek Németország leggazdagabb főuraihoz tartoztak. Hűségükért Frigyes

49. *Marczali Henrik*: Magyarország története az Árpádok korában. Bp. 1896. 48.

50. *Tompos* i. m. 18. — Josef Weingartner: Die Kunstdenkmäler des Etschlandes. IV. c. Wien, 1930. 161.

51. *Franz Caramelle* (Bundesdenkmalamt der Landeskonservator für Tirol) levele. Innsbruck, 1974. július 24. Neki köszönöm a várkapolnák alaprajzát is.

52. *Tompos* i. m. Közli a teljes irodalmat és ismerteti a fontosabb alaprajzokat.

császártól elnyerték az isztriai örgrófságot, a horvát—dalmát fejedelemséget és a merániai hercegséget.⁵³

András és Gertrúd házasságkötésének pontos dátumát nem ismerjük. 1200 és 1203 között történhetett.⁵⁴ Gertrúd fényes kísérettel érkezett Magyarországra és nagyszámú rokonát hozta magával. Köztudomású, hogy mint királynő, minden jelentősebb tisztségbe rokonait ültette és bőven osztogatta a birtokokat híveinek.

Gertrúd ifjúkori nevelője Adolf, a későbbi szepesi prépost volt, aki különféle követségekben nagy érdemeket szerzett és nagy szolgálatoakat tett a királyné testvéreinek: Bertold kalocsai érseknek és Eckbert bambergi püspöknek. Jutalmul II. András Adolfnak és nőtestvéreinek — aki a királyné udvarhölgye volt — adományozta 1209-ben a Szepességben, a Poprád vize mellett, a „Kárpát legmagasabb csúcsa tövében” levő földet. Ez a birtok korábban a királyné testvéréé, a bambergi püspöké volt, és ez a föld volt a későbbi Berzeviczy család ősi birtoka. A család őse Adolf prépost nővéreinek férje, Rudgerus comes volt, aki ősi tiroli családból származott.⁵⁵

Mint hogy a Szepesség a XIII. század elején a tornai erdőpánsághoz tartozott, egész közeli kapcsolat lehetett a szepességi birtok és a tornai vár között. Így elképzelhető, hogy a XIII. század elején a tornai vár mellett megtelepedett falu Szent András tiszteletére szentelt templomát a Szepességben megtelepedő merániai, tiroliak hatására egy Meránban, Tirolban szokásos alaprajz szerint építették fel.

A tornai vár körül, a felső Bódva-völgyben hospes falvak is megtelepedtek. Elképzelhető, hogy a hospesek között osztrák—dél-német területről jött bányászcsaládok is voltak. Az ikerszentélyes szentandrászi templom építését azonban nem tudjuk a bányászcsaládok itteni megtelepedésével magyarázni.⁵⁶ Az ikerszentélyes templom a XI—XIII. században nem kifejezetten bányásztemplom volt az osztrák—dél-német területen. Mint láttuk, a Karoling-korban alakult ki ez a sajátos alaprajzú templomforma és a VIII. századtól a XVI. századig továbbélt, változó alakban és funkcióban: szerzetesi templom, plébánia-templom, várkápolna volt, és csak a XV—XVI. században lett kimondottan bányásztemplom. Ekkor jutott a polgári fejlődés oda, hogy a szervezett bányászság kiváltságos helyzetét azzal is hangsúlyozhatta, hogy egy templomban külön szentélye és oltára volt.

Ez a sajátos alaprajz valóban a meráni-tiroli területről kerülhetett Tornaszentandrásra, de nem a társadalmilag, jogilag rabszolgának számító szolgáltató falu⁵⁷ bányász vastermelőinek — akik különben is önellátók voltak és maguk alkották a falut, a többi, más szolgáltatásra kötelezettekkel, nem volt külön közösségük — épült az egyik szentély, és külön a falunak a másik. Nem is bizonyítható, hogy két oltára lett volna a templomnak. A Német-római Biro-

53. *Marczali* i. m. 318.

54. *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. 416—417. — *Marczali* i. m. 341.

55. *Nagy Iván* i. m. 37—38. Berzeviczy család.

56. *Dénes György*: Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszentandrászi ikerszentélyes templom. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XI. Miskolc, 1972. 83—103.

57. *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. 74—76.

dalom területén a Karoling-kortól divatos ikerszentélyes alaprajzot a Szepességben birtokot kapó merániak-tiroliak honosíthatták meg a tornai vár melletti faluban.

3. A román templom nagyobbítását a régészeti leletek, a történeti források és az előkerült falképek egybehangzóan a XIV. század közepére teszik. Ekkor került a falu a Bebek család tulajdonába. Itt lakott egyik tisztartójuk. Az óriási birtokokból és a Szepes-Gömöri bányatelepekből- vaskohókból meggazdagodott Bebek családnak a királyi udvarban élő, országos tisztséget viselő tagjai bányatelepeik, falvaik templomait — köztük a megnagyobbított szent-andrási templomot is — itáliai tanultságú mesterekkel festették ki.⁵⁸ Az ikerszentélyes román templom a gótikus hajónak szentélyéül szolgált (18. kép), az ikerszentélyeket elválasztó pillér elé gótikus szárnyasoltár került, a déli fal egyik román ablakát megnagyobbították. A diadalív déli oldalánál, a gótikus hajóban még egy oltár állott, a hajó nyugati végében karzat magasodott. Ennek egyik pilléralapját megtaláltuk a kutatáskor. A bejárat a déli oldalon nyílt, a gótikus szentély külső déli oldalához osszariumot építettek. A román terepszintet kívül-belül jelentősen lesüllyesztették.

3. 1576-ban a törökök felégették a falut. A lakosok nagy része vagy elpusztult, vagy elmenekült. A templom gazdátlanul, romosan állott több mint 150 évig. Bizonyítják ezt a gótikus falképbe karcolt, 1601-ből, 1609-ből származó firkálások (3. kép), az idézett, 1713-as és 1731-es Canonica Visitációk és az elvégzett kutatás.

A tető nélküli, romos épületet 1740-ben újjáépítették. A lepusztult falakat kijavították, a templom táblás famennyezetet, zsindeletet kapott, a padozatot deszka borította.

Az északi oldalra az újratelepedő, a domb északi oldala elé építkező falu számára szélfogós bejárat épült, a sekrestyét is újjáépítették.

A templom három oltárának meglétéről az 1733-as Canonica Visitáció beszél. Közülük kettő ma is megvan, a harmadik töredékeinek egy részét a kutatáskor megtaláltuk a templom padlásán, a másik része a Szent András-oltárba lett beépítve. Mária tiszteletére szentelt oltár volt. Így a Szent András-oltáron és az ún. szádvári Máriaoltáron kívül még egy barokk Máriaoltár is állt itt.

Az 1789-es Visitáció még nem említette a karzatos, arról csak 1814-ben esik szó. 1789 és 1814 között, még a XVIII. század végén készíthették.

A templomon kisebb javítás 1910-ben történt. Az 1971-ben elvégzett műemléki kutatás az építéstörténet tisztázása mellett a szükséges műszaki adatokat is szolgáltatta a tervezéshez és így megkezdődhetett az épület műemléki helyreállítása.

58. *Prokopp Mária*: Gömöri falképek a XIV. században. Műv.tört. Ért. 1969. 128—147., és szíves szóbeli közlése a tornaszentandrási templomról.

**RESEARCH OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH
IN TORNASZENTANDRÁS**

(Abstract)

The Tornaszentandrás Church stands on a hill on the right side of the Bódva in North-Borsod. It is a small church directed toward east consisting of one nave and two identical semicircular shrines from the same period. The double shrine from the Roman Period is unique in Hungary. Beside the architectural interest attached to the building the bad technical state made renovation necessary. The archaeological excavations and the research of the walls were made in 1971. The history of the building of the church is revealed from the comparison of the archaeological investigations, the historical sources and the data of the Canonica Visitation from the 18th-19th cc.

The earliest part of the church is from the Roman Period: the two identical semicircular shrines with an arched break resting on pillars to provide transition. The nave of the Roman Period was square formed. The shrines were covered with halfdome vault, while the nave seems to have been covered with a simple domical vault, similar, probably, to the dome of the Castellana (Apulia, South-Italy) church. The ground level was lowered with half a metre in the Gothic period thus the base of the altar (or altars) could not be found in the twin apses. The small niches in the apses served for the storage of vessels needed for the ceremony. The southern semicircular niche was a sitting niche, while the one on the northern side was made for cibarium.

Only scattered Slavic population could be met on the upper flow of the Bódva at the end of the 12th c. The villages of the modern sense and the churches appeared only after the organisation of the bailiff system of Torna (1198). According to the archaeological excavations the graves of the early church are from a layer dated by sherds from the 13th-14th cc. The frescos of the Roman church were made at the very beginning of the 13th c. These unilateral data show that the Roman church with the double shrine, consecrated to St. Andrew the Apostle was built at the very beginning of the 13th c.

Churches with double shrine and one nave are to be found on the territory of the Carolingian Empire (Solhoffen, after 700, Reichenau-Mittelzell, an Abbey built about 816, Mendrisio 8th-9th cc., parish church, Mesocco 10th-11th cc. parish church etc.). This type is surviving on the territory of the Holy Roman Empire (Austria-Tirol, Salzburg, Meran) partly as parish church (Schönna at Meran), partly as castle chapel (Zenoburg, Aufenstein). In the Gothic period large miners' churches of two or more naves and two shrines are built on the same territory (Schwaz, Rattenberg, Hallstatt 15th-16th cc.).

Endre II. married Gertrud the daughter of the Istria marquis, the Meran earl, Andechsi Berthold between 1200 and 1203. Gertrud presented large estates to her compatriots and relatives accompanying her to our country. Her tutor, Adolf, the later Szepes Provost got an estate in Szepesség, belonging to the bailiff in Torna in 1209. The connection between the Szepesség and the village of Szentandrás both belonging to the bailiff of Torna is natural. This could cause the appearance of the double shrine church form in Hungary, being the usual form in Meran-Tirol.

The enlargement of the church can be dated, with the help of the archaeological excavations, the historical sources and the murals from the Anjou Period from the middle of the 14th c. At that time the village belonged to the Bebek family. They added the present

nave with two altars to the church. A gallery resting on pillars occupied the western side, while an outer ossarium was built to the southern wall. The gothic nave was painted by masters, who learnt painting in Italy.

The Turks burnt the village of Szentandrás in 1576. The population fled, the church had no owner for about 150 years. The roofless ruins of the church were rebuilt for the new population by András Zsillavy, parson of Bódvaszilas. The walls were repaired, tiled roof and tabular ceiling were built and three altars were placed inside. The popular baroque gallery of U form and the pulpit were made between 1789 and 1814.

Ilona Valter

A TORNASZENTANDRÁSI R. K. TEMPLOM HELYREÁLLÍTÁSA

SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA

A tornaszentandrási templom tervezését 1971-ben kezdtük el, miután a kutatással egyidőben elkészült az épület részletes műszaki felmérése. Ennek és a feltárási eredményeknek birtokában indult a helyreállítás tervezése, melynek fő szempontja a műszaki hibák felszámolása mellett az igen jelentős középkori részletek kiemelése és méltó bemutatása volt (1. kép). Az épület funkciójának megfelelő modern felújítására is törekedtünk.

1. kép. A helyreállított templom DK-i nézete

Az épület építészeti legértékesebb periódusa, a XII. sz. végi ikerszentélyes templom, a mai templom legfontosabb része. Bár a két félköríves szentély teljesen, a hajó északi és déli fala a XVIII. századi földem magasságáig megmaradt, a korai templom tömege ma már egyértelműen nem rekonstruálható. Ezért a mai szentély felett megtartottuk a csaposgerendás fafödémét, a barokk fedélszéket kijavítottuk. A kettős szentély új tetőszerkezetet kapott, az eredeti kettős lenyomatnak megfelelően, esztergályozott, a falba konzolosan beerősített felső fakúpok és az alsó szelemen között függőleges pallóborítással (2. kép). A templom belsejében törekedtünk a szentély minél hangsúlyosabb kiemelésére. A középső pillér elől lebontottuk a barokk főoltárt és a pillérből kibontottuk a gótikus oltár maradványát. Visszaállítottuk az eredeti padlószinteket és a sek-

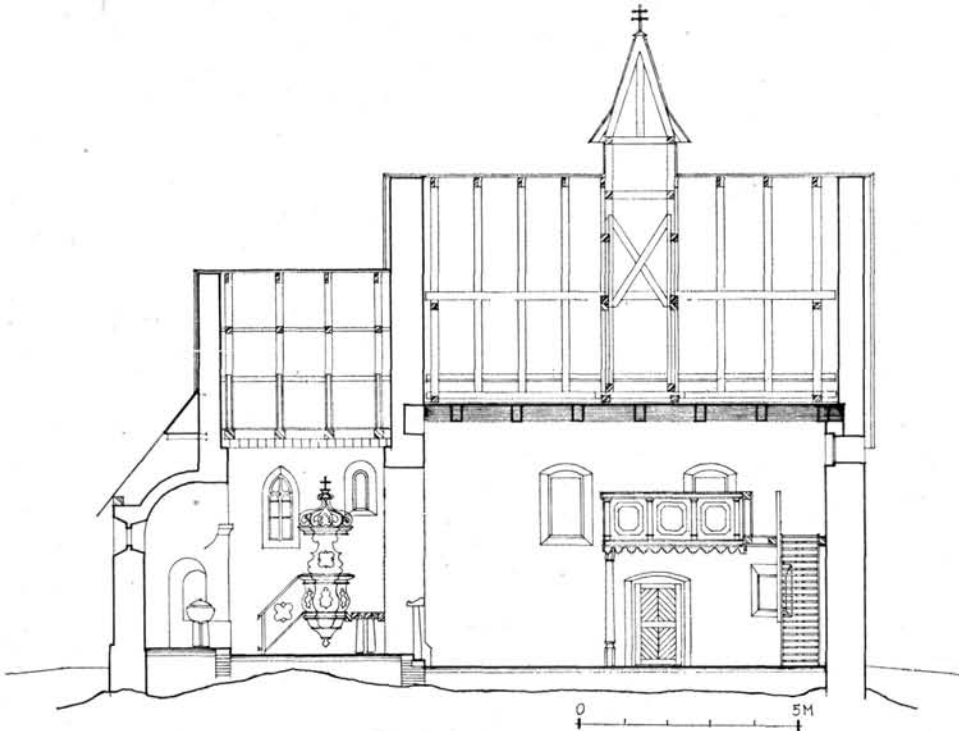

2. kép. A kettős szentély helyreállítás után

restyébe vezető ajtóba új nyílászáró szerkezetet terveztünk. A templombelső összhangja szempontjából nagy jelentőségű volt a korai falképmaradványok előkerülése a szentélyben, mert azok bemutatásával méltó rangot kapott a korai templomtér a bőven festett Bebek kori bővítmény mellett.

A déli homlokzaton feltárt XII. sz. végi ablakmaradványt fülkeszerűen bemutattuk a gótikus ablak felett, kis mélységig kibontva a befalazást a mai homlokzat síkjába. A korai templomhomlokzatok vékony, kanálháttal egyrétegben felhordott új vakolatot kaptak.

A gótikus hajó építészeti szempontból lényegesen jelentéktelenebb, mint az ikerszentélyes keleti rész. A legfontosabb részletek: mérműves déli ablakok, ajtókeretek a török kori pusztításnak estek áldozatul. A templom déli falának ablakkönyöklőtől felmenő része elpusztult. Az eredeti födémmagasság és térfeladási forma ismeretlen. Ezért a rossz állagú, század eleji, borított fafödém helyett új rácsos szerkezetű deszkafödémot terveztünk. A soronként váltakozó kötésű, egymásra fektetett 14 réteg deszkát műanyag ragasztóval és szögezéssel erősítettük egymáshoz (3. kép). A deszkarács a falakat összefogó vasbeton koszorúba bebetonozott csavarokkal van rögzítve. A rács felületét „xiladecor” műanyaggal kezeltük, a borító, felső pallóréteg felülete piros olajfestést kapott.

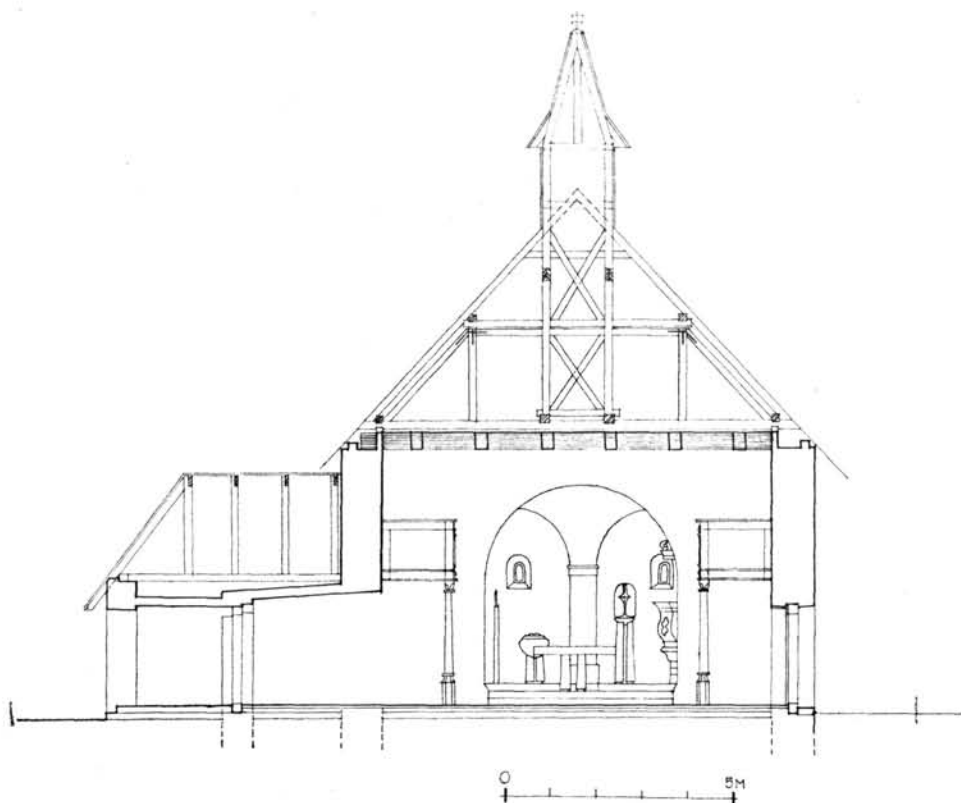

3. kép. Hosszmetszet helyreállítás után

A hajó felett felújították a barokk fedélszékét és a huszártorony szerkezetét (4. kép). A teljes templomtetőre a barokk újjáépítésnek megfelelően új hornyolt faszindelyfedés került.

A gótikus építési periódusból egyetlen építészeti maradvány a mai szentély töredékesen megmaradt déli ablaka. A kutatás során megállapítottuk, hogy az ablaknak két építési periódusa volt. A viszonylag jó állapotban maradt későgótikus merművet egy korábbi, ugyancsak gótikus ablak felső részébe helyezték bele. A helyreállításnál mindkét periódus maradványát megtartottuk. A hiányzó középsőt műkövel pótoltuk, a mermű töredékes részét stukkóval egészítettük ki. A román és gótikus ablakokba színes üveg került, század eleji üvegből.

A tornaszentandrásai templom mai formájában lényegében úgy maradt ránk, ahogy a XVIII. sz. közepén a Felvidékről újjátelepült falu lakói népies barokk ízlésben újjáépítették (5. kép). A helyreállítás során az értékes középkori maradványok bemutatása mellett ennek a népies barokk hangulatnak a megtartására törekedtünk. Külsőben nem volt akadálya a változatos tömeg, a sima ablakok, egyszerű meszelt homlokzatfelületek és barokk faajtók megtar-

4. kép. Keresztmetszet helyreállítás után

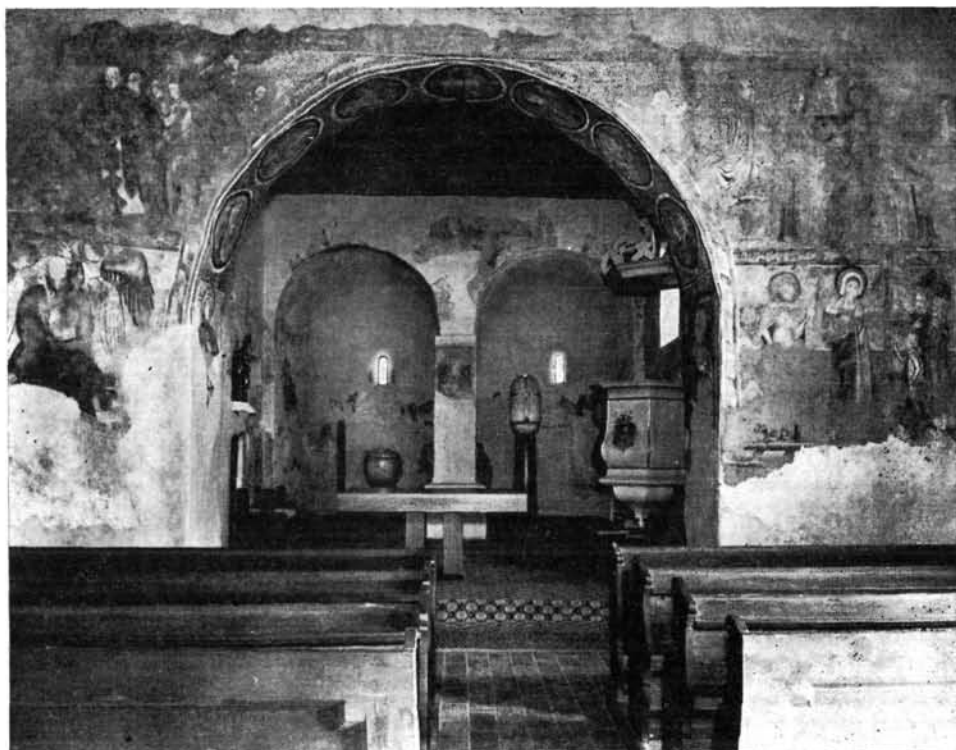
5. kép. A helyreállított templom É-i nézete

tásának. Az épület belsejében azonban a zsúfoltság és főleg az előkerült XIV. századi falfestés miatt sok gondot okozott a barokk berendezés megtartása és újbóli elhelyezése a templomtérben.

A helyreállítás előtt a diadalív északi oldalán álló, ún. „szádvári” oltárt restaurálás után a hajó északi fala mentén helyeztük el. Az oltár falazott men-sája helyett fából új alépítményt készítettünk.

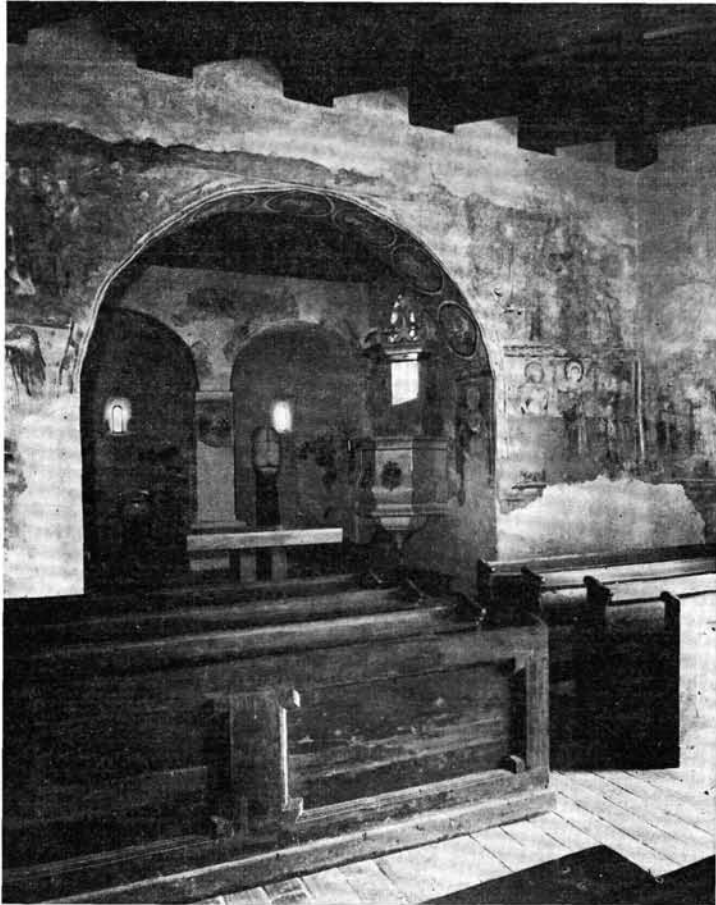
A barokk főoltárt nem állíthattuk vissza a templomtérbe. Itt fontosabb szempont volt a kettős szentély belső terének hangsúlyos kiemelése (6. kép). Gátolta az oltár összeállítását, hogy szétbontáskor vált ismertté: az már mai formájában két elbontott korábbi oltár maradványaiból lett összetákolva. A templom padlásán is találtunk barokk szobortöredékeket. E barokk oltár-maradványokat és szobrokat a falu területén levő harangtorony alatti kápolnában fogjuk restaurálás után elhelyezni.

A templomtérben megtartottuk az OMF Központi Műhelyének Farestaurátor Csoportja által helyreállított barokk szószéket és az U alakú nyugati karzatot. A szószék szétbontása során kiderült, hogy a helyreállítás megkezdése előtt az a diadalív északi pillére mellett másodlagos helyen állt. A megfordított lépcsőmellvéd kiigazítása és az utólagos gyatra kitoldások eltávolítása után

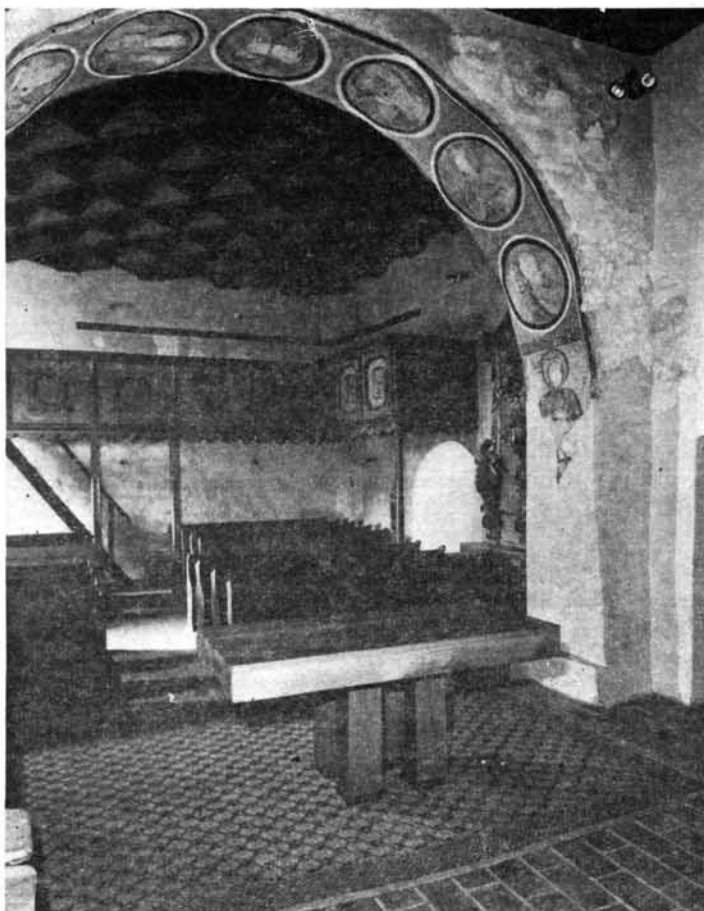
6. kép. Kétszentélyes templombelső helyreállítás után

újra összeállított szószékről megállapítható volt, hogy eredetileg a templom déli fala mentén volt beépítve. A falkutatás során a szentély déli falán találtunk két nagyméretű, elfalazott gerendalyukat, amelynek a rendeltetését nem tudtuk megmagyarázni. Most világossá vált, hogy a barokk szószéknek ez volt az eredeti helye, ezért korábbi tervünktől eltérően ide állítottuk vissza, már csak azért is, mert a diadalív északi pillérén értékes falkép került elő. A szószék visszahelyezése sok vitát váltott ki, mivel a kis provinciális barokk bútor nem képvisel olyan értéket, mint az ikerszentélyes, XII. század végi templomtér. Ezenkívül a mai templomi használatban a szószéknek már nincs szerepe. A mi számunkra azonban minden kor maradványa fontos, megőrzendő, annál is inkább, mert ma már a funkcióját is elvesztette. A templom korábban említett ízes, vidékies hangulatában pedig döntő szerepe van ezeknek a provinciális barokk bútoroknak. A szentélybe az új liturgiai előírásoknak megfelelően új berendezési tárgyakat terveztünk. Ezek között az alkalmazkodó, de mai moden bútorok között a szószék és az ugyancsak a szentélyben elhelyezett barokk fa Mária-szobor egyfajta folyamatosságot jelez a templom XII. századtól napjainkig tartó életében (7. kép). A szentély déli falán a szószék falképet nem takar.

7. kép. A szentély modern berendezése a barokk szószékkal

A nyugati karzat homloklapjaira vastagon felhordott festékréteg eltávolítása után előkerült a XVIII. századi szürkés-kék, primitíven márványozott színezés (8. kép). Érdekesség, hogy a táblák közepén levő apostolképeket papírra festették, és úgy ragasztották fel a deszkalapok felületére. A képek festője azonos a szószék evangélista figuráinak festőjével, a neve azonban ismeretlen. Feltételezzük, hogy ezeket a XVIII. századi falusi berendezési tárgyakat valamelyik közeli kolostor (*Jászó?*) fafaragói és festői készítették el. Míg a díszesebb szószék maga is e kolostori műhelyben készült, a karzatot helyi ácsmesterek építették, az egykori mester ide csak a papírlapokra festett apostolképeket küldte el. Ez indokolja a szószék és karzat színezése közti eltérést is. Míg az előbbi megfelel a konvencionális XVIII. századi színvilágnak, a karzat a falusiak felvidékiek ízlését tükrözi. A karzat középső részéből kibontottuk az

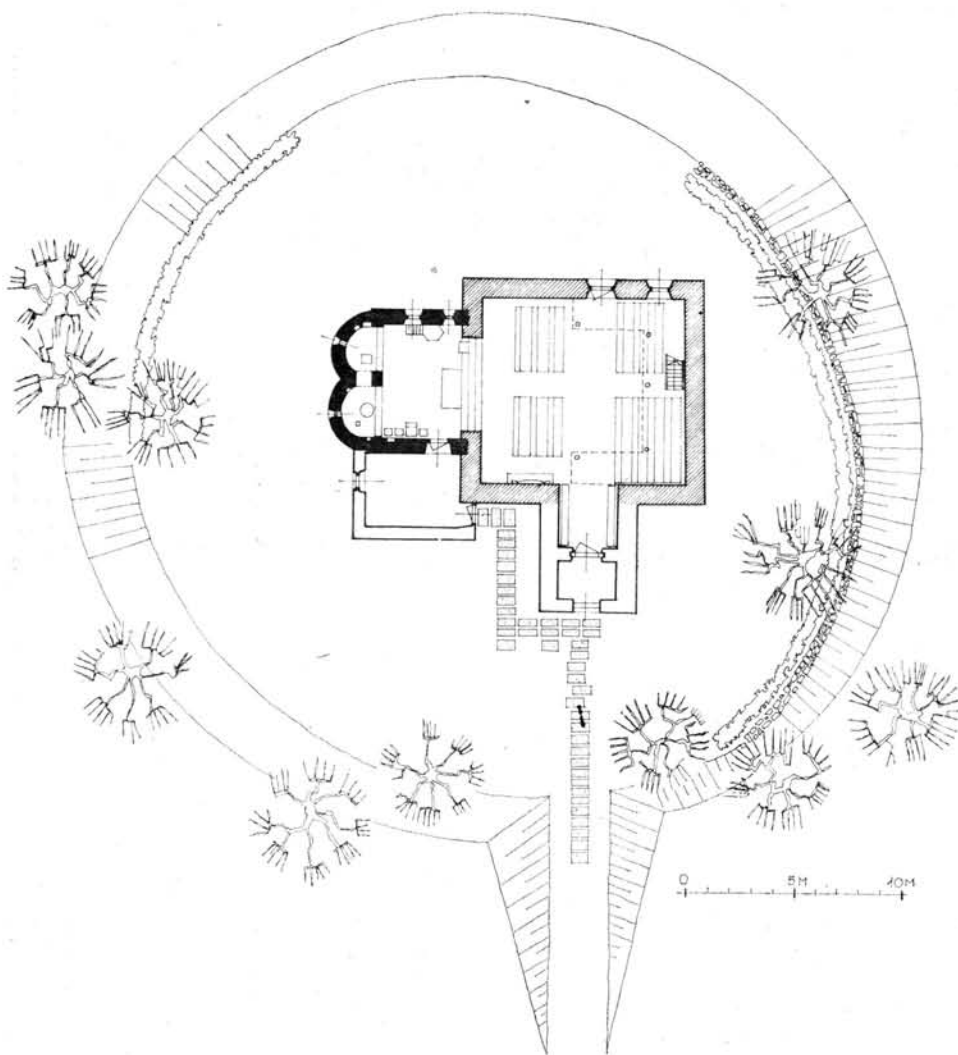

8. kép. A templom Ny-i karzata és az új, rácsos deszkafödém

ide nem illő, eklektikus orgonát, a hiányzó mellvédszakaszt sima, kép nélküli táblákkal pótoltuk.

Az épület helyreállításával egyidőben rendeztük a környező terepet (9. kép). A csak kevés helyen megmaradt kerítőfal régészeti feltárással tisztázott nyomvonalát felhasználva, földberejtett vb. támfalat építettünk. Így a középkori templomkert területe egységes, összefüggő felületté vált, melynek kertészeti rendezése is elkészült a helyreállítás részeként.

Tornaszentandrás fontos idegenforgalmi terület közvetlen szomszédságában, igen szép természeti környezetben fekszik. Örömmel tölt el bennünket, hogy helyreállított középkori falusi templomaink sora munkánk eredményeként ezzel az értékes, hangulatos emlékkal gazdagodott (10. kép).

9. kép. Alaprajz helyreállítás után

A tornaszentandrás templom kivitelezési munkáit az OMF Nyíregyházi Építésvezetőisége készítette 1973–75. évben, Koroly József építésvezető, Zsoldos János művezető és Fecske Lajos brigádvezető irányításával. A helyreállítási tervek készítésében Vándor András statikus, Földesi Csongor belső tervező és Örsi Károly kerttervező vettek részt. Főépítésvezető Miks Lajos, műszaki ellenőr Mezősi József volt. A középkori falképek restaurálását Illés János és Szentesi Róza készítették. A farestaurátori munkát az OMF Faszobrászrestaurátori Csoportja készítette.

10. kép. A templom és környezete helyreállítás után

RESTORATION OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN TORNASZENTANDRÁS

(Abstract)

The plans of the Tornaszentandrás church were made in 1971. The main aspects were the annihilation of the technical faults and the presentation of the Middle Age remnants.

The two shrines, the northern and the southern walls of the church up till the present roofing have remained from the church of the end of the 12th c. The body of the earliest church cannot be restored, thus the baroque roofing and frame of the roof have been preserved above the present shrine, the double shrine got new roofing. In the inner part of the church the baroque altar has been removed from the shrine and the original floor level was restored.

The trace of an early window is shown on the southern facade.

The architectural elements of the gothic nave have been demolished during the Turkish wars. The bad wooden roofing was replaced by a latticed timber roofing. The timber lattice is fastened to the console joining the walls.

The baroque frame of roof was renewed above the nave, while the whole church was covered with wooden tiles.

The only architectural element of the gothic period is the southern window of the

present shrine. Its examination revealed that it had two periods of building; both periods are presented in the restored form.

The church has gained its present form in the 17th c. One of our aims was to preserve the atmosphere of the village church, thus we endeavoured to keep the not too precious baroque furniture, too.

The so called "Szádvár" altar was placed, after the restoration, at the northern wall of the nave. The baroque high altar could not be placed into the church, perhaps it will be put in the lower level of the bell tower of the village.

The baroque pulpit was preserved but as murals from the Middle Ages had been uncovered on the pillar of the arch, it was placed on its original place at the southern wall of the shrine.

New equipment was planned, according to the new liturgical prescriptions, in the shrine beside the small baroque Mary statue and the pulpit.

It is noteworthy to mention that the figures of the apostles on the banister of the western gallery were painted on paper and the sheets of papers were stuck later on the panels of the banister. The painter of the apostles is identical with the painter of the evangelist on the pulpit. The gallery was made by the local carpenter.

Together with the reconstruction of the church the surroundings, the badly demolished ground was also organised. The ground level of the territory, surrounded by fencing wall, could be renewed with a hidden buttress.

The participants of the restoration were: András Vándor, structure engineer, Csongor Földesi inner furnishing specialist, Károly Örsi horticulturist. The realisation was made by the Nyíregyháza Management of the National Intendance of Historical Monuments under József Károly's leadership.

Ilona Schönerné Pusztai

A TORNASZENTANDRÁSI MÁRIA-OLTÁR ÉS MÁRIA-SZOBOR RESTAURÁLÁSA

BÉRCI LÁSZLÓ

A középkori eredetű tornaszentandrásai r. k. templom a török időkben súlyos károkat szenvedett. Az 1740-es években történt újjáépítés befejezése után kezdték az épületet berendezni. A barokk faberendezése a XVIII. sz. második harmadából származik. Főoltárát több különböző helyről származó darabból állítják össze. A Mária-mellékoltár sem a templomba készül, állítólag adományként került Szádvárról az épületbe. A hagyomány szerint a romos templom falai között felnövő fa törzséből faragták a hordozható Mária-szobrot, amelyet becses emlékként őriznek a templomban. Az említett tárgyak eredetére vonatkozó szájhagyományt azonban semmiféle írásos emlék nem erősíti meg.

A diadalív bal oldalán a hajó keleti falához támaszkodva, falazott téglá stípesen állt a Mária-oltár. Szerkezete egyszerű: a menzán nyugvó predellát három volutával díszített pilaszter osztja két mezőre, alul és felül profilsor zárja. A predellára támaszkodó hátfal voltaképpen enyhe redőzetű függöny, melyet felül középen baldachin fog össze, a leomló függönyszárnyakat oldalt lebegő puttók emelik szét, látni engedve Mária megkoronázásának jelenetét. A predella közepén nyugvó posztamensen áll Mária alakja, feje fölé koronát helyez a Szentháromság, körülöttük felhők és puttófejek. A predella két szélső posztamensén Szt. Anna és Szt. Joachim 1,20 m magas szobra látható. A kellemes kompozíció plasztikai értéke erősen közepes színvonalú. Az alakok több kéztől származnak és a két felső puttófej bizonyosan később került az oltárra.

Az oltárépítmény szélessége a puttókkal 220 cm, magassága a mensától 386 cm. A keskeny predella egyszerű keretszerkezet. A hátfal egymáshoz illesztett deszkából áll és ezek összeillesztését az alsó és felső negyedben merevítő átkötés biztosítja. A függöny átforduló része rátét. A predella és a hátfal összekötését átlapolással érték el. Az összeépítést később vasszögekkel is megerősítették. Az oltár szerkezeti részei fenyőből, a szobrok és a plasztikai elemek hársfából készültek.

A faanyag erősen rovarfertőzött (*anobium punctatum*) volt. A fertőzés következményeként a károsodás általában közepes, de egyes elemeken (puttók, függönyszegély) a faanyag szilárdság csökkenés igen súlyos volt. A jelentősebb plasztikai hiányok, törések is, itt jelentkeztek elsősorban a vékony keresztmetszetű fa elmorzsolódása következtében. A lebegő puttókon más természetű hiányok is voltak: míg a függönycsomó mögé bújtatott kezek csonkaságát szándékosnak tekinthetjük, a baloldali puttó lábfejének megcsonkítása az oltár áthelyezésekor történhetett. Az idők folyamán lehullott, elveszett a Szentlélek galamb dicsfénykoszorúja.

Az oltárt többször javították és átfestették. A hátfal deszkái enyhén megvetemedtek, a keletkezett réseket a javítások alkalmával masszával kitömítették.

Az oltárt a templom építészeti helyreállítása és a falkutatás lehetővé tétele miatt 1973 októberében lebontottuk és a műterembe szállítottuk. Az oltár restaurálása során a következő munkafolyamatokat végezte az OMF Faszobrász restaurátor csoportja:

A feltárás és az átfestések eltávolítása. A feltárás és tisztítás folyamán az oltáron a következő festékrétegek találhatók:

Oltáréptmény: predella — a felület erősen át volt festve olajfestékkel. A konzolok barnára, a betétrészeken zöld márványozás. Az eredeti színezés:

1. kép. A tornaszentandrási Mária-oltár, restaurálás előtt

2. kép. A baloldali puttó. Átvételi állapot.
Előnézet

3. kép. A baloldali puttó. Átvételi állapot.
Hátulnézet

konzoloknál kobaltkék, a betétrészekon halvány kékesvörös márványozás temperával.

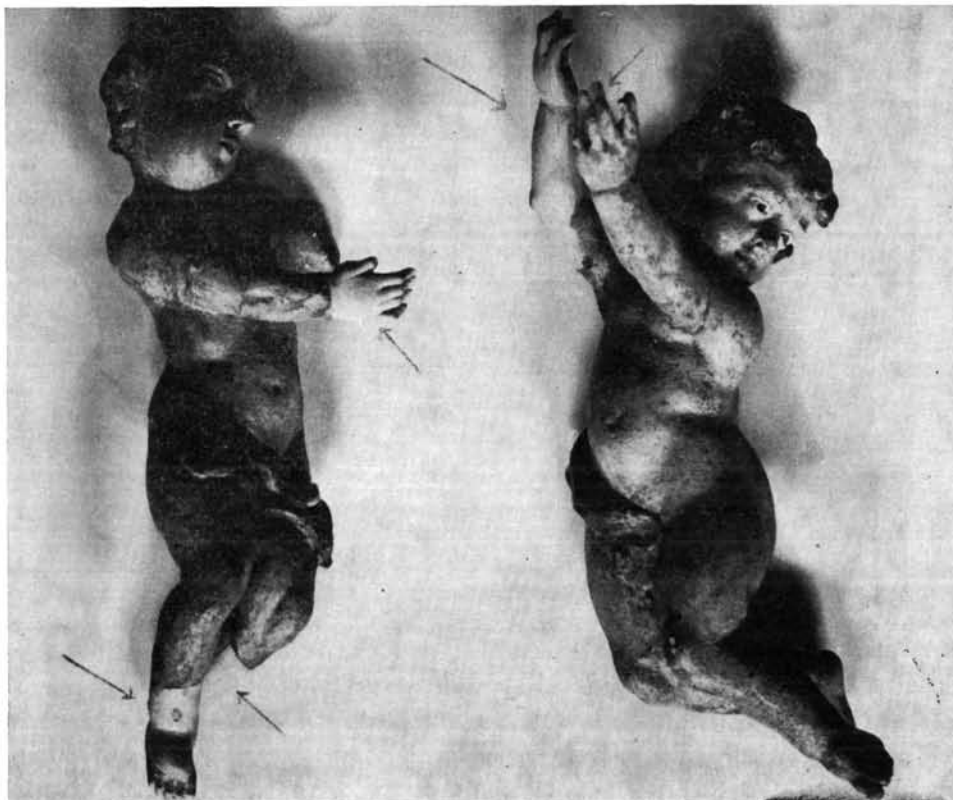
Hátfal: — az átfestés zöld márványozás olajfestéssel, alatta világoszöld olajfestés és ez alatt az eredeti: polírozott kréta krapplakk lazúrral,

Függönyrojt: — a legfelső réteg: kályhacsőfesték, alatta ezüst, alatta egy másodlagos kréta, majd ez alatt ezüstözés nyomai,

Baldachin: — legfelül vörös olajfesték, alatta vörös olajfesték, ez alatt az eredeti ezüstözés (jó állapotban).

A festékrétegek értékeléséből kitűnt, hogy az utolsó átfestés előtt néhány helyen (hátfal, baldachin stb.) javításokat, illetve egy átfestést végeztek. A tisztítás során valamennyi átfestést eltávolítottuk, kivéve a függönyrojt kielégítő minőségű másodlagos ezüstözését, mivel itt az eredeti ezüstözés nagyon töredékes volt. A tisztítás vegyszeres és mechanikus úton történt. Külön gondot okozott a hátfalon a rózsaszín lazúr megtartása.

Az oltárépítmény átfestéseinek eltávolításával lehetőség nyílt az eredeti színharmónia visszaállítására. A szobrok és díszítmények:

4. kép. A jobb és baloldali puttók a tisztítás és a plasztikai kiegészítés után. A nyilak jelzik a kiegészítéseket

felhők: legfelül szürke olajfesték, alatta kék, majd ez alatt az eredeti színezés: polírozott kréta,

puttók: testszínű olajfesték, alatta testszín tempera.

A felső két puttófejnél a testszínű olajfesték alatt az eredeti szín: fehér polírozott kréta.

A puttók szárnyai: legfelül bronzpor, alatta laparany v. ezüst sárga lázúrral (aranyimitáció).

A testfelületeket tehát egyszer festették át, a fémszínezést átlakkozták, ill. bronzporral átkenték. A szárnyakon levő aranyimitáció másodlagos megoldás, de korábbi réteget nem találtunk. A szobrok színezése:

testfelületek: testszín olajfesték — testszín tempera — legalul testszín (tempera) nyomokban.

festett drapériák: olajfesték átfestés, alatta az eredeti tempera színezés (zöld, lila);

5. kép. Fiúisten szobor. Átvételi állapot

6. kép. Fiúisten szobor tisztítás és krétaalap-kiegészítés után

fémszínezett drapériák: lakk, v. sárga lazúr, alatta arany és ezüst, alatta ugyanez nyomokban.

A tisztítás bizonyította, hogy az oltár szobrainak színezése nem egységes. Ugyanis pl. a puttók testfelületén levő eredeti színezés megegyezik a szobrokra levő másodlagos színezéssel. Ugyanez vonatkozik a fémszínezésre. Ezért a szobrokra a másodlagos tempera, ill. fémszínezést tartottuk meg. Ezt még az is indokolta, hogy a második réteg jó minőségű XVIII. sz.-i festés és az alatta levő első réteg igen töredékes. (Mintegy 90%-a a felületnek retusálásra szorult volna.)

A tisztítás után a faanyag fertőtlenítését és konzerválását végeztük el. A műtárgyat a műterembe szállítás után fertőtlenítettük cianhidrogénnel. A vastag olajfestést miután eltávolítottuk, lehetőség nyílt a fafelületek mérgezésére. Ezt pentaklórfenol 5%-os denszesszes oldatával végeztük, a kirepülési nyílásokat injektáltuk. A fatelítést a szerkezeti részekben hátoldalról Epamin műgyantával, a jobb állapotban levő darabokon és szobrokra Mowilith—30 műgyantával itattuk be.

7. kép. Szent Anna-szobor tisztítás és krétaalap-kiegészítés után

A hátfal deszkáit a telítéssel egybekötve kiegyenesítettük, majd száradás után összeragasztottuk. A szerkezet stabilitását kettős andráskereszt merevítéssel oldottuk meg.

A predellát, hogy jobban be lehessen telíteni, a művelet előtt szétszedtük, majd a telítés után összeépítettük. A ragasztásokhoz Weghinolt használtunk.

A plasztikai hiányokat az eredetivel megegyező anyagból (fenyő, hárs) pótoltuk. A szentlélek galamb dicsfényeinek rekonstrukcióját szükségesnek tartottuk, mivel azok hiánya megbontotta volna az eredeti kompozíciót. A dicsfények méretét és számát az átfestés felületén levő lenyomat alapján határoztuk meg. A plasztikai kiegészítés után a felületen levő kisebb mechanikai sérülésekből származó hibákat, a kirepülési nyílásokat és repedéseket kitömítettük.

8. kép. Tornaszentandrás. Mária-oltár a restaurálás után

Azokon a részeken, ahol az alapozás hiányzott, a hiányokat bolognai krétával pótoltuk és szintbecsiszoltuk.

A fémszínezés hiányait bóluszra alkohollal felhordott arany és ezüst lapokkal pótoltuk. A kisebb hiányokat csak bólusszal színeztük. Az aranyozott felületeket újra políroztuk és az új aranyozást az eredetihez koptattuk. Az eloxidálódott ezüst felületek kiegészítéséhez használt új ezüst lapokat lazúrozással hangoltuk az eredetihez.

A retusálásnál többféle módszer alkalmazása vált szükségessé. Az oltár-építmény márványozásának hiányát tojástemperával, a hátfal lazúr kiegészítését színezett lakkal pótoltuk. A szobrok retusálását gyári készítményű (könnyen eltávolítható) temperával vonalkáztuk. A retusálás után az egész oltár felületét dammár lakkal védtük le.

Az oltárt eredeti helyére nem lehetett visszaállítani, mivel azon a helyen értékes középkori freskókat tártak fel. Az oltár új helyét a tervező építésszel történt konzultáció alapján jelöltük ki. Így az oltár a templom északi falára került. Az oltár elbontott téglá stípeze helyett S. Pusztai Ilona új fából készült modern vonalú, natúr felületű stípezt tervezett. Az oltárt az eredeti megoldással szemben nem a falra erősítettük, hanem hátulról tartószerkezettel láttuk el oly módon, hogy a hátoldal és a fal között 15 cm-es rés legyen. Így a ferészek szellőzése hátulról biztosított.

Az oltár felállítását 1976. december hónapban fejeztük be.

A hordozható Mária-szobor a XVIII. sz. közepén készült barokk stílusban, egy darab hársfából faragva. Hosszúsága 70 cm, legnagyobb szélessége 40 cm. Faanyag állapota jó, rovarfertőzés minimális. A felületét egyszer festették át. A testfelületeken az átfestés színe megegyezett az eredetivel, a drapéria színezését azonban megváltoztatták. A stóla eredeti színe ezüst vörös lazúrral, ezt kályhacső festékekkel festették át, a palást eredeti színe ezüst kék lazúrral, melyet kék olajfestékekkel festettek át. Az átfestés eltávolítását vegyszeres úton végeztük. Sajnos a drapéria kék lazúrozását nem lehetett megtartani. A többi felületen az eredeti színezés 90% ép. A festetlen felületeket pentaklórifenollal mérgeztük. Ahol szükséges volt, a telítést paraloiddal végeztük. A kisebb plasztikai hiányokat (három ujj és a korona pereme) hársfából pótoltuk.

A fémszínezésen minimális javításokat kellett végezni. Ezeket az eredetinek megfelelő anyaggal (arany, ezüst) egészítettük ki. A testfelület retusálását gyári készítésű temperával vonalkáztuk. A stóla vörös lazúr kiegészítését lazúr festékekkel egészítettük ki. A palást színezését az eredeti nyomok alapján törtük színrel újra lazúroztuk.

A szobrot a középkori freskók miatt eredeti helyére nem lehetett visszaállítani, ezért a tervező által kijelölt helyre, a szentély északi falára helyeztük el.

**RECONSTRUCTION OF THE MARY ALTAR AND THE MARY STATUE
OF THE TORNASZENTANDRÁS CHURCH**

(Abstract)

During the reconstruction of the Tornaszentandrás church the baroque side altar has been removed and the wooden statues were restored by the restorer group of the National Intendence of Historical Monuments.

The Mary altar is a baroque work of medium size from the 1760ies. Its height from the menza plate is 386 cms, its width is 220 cms.

It is of simple structure: the predella standing on the menza is divided into two fields by a pilaster ornamented with three volutes, closed by a series of profiles on the top and on the bottom. The backside leaning against the predella is actually a slightly pleated drapery curtain. The pairs of the curtain coming down on the sides are held by hovering puttos, showing the scene of Mary's coronation. Mary stands on a postament in the middle of the predella, the statue group of the Saint Trinity is above her, surrounded by clouds and heads of puttos. St. Ann's and St. Joachim's statues are to be seen on the two sides of the predella.

The original painting of the altar was made in tempera, which was later improved by oil paint, till the whole surface was re-painted. After having the oil paint removed, the original colours were reconstructed in egg-tempera.

The original painting of the statues was removed during the 18th c., thus only traces can be detected. We preserved only the second layer (tempera, gold, silver), the covering oil-paint was removed. The restoration was fulfilled with ready made tempera by means of drawing lines.

The disintection of the altar was made with prussic acid, then poisoned with pentachlorofenol. The body of the altar was filled with epaminic resin, while for the statues we used Monolith 5—30 synthetic resin. The plastic additions were made of lime-tree, the structural improvements were made of pine.

The demolished stipes was replaced by an altar table of modern form and natural colours planned by Ilona S. Pusztai designer engineer, The altar was moved to the northern wall, since murals from the Middle Ages had been found on its original place. A hole of 15 cms is between the wall and the altar for airiug.

The restoration was finished in december of 1976.

László Bérci

MISKOLC ZENEI ÉLETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

(Első közlemény)

† VARGÁNÉ ZALÁN IRÉN

A város művészeti életére vonatkozó tanulmányok sora nem hosszú. E tanulmányok, amelyek többek között a Herman Ottó Múzeum egyes évkönyveiben és Levéltári Évkönyv I. kötetében (II. sajtó alatt) található, egy-egy művészeti intézmény vagy egy rövidebb korszak történetét ismertetik.

Hosszabb időszakot átfogó tanulmány mindeddig a város zeneművészetéről nem jelent meg; pedig Miskolc zenei múltja — amely művészeti életének legmélyebbre és legtávolabbra vivő hagyománya — igényt tarthat a megismerésre és méltán megérdemli a feltárását. A zenei élet tanulmányozása során az adatok olyan bősége került elő, amely kézenfekvővé tette az eddig hiányzó — a két világháború közötti zenei élet — részletesebb bemutatását, az első világháborúig már feldolgozott időszak folytatásaként.

További feltárást kívánt az 1901-ben alapított és országos rangot elérő zeneiskola története; a város zenei híret Európa nagyvárosaiba elvivő művész tanárok munkássága; a zenekari élet megteremtéséért vívott lankadatlan, sokszor nagyon nehéz küzdelem; a mindig jelenlevő kamarazene élet értékei; a Miskolci Nemzeti Színház 1920-as évekre eső virágzó operai élete; a városban működő sok, jó énekkar tevékenysége. Szükségesnek látszott folytatni Miskolc zenei életében nagy szerepet játszó és az első világháború után is működő Borsod—Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület történetét, megszűnése után utód egyesületének a Lévy Józsefről elnevezett Egyesület zenei életet támogató munkáját; s elkerülhetetlen volt a Miskolci Kereskedők és Gazdák Körének a művészeti, zenei életben játszott szerepének, bárha töredékesen is — felvillantása.

Miután a város politikai, gazdasági, társadalmi szerepe más forrásokból jól megismerhető —, e tanulmány a zenei élet bemutatását tartja elsőrenden szem előtt. A városban működő sok, jó énekkar tevékenységének részletezése sem kaphat terjedelmes helyet; noha művészeti jelentőségük általában —, a maguk körében pedig különösen — számottevő volt. Ennek oka egyrészt, hogy sokuk nyomát elmosta az idő, legfeljebb a nevük maradt fenn, de oka az is, hogy művészi jelentőségük nem volt városi méretű. Minden lehetséges adatot felhasználva azonban említést nyer minden országos méretű kórustalálkozó. Mindezek nyomán tehát kirajzolódik, hogy a zene Miskolcon csaknem mindenké volt. Átszötte a város ünnep- és hétköznapijait; művelésében fenntartásában, az érte folyó küzdelemben fizikai és szellemi dolgozók nagyon sokszor közösen vettek részt.

A kutatások anyagául a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár és a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattárának dokumentumai szolgáltak. Segítséget jelentett sok magán személy évtizedeken át gondosan őrzött eredeti műsoranyaga, fényképe, irata. A tanulmány megírásához nyújtott szíves segítségükért illesse mindannyiukat köszönet. Külön köszönetet érdemel Hollósy Kornél zeneszerző. Bár az eredeti dokumentumokra való támaszkodást tartotta elsőrendű céljának, a zeneművészet előadó jellegéből következően az egykorú újsághíreket, cikkeket sem mellőzhette. A múlttal való egybevetés feladata a múlt és jelen összekötése, a helyes történelem a városszemlélet kialakítása. E tanulmány is ezt kívánja szolgálni, a múlthoz méltó folytatást a gazdagabb jelenben —, a megmentett folyamatosságot.

A ZENEISKOLA MŰVÉSZI TEVÉKENYSÉGE

Miskolc kulturális életében alapítása óta (1901) nagy szerepet játszó intézmény. Minden zenei törekvés alapja és éltetője. Tanárai művészi munkássága révén a város zenei hírének országban belül és messze azon túli hírvivője.

Alapításával és történetével az első világháborúig a bevezetőben már említett tanulmány foglalkozik. E tanulmányban a két világháború közötti történetét és tanárainak munkásságát mutatjuk be. Az első világháború kitörésekor a városi Zeneiskola erős, virágzó intézmény. Országos hírét megalapozták kiváló igazgatói. Lányi Ernő, az országos hírű zeneszerző, aki 1907-ig, Szabadvára való távozásáig vezette. Rövid átmeneti nehézségek után 1909-től Szent-Gály Gyula, aki szintén országos hírnévnek örvendett. Mindketten, mint kóruskarnagyok és mint kóruskomponisták vívtak ki maguknak országos elismerést.

A városi vezetők igénye kezdettől az volt, hogy Zeneakadémiát végzett tanárok tanítsanak benne. A háború kitörése idején tanárai: Gyöngyösi Ilona zongoratanár 1901—, Eckert Laura zongoratanár 1906—, Halmay Irma zongoratanár 1909—, Zofahl Júlia, dr. Katona Lászlóné, ének- 1902—, Rákos Arnold hegedűtanár, 1913—, Koller Ferenc hegedűtanár, 1913—, Haydu István gordonkatanár 1913—. Óraadó tanárként működtek az 1910-es években: Csermák Rajmund, a Diósgyőr vasgyári zenekar tagja, aki gordonkát tanított 1911-ben Dick Alice hegedűtanár 1911—1914-ig, Kókai István rendkívüli óraadó 1911—1912-ben fuvolát és klarinétot, Láng Zsigmond 1912—1913-ban hegedűt, Markgráf Erasmus, a Diósgyőr vasgyári zenekar tagja 1911-ben gordonkát, Prantl Ferenc zenetanító 1912—1914-ben rendkívüli tanfolyamon kürtöt, Senger Gusztáv, a Diósgyőri vasgyári zenekar karnagya rendkívüli tanfolyamon 1911—1913-ig gordonkát és gordonkát, Serédi Ilona zongorát 1911—1913., Stovan Rudolf, a katonai zenekar tagja gordonkát 1913—1914-ben, Wittek Ferenc, a katonai zenekar tagja gordonkát 1913—1914.¹

Szent-Gály Gyula igazgató szívvel-lélekkel szolgálta Miskolc zenei életét és kulturális fejlődését. Már az első világháború előtt nagy szerepe volt abban, hogy a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület támogatásával,

1. HOM HA 53. 3324. 2.

1. kép. Szent-Gály Gyula a miskolci városi zeneiskola igazgatója 1909—1919.

2. kép. Koller Ferenc zeneiskola igazgatója

a vasgyári zenekar segítségével a zeneiskola erőiből, a város zenét szerető és művelő polgáraiból szimfonikus zenekar jöhetett létre, amely a várost Kassán és Eperjesen méltóan képviselhette. Cikkeiben, tanulmányaiban küzdött Miskolc kulturális szerepének erősítéséért. A kitört világháború a jól vezetett intézményt nem semmisítette meg, csak az intézmény elhelyezése okozott nem kis gondot. A növendékek száma a századelő kétszeresére, 229-re emelkedett, sőt 1918—1919-ben 450-re. Az eredetileg is szűkös épületet a háború alatt katonai kórházi célra vették igénybe. Az igazgató és tanártársai lankadatlan buzgalommal végezték pedagógiai és művészi munkájukat. Az 1901-ben életbe léptetett szervezeti szabályzat értelmében zenedei felügyelő bizottság segítette munkájukat. A felügyelő bizottság ez időbeni tagjai: Nagy Ferenc polgármester, a bizottság elnöke, Balogh Bertalan MÁV felügyelő, a Közművelődési Egyesület közművelődési osztályának elnöke, Beregszászy Károly igazgató tanító, karnagy, Demeter Ernő, Gálffy Ignác, felsőkereskedelmi iskolai igazgató a múzeumi osztály elnöke, dr. Gencsy Samu ügyvéd, Hidvégi Benő kir. tanfelügyelő, dr. Markó László ügyvéd, Pazar István városi vízműigazgató, kitűnő muzsikus maga is, Zábráczy György.

Szent-Gály Gyula igazgatónak 1916-ban jelent meg egy hosszabb zenei tanulmánya: Zenei törekvéseink és a háború címen, amely egyúttal betekintést enged a miskolci liberális polgárság gondolkodásába. A tanulmány a Közművelődési Egyesület kiadványában látott napvilágot.²

2. HOM HA 53. 3188. 1. Szóval — tollal a hazáért. Tanulmánykötet. Kiadja a Miskolci Közművelődési Egyesület. Klein és Ludvig könyvnyomdája, Miskolc, 1916. Szent-Gály Gyula: Zenei törekvéseink és a háború. 112—130.

E tanulmányban — a címtől némileg eltérően — a zenetanárképzés eredményeit és gondjait fejtegeti. „Művészképzésünk magas színvonalát mutatja, hogy nagy számú külföldön élő magyar zenész elismerést és tiszteletet szerez a magyarságnak. A zenetanárképzés terén is elsőrangút produkálunk.” Hogy van az mégis — kérdi —, hogy mindezek mellett zenekultúránk fejlődése oly lassú tempóban halad előre. Szerinte a bajok oka, hogy „félrendszabályok” intézkednek az énektanításról. A középiskolában a rendszeres énektanítás megszakad. A középiskolai énektanítás elhanyagolása az oka annak, hogy nem nevelhetünk képzett karénekeseket. „Eltekintve attól a kártól, mely e mulasztás következtében magára az egyénre hárul, még nagyobb az a kár, amelyet zenekultúránk szenved.” Ez az oka annak — folytatja —, hogy a magyar „dalosügy”, amelyet lelkes magyar zenészek: Erkel, Ábrányi, Zimay megalapítottak és felvirágoztattak —, bizonyos tekintetben hanyatlóban van. „A középosztály” mindig jobban és jobban visszahúzódik a zene művelésétől. Nagy kára ez az egyéneknek, de nagy kára nemzeti ügyünknek is.” Ezután sorba veszi a zenei élet gondjait, a zenekarok hiányáról, azok szükségességéről szól, és kifejti véleményét a cigányzenéről is. Szent-Gály Gyula vélekedése a cigányzenéről egybeesik Bartók Béla 1931-ben megjelent tanulmányában foglaltakkal.³ Szent-Gály Gyula tanulmánya többi részében javaslatokat tesz a zenetanárképzés teljessé tételére alsó- közép- és felsőfokon. Évtizedek igazolták az akkori elgondolás szükséges és helyes voltát.

Ebben megegyezett véleménye a miskolci zeneiskola híressé vált tanárának, Hollósy Kornélnak e témában írt cikkével. Hollósy Kornél még Szent-Gály igazgatása alatt került Miskolcra és a zeneiskolában zeneelméletet, zeneszerzést, később orgonát tanított. Hollósy a háború zenei romlásáról ezeket írta: „A háborús műdal is elsősorban, mint jövedelmező üzletág virágzott. Mi sem volt könnyebb, mint az itthon maradt édesanyák és lánytestvérek szívét elérzékenyíteni azokkal az egyszerű szerzői dalokkal, amelyekben háborús cselekményű szövegéhez a zenének, mint kifejező eszköznek és művészetnek igazán nagyon kevés, vagy semmi köze nem volt. Az a háborús szerzői dal, amelyet a cigány játszott az itthonmaradóknak, a sírva vigadóknak, zenei szempontból éppen olyan alacsonyrendű alkotás, mint akármelyik utcai kuplé.”⁴

Miskolc haladó polgárainak a háborúról vallott nézeteit, már a háború végén, jól tükrözik egy miskolci hetilapban megjelent sorok: „A háború, mint valami gúnyos tükör, groteszkké torzította a politikai gondolkodás fogyatékoságait. A sajtó teljesen a háborúcsinálók befolyása alá került. Az emberek össze-vissza féltek, lelkesedtek, szidták az angol imperializmust, dicsőítették az imperialista Németországot, hadakoztak Ausztria ellen. Mindig a pillanatnyi helyzethez szabták nézeteiket és meggyőződésüket. A haditérképeken, mint zászlócskák, a meggyőzések változásait jelképezték. — Le kell szögezni, hogy

3. *Bartók Béla*: Válogatott zenei írásai. Magyar Kórus kiadása. Budapest, 1948. 78.

4. *Színpad és kultúra*. Művészeti, zenei, színházi, társadalmi és sport hetilap, Miskolc, 1919. II. évf. 5. sz. II. 8—15-ig.

az egyetlen csoport Magyarországon, amelynél a háború nem jelentett szellemi csődöt, — a szocialisták csoportja volt!⁵

Szent-Gály Gyula igazgató alaposan képzett, zenész, alkotóművész jó vezető és jó kolléga volt. Meleg emberségéről rajzolt néhány sorral kedves portrét, a mindig szellemes Rákos Arnold. „Szent-Gály Gyula nemcsak kitűnő igazgató, érdemekben gazdag művész, de példás családapa is, és főleg kitűnő zamatú magyar ember. Én, a mi igazgatónkban az ember és a művész harmóniát látom egy virágos szép verőfényes vasárnap délután, mikor az embernek olyan hangulatai szoktak lenni: „mégis jó- ez a kutya élet.” Ugyanebben a cikkében ezt írja Miskolcra: „Isten tudja, hogy történt, de mégis megtörtént, hogy ebben az igazán nem művészi külsejű városba belecsoport az a sok borzas fejű muzsikus. Tele van a város velük, beszélnek róluk, szóval majdnem kifizető Miskolcra muzsikusnak jönni.”⁶ A miskolci zenei élet nagy veszteségére Szent-Gály Gyulát élete teljében támadta meg az a gyilkos kór, amely végzett vele 1919-ben. Hosszas betegség után 1919 szeptember 24-én elhunyt.

A város saját halottjának tekintette és jegyzőkönyvileg így emlékezett meg róla: „Szent-Gály Gyula zeneiskola igazgató a város szolgálatában 10 évet töltött el, s a zeneművészet terén kiváló tevékenységet fejtett ki, nemcsak, mint elsőrangú szaktekintély, hanem, mint zeneköltő, kinek neve tevékenységénél fogva országosan ismert, s kinek számos örökbecsű zeneműve él a zeneköltészet kebelében. A miskolci zeneiskolát tudása és tevékenysége, valamint lankadatlan szorgalma által az ország egyik elsőrendű intézetévé emelte, s ezáltal a zenei ismeret megszerzésére a város és vidéke lakosainak oly alkalmat nyitott, amelyet feltalálni más vidéki városokban alig lehet. A városi zeneiskolának országosan jó hírnevet szerzett, s annak adminisztrációját kiváló szakértelemmel intézte. Buzgó működése közben támadta meg a pusztító betegség, melyből nem volt számára felgyógyulás, s férfi kora teljében ragadta el körünkből a halál. Elhunytával a várost, valamint a zeneirodalmat, az általa naggyá tett, s annyira szeretett zeneiskolát, alig pótolható veszteség érte. Hogy városunk közönsége háláját a jeles férfiúnak méltóképpen kifejezze, s hervadhatatlan érdemeit kellőképpen méltassa, — elhatározzuk, hogy őt városunk halottjának tekintjük, s megérdemelt díszes temetésének költségeit egészben a város háztartása viselje.”⁷

A sors szeszélye, hogy Lányi Ernőről, — aki 1901—1907-ig vezette a zeneiskolát, a város utcát nevezett el, halála 10 éves évfordulója alkalmából márványtáblát helyeztek a Zenepalotában, — ahogyan az új zeneiskolai épületet nevezték — 1933-ban. Szent-Gály Gyula emlékét, noha 10 évig igazán eredményesen szolgálta Miskolc kulturális fejlődését, semmi sem őrzi már, csak a Zenei Lexikon néhány sora: Szent-Gály Gyula zeneszerző született 1863. január 17-én, meghalt 1919. szeptember 24. 1894— a kecskeméti, 1909—1919-ig a miskolci városi zeneiskola igazgatója volt. Művei: Az egri lány színmű ének és zeneszámai (Prónai Antal szövegére) Magyar Színház 1906, (a Helyre asszony) Kada Elek

5. A Színpad — Színházi, művészeti, zenei, társadalmi és közgazdasági hetilap. Miskolc, 1919. I. 9—I. 17-ig.

6. Uo.

7. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 67 (kgy 4902 Ki) 1920.

színműve (betét számai) (Király Színház 1907), továbbá Tantum ergo vegyeskar, orgona és vonózenekarra, (Ave Maria) mezzoszoprán szóló, vegyeskar, orgona és vegyeszenekarra, a-moll Mise, Négy dal, Reviczky és Tóth (Károly verseire), 1891, Két emléklap zongorára, Mazurka, zongorára, (1895), Bölcsődal hegedűre és zongorára. Írásai: Zeneelmélet, továbbá számos népszerűsítő cikk a kecskeméti és miskolci zeneiskolák értesítőiben. Erődi Ernővel módszeres énektant adott ki.⁸ (Szent-Gály Gyula zeneszerzői megnyilatkozása a kórusirodalomban a magyar nótacsokros „népdal” feldolgozás volt. V. Gné).

Szent-Gály Gyula halálával a zeneiskolában nehéz helyzet alakult ki. Már betegsége alatt buzgó lépéseket tett a tanári testület egyik tagja, hogy az igazgató-helyetteséget elnyerje, és alapítvány létesítésével a figyelmet magára felhívja. Koller Ferenc „hűséges tanítványai” 20 éves tanári működése alkalmából 1000 korona Alapítványra tett felajánlást. A M. Kir. Vallás és Közoktatásügyi Miniszter 33 581/1918. számú leiratában válaszolt az „az alapítvány kezelése tárgyában.”⁹

A zeneiskola tanárai nem akarták igazgatóul elfogadni Szent-Gály Gyula halála után — nyíltan ezzel a tervvel és szándékkal fellépő Koller Ferencet. A miskolci kulturális életet is felkavarni látszott az a terv, hogy a zeneiskola új igazgatója Koller Ferenc legyen. Dr. László Imre, a miskolci zenei élet gyakorlati támogatója, maga is kiváló hangszerjátékos, — a Tanácsköztársaság idején a város kulturális népbiztosságának jogi tanácsadója — cikket tett közzé: „Egy kis objektivitás a Koller-zeneiskola ügyben” címmel.¹⁰

„A zeneiskola tanári karának egyöntetű állásfoglalása a Koller helyettes zeneiskolai igazgatóvá választása ellen olyan jelenség, mely az annyira megalapozott és nagy mértékben fejlődő zeneiskolánk jövőjét tekintve — megérdemel egy kis tárgyilagos szemlélődést.” — írja. Felteszi a kérdést: „Előnyös lesz e az, ha Koller Ferenc igazgató lesz, vagy sem?” (. . . .) S folytatja: „Megvan-e Kollerben az a széleslátókörű, általános nagy művészi és a zene minden ágára kiterjedő executio és főképpen teoretikus készség, amely egy ilyen intézet vezetéséhez megkívántatik? Azt hiszem Koller tanár maga sem veheti rossz néven, ha úgy vélekedünk, hogy ezt a mértéket ő nem üti meg. Már pedig ezt a mértéket követeli a közérdek, mely Miskolc fejlődéséhez fűződik és amely elől minden magánérdeknek és személyes ambíciónak háttérbe kell szorulnia.”

1920-ban, — s ez már új politikai idő jele — Koller Ferenc mégis a zeneiskola igazgatója lett. Igaz, — a kinevezés azért nem ment egészen simán, mert Pazár István és Balogh Bertalan, a zenedei felügyelő Bizottság tagjai — fellebbeztek Koller Ferenc igazgatóvá történő választása ellen. Am, a Törvényhatóság a fellebbezést elutasította és „Koller Ferenc h. igazgatónak, az intézet rendes tanárának, igazgatóvá történt megválasztását tudomásul veszi.” Az indoklásban ez áll: „A zenedei szakszabotóság f. évi június 20-án tartott ülésén Koller Ferenc helyettes zeneiskolai igazgatót, a zeneiskola rendes tanárává, az intézet igazgatójává választja meg. A megválasztás a bemutatott ülési jkv. tanúsága

8. Zenei Lexikon, Z K. Bp. 1965. III. kötet 445.

9. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 173 (kgy 8856 Ki) 1918.

10. A Színpad — Színházi, művészeti, zenei, társadalmi és közgazd. hetilap, Miskolc, 1919. II. évf. 2. sz. 1919. I. 18—25.

szerint — szabályszerűen történt, s miután a zeneiskolai szabályzat 20. § akként intézkedik, hogy az iskola igazgatója az intézet rendes tanáraiból választassék meg, részünkről a megválasztás ténye ellen kifogásunk annyival is kevésbé van, mert a fellebezők szintén s zenedei szakbizottság tagjai, kik észrevételeiket, kifogásaikat a választás időpontjában megtehették volna, miután az általuk felhozott kifogások bizonyára a választás időpontjában is fennállhattak részünkről.¹¹

Ismerkedjünk meg Koller Ferenc életútjával a miskolci zeneiskola igazgatói széke elnyeréséig. 1871-ben született Hódmezővásárhelyen. Zenei tanulmányait a szegedi városi zeneiskolában, majd a Nemzeti Zenedében végezte, — ahol Huber Károly, Hubay Jenő édesapja volt a tanára, a Zeneakadémián pedig Hubay Jenő. Egy ideig a budapesti Operaház hegedűse, majd innen Bécsbe került Strausz Oszkár szimfonikus tánczenekarába. A zenekar németországi útja befejeztével a budapesti Népszínház hangversenymestereként muzsikált. Később hegedűtanárként a kecskeméti zeneiskolában működött és ugyanitt a Függetlenség című napilag szerkesztője is volt. Kecskemétről 12 évi tanárkodás után átkerült Szabadkára, ahol 4 évig tanított és az iskola h. igazgatói tisztét is betöltötte, a Szabadkai Filharmonikus Társaság hangversenymestere és h. karnagya is volt. Mint szólista 1902 nyarán Fekete Oszkár zongoraművész és Kaczér Margit operaénekesnő társaságában 12 magyarországi fürdőhelyen rendezett önálló hangversenyt, Szegeden, Aradon, Temesvárott, Kassán, stb.¹²

Ha az új igazgató zenei képességek tekintetében nem is állta a versenyt kitűnő tanáraival — szervező készségben, a lehetőségek felmérésében és a kitűzött cél elérésében — senki nem mérkőzhetett vele. Éppen ennek volt köszönhető, hogy igazgatósága első két évében a növendékek száma nagy ugrást mutatott. 1920/21: 600, 1921/22-ben 650 fő ért el. Később, az általános, országos gazdasági nehézségek miatt számuk a felére csökkent, de ezt megtartották.

Koller Ferenc céltudatos törekvéseinek köszönhető, hogy képes volt egy új — akkor az ország legszebb — zeneiskolája építését kieszközölni a városnál, tervének megnyerni a városi vezetést. Igaz, az iskola elhelyezése az 1920-as évek elején tűrhetetlen volt. Városszerte kölcsöntantermekben folyt a tanítás. Mindez a művészeti és pedagógiai munkát elviselhetetlen nehézségűvé tette, nem volt hely a zenei művészi munka eredményeinek bemutatására, hangversenyek tartására. Mindez igaz, de Koller Ferenc nélkül ezek az állapotok még sokáig konzerválódhattak volna. Elgondolkodtató, hogy ez a város, amely nem jeleskedett a művelődés ügyeinek kiemelt támogatásában, hogyan szánta rá magát erre a nagyszabású és drága tervre. Ma már korszerűtlen szűk, hisz oly sok zenei intézmény nyert benne elhelyezést, de mi lett volna a zenei élettel, ha nem épül fel a „Zenepalota;”

A tanári testület tagjai voltak Koller Ferenc igazgatása alatt: Eckert Laura (zongora), Furmann Margit (zongora), Gödryné Isaák Júlia (zongora), Halmay Irma (zongora), Gyöngyösi Ilona (zongora), Haydu István (gordonka), Hollósy Kornél (orgona, zeneszerzés, összhangzattan, karének), dr. Katona Lászlóné, Zofahl Júlia (ének), Keresztes István (zongora), Körmendy Vilma (zongora),

11. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 203 Kgy ad 19333 ki/1920.

12. Zenei Lexikon Győző Andor kiadása Bp. 1935. I. 28.

3. kép. Haydú István csellóművész,
zeneiskolai tanár

4. kép. Rákos Arnold hegedűművész,
zeneiskolai tanár

D. Kuthy Adél (zongora), Rákosné Palkó Kornélia (zongora), Rákos Arnold (hegedű), Sassy Nagy Kató (ének), Stösszel Irma (hegedű), Thurzó Nagy Lászlóné, előzőleg Miskolci Simon Jánosné (zongora), Thuróczy Ilona (zongora). Óraadó tanárok: Baán Rezső (hegedű), Balogh Gizella (zongora), Gránát József (hegedű), Finta Elemér (hegedű), Neményiné Kauffmann Olga (zongora), Óváry Ilona (zongora), Senger Gusztáv (gordonka), Serédi Ilona (zongora), Wohánerné Hoffmann Olga (zongora).¹³

A testület nagy száma is indokolta az új épület megépítését. Nem mindegyikük munkásságára térhetünk ki, csak azokéra, akiknek pedagógiai tevékenységén túl, művészi munkássága is kiemelkedő volt nemcsak a város, hanem az országos zeneélet szempontjából is. Tevékenységüket külön fejezetben tárgyaljuk.

Koller Ferenc igazgatása alatt a zeneiskola adminisztratívum jól vezetett, jó hírét megtartó intézmény volt, a kitűnő tanárok munkássága eredményeként.

13. Emlékkönyv. A miskolci városi Hubay Jenő zeneiskola 25. éves fennállása és új palotájának felavatása ünnepére. Szerk: Koller Ferenc igazgató. Klein Ludvig és Szelényi Nyomda RT Miskolc, 1927. 19.

5. kép. Hollósy Kornél orgonaművész, zeneszerző, zeneiskolai tanár

6. kép. Thurzó Nagy Lászlóné (előzően Miskolczi Simon Jánosné) zongoraművész, zeneiskolai tanár

Az igazgató érdeme volt, az intézet keretén belül szervezett „zenekari osztály”, amely a város zenei életének jó segítője volt. Hasonlóképpen nagy előrelépést jelentettek az 1918-as miniszteri rendelkezés értelmében megszervezett akadémiai osztályok. Ezek létrehozásával az intézmény és a város egyaránt nagy zenei lehetőségekhez jutott.

Közeledett az iskola 25 éves fennállásának jubileuma. A jubileum is hozzájárult a tarthatatlan körülmények megszüntetéséhez. Dr. Hodobay Sándor polgármestersége alatt merült fel az új épület megépítésének gondolata. S most mutatkozott meg Koller szervezői készsége, hogy a tervből valóság szülessék. A Zenedei Felügyelő Bizottság: Baruch Gyula gyógyszerész, Becht József tanár, Hercz Jenő gépgyáros, Dombó László gimnáziumi igazgató, Koós Soma ügyvéd, Lichtenstein László takarékpénztári elnök igazgató, Nehéz János tanfelügyelő, Pazár István Vízmű igazgató, Vidats János MÁV felügyelő, Ferenczy Károly könyvkereskedő és könyvkiadó, Gálffy Ignác kereskedelmi iskolai igazgató — egyöntetűen támogatták az építkezés szükségességét.

Az együttes támogatás, a polgármesteri segítség, az igazgató szívós munkája nyomán 1925-ben a Városi Mérnöki Hivatal már azt jelenthette a közgyűlésnek: „A zeneiskola és női kereskedelmi iskola építési munkája a telken levő épületek lebontásával és a földmunkákkal kezdetét vette.”¹⁴

Mai szemmel irigylésre méltó gyorsasággal, haladtak a munkálatok. Két évvel később már ezt olvashatjuk: „Tanácsunk előterjesztése elfogadásával elhatározzuk, hogy a város áldozatkészségéből emelt zene-iskola új palotája ünnepélyes keretek közt avattassék fel- és ezzel együtt tartsuk meg az iskola fennállásának 25 éves jubileumát is. Az ünnepélyes felavatás napját f. évi december 17-ben állapítjuk meg. Elhatározzuk továbbá, hogy a Miskolc városi Zeneiskola elnevezést megváltoztatjuk és zeneiskolánkat a felavatási, illetve a jubileumi ünnepség alkalmából Miskolc Városi Hubay Jenő zeneiskola néven nevezzük el.”¹⁵

A zeneiskola új épületének megépítésével kapcsolatban nagyon röviden érintettük a város ezúttal szokatlan nagy áldozatkészségét. Hadd erősítsük meg ezt a gondolatot még néhány statisztikai adattal: A kultúrára fordított juttatásokkal Miskolc soha nem büszkélkedhetett. Külön tanulmány tárgya lehetne ezek okának kikutatása. A tények: még az első világháború előtt 1910-ben, amikor a kulturális kiadások országosan 10,1%-ot tettek ki — Miskolcon csak 7,6%-ot értek el. A hasonló nagyságú városok között az utolsó volt. Ebben az időben Nagyváradon 12%-ot, Debrecenben 9,3%-ot, Pécsen 16,4%-ot, Szabadkán 16,2%-ot, Zomboron 16,6%-ot, Komáromban 18,2%-ot, Aradon 17,5%-ot, Budapesten 19,2%-ot fordítottak a kulturális kiadásokra. 1928-ra a miskolci kulturális költségvetési kiadások 11,8%-ra emelkedtek, de így sem foglaltak el előkelő helyet.¹⁶ 1933-ban ismét visszasüllyedtek 9,8%-ra.¹⁷

S most ez a város 1927-ben csaknem egy millió pengőt, pontosan 941 380 pengőt volt hajlandó egy zenei intézmény építésére fordítani. A szép tett értékét az sem csökkenti, hogy ugyanebbe az épületbe zsúfolták be a városi női felsőkereskedelmi lányiskolát, a földszinten üzleteket, amelyek ma tantermek, sőt ugyanitt kapott helyet a zálogház is. Az intézmény szép volt, akkor az ország legszebb, s legjobban felszerelt zeneiskolája. Egyetlen, amelyik jó teljesítményű orgonával is rendelkezett.

A zeneiskola igazgatója el tudta érni a városi vezetéssel, hogy egy szép és alkalmas orgonát is kapjon az intézet. A Városi Közgyűlés okiratai erről is tanúskodnak: „Tanácsunk jóváhagyásával elhatározott, hogy a Luther téren épülő zeneiskola hangverseny termében egy orgonát szerelünk fel. Az orgona vételére 450 millió korona.” „Fedezetül úgy kívánunk gondoskodni, hogy annak 1927 évi költségelőirányzat leendő felvételét rendeljük el. Az orgona beállítására azért is van szükség, hogy egy új orgonatanács is kreálható lesz, az eddigi harmónium tanács helyett. Az orgona megépítésére Angster József és Fia pécsi orgona gyártól kértünk ajánlatot, s az ajánlatot, s az ajánlat szerint az orgona 295 800 koronába, villany fúvjtatóval 350 millió koronába kerül.” Következett a szokásos záradék: „Ezen határozatot 15 napra közszemlére tesszük ki, amely ellen fellebbezést lehet benyújtani a Belügyminiszterhez.”¹⁸

14. Miskolc Thj. város Hivatalos Értesítője 1925 július—szeptember.

15. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 233/kgy 1927 43035/Ki/1927.

16. *Zsedényi Béla*: Miskolc szellemi élete, Miskolc, 1927. 161.

17. Statisztikai Közlemények Bp., 1934.

18. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 167 Kgy/1926/23510 Ki.

A másik kérdés: az iskola elnevezése. S ez nemcsak névadást jelentett, hanem politikai elkötelezettséget is a város és az igazgató részéről, akinek ebben már nemcsak a céltudatossága rejlett, hanem a hivatalos politika elfogadása, sőt elnevezéséről szóló közgyűlési határozat ezt íme így okolta meg: „Abban az elhatározásunkban, hogy zeneiskolánk új palotája szalattai dr. Hubay Jenő, m. kir. udvari tanácsos, felsőházi tag hegedűművész, az Országos M. Kir. Zene-művészeti Főiskola főigazgatójáról neveztessek el, tiszteletünket és elismerésünket óhajtjuk leróni a magyar zenevilág legnagyobb mesterével szemben, aki dicsőséges művészi pályafutásán nemcsak szeretett hazánk földjén aratott megszámolhatatlan babérokat, de, mint hegedűművész és zeneköltő világhírt vívott ki magának, aki mestereket nevelt, akinek nevéhez fűződik a magyar zeneművészeti kultúra lendületes haladása, s aki nagy szívének nemes hajlandóságával, városunk iránt érzett szeretetének sokszor adta ékes tanújelét. Hitünk és meggyőződésünk, hogy homokzatán Hubay Jenő nevét viselő zeneiskolánk a Mester és Patrónus szellemében fogja szolgálni zenei kultúránk fejlődését, emelkedését.”¹⁹ Mindezt akkor vetették papírra, amikor Magyarországon már Bartók, Kodály, Dohnányi és mások szintén „megbecsülést vívtak ki maguknak”, ha itthon talán nem is, de széles Európában.

Egy-egy művész munkásságának értékelése különböző korban eltérhet egymástól. Így van ez Hubay Jenő esetében is. A második világháború között — tehát az általunk tárgyalt időszakban — nemcsak, mint utolérhetetlen hegedűst és igen kiváló pedagógust tartották számon, hanem zeneszerzői zsenialitását is Bartók és Kodály fölé emelték. Mindegyik értékelés egyetért abban, hogy világraszóló hegedűs volt. Kodály Zoltán ezt írta róla: „Hubay iskolája egész fészekalja virtuózt engedett ki az idén szárnyára. Főleg zenekari koncerteken mutatkoztak be. Közülük kétségtelenül Székely Zoltán a legtehetségesebb. Ebben az évben Amerikában Vecsey, Talmányi, és Rubinstein Erna képviseli a magyar iskolát.” (1922) De ugyanebben a „Budapesti Levelében” azt is írja Kodály: „Magyarország ezenfelül zongorajátékban is megállja a helyét, ezt Dohnányi bizonyította be. Az új nemzedék őt tekinti eszményképének. Nemcsak tanárként fejt ki nevelő hatást, hanem ugyanígy hat a hangversenydobogóról is.”²⁰ A Zenei Lexikon 1935-ös kiadása még hosszan méltatja zsenijét. Az 1965-ös kiadásban már a többi között ez áll: A Hubay-iskola fogalommal vált a világban. Kitűnő hegedűstanítványai nemzetközi viszonylatban is számottevők. Szimfóniai, operái, óriási munkakedvén kívül nagy művészi akarását is bizonyítják, amely nem áll arányban zeneszerzői elhivatottságával.²¹

Szabolcsy Bence értékelése: „Hubay Jenő a világhírű magyar hegedűpedagógia és kamarazenélés megalapozója. Műveiben a 19. sz. francia és német hangszeres kultúra, főleg Massenet és Vieuxtemps neveltje.”²²

A Hubayról szóló értékelések közül a legélesebb hangú Molnár Antalé, a Zeneművészeti Főiskola tudós professzoráé: „Hubay ügyesen felhasználta vagyoni helyzetét, szoros összeköttetésre lépett a feudális társadalom vezető réte-

19. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 233 Kgy 43035/Ki/1927.

20. Kodály Z.: Visszatekintés ZK. Bp. 1964. II. kötet 361.

21. Zenei Lexikon Z. Bp. 1965 II. kötet 225—26.

22. Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve. Zp. Bp. 1955. 53.

gével. Neje grófi család sarja és egy latifundium örököse. Életmódja a dúsgazdag, szorgos főúréra emlékeztetett. A feudális körök így fogadták be maguk közé. Ha tehát komolyan vesszük az ország politikai rendjét, első helyet kellett szorítani a mesternek. Ezzel váltak szerzeményei a zászlósurak, főpapság, a nagybirtokosok és a bankokrácia vitán felüli kedvencévé. Károlyiék előtt és Horthy óta, egészen 1945-ig, minden kormány egybehangoltnak tekintette Hubay életművét a nemzetvédelmi szervezettel és aszerint jutalmazta a művészt. Vagyis művei fölülte álltak a bíráltnak. Leghíresebb hegedűművek a Csárda-jelenetek voltak, amelyek még több cigányos kencét mázoltak a nótavázra, mint a Liszt Rapszódiaik.²³

Az elnevezés tehát, nemcsak zenei, hanem politikai tett is volt Koller Ferenc, illetve Miskolc város vezetése részéről. Az elnevezéstől a tanári testület nem függetleníthette teljesen magát, ezért tagadhatatlan, hogy a Hubay kultusz Miskolcon jobban érvényesült, mint másutt. De a művészet iránti elkötelezettségük és tudásuk megóvta őket az egyoldalúság veszélyétől. 1921. június 4—5-én nagy kultúrünnepélyt rendezett a város vezetése a Színházban, amelyből különösen a június 5-i események figyelemre méltóak. Reggel 6 óra 30 perckor megérkezett a városba József főherceg és fia József Ferenc főherceg, Pekár Gyula író, kultusz államtitkár, Császár Elemér egyetemi tanár az MTA tagja, Hubay Jenő, Jászay Mari nagyasszony, Sajó Sándor író, Zsolt Nándor zeneszerző. Ő Kir. Fenségek 9 órakor misét hallgattak a Mindszenti templomban, 10 órakor megtekintették a múzeumi kiállításokat, fél 11 órakor az Avasi templomot. Azután díszesen felvonultak az Avasra és emlékfát ültettek. Gvadányi József tábornok és író emlékére: Császár Elemér, Lévy József emlékére: Sajó Sándor, Reményi Ede emlékére Hubay Jenő, Tárkányi Bélára Turi Béla képviselő, Tóth Ede költőre Zsolt Nándor, Vadnay Károly íróra Száva Gyula a Petőfi Társaság tagja, Latabár Endrére Jászay Mari, Herman Ottóéra Szentpály István polgármester és Géher János Üzletigazgatósági (MÁV) főnök, Dérynére: Pekár Gyula.²⁴ Íme tehát az új rend, amelyik a „hazafiatlan kommunisták” után a magyar múlt és hagyomány védőjeként lépett fel.

Elérkezett az iskola fennállásának 25 éves évfordulója, amely nemcsak a névadónak szóló tisztelet volt, hanem a város megbecsült intézményének a jubileuma is. A megemlékezésre méltó volt az elmúlt negyedszázad, hiszen az a tény, hogy addig közel 8000, pontosan 7512 növendéket oktatót a zene művészetére — már önmagában is megbecsülést érdemelt.²⁵

Az ünnepség megszervezésében az igazgató szervező készsége ismét teret kapott. A jubileumra Emlékkönyvet adtak ki, amelyben a kultuszkormányzat — bár rövid —, de mégis elismerő sorain kívül a város, a megye vezetői, az ország zenei intézményeinek köszöntései olvashatók. Az Emlékkönyv megörökíti a város már méltatott s valóban nagyszerű gesztusát a pénzügyi fedezet megteremtésére, kiderülnek belőle azok a nehézségek, amelyek az építkezésnél fennálltak, és elismerő sorok szólnak a 260 építő munkás becsületos munkájáról,

23. Molnár Antal: Magamról — másokról. Gondolat. Bp. 1974. 129.

24. Eredeti Műsor. Borsod megye és Miskolc Thj. város országos magyar kultúrünnepélye 1921. június 4—5.

25. Lásd 13 27—78.

hogy a Hunyadi utcai résznél 6 méter mély alapozást kellett végezni a Szinva meder miatt. Méltán emlékezik meg a kiadvány mindazokról, akik a tervezésben, építésben és sokféle belső munkában becsülettel részt vállaltak. Miskolc ma is impozáns épülete az ő munkájuk nyomán készült el.

1927. december 17-én tartották az avatási ünnepséget. A miskolci napilapok képes, hosszú cikkekben méltatták a valóban nem minden napi eseményt.

Az avatási ünnepség este 7 órakor kezdődött. A kultuszminisztérium képviselőjében Jeszenszky Sándor dr. művészeti előadó, Gulden Gyula és Lehel István miniszteri tanácsosok vettek részt. (Mai értékeléssel méltán tünhetik úgy, hogy a kultuskormányzat eléggé távortartotta magát, annak ellenére, hogy a névadó főrendiházi tag és a legmagasabb zenei képzést nyújtó intézmény főigazgatója volt. A vidéki törvényhatósági vezetők is csak csekély számban voltak jelen. A Zeneművészeti Főiskola tanárai nagy számban jelentek meg: Siklós Albert, Nagy Géza, Stefániai Imre, Zsolt Nándor, Gábor Ferenc, Harmath Arthúr. A Nemzeti Zenede részéről Szabados Béla elnök-igazgató, az Országos Magyar Zenészsövetség képviselőjében Gráber Lajos. Debrecen városát Csűrös Ferenc kultúr tanácsos képviselte. Szegedet: Tóth Gyula dr. továbbá König Péter zeneiskolai igazgató, Kecskemétet: Bodon Péter zeneiskolai igazgató, Győr városát: Petz Lajos felsőházi tag, és Hermann László zeneiskolai igazgató, Pécs városát: Kürschner Emánuel zeneiskolai igazgató, Baja városát: Vojnich Ferenc dr. polgármester. A Szépművészeti Múzeumot: Petrovics Elek főigazgató, Abaúj-Torna megye részéről: Szent-Imrey Pál alispán volt jelen. A délutáni gyorsvonattal érkezett Hubay feleségével, Czebríán Róza grófnővel és két fiával, ifj. Hubay Jenő földbirtokossal és Hubay Andor festőművésszel. Hubay Jenő kíséretében volt Sugár Viktor kormányfőtanácsos, a budai Koronázótemplom karnagya.²⁶

Az ünnepély műsora:

I.

1. Hymnus. Előadta az iskola női kara. Orgonán kísérte Hóllósy Kornél, vezényelt Koller Ferenc.
2. Dr. Hodobay Sándor polgármester üdvözlő beszéde.
3. Hubay: *a)* Románc, *b)* a Fonóban. Előadta: Gránát József az iskola óraadó tanára, zongorán kísérte: Jenney Sarolta II ak o.
4. Hubay—Végváry: Könnyek. Hubay—Szikra: Hó takarja a hegyeket. Énekelte: Tóth-Bartók Anna IV ak o növendék, zongorán kísérte Bihary Aranka III ak o növendék.
5. Dohnányi: Versenytanulmány (f-moll) Előadta: Puky Margit az iskola végbizonyítványos növendéke, tanárjelölt.

II.

6. Hubay: Versenymű (c-moll) Előadta: Helényi Gyula gordonka művész, a győri zeneiskola tanára. Zongorán kísérte Palkó Kornélia.
7. Liszt: Szent Ferenc legendája. Előadta: Thurzó Nagy Lászlóné.

III.

8. Liszt: Benedictus (A Koronázási miséből). Előadta: Hubay Jenő, orgonán kísérte: Sugár Viktor.
9. Hubay: Adagió, Csárdajelenet XI. Előadta: Hubay Jenő. Zongorán kísérte: Kósa György zongoraművész, ZF tanára.

10. Bach: Toccata és fuga d-moll, Boelman: Suit gotique, Bossi: Cansonetta. Előadta: Sugár Viktor az orgona tervezője.²⁷

Az ünnepségek elmúltával a szép, új épületben kitűnő körülmények között, bár a gazdasági válság miatt csökkentebb létszámmal folyhatott a tanítás. 1928-ban 15 vidéki város zeneiskolája között a miskolci volt a legnagyobb, tanár és növendék létszámban a legnépesebb. A vidéki városi és egyesületi zeneiskolában —, tehát a közösség és nem magán vállalkozók hasznára működő intézményekben 2780 növendék tanult 1930/31-ben. Ebből 300 Miskolcon. A 15 intézetben 65 rendes és 11 óraadó tanár. Ebből Miskolcon 9 rendes és 2 óraadó tanár.²⁸

Az intézmény életében nem kis szerepet betöltő „zenedei szakbizottság” összetételében 1930-ban változás következett be. Tagjai lettek: Becht József zenetanár, Domby László igazgató, Ferenczy Károly kereskedő, Hegedüs Géza, Hercz Jenő gépgyáros, Dr. Holics Pál ügyvéd, Dr. Kovács József ügyvéd, Dr. Pataky Sándor MÁV főtanácsos, Pazár István vízműigazgató, Dr. Venetiáner Jakab, Vucskits Jenő igazgató.²⁹

A bizottság összetétele Miskolc kulturális élete szempontjából nagyon számottevő volt. Becht József kitűnő muzsikus, Ferenczy Károly a város társadalmi és gazdasági életében nagy szerepet játszó egyéniség, Pazár István maga is kitűnő muzsikus, Venetiáner Jakab a munkásmozgalomban híressé vált Vándor Sándor édesapja, jónevű orvos, Vucskits Jenő a város legnagyobb fiúgimnáziumának, a híres „Fráter György” gimnáziumnak az igazgatója, jeles művészetpolitikus. 1935-ben a Szervezeti Szabályzat értelmében az előírt idő eltelével újra kellett választani a bizottságot. Tagjai lettek: Becht József, Békeffy Béla kereskedő, Ferenczy Károly kereskedő, Gálffy Ignác igazgató, Hercz Jenő, dr. Holics Pál, dr. Kovács József, Kellner Ödön újságíró, László Ervin kereskedő, Molitor Gusztáv a Tanítóképző igazgatója, dr. Pataky Sándor, Pazár István, dr. Venetiáner Jakab, Vucskits Jenő, Zsarnay János főjegyző.³⁰

1937-ben Koller Ferenc nyugalomba vonult. A Városi Törvényhatóság Közgyűlése „a legnagyobb dicséret és elismerés hangján emlékezett meg azon érdemes munkásságáról, amit a zeneiskola igazgatójaként az iskola élén hosszú évtizedeken keresztül kifejtett. „Kiváló munkásságának volt a következménye, hogy a városi zeneiskola a városunk büszkesége lett, olyan magasra emelkedett, hogy országos viszonylatban is a legelsőnek mondható” — szölt a határozat. „Az ő érdeme, hogy rá irányította a figyelmet a nemrég elhunyt, nemzetünk büszkesége, Hubay Jenőre, a nagy zeneköltő, pedagógus, világhírű hegedűművészre, akiről a Zeneiskola épülete nevét is nyerte. A zeneiskolát mindig Hubay Jenő szellemében vezette, felismerve azt a kultúrhivatást, amit az ő örökbecsű művészete a zenekultúra terén jelent. A thj. bizottság Koller Ferenc zeneiskolai igazgatónak nyugdíjazása alkalmából, fáradságot nem ismerő munkájáért, művészi teljesítményéért köszönetet szavaz, elhatározza, hogy érdemes

27. Reggeli Hírlap, miskolci napilap 1927. december 17.

28. Breuer János: 30 év magyar zenekultúrája Zk Bp. 1975. 24.

29. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 10 (Kgy) 1930.

30. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 13 (Kgy) 637.

munkásságát jkv-ben megörökíti.³¹ Helyét Rákos Arnold, az eddigi helyettes igazgató foglalta el. (Kinevezésével kapcsolatban nem található adat. V. Gné.)³²

1940-ben a „zenedei szakbizottság” számát — indokolás nélkül — 6 főre csökkentették. Tagjai: Ferenczy Károly, Molitor Gusztáv, dr. Molnár Gyula főorvos, dr. Nemes Bertalan közjegyző, dr. Putnoky Béla jogakadémiai tanár, és Weisz Ödön kereskedő.³³

A zeneiskola a II. világháborúig több mint 10 000 növendéket tanított és nevelt a zene szeretetére és szolgálatára. Ebből, mintegy 1100 tandíjmentességet élvezett. Sokan közülük nemcsak a város, hanem az ország életében is szerepet játszottak. Még a legkiválóbbak kiemelése is nehéz. Országos hírt szerzett Fasang Árpád és Venetiáner (Vándor) Sándor, nemzetközit Zöldy Sándor.^{34, 35}

A zeneiskola pedagógiai munkája évenként 10—12 hangversenyt jelentett a növendékekkel, ami az akadémiai osztályok megszervezése után — magas színvonalat követelt. A hangversenyek sorából különösen az évváró hangversenyek emelkedtek ki, amelyek az évi munka szép összegezését nyújtották. A zeneiskolának mindezen kívül a város zenei életét is segíteni kellett, különösen a zenekari életre vonatkozóan. Erről a megfelelő fejezet ad áttekintést. Ezúttal a zenepedagógiai munkát állítjuk előtérbe, illetve azokat a nagy zenei megmozdulásokat, amelyek az első jelentős zenekar, a Filharmóniai Társaság megalakulása előtt a város zenei életében különösen kiemelkedőek voltak. Kitérünk a kamarazenei élettel összefüggő növendékhangversenyekre is, hiszen csak így érthető a város — tulajdonképpen mindig élő — kamarazene hagyománya. A hangversenyek műsorából kitűnik a színvonal igényessége, és a modern magyar zene megismertetésére irányuló céltudatos törekvés.

Térjünk vissza a zeneiskola hangversenyéletének jelentősebb eseményeire: Az első világháború véres esztendeiből kiemelkedik az 1916 évi évváró hangverseny, amely Haydn: Teremtés oratóriumának első, bár csak részleges bemutatása volt. Szent-Gály Gyula már idézett tanulmányában kifejtette a háború ízlésromboló hatását. Talán éppen e hatást is igyekezett ellensúlyozni, amikor az iszonyatos esztendőkből erre a nagy zenei feladatra vállalkozott.

Egy oratórium előadásához — még akkor is, ha csak részletekről van szó — nagy zenei összefogás szükséges. A műfaj maga támasztja a nagy zenei, igényeket; Nagy előadói apparátust, énekkart, zenekart és szólistákat. Mindezek az akkori háborús években különös nehézséget jelentettek. Az oratórium előadásában résztvettek a zeneiskola növendékei, tanárai, zenét szerető felkészült műkedvelő városi polgárok a Miskolci Daláregylet, és a Diósgyőri- vagyári szimfonikus zenekar. A magánrészeket énekelték: Bodnár Ilona, Bráver Irma, Musill Ilona zeneiskolai növendékek, és Beregszászy Károly ig. tanító, a Daláregylet karnagya. Beregszászy már szinte tapasztalt oratóriuménekesnek számított, hiszen már 1904-ben még Lányi Ernő idejében a Mozart Requiem egyik szó-

31. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 1948. (Kgy) 1937.

32. A városi Levéltári iratanyagban nem található a kinevezés írásos nyoma.

33. B-A-Z m Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 4 (Kgy) 1940.

34. Zenei Lexikon Zk Váll. Bp. I. 604. Fasang Árpádról szóló fejezet: III. kötet 573. Vándor Sándorról szóló fejezet.

35. A magyar muzsika Hőskora és jelene történelmi képekben. dr. Pintér Jenőné kiadása Bp. 1940.143.

listája volt. A Haydn: Teremtés részletei a zeneiskola tanévzáró ünnepélyén hangzott el. Az első rész „szabályos” vizsga hangverseny előzmény volt.

Az egykorú méltatás szerint: „Hetek — hónapok fáradságának eredménye volt az előadás — és csak az a nagy művészi ambíció, amely Szent-Gály Gyulát lelkesítette, lehetett képes arra, hogy legyőzze mindazokat az akadályokat, amelyek a nagyszabású terv elé éppen az akkori időben gördültek. Már az is megkapó látvány volt, amikor a függöny felgördült és a színpadon stílszerű elrendezésben az iskola tanárai, növendékei és a zenekar voltak láthatóak. Középen állt Szent-Gály Gyula, aki az előadást vezényelte. Az oratórium minden egyes számát zúgó taps kísérte, amely ugyanúgy szólt a kitűnő igazgatónak, mint a derék, hivatott tanári karnak, mint az összes növendékeknek. A hatalmas zene-mű minden részlete érvényesült a művészi előadásban és zavartalan élvezetben volt részük.”³⁶

1920-ban a színházi és a diósgyőri vasgyári zenekar egyrészének közreműködésével ismét nagyszabású hangversenyt hallhattak az érdeklődő miskolciak évzáró hangversenyként. Vezényelt: Hollósy Kornél tanár. A színvonalas hangverseny műsorából kiemelésre érdemes Beethoven: Larghetto a D-dúr szimfóniából. (II. szimfónia). Ez a szimfónia sokkalta merészebb, kísérletezőbb, modernebb, mint az I. Az éppen előadott Larghetto leghosszabb, legszebben kidolgozott és legpoétikusabb Beethoven szimfónia tételek egyike. Elhangzott — a többi között — Mihalovits: A kolostorban, részlet a Toldi szerelme c. operából a női kar előadásában, és a Beethoven B-dúr zongora verseny II. tétele, amelyet Oláh Margit II. akadémiai osztályos növendék adott elő zenekari kísérettel. Tanára Halmay Irma.³⁷

1921-ben találjuk az első adatokat arra, hogy a zeneiskola tanárai a magyar zenei élet lüktetésében éltek. Egyébként a már idézett Michalovich-mű előadása is ezt mutatta, hiszen ő is korabeli szerző volt. 1921-ben először hangzott el Miskolcon Bartók-mű az Este a székelyeknél és az Allegro Barbaro.³⁸

1922-ben rendezett nagyzenekari hangversenyen mutatkozott be a zeneiskola kitűnő zongora tanára Miskolci Simon Jánosné (a későbbi Thurzó Nagy

36. HOM HA. 76. 1062. 1. 2.

37. Eredeti műsor. 1 lapos. A miskolci államilag segélyezett városi zeneiskola a színházi és Diósgyőr-vasgyári zenekar egy részének közreműködésével 1920. június hó 26-án este 8 órakor a Korona Szálló nagytermében tartja évzáró hangversenyét. Műsor: Beethoven: Larghetto a D-dúr szimfóniából. Előadja a zenekar. 2. Brahms: esz-moll Skerzo. Zongorán előadja: Kauffmann Olga IV. ak. o. növ. Tanára: Keresztes István. 3. Gade Niels: a. Kazonetta, b. Humoreszk, c. Novelett. Előadja a vonós zenekar. 4. Popper: e-moll versenymű I. tétel. Gordonkán előadja: Helyényi Gyula I. ak. o. növ. Tanára: Haydu István, zongorán kíséri: Halmay Irma tanárnő. 5. Grieg: a. Bölcső dal. Énekli: Lágler Olga I. előkészítő b. Solvelg dala. Énekli: Fehér Katalin I. előkészítő c. Tavasz. Énekli: Beck Rózsa II. gyak. o. növ. Tanáruk: dr. Katona Lászlóné. 6. Michalovich: A kolostorban (Részletek a Toldi szerelme c. operából.) Kern: A tavaszi nap. Énekli a női kar. Zongorán kíséri Palkó Kornélia tanárnő. 7. Hubay: Csárdajelenet. Hegedűn előadja: Finta Elemér I. ak. növ. Tanára: Koller Ferenc ig. h. Zongorán kíséri Eckert Laura tanárnő. 8. Beethoven B-dúr versenymű. II. rész. Zenekari kísérettel zongorán előadja: Oláh Margit II. ak. oszt. növ. Tanára: Halmay Irma. A zene és énekkar számait vezényli: Hollósy Kornél, tanár. Műsor ára 1 korona. László E. Miskolc.

38. Eredeti műsor. Miskolc városi zeneiskola. Vizsgálati növendék hangverseny VII. 1921. június 26. Vasárnap délután 5 órakor. Megyeháza. (...) 2. szám: Bartók: Este a székelyeknél; Allegro Barbaro, zongorán előadja Spiró László. Tanára: Keresztes István.

Lászlóné). A zenekar összetétele ismét nagy zenei összefogásra utal: a Zeneiskola, a 13. gyalogezred, és a Diósgyőri vasgyár zenekar közreműködésével elhangzott: Mozart: Jupiter szimfónia, Liszt: Esz-dúr zongora verseny, előadta Miskolci Simon Jánosné, Szent-Gály Gyula: Szerenád vegyes karra és Hollósy Kornél: Találkozás, női karra. Szoprán szóló: Hornyák Olga, alt szóló: Lágler Olga, zenekari kísérettel előadták a karénektanfolyam növendékei. Vezényelt Koller Ferenc és Hollósy Kornél.³⁹

Idézzünk egy kamarazene hangverseny műsort is 1929-ből: Beethoven: zongora 3-as. Előadják: Tóth Károly zongora, Sente Klára hegedű, Jaczkó Gyula gordonka. 2. Goldmark: zongora 5. Előadják: Bihari Aranka zongora, Reinitz Anna I. hegedű, Juza Ferenc II. hegedű, Mohilla Károly mélyhegedű, Littkey Endre gordonka. 4. Mendelssohn: Motetta op 39.4 szolamú női kar. Orgona kísérettel. Előadja az iskola női kara. Szoprán szóló: Szabó Ilona, mezzo: Hauke Olga, alt: Bogdán Vera. Tanár: Hollósy Kornél.⁴⁰

1931-ből: IX. növendék hangverseny: 7. szám: Debussy: Az elsüllyedt katedrális, b.) Bartók: Perpatvar. Zongorán előadja Zorkóczy Erzsébet II. ak. oszt. Tanára: Eckert Laura. 11. szám Liszt: Villa d, Este szökőkútjai, zongorán előadja: Herceg Klára II. ak. oszt. növ. Tanára: Thurzó Nagy Lászlóné.⁴¹ 1931. X. növ. hangverseny. Énekkari est. 5. szám: Kodály: Lengyel László, Tánc nóta, Túrót eszik a cigény. A tanfolyam vezető tanára: Hollósy Kornél.⁴²

1933. májusi hangverseny 3,b Kodály: Kis keringő. Előadta: Havasi Gizella II. közép oszt. Tamára: Eckert Laura.⁴³ 1937 december 15. Növ. hangverseny 4. szám: Bartók: Gyermekeknek sorozatból zongorán előadja: Fűrész János I. alsó osztály. Tanára: R. Palkó Kornélia.⁴⁴

39. Eredeti műsor. A városi zeneiskola zene és énekkari hangversenye május hó 11-én, csütörtökön este fél 8 órakor, a Korona szálló nagyertermében. Miskolci Simon Jánosné zongora művész, zeneiskolai tanár, a Miskolci Daláregylet, valamint az intézet, a m. kir. 13. sz. honvéd gyalogezred és Diósgyőri vasgyár egyesített nagy zenekarának közreműködésével. Műsor: Mozart W. A.: Jupiter Szimfónia (C-dúr) a. Allegro, vivace, b. Andante cantabile, c. Menuetto (Allegretto), d. Molto allegro. Előadja az egyesített nagy zenekar. 2. Bellini: Énekettős a „Norma” c. operából; Zenekar kísérettel előadják: Szombathyné Fehér Katalin és Hornyák Olga. Szünet. 3. Liszt F.: Első versenymű (Esz-dúr). Zenekarikísérettel zongorán előadja Miskolci Simon Jánosné. 4. a. Szent-Gály Gyula: Szerenád. Vegyeskar. b. Hollósy: Találkozás. Női kar. Szoprán szóló: Hornyák Olga. Alt szóló: Lágler Olga. Zenekar kísérettel előadják a karénektanfolyam növendékei. Az 1. 2. és 3. számot Koller Ferenc zeneiskolai igazgató, a 4-ket Hollósy Kornél tanár vezényli. A zenekar 56 tagból, az énekkar 80 tagból áll. Jegyek 100, 80, 60, és 20, tanuló jegyek 10 koronás árban Ferenczi B. könyvkereskedésben válthatók. Köztisztviselők és családtagjaik 30%-kal olcsóbban válthatják meg jegyeiket.

40. Eredeti műsor. Miskolc városi Hubay Jenő zeneiskola 1928/29 tanév, XXVIII év V. növendék hangversenye. Kamarazene. 1929. május 23-án, csütörtök délután 6 óra. A zenepalota dísztermében. A kamarazene-tanfolyam vezető tanára: Haydu István.

41. Eredeti műsor. Miskolc városi Hubay Jenő Zeneiskola 1930/31 tanév. XXX. évf. IX. növendékhangversenye. 1931. május 27-én szerdán délután 6 órakor a Zenepalota dísztermében.

42. Eredeti műsor. Miskolc városi Hubay Jenő zeneiskola 1930/31 tanév XXX. évf. X. növendék hangverseny. Énekkari est. 1931. június 9, kedden este 8 órakor a zenepalota dísztermében. Az énekkari tanfolyam vezető tanára: Hollósy Kornél.

43. Eredeti műsor. Miskolc városi Hubay Jenő Zeneiskola 1932/33 tanév. XXXII. évf. III. növendék hangverseny. 1933. május 17-én, szerdán délután 6 óra

44. Eredeti műsor. Miskolc városi Hubay Jenő Zeneiskola 1937/38. XXXVII. évf. I. növendékhangverseny magyar szerzők műveiből. 1937. december 15. szerdán délután 6 óra. Műsoron szerepelt még: Hollósy, Zsámboki, Bátor, Kacsóh, Falk egy-egy műve

Az itt bemutatott műsorok vagy műsorrészletek természetesen nem érzékeltethetik kellően a zeneiskola munkáját, de arra talán elegendőek, hogy ízelítőt adjanak 30 év munkájának nagyon széles skálájából. Arról a törekvéstről, amelyet a zeneiskola kifejtett az európai és modern magyar hangszeres és kórusmuzsika megismertetéséért. Különös figyelmet és elismerést érdemel a modern magyar kórus-zene ápolása, Bartók, Kodály műveinek megszólaltatása. E tekintetben a zeneiskola méltóan csatlakozott azokhoz a példákhoz, amelyeket a munkás énekkarok mutattak. Nagy Ferenc munkásokból álló karénekeiskolája már 1928-ban előadta Kodály: nagyszabású „Mulató gajd” című kórusát, hasonlóan a diósgyőri vasgyári vasas dalárda, Gránát József vezetésével 1930—31-ben már énekelte a modern magyar zeneszerzők: Bartók, Kodály, Demény, Vándor, Venetiáner alkotásait. A növendék hangversenyek között különösen kiemelkedtek a nagy zeneszerzők Beethoven, Schubert, Goldmark, Liszt évfordulók alkalmából rendezett ünnepélyek, amelyek az országos sajtóban is mindig visszhangot kaptak. A zeneiskola szerepe tanulmányunk egész időszaka alatt jelen lesz és teszi teljessé az intézményről alkotott képünket.

MISKOLCI ZENEMŰVÉSZEK

Már az eddigiekből is kitűnt, a város vezetői büszkék voltak zenei intézményükre. Így érzett a város lakossága is. A 25 éves fennállás alkalmából kiadott Emlékkönyv sok és szép elismerő sort tartalmaz. „A miskolci zeneiskola hazánk egyik legrégebb zenei intézete és egy negyed századon át sokszor igen mostoha körülmények között áldásos művészi munkát fejtett ki.” Szép méltatások olvashatók a „kitűnő tudású művészi tanári kar”, „érdemes tanári kar”, „elsőrangú tanári kar” munkájáról. Mindez lehet az alkalomnak szóló udvarias formula, lehetett a város elfogultsága saját intézménye iránt, igazi minőség, és magas művészi színvonal nélkül. De lehetett — és szerencsére valóság volt.

Természetesen „az érdemes tanári kar” nem minden tagja volt hangversenyező, külföldet járó, vagy nagyhírű alkotó művész. A nem hangversenyező tanárok is kitűnően, becsülettel tanítottak; hogy mégsem róluk szól ez a fejezet, annak az az oka, hogy a miskolci zeneiskola művészi munkájához hozzájárultak, de hírét mégsem ők vitték messzire.

E fejezet utal arra, hogy nemcsak a zeneiskola, hanem a város kiváló nem hivatásos, zenét művelő muzsikusaírói is szólunk. Ezt a kép teljesebbé tételéért tesszük, ők sem jártak külföldet „csak” a szűkebb haza, a város zenei jó hírét erősítették.

A művészek munkásságával helyenkint csak vázlatos formában foglalkozhatunk. Nem maradtak róluk életrajzi adatok. Csak munkájuk néhány szerény emléke — a műsorokból kideríthetően — maradt fenn.

Még 1909-ben, Szent-Gály Gyula igazgatóval egy időben került a zeneiskolához HALMAY IRMA (Helényi Béláné) zongoraművésznő és tanár. A Zeneakadémián Chován Kálmán tanítványa volt, utána Bécsben tökéletesítette zongoratudását Julius Epsteinnél. Epstein igen neves osztrák zongoraművész és pedagógus, aki különösen a régi mesterek műveinek kiadásával szerzett je-

lentős érdemeket. Résztvett Schubert munkáinak teljes kiadásában. A bécsi mesternél töltött idő Halmay Irma művészetét igen jótékonyan elmélyítette. Tagja volt a bécsi Tonkünstler-Vereinnek és e társaság keretében 1895—1896-ban Bécsben számos hangversenyt adott. Hazatérve 1897-ben a pesti Vigadóban, 1898—1899-ben erdélyi városokban hangversenyezett. 1903-ban Kecskemét városa hívta meg az ottani zeneiskolához és amikor Szent-Gály Gyula igazgató az intézmény éléről Miskolcra került, HALMAY IRMA is átjött zeneiskolánkhoz. A nagyszerű művészetpolitikus Szent-Gály tudta, mit nyer Miskolc a kitűnő zongoraművésznővel. Igaza is lett.

A Borsod—Miskolci Közművelődési Egyesület által rendezett zenei alkalmak gyakori szereplője. 1913 — élénken résztvett a város kamarazene életének fejlesztésében is; tagja volt a Haydu—Rákos—Halmay triónak. 1919-ben, amikor már nem tartozott a zeneiskola fiatalabbjai közé, még ilyen méltatások olvashatók róla: „Művészetét a Chopin h-moll szonáta intelligens és briliáns eljátszásával juttatta kifejezésre”. Más alkalommal: „Halmay Irma meglepően nagy felkészültséggel játszott Liszt és Brahms műveket. Technikai virotuozítással együtt tökéletes művészi eredményt ért el.” Mindezeket a méltatásokat Pazár István írta, a kitűnő muzsikussal, akinek a „zenedei szakbizottságban” játszott szerepét már megismertük, és aki nemcsak művészetpolitikus volt a városban, hanem maga is kitűnő orgonista, zongorista és gordonkajátékos is, — vízmű igazgatói tiszte mellett.

1913-ban nyert kinevezést a zeneiskolához *HAYDU ISTVÁN* gordonkaművész. (1888—1958.) Eredetileg jogásznak készült — apja kívánságára, de titokban a Nemzeti Zenedébe járt, Burger és Gobbi tanították. Egy vizsgahangversenyen tűnt fel Popper Dávidnak és ez döntő lett Haydu István egész életére. Popper Dávid a legünnepeltebb gordonkaművészek egyike, Európa szerte hangversenyező művész, ünnepelt virtuóz volt. Briliáns, könnyed, behízelt játékára nagy hatással volt tanítványaira. Haydu Istvánra is. A Poppertől nyert zenei tudást tovább gazdagította a másik európai hírnévű gordonkaművésznél, Becker Hugónál Berlinben. Beckert játékának nemes tónusa, fölényes technikai készsége és stíluskultúrája a legnagyobb gordonkaművészek közé emelte. Ilyen mesterek mellett — Haydu meglevő adottságaival — nem csoda, hogy a zeneiskola egyik legnagyobb erőssége lett. Hollósy Kornéllal együtt, ők vitték legmesszebbre Miskolc zenei hírét.⁴⁵ Kitűnő tanár, nagyszerű pedagógus, jó hírű művész, puritán, jellemes ember volt. Ha a miskolci zenei élet azt kívánta szólni, vagy zenekarkíséretes hangversenyt adott, ha kellett leült névtelenül a zenekari pult mellé, oszlopa volt a miskolci kamarazene életnek. De megállta helyét a főváros és a külföld igényes közönsége előtt is. A méltatások mindig kiemelték áradó, zengő, éneklő csellójátékát. Miskolcra kerülése után nem sokkal a háború poklába került, ahonnan, csak 1918-ban, a háború végén tért vissza, de nagyszerű tehetsége folytán 1920-ban már a fővárosban hangversenyezett.

1920-as budapesti vendégszereplés alkalmával már így írtak róla a fővárosi lapok: „Haydu István néhai Popper Dávid tanítványa. A nagy mester iskolája

45. Emlékkönyv a Miskolc városi Hubay Jenő Zeneiskola 25. éves fennállása és új palotájának felavatása ünnepére. Miskolc, 1927. 48.

meg is látszik játékán. Vonókezelése biztos és könnyed, tónusa széles és meleg, technikája bevégzett készségű, előadása gondos és elmélyedő.⁴⁶

A következő esztendőben ismét adott Budapesten hangversenyt. A kritika ezúttal is kedvező volt és elismerő. „Haydu István a gordonka művész, aki annak idején Popper mesternél tanult, már a múlt szezonban jelentős sikerről számolt be, szombati hangversenyén ismét nagy tetszést keltett meleg tónusával, kidolgozott előadásmódjával.”⁴⁷

1923-ban Berlinben hangversenyezett. A kritikák egyöntetűen kiemelték: „Haydu István személyében a csellónak nagytehetségű, éneklő művészetét ismerjük meg.”⁴⁸

1925-i bécsi útja újabb sikereket hozott. „Haydu István ennek a hamisíthatatlan magyar hangzású névnek viselője csellóművész, aki temperamentummal és bensőséggel uralkodik hangszerén. A Miskolcra származó művésznek van a játékába, — s ez éppen nem válik kárára a művésznek, — valami cigányos vonás. E mellett Haydunak ritkaság a vonóvezetése, nemes, terjedelmes a hangja, nem mindennapi a technikája.” A másik idézett lap szerint: „Haydu játékát egyformán tünteti ki briliáns technikája és a legtemperamentumosabb fajta érzés, amely a hallgatóságot mindvégig igézetében tartja.”⁴⁹

1926-ban a Budapesti Filharmónia Társasággal Dohnányi gordonkaversenyét játszotta. A vendégkarmester Klemens Krauss volt, előzőleg a bécsi Staats-Oper, akkor a frankfurti Opera intendása. „A gordonkaversenyt Haydu István gordonkaművész, a miskolci zeneiskola tanára játszotta szépen, kitűnő technikával, és meleg, férfias tónussal. Bizony, nincs még 2 ember sem ebben az országban, aki nagyobb mestere volna csellójának.”⁵⁰

1928-ban Milánóban és Rómában hallhatták. „A konzervatóriumban mutatkozott be Haydu István magyar gordonkaművész. Művészete lebilincselte a közönséget, mivel előadása gondos, és értékes technikájú, biztos intonációjú, simán folyó, kantilénáiban is tüneményesen virtuóz. A közönség tapsaira 2 ráadást adott.”⁵¹ De hasonló szép volt a római méltatás is. „A magyar (miskolci) Haydu István csellóművész, — aki tegnap a Filharmóniában játszott —, hatalmas művészi temperamentuma van. Erről tett tanúbizonyosságot különösen Pergolesi: cselló—zongora szonátájával és egy Dohnányi koncert nagy képzelőerővel és lendülettel való előadásával.”⁵² De nemcsak az európai nagyvárosok gyönyörködtek Haydu művészetében. 1930-ban a diósgyőri vasgyári szimfonikus munkás zenekarral hangversenyezett a vasgyári munkás Étteremben. Előadta: Bocherini és Saint-Saëns gordonkaversenyét. Egy alkalommal 2 versenymű előadására csak a nagy művészek képesek. Senger Gusztáv a zenekar

46. Budapesti Hírlap 1920. december 14.

47. Budapesti Hírlap 1921. október 16.

48. Deutsche Zeitung 16 Márc. 1923. Berlin Allgemeine Musikzeitung Berliner Lokalanzeiger

49. Der Tag Wien Jänner 16 1925., Illustrierter Wiener Extrablatt Jänner 18 1925.

50. Új Nemzedék 1926. november 23. Ugyanerről a hangversenyéről a nagy budapesti lapokban: Magyar Hírlap: Haydu István a miskolci zeneiskola tanára régi ismerőse a budapesti közönségnek és magas színvonalú játékáért már mint a Filharmónia szólistája is megkapta elismerését. Mostani hangversenye azonban minden várakozást felülmúlt. Hasonló hangnemben írt a Függetlenség, Az Újság, a Pester Lloyd

51. Il secolo Miláno 22 februário 1928.

52. Il popolo di Róma 21 februário 1928.

karmestere, maga is kitűnő csellójátékos — annak idején, — vezényelt. Haydu István méltatásán kívül ezt olvashatjuk: „A Diósgyőr-Vasgyári zenekar is tudása legjavát nyújtotta.”

A Haydu szerepléséről szóló méltatásokat sokáig folytathatnánk. Ez a mesteri kéz a felszabadulás után lassú, kínos folyamatok között egyre inkább kiejtette kezéből a vonót. Magam is emlékszem még közös szereplésekre a Megyei Tanácson, amikor előadás közben — bár akkor csak egy-egy pillanatra, kiesett kezéből a vonó. Egyre inkább elhatalmasodó idegbénulást kapott, évekig csaknem mozgásképtelenül, — de nagyon emberien viselt szenvedés közepette — nyomta az ágyat, felesége Balogh Sarolta, Balogh Bertalan lányának megindítóan hűséges ápolása mellett, 1958-ban halt meg. Miskolc nagy művészt veszített benne.

Egyik legkitűnőbb tanítványa, Névely József játéka őrzi — még — Haydu István művészetének nyomait. Névely József a miskolci Egressi Béni nevét felvevő utód zeneiskola tanára generációkat nevelt Haydu szellemében. Mestere fényképe mindig ott függött a zeneszoba falán, és a tőle kapott lyukas garasokat féltett emlékként őrzi. Haydu kedves szokása volt — megelégedését kifejezendő, — egy-egy jó szereplés alkalmával egy lyukas 2 filléres ajándékozása. Ez a kitüntetés azonban kevésszer adatott meg a jó növendékeknek is. Haydu István zenei munkásságáról rövid méltatást ad a zenei lexikon.⁵³ Kitűnő tanítványai — a még élők — és sok már eltávozott, szerte vitték tőle kapott útravalót. Sassy Iringó a pécsi, Helényi Gyula a győri, Névely József a miskolci zeneiskolába, Békeffy György és mások Budapestre.

RÁKOS ARNOLD 1913-ban került a miskolci zeneiskolához. A haláláig nem is hagyta el többé a várost. Hegedűművészete éppúgy értéke volt a miskolci zenekultúrának, mint zeneszerzői és zenekritikusi működése. 1885-ben született Budapesten. Tanulmányait a VIII. kerületi gimnáziumban végezte. Zenei tanulmányait Saphir Károlynál kezdte és a Budai Zeneakadémián Bondinernél folytatta. A Zeneművészeti Főiskolán Hubay Jenő tanítvány is volt, de művészi oklevelét a genfi Konzervatóriumban a neves Marteaunál nyerte. 7 évet töltött Genfben, ahol egy házban lakott V. I. Leninnel. Egy ideig a berlini Hochschule növendéke, később zeneszerzést tanult Párizsban, a D' Indy által vezetett Schola Cantorumban. Zenei tudása, mint látható nagyon széleskörű és igen megalapozott volt. Eredeti, színes, érdekes egyénisége volt a miskolci zeneéletnek, ahol 1913—1919-ig tanár, 1919—1936-ig h. igazgató és 1936—1948-ig a zeneiskola igazgatója volt.

Mint hegedűművész óriási műsorkészlettel rendelkezett. A hegedűirodalom minden versenyművét műsorán tartotta. Óriási repertoárjáról legendákat meséltek. Szerzeményei is számos alkalommal előadásra kerültek. Miként Haydu István, ő is a zenei élet — legjobb értelemben vett „mindenese” volt. Hangversenymester, zenekari dirigens, kamarazenesz, zenekarszervező. Sok magyar vidéki városban, a fővárosban és külföldön adott hangversenyeket.

1929. évi budapesti Vigadó-beli hangversenyéről ez olvasható: „Szépszámú közönség előtt játszott ma este a Vigadó nagytermében Rákos Arnold hegedűművész, a miskolci zeneiskola kitűnő hegedűtanára. Alapos készülségű muzsi-

53. Zenei Lexikon Győző Andor kiadás Bp: 1935. I. 22. p.

kus, ízig-vérig művészlélek abból a fajtából, amelynek érzékenységi együtt-hatója igen magas fokú. Minden idegszála lánggra gyúl művészi munkájában.”⁵⁴ 1929-ben Bécsben adott hangversenyt. „Rákosi Arnold muzikális kvalitásokkal rendelkező művész. Wieuxtemps hegedűversenyét kifogástalan vonókezeléssel és az összes technikai követelménynek megfelelően interpretálta.”⁵⁵

1930. Újra Bécs. „Rákos Arnold tartalmaz, érzésteljes, szenvedélyes játékos. Műsora, amely Bach, Glazunov, Beethoven, Rákos, Saint-Saëns művei szerepeltek, jelzi, hogy előtte szép jövő áll.”⁵⁶ 1932 Budapest. A Budapesti Hangversenyzenekar 7 zenekari hangversenyt rendezett a Zeneművészeti Főiskola nagytermében. Löwenstein Artúr troppai karnagy, valamint Hozheu Erzsébet, párizsi zongoraművész, Kadosa Pál és Rákos Arnold közreműködésével. Rákos Arnold alapos felkészültsége a Saint-Saëns hegedűversenyben érsényesült szép sikerrel.⁵⁷ 1934. Szegeden játszott a Szegedi Filharmonikusokkal Ferencsik János vezényletével. E mellett részt vett minden zenei és társadalmi eseményen Miskolcon, amire kérték, vagy, amire maga vállalkozott művészársával és feleségével R. Palkó Kornéliával.

A zeneszerző Rákos iskolázottságánál fogva későromantikus stílust képviselt, impresszionista színekkel. Svájci mesterét Marteau-t előkelő kultúra, magasrendű zenei intelligencia jellemezte. Párizsi mestere D' Indy- Cesar Franck növendéke volt, akire viszont (t. i. D' Indyre) Liszt és Wagner gyakorolt nagy hatást. D' Indy vezetésével a Schola Cantorum a párizsi Conservatoiv mellett — Franciaország legjelentősebb zenei főiskolája volt. D' Indy szemére vetik, hogy műveiben sok a „germános elem”. Mind emellett, a franciákat mindig jellemző szabatosság, a kifejezés tisztasága, a forma kiegyensúlyozottsága, a melodikus vonal eleganciája, a hangszerelés fénye D' Indy művészetének vonásai. Alig képzelhető el, hogy e hatások Rákos Arnoldnak, a zeneszerzőnek tevékenységében ne hagytak volna nyomot. Sajnos mindezt megítélni ma már nincs módunk. Ha műveit előadták is, érdemben soha nem méltatták. S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a zeneiskolának volt egy „hivatalos” zeneszerző tanára.

Rákos művei néhányszor elhangzottak. 1920-ban a „nyomorenyhítő akciók javára” egymást érték a jótékony célú hangversenyek. Volt, mit enyhíteni. A Miskolci Gömöri pályaudvaron százával laktak vasúti vagonokban felvidéki menekültek. A Miskolci Művészek és Műkedvelők inségakciója javára rendezett vonószekari hangversenyen előadták Rákos Arnold szimfonikus költeményét, a szerző vezényletével: Hámori harangok, Hámori idill, Hámori legenda.⁵⁸ Még ugyanebben az évben a Miskolci Színházban rendezett „kuruc” délutánon bemutatták: Családi tradíció c. dalos játékát. A hírlapi híren kívül más nyom nem maradt. Talán a szereplők engednek némi sejtést a darab cselekményére. Szereplői: Violetta: Szabó Vilma, Susanne komorna: Lágler Olga, Pál, kuruc kapitány: Marossy József, Miska strázsamester: Kőváry Géza, Éliás remete: Fleischer Ernő, Jean inas: Siroky Jenő. Szövegét írta: Nagy Dénes. „A

54. Magyarság, 1929. január 15. Esti Kurír.

55. Neues Wiener Journal, 15. nov. 1929.

56. Der Tag Wien 30. 4. 1930.

57. Nemzeti Újság, 1932. február 1.

58. Eredeti műsor. Művészek és Műkedvelők Inségakciójának Vonószekari hangversenye a Színházban 1920. február 25-én este 8 órakor

szerző által vezetett 17 tagú zenekar derekasan megállta helyét, a zenét sok invencióval Rákos Arnold írta.”⁵⁹

Ezekben az években már országszerte egyre súlyosabb lett a gazdasági helyzet. Ime Kodály: Budapesti levele (5). „A békeszerződések következtében balkáni viszonyok közé süllyedt Magyarország zenei téren is igyekszik visszanyerni azt a helyet, amelyet a háború előtt elfoglalt a kultúrvilágban. Az a tény, hogy a koncertek számának állandó növekedésével kapcsolatban nem növekszik a zenekedvelők tábora is, csupán egyik jele az országban dúló gazdasági válságnak. A legtöbb zenei esemény, néhány nagyon jelentős alkalom kivételével, gyér hallgatóság előtt zajlik le. Mindezek ellenére megkezdődtek a külföldi művészek vendégszereplései.”⁶⁰ Miskolcon is a legfontosabb „hangversenytermet” a Koronát ebben az évben és a következő 2 évben egy szezon alatt háromszor sem fűtötték be! Az emberek télikabátban hallgattak zenét.

1928-ban szerzői esten mutatkozott be Rákos, amelyen a többi között — elhangzott 3 koncert áriája. Előadta: Lichtman Ilonka, aki később az Operaház tagja lett.⁶¹ 1931-ben a Miskolci Hangversenyzenekar címen szereplő együttes ismételtelen bemutatta Hámori szvítjét. 1932-ben ugyanez az együttes Koller Ferenc vezénylevét: Mementó c. elégikus szimfonikus költeményt adta elő. „Az érthetetlen halál,” „A fájdalom,” „A megdicsőülés himnusza” tételcímeikkel.⁶²

1937-ben zeneiskolai hangversenyen előadták: Falusi templom, alpesi virág, című zongora darabját: Balogh Magda III. közép o. növendék, 1938-ban Bűvös kép című dalát énekelte: D. Keresztessy Erzsébet, zongorán kísérte Pataki Ibolya.

Rákos, a zenei publicista haladó gondolkodású, széles látókörű művész. A művészet jövője című írásában 1919-ben ezeket olvashatjuk: „Az új világnézet, az új élet, az új művészettel egyezésbe lép, s ez a megegyezés oly alapon fog történni, hogy egyik sem fog veszteni általa. A megoldott szociális problémákkal újra felszabadul az életnek akkor már igazán boldogító optimizmusa és mélyigazán nagy lélektartó ereje. Elég volt már a hatalmi tényezők diktálta világból, mely kultúrákat és művészeteket tett rabszolgákká, most olyan világ következék, mely hozsannázva, harsogó pálmáágakkal veti meg az új világ alapjait.”⁶³

Stílusából kicsendül a Tanácsköztársaság, az új rend iránti bizalom. „Modernizmus a művészetben” című írásában olvashatjuk: „A megoldott szociális kérdésekkel együtt felszabadul a most még béklyóba vert lélektartó, hogy belőle, mint új művészet a maga javára fogja felhasználni a klasszikus, verikus, szimbólikus, expresszionista és a zenei értelemben vett eszközök immár széles

59. Reggeli Hírlap 1920. január 29.

60. Kodály: Visszatekintés II. ZK V. Bp. 1964. 364.

61. Miskolci Szemle, 1928. 1—2.

62. Eredeti műsor: A Miskolci Hangversenyzenekar nagy zenekari hangversenye 1932. évi április 9. szombaton este a Vasgyári Kultúrház nagytermében. Közreműködik a Vasgyári Tisztviselők Dalköre, a Jószerencse Dalkör, a Vasas Dalárda és Gránát József hegedűművész. Vezényel: Koller Ferenc karnagy, zeneiskola igazgató. 2. szám Rákos: Mementó, Elégikus költemény. Az érthetetlen halál. A fájdalom. A megdicsőülés himnusza.

63. A Színpad. Színházi, művészeti, zenei, társadalmi és közgazdasági hetilap. 1919. I. 18—25. Miskolc

skalájú palettáját, hogy ma új és ma még ismeretlen színkeverésben dúslakodva — megoldhassa a művészetek új formájához szükséges technikát.”⁶⁴

Rákos Arnold e sokféle tevékenység mellett szívügyének tartotta a zenei ismeretterjesztést. Már régen a jónevű intézmény igazgatója volt, de még vállalkozott a zeneiskola zenei szabadegyetemén illusztrációkkal kísért előadásra. „A klasszikus zene védelmében” címmel tartott előadást a következő művekkel illusztrálta: Bach: Prelúdium és fuga az I szóló szonátából, Handel: A-dúr szonáta, Tartini: g-moll szonáta és Mozart: D-dúr hegedűverseny. Zongorán kísérte felesége R. Palkó Kornélia.⁶⁵ 1940-ben Paganini emlékére rendezett zenei szabad előadáson a IX, XIII, XIV, XX, XXIV c apriceseket játszottak, és a D-dúr hegedűversenyt. Csak aki ismeri a Paganini által támasztott igényeket, az méltányolhatja e műsort egy „zenei szabad egyetem” keretében.⁶⁶ 1948-ban nyugdíjazása után, 63 éves korában visszavonult a nyilvános szerepléstől, és az újjászervezett, magasabb zenei képzettséget adó, vagy inkább más szervezeti feltételekkel működő intézményekben nem vállalt tanítást.

1919-ben nyert kinevezést az intézethez *HOLLÓSY KORNÉL*. 1890— azóta is hűséges polgára a városnak. (Mikor e sorokat írjuk V. Gné) 88. esztendő, (még tökéletes szellemi frissességben, ragyogó emlékező tehetséggel, csak elegáns alakjára rakott már súlyokat az idő. V. Gné) Hollósy Kornél szintén az egyik legismertebb, a városi zeneiskola hírét messze vivő tanára volt az intézetnek.⁶⁷

Szintén igen sokoldalú zenei tehetség. Kiváló elméleti felkészültsége folytán zeneelméleti könyvek, tanulmányok, cikkek írója, a Miskolci Filharmóniai Társaság karmestere, kiváló oratóriumdirigens, kitűnő, nagy technikájú orgona művész és ismert zeneszerző. 1890 október 20-án született Kaposvárott. Középiskolái elvégzése után festőművésznak készült és a Képzőművészeti Főiskola hallgatója 2 évig. A benne levő zenei hajlam azonban erősebb volt, s ha nem szakított is teljesen a festészettel, 1910-ben a Zeneművészeti Főiskola hallgatója lett, zeneszerzést és orgonát tanult. Tanárai: Weiner Leó, Kodály Zoltán, Herczfeld Viktor, Siklós Albert, Koessler János, orgonatanára: Antalfy-Zsíros Dezső. 1914—18-ig terjedő évek az ő számára is elvesztek. Részt vett az I. világháborúban. 1918. szept. 1-én nevezték ki a miskolci zeneiskolához tanárnak és állását 1919. január 1-én foglalta el.

Idekerülése idején a zeneiskola már — mint láttuk az eddigiekből — jó nevű intézmény. Hollósy Kornél, a pályakezdő művész jó zenei környezetbe került, sőt rögtön a zenei sodrásba. Kedvező helyzetből indulhatott. A kitűnő Haydu—Rákos—Halmay trió rögtön műsorára tűzte a fiatal kolléga F-dúr zongora trióját. S egy induló zeneszerző számára nem lehet nagyobb öröm, mint saját művét jó előadásban hallani. Egymás után jelentek meg cikkei a Színpad és Kultúra című hetilapban, sőt Miskolcra érkezése után röviddel már a fényképét is megismerhették az olvasók, nemcsak írásait. Közben azonban nagy változás állott be az ország életében, megdőntött a Tanácsköztársaság alatt, s a

64. Színpad és Kultúra. Művészeti, zenei, színházi, társadalmi és sport hetilap. 1919. II. 22—28. Miskolc, II. évf. 7. sz.

65. HOM HA 233. 1. 1—85.

66. Magyar Jövő 1940. I. 5.

67. Szerző: Miskolc zenei életéből HOM Évkönyv IX. Miskolc 1970. 300—314. p.

zeneiskola új vezetésénél nem állt jól Hollósy. 1923-ban, annak ellenére, hogy akkor már bizonyíthatóan a zeneiskola egyik legragyogóbb felkészültségű tanára volt, a „B” lista réme fenyegette. Csak Moravcsik Géza, a Zeneművészeti Főiskola igazgatója és Kern Aurél országos tekintélye és közbenjárása mentette meg.

Elméleti munkásságából figyelemre méltó: A hangjegyzírás és olvasás elemei, amelynek 1929-es kiadását 1943-ban II. kiadás követte. Solfeggio sequentiái, Moduláció tana, Harmonizálás tana, Konstruktív zeneelmélete nem került kiadásra. Kéziratban maradtak. Megjelent néhány magas színvonalú tanulmánya. Tonalitás, Bitonalitás, atonalitás, politonalitás jelzik felkészültségét.⁶⁸ Miskolci lapokban csaknem tanulmány szintű folytatásos zene szakkikkek jelentek meg: A romantikus operáról, a 100 éves magyar operáról, számos elemző hangversenykritika, megemlékezések pályatársakról. Cikkeit nagy hozzáértés jellemezte, s ha kellett nem hiányzott a csípős hangnem sem. „Ezek a hangversenyek nagyon tanulságosak — írja egyik cikkében. Aki eddig nem tudta —, most megtanulhatta, hogy a recitatívó olyan műforma, amelyben az egyik szólam felelget a másikkal. Volkmann is írt ilyen recitatívókat és ebben hasonlít Beethovenhez. Továbbá meg lehetett tanulni, hogy az ókor a vonóshangszereket nem ismerte. Hiába, — ilyen az élet, — holtig tanul az ember.”

A Filharmóniai Társaság társaknagyi tisztét is betöltötte. Az általa dirigált műveket a legapróbb részletekig ismerte. Ma is tanulságos olvasni például a Beethoven: Krisztus oratóriumáról írott elemzést. „Beethoven munkájában egyetlen liturgikus hang sincs. Színtiszta tonális zene. Kevés benne a drámai elem, annál több a líra. A zenekari előjáték rondó, az angyalok kara remekbe készült szonáta, a záró-kar mesés szabad fűga. A zenekari szólamok neheznek, mint bármelyik szimfóniáé. Énekszólamait is úgy kezel, mintha azok is hangszerek lennének. Stílusa nehéz, nagy tudást követel a szólistáktól.”⁶⁹ A korabeli kritikák elismerik Hollósy Kornél karmesteri adottságait is, bár egyáltalán nem törekedett karmesteri babérokra.

Számottevő volt, mint orgonaművész. „Hollósy, mint orgonaművész ritkán szólal meg, de olyankor mindig választékos, szép műsorral kedveskedik hallgatóinak.” Egy másik méltatás szerint: „Hollósy ma egyike legjobb orgonistáinknak, s a tehetséges új orgonista nemzedék nevelésén kívül — maga is hivatott művésze hangszerének.” Számos nagyszabású orgona illusztrációval kísért előadást tartott: Bach, Liszt orgonaművészetéről. Növendékei közül kiemelkedett Fasang Árpád, a deportálásban elpusztult, kitűnően induló Erdélyi Valéria és hasonló sorsra jutott Engel György, valamint Murányi R. Árpád és mások. Az orgonológiában, orgonaépítésben való magasfokú jártasságát őrzte a miskolci református „Deszkatemplomnak” nevezett imaház, 1224 síppal, 21 zengő és 26 mechanikus regiszterrel ellátott általa tervezett orgonája. Művészi hírnevét főleg mint zeneszerző alapozta meg. Ebbeli munkássága vitte hírét a legmesszebbre.

1925-ben nyerte el zeneszerzésből az állami zeneművészeti oklevelet. „Ide s tova 2 évtizede, hogy a Zeneművészeti Főiskolán zeneszerzésből állami zene-

68. Magyar Zenei Szemle 1942. június, 1943. október.

69. Reggeli Hírlap 1923. II 11.

művészeti oklevelet adtak ki. A hosszú szünet után a múlt hét közepén tüntettek ki oklevéllel 4 tehetséges fiatal komponistát. A benyújtott kamarazenei pályaműveket Weiner Leó kamaranövendékei játszották el a zsüri előtt, amelynek elnöke dr. Hubay Jenő, tagjai: Moravcsik, Koesler, Weiner, Siklós, Kodály, Szabados, Molnár Antal professzorok voltak. Négy pályázó névszerint: Hollósy Kornél, Kókai Rezső, Novák Lajos, Thurzó Nagy Gábor a zsüri döntése alapján egyhangúan kapta meg az állami zeneművészeti oklevelet.”⁷⁰

Ez az oklevél hivatalos elismerése volt Hollósy zeneszerzői elhivatottságának. Vajon miért nem választotta kizárólag a zeneszerzői hivatást? Az idős művész csöndes válasza: Mert valamiből meg kellett élni. „A zeneszerzés a világ legszebb foglalkozása, csak az a kérdés, hogy miből él meg az ember, ha zeneszerző? — írja a világhírű zeneszerző, Honegger. S a válasza — „nyilvánvalóan nem a zenéből.” Több út áll nyitva a zeneszerző előtt. Lehet tanár, hivatalnok, virtuóz, vagy dolgozhat moziknak. S hozzáteszi: Megeshetik az is, hogy a zeneszerző családjának van egy kis vagyona. A gyáros, a bankár, vagy kereskedő papa hozzásegítheti fiát ahhoz, hogy ezt a foglalkozást űzze, mely talán némi hírnevet szerez neki, de megélni semmiképpen sem tud belőle... Aki nem Párizsban lakik, arról tudomást sem vesznek. — S ha Párizsban így volt, — aligha lehetett másképp másutt, — netán Miskolcon.⁷¹ Nem hihető és a tapasztalatok sem ezt mutatják, hogy e sorok valamifajta panaszkiáltás sirámai. A zeneszerzősors soha, sehol nem volt könnyű.

Hollósy Kornél zeneszerzői munkássága nagyzenekari művekre, hangszeres művekre, színpadi alkotásokra, orgonakompozíciókra, kórusművekre, kamaraművekre és dalokra egyaránt kiterjedt.

Alkotásaival számos pályadíjat nyert. Az egyik legjelentősebb az a díj, amelyet a Székesfővárosi Zenekar alapításának 10. éves évfordulója alkalmából hirdetett meg a főváros. E pályázaton „Napáldozat” című nagyzenekari művel II. díjat nyert. Pályatársai voltak Ábrányi Emil és Rajter Lajos. Ábrányi Emil, Ábrányi Kornél unokája, — aki a magyar zenei életben nagy érdemeket szerzett, különösen az Orsz. M. Kir. Zeneakadémia felállítása körüli mozgalmakban — az Operaház karnagya, igazgatója, a Városi Színház igazgatója volt, a Zeneművészeti Főiskola karmester tanfolyamát vezette, számos opera alkotója, méltó pályatárs volt. Rajter Lajos a Zeneművészeti Főiskola tanára, utóbb a Szlovák Filharmónia főzeneigazgatója lett Pozsonyban. Számos vokális művével is díjat nyert Hollósy. Az Országos Magyar Dalosszövetség férfikari pályázatán és más alkalommal. 1938-ban a helsinki Musiikkeskus Oy Zeneműkiadó dalainak 3 füzetét adta ki. 1939-ben a bergamói Edizioni Musicali Carrara zeneműkiadó belső munkatársa lesz. *L. Organista Liturgico* című kiadványaiban rendszeresen jelennek meg orgona kompozíciói. Az egyik kiadvány előszava közölte munkásságát és rövid életrajzát. „A szerző, aki 1890-ben október 20-án született Kaposvárott, már ismerős az EMC baráti körében, az orgona területén való gyakori együttműködés révén. Kiváló zeneszerző és orgonista, a miskolci zeneiskola tanára. 1923-ban ugyanebben a városban a Filharmónia karmestere is. 1930-ban a Szerzők és kiadók nemzeti bizottságának tagja, 1931-ben a XII.

70. Magyarország 1924. október 20.

71. *Honegger: Zeneszerző vagyok* ZKV. Bp., 1961 — 16—17.

Megyei Énekes művészeti Bizottság elnöke. Kétszer nyerte el az állami kóruspályázat első díját és más díjakat is kiérdemelt zenekari műveivel. Munkásságába tartozik mintegy 100 énekes és hangszeres mű, némelyike figyelemre méltó jelentőségű. 1939 óta a Liturgikus Orgonista tisztelt munkatársai közt mintegy 10 művét publikálta.⁷²

Hollósy műveit a fővárosban, külföldi városokban: Stuttgart, Helsinki, Monte Ceneri, Lugano, Milánó, São Paulo és más városokban bemutatták. Hazai számontartottságáról vall egy zeneszerzői névjegyzék, ahol a következő neveket olvashatjuk: Antos Kálmán, Ádám Jenő, Bartók Béla, Dohnányi Ernő, Farkas Ferenc, Gárdonyi Zoltán, Hajdú Mihály, Hollósy Kornél, Horusitzky Zoltán, Járdányi Pál, Kadosa Pál, Kodály Zoltán, Kókai Dezső, Kósa György, Lajthai László, Ottó Ferenc, Szervánszky Endre, Viski János, Weiner Leó. Orgona-alkotóművészi munkásságát is több tanulmány méltatja.⁷³

1933-ban a Zeneművészeti Főiskola nagytermében magyar zeneszerzők műveiből Propaganda bemutató estét tartottak. Közreműködtek: Ének: Eyszen Irén, Keömley Bianca, Molnár Imre dr. Sándor Mária, Sztojanovits Lili, Závodszy Zoltán, II. gordonkaművész: Friss Antal, III. hegedűművészek: Koncz János, Ország Tivadar, Salgó Sándor, IV. zongoraművészek: Ditrói Csibi József, Fazekas Klára, Heimlich (Hernádi) Lajos, Kókai Rezső, Kósa György, Laurisin Miklós, Márkus Lili. Zongorán kísért: Hercz Ottó dr. Kauffmann László, Kókai Rezső dr. Kósa György, Laurisin Miklós, ifj. Lányi Ernő. Ugyanazon alkalommal került bemutatásra Kadosa Pál II. Szonatinája, Kodály: Magányosság c. dala, Bartók: Hegedű duóiból 5 darab, Weiner: 2 parasztdal és Hollósy: Hej, csicsergő kis madár c. dala.⁷⁴

Stílusáról sokan, sokféleképpen vallanak: Orgonakompozícióiról Margittay Sándor, a neves orgonaművész ezt írta: „Stílusát tekintve a magyaros muzsika romantikus hagyományának megújítójaként tartják számon.” Egy zeneszerző estje alkalkalmából ezt olvashatjuk: „Hollósy Kornél a miskolci Hubay Jenő zeneiskola kitűnő tanára igen sikert szerzői estet adott az intézet dísztermében. Lírikus alaptermészete a dal világában éli ki magát a legteljesebben. A hangszeres zenében viszont a kamarazene felel meg legjobban gazdagon ömlő invenciójának, biztos forma építő készségének és finom magyar romantikájának. Zenéjében felcsillan a saját gyűjtésű zempléni népdalkincs, melyet természetes színekben hullámozó köntösbe öltöztet, de eredeti dallamaiban is minden ütem szívből fakad. Három dalsorozatát és 2 kamarazene kompozícióját hallottuk. A közönség egész este lelkesen ünnepelte a népszerű zeneszerzőt, vala-

72. Edizioni Musicali Carrara Bergamo. Italia 1942. XX. L'Autore, nato il 20 ottobre 1890 Kaposvár, e già noto agli Amici delle E. M. C. per la sua frequente collaborazioni nel ramo organistico. Compositore di valore e concertista d'organo, e professore alla Scuola Musicale di Miskolc. Dal 1923 è anche Maestro delle Filarmonica nella stessa città; del 1930 è Membro della Commissione Nazionale Ungherese fra Autori ed Editori.

73. A magyar muzsika hőskora és jelené történelmi képekben 333. Pintér Jenőné kiadása Budapest. A szerzők között említi Anthos Kálmánt, Deák-Bárdos Györgyöt, Gárdonyi Zoltánt, Harmat Artúrt, Hollósy Kornélt, Jemnitz Sándort, Karácsonyi Tibort, Ottó Ferencet, Pikéthy Tibort és más alkotókat.

74. Eredeti műsor. Magyar zeneszerzők műveinek I. Propaganda bemutató estje a Zeneművészeti Főiskola nagytermében. 1933. december 8-án, pénteken délután 5 órakor.

mint az előadókat.”⁷⁵ Ugyanerről a hangversenyről egy másik budapesti újság ezeket írta: „A vidéki városok egyre szélesedő kultúrája nemcsak lépést tart, de külön értéket nyer. Büszke lehet a miskolci Hubay Jenő zeneiskola, hogy ilyen európai műveltségű, költői lelkű, ízig-vérig muzsikust mondhat magáénak. Hollósy Kornél lírikus alaptermészet. ... 3 dalsorozatot hallottunk, mely a mai daltermés legjavához tartozik. Hornyák Olga és Czebenka Ferenc énekeltek. Kamaraművei közül az A-dúr vonósnégyes és a fúvós 6-os mesteri szólamvezetésével mutatja az avatott, kifinomult művészt. A Miskolci vonósnégyes: Gránát József, Szendy Lajos, Győri Nagy István, Névely József komoly kamarastílusa meglepő volt számunkra. A fuvola szólamokat Kálmán István, és Gyimóthy Lajos látták el, figyelemreméltóan. A hangversenyt Vucskits Jenő esztétikai súlyú előadása vezette be. A gyönyörű barokk palotát megtöltő közönség egész estén át tapsolta a kiváló Hollósy Kornélt.” SG monogrammal.⁷⁶ A magyar népdalok 3. füzetének megjelenése alkalmából ezt írták: „A szerző a miskolci városi zeneiskolának képzett és ambíciózus tanára, nevét a pedagógiai irdalomban jól ismerjük. Most megjelent népdalátiratai igazi zeneszerzői hivatottságról tesznek tanúbizonyságot.”⁷⁷

Az Á-dúr vonósnégyese zürichi bemutatója alkalmából ezt írták: „A hangverseny különösebb érdekessége egy új műnek: Hollósy Kornél vonósnégyesének bemutatója volt. Formás, szép alkotás.”⁷⁸ Ugyanez a mű Brüsszelben is elhangzott.

Zenekari művei több alkalommal kerültek bemutatásra a fővárosban és a vidéki magyar nagy városokban. A Napáldozat bemutatása alkalmából Debrecenben így írtak a műről: „Igen érdekes volt a Napáldozat szvit, melynek szerzője a miskolci zeneiskola tanára Hollósy Kornél. Meglepően invenciózus muzsikusként, aki nemcsak témában adott érdekeset, de hangszerelése is igen bravúros, sőt művészi. A Napáldozat komoly értéke a mai magyar zeneirodalomnak.”⁷⁹ De a többi nagyzenekari mű: A Nimfák szigetén. Diadalünnep, Rococo menüett, jó méltatásokat kapott. Hollósy Kornél 1950-ben hivatalosan nyugalomba vonult. 1969-ben Weiner Leó—Hollósy Kornél szerzői esten ismerhette meg művészetét a nagyra nőtt város. Miskolc Reményi Díjjal tüntette ki. Talán jön idő, amikor alkotásai újból megszólalnak... Munkásságát a Zenei Lexikon is őrzi.⁸⁰

Thurzó Nagy Lászlóné sz. Kovács Sarolta (előzően Miskolci Simon Jánosné zongoraművésznő.) A miskolci zeneiskola egyik legkiválóbb tanára és művésze. 1891. ápr. 9-én született Tekén (Erdélyben). Zongorázni Brassóban kezdett Lasser Rudolfnál. Miskolcra kerülve Lányi Ernő volt a tanára. A zeneakadémiai tanulmányokat magántanulóként végezte, dr. Kovács Sándor kiváló zongoratanár tanítványaként. A zenetanári vizsgát 1917-ben kitüntetéssel tette le.

75. A Zene, 1936. III. 1.

76. Budapesti Hírlap 1936. II. 7.

77. Muzsika 1930. II. 4.

78. Züricher Zeitung 23. X. 1927. Aus das Programm des Ung. Damen – Streichquartetts stand gestern als Novität das A dur Quartett von Kornél Hollósy stb.

79. Debreceni Újság 1938. IV. 7.

80. Zenei Lexikon Győző Andor kiadása Bp., 1935. 484. p. Zenei Lexikon II kötet ZKV Bp., 1965 213.

1918-ban Szendy Árpád növendékeként a művészképző hallgatója. A Szendy-nél töltött tanulmányi idő meghatározta művészi karakterét. A mester elsőkézből volt a Liszt Ferenc képviselte művészi stílus hagyományozója. Thcmán Istvánnal együtt alakították ki a nagynevű magyar zongoraművészetet. Ők ketten vetették meg mai zongorakultúránk alapját. Szendy szorgalomban, figyelemben, akaraterőben, törekvésekben maximálisat követelt növendékeitől. Nehéz megoldású etűdöket, előadási műveket állított a növendék elé. A játékmódnak 3 főkélléke volt figyelmének a tárgya: az acélos rugalmasság, a legfinomabb ruganyosságig hajlékony kézcsukló és a hangok nagy sorának villámgyors és rendkívül világos áttekintése. Ugyanezt a metódust képviselte Thurzóné előző tanára Kovács Sándor is, aki szintén Szendy tanítvány volt. Nem nehéz ezek után elképzelni, hogy valóban jól képzett zongoraművész lett belőle. 1918—1921-ig Balassagyarmaton zongora magántanárként működött, ahol számos növendéket készített fel akadémiai vizsgára. Ekkor még oda kötötte az élete. Első férje ugyanis Miskolci Simon János, akihez 1909-ben ment feleségül Nógrád megye főlevéltárosa volt. Férje korábban a miskolci irodalmi életben játszott tevékeny szerepet és a Lányi család belső barátja volt. 1914-ben elesett az első világháborúban. Feleségének nem volt könnyű élete az árván maradt 2 gyermekkel. Kenyérgondok közepette végezte zenei tanulmányait. 1921-ben nyert kinevezést a miskolci zeneiskolához, (ahol már 1909-ben segéd-tanár volt) és kinevezésétől kezdve a miskolci zenei élet nagy nyeresége lett. 1926-ban ment férjhez Thurzó Nagy Lászlóhoz. Hollósy Kornél emlékezése szerint nagyszerű zongorista, ragyogó megjelenésű „grandezza” volt. A kor szokása szerint kisebb szerzeményei is voltak. Férfikarok, zongoradarabok. Művészi képzéséből eredően kitűnő Liszt játékos, tanítványait is ebben a szel- lembe nevelte.

Már bemutatkozó hangversenyén 1922. május 12-én is Liszt művet játszott, az Esz-dúr zongoraversenyt. Emellett műsorán szerepeltek a következő versenyművek: a Liszt: Á-dúr, Beethoven: c-moll, Grieg: a-moll, Chopin: e-moll Csajkovszkij: B-moll, hogy csak a fontosabbakat említsük. Idézzük egy-egy estjének műsorát, amely zenei képességeire és ízlésére egyaránt következtetni enged. 1924: Bach—Busoni: Chacon, Liszt: Szent Ferenc legenda, Brahms: Intermezzo (sajnos a műsor nem közölte a pontos címet), Dohnányi: Capriccio. A kritikát Hollósy Kornél, a szigorú tollú kritikus írta: „Műsorának legkiemelkedőbb száma az első 2 nagy opusz volt, a Bach—Busoni és a Liszt: Legenda. A Chacon égisz erő hangzatait helyettesítő harmóniákat briliáns akkord technikával adta elő.”⁸¹ 1928-ban a Schubert emlékére rendezett nagy hangversenyen a Wanderer fantáziát adta elő. 1931-ben kitűnő tanítványával, Puky Margittal 2 zongorás hangversenyt adtak a budapesti Rádióban. Mozart—Busoni: Duettino, Rachmaninoff: Szvit, és Liszt: Concerto Pathetique művekkel. 1933-ban önálló hangversenyének műsorából: Bach—Liszt: Fantázia és fuga, Dohnányi: Ruralis Hungarica, Chopin: f-moll ballada, Schubert: Moment Musical, Scriabin: Desz-dúr tanulmány.⁸² 1933 Budapesti Rádió:

81. Reggeli Hírlap 1924. I. 25.

82. Reggeli Hírlap 1933. III. 10.

Liszt: h-moll ballada.⁸³ 1936. Liszt: Á-dúr zongoraverseny a 13. h. gyalogezred zenekarával, 1938: Csajkovszkij: B-moll zongoraverseny ugyanezzel a zenekarral. Lánya: Miskolci Simon Pálma szintén kitűnő zongoraművész volt. Az 1943-ban Budapestre költözött Thurzó Nagy Lászlónéről nincsenek további adataink.

Rákosné Palkó Kornélia. Zenei tanulmányait a miskolci zeneiskolában kezdte, felsőbb kiképzését Laub István Zeneakadémiai tanártól nyerte. Laub István 1907—1935-ig tanított a későbbi Zeneművészeti Főiskolán. Laub István Chován Kálmánnak, a másik nagyhírű, főleg zenepedagógiai munkásságáról híres mesternek volt a tanítványa. Rákosné tehát egy másfajta, de szintén értékes zongorapedagógiai irányt képviselt. R. Palkó Kornélia 1918-tól tanított a zeneiskolában, főleg, mint férje kitűnő, alkalmazkodó zenei képességű partnerként ismert.

Gránát József sokáig a miskolci zeneélet sokoldalú muzsikusi egyénisége volt. 1903-ban született Tiszadobon. Középiskoláit Miskolcon végezte, a miskolci zeneiskolában Rákos Arnold, a Zeneművészeti Főiskolán Kemény Rezső volt a tanára. Kitűnő hegedűművész, kamara játékos, énekkarvezető, zenekari dirigens és kitűnő szervező volt. Egy ideig a miskolci napilapoknál zenekritikusi teendőket is ellátott. Hegedűművészi adottságairól magasszínvonalú hangversenyei tanúskodnak. (Bach: Chacon, koncertek stb.) Kamarazenészi képességeit a következő fejezetből ismerjük meg majd mélyebben. Karmesteri képességeit részben az énekari mozgalomban kamatoztatta, amelynek révén az általa vezetett Diósgyőr-vasgyári Vasas Dalárdát az ország legjobb vidéki férfienekkaraként tartották számon. Zenekari dirigensi adottságait főleg a felszabadulás után bontakoztathatta ki. Hegedűpedagógiai érdemes munkáját kitűnő tanítványok sora jelzi. A legkitűnőbbek voltak köztük: Zöldy Sándor, akiről már szoltunk, fia, Gránát Endre, aki világjáró művésszé nőtt fel, Epstein Zsófia és mások. 1926—1930-ig a miskolci zeneiskolában óraadó tanárként működött, de politikai meggyőződése miatt onnan távozni kényszerült. 1929-ben vezette a Vasas Dalárdát, csaknem 20 éven át, a munkásság művelődésében nagy érdemeket szerzett. Több budapesti énekarnak is a vezetője volt — hiszen ezekben az években ez jelentette a létfenntartását. Vezette a Budapesti Általános Munkásdalárdát, az ÉDOSZ énekart, a Kőbányai Munkás Dalkört. Tagja volt a magyarországi Munkásdalgyletek Szövetsége Művészeti Bizottságának és ebbeli tevékenységében elévülhetetlen érdemeket szerzett az énekari művészet fejlesztésében. Egy ideig a betegeskedő dr. Ujj József helyett az országos karnagyi teendőket is ellátta. Úttörő szerepe volt a modern magyar férfikari művek megszólaltatásában. A felszabadulás után a miskolci zeneiskola igazgatója lett, majd ennek átszervezése után a Szakiskola igazgatója. Miskolc zenei élete vesztésére 1952-ben Budapestre költözött és az Operaház első hegedűse lett. 70. születésnapján az Elnöki Tanács a Munkaéremrend ezüst fokozatával tüntette ki. Magas kora ellenére még aktívan muzsikál.⁸⁴

83. Reggeli Hírlap 1933. II. 21.

84. Szerző: A Diósgyőr-Vasgyári Vasas dalárda szerepe a vasgyári munkásság művelődésében. Levéltári Évkönyv I. kötet 1977.

Gobbi Jenő a miskolci kamaráéletnek elsősorban, — de a zenekari életnek általában — egyik erőssége volt. Édesapja Gobbi Alajos, a Nemzeti Zenede nagyhírű igazgatója, akit azonban fia hivatalosan nem követett a zenei pályán. A Diósgyőri Vas és Acélgyár főmérnöke volt, — mellékesen, de kitűnő muzsikus, aki nem bírt elszakadni a zenétől. Része volt A Miskolc-Diósgyőr-vasgyári Kamarazene Egyesület létrehozásában, szerepet vállalt a Miskolci Filharmoniai Társaság megalakításában, fáradhatatlanul munkálkodott Miskolc zenei ügyéért.

Becht József hasonlóan nagy erőssége volt a városi zenei életnek. Az Eperjesről Miskolcra átkerült Ev. Tanítóképző tanára, később igazgatója. Kiváló zongorakísérője a miskolci és a vendégszereplő művészeknek. A zongora mellett nagyszerűen játszott vonóshangszereken is. Ha kellett, csellózott, ha a szükség kívánta, brácsázott, de jól is orgonált. Mint zenekari dirigens is sikerrel szerepelt a Miskolci Filharmoniai Társaság élén. Tagja volt több mint 10 éven át a „zenedei szakbizottságnak”. Nyugdíjazása után 15 évig az 1952-ben alakult Filharmonikus zenekarban brácsázott. Számos zongora, kamarazene, zenekari kompozíciója kéziratban maradt fenn.

Kománné Balogh Luca tanulmányait a miskolci zeneiskolában kezdte, ahol — többek között — Koller Ferenc és Rákos Arnold tanítványa volt. A Zene-művészeti Főiskolát Kemény Rezső vezetésével végezte. Miskolc kamarazenei és zenekari életében fejtett ki érdemes tevékenységet.

Nagy Ferenc dr. Miskolc énekkari életében játszott jelentős szerepet. 1887-ben született Temesvárott. A Pázmány Péter Tudomány Egyetemen szerzett tanári oklevelet. 1912-ben a jó nevű miskolci „Fráter György” gimnázium tanára. A Tanácsköztársaság alatt tanúsított bátor kommunista magatartásáért tanári állásából elbocsájtották, s attól kezdve énekkari vezetőként működött, hírlapok munkatársa volt. Vezetője volt a Miskolci Általános Munkás Dalárdának, a Villanytelepi Dalkörnek, a Harmónia Dalárdának, 1925—1929-ig vezette a Vasgyári Vasas Dalárdát, azt követően a Vasgyári „Jószerecsse” Dalkört. Sokat tett a modern magyar kórusművészet megismertetéséért. Férfikari átiratokkal is gazdagította a kórusirodalmat.

Beregszászy Károly neves igazgató tanító, oratórium énekes és több miskolci énekkar vezetője. Az iskola megalakulásának első évében Lányi Ernőnél tanult zeneszerzést. A Miskolci Daláregylet kitűnő karnagya, vezette a MÁV Tisztviselő Dalkört, a MÁV Műhelyi Dalkört, a Miskolci Iparos Dalárdát. Férfikari szerzeményeit a kórusok szívesen énekeltek.

Sassyné Szilágyi Erzsébet, miskolci zeneiskolai tanulmányai után középiskolai énektanári oklevelet szerzett a Zeneakadémián. Mint hangverseny és oratórium énekesnő és mint kórusvezető a miskolci zenei élet értéke. Vezetésével a Cecília kórus Haydn: Teremtés c. oratóriumát számos alkalommal adta elő. Lányai közül Iringó különösen szép nevet szerzett mint csellóművész. Sassyné Szilágyi Erzsébet évekig a Miskolci Tanítóképző tanára volt.

Hermanné Hnilicska Mária a szó legnemesebb értelmében vett „dilettáns”, aki nem hivatásszerűen 20 éven át minden jeles zenei alkalom szereplője volt. A Zeneiskola megalapítása idején Zofáhl Júliánál, Lányi idejében évekig tanult énekelni. Főszereplője volt a Szent-Gály által vezényelt Parasztszereplő c. operának, Senger dirigálásában Maillart: A remete csengettyűje c. operának

számos hangversenyén szerepelt. Férje a Diósgyőri Vas és Acélgyár igazgatóh. volt. (A dilettáns kifejezés ezúttal a kedvező értelemben alkalmazva. V. Gné.)

Sassy Nagy Kató zeneakadémiát végzett és művészi oklevéllel kitüntetett énektanár. 1923-ban tanított éneket a zeneiskolában. Zenei tanulmányait a miskolci zeneiskolában kezdte. A főiskolán Sik József kamaraénekes tanítványa. Sik József 1902—1933-ig tanított a főiskolán. A főiskolai tanársága előtt német színpadokon működött s Schverinben tüntették ki nagyhercegi kamaraénekesi címmel. Nagy érdeme volt a klasszikus mesterek műdalainak magyar kiadásában. Sassy Nagy Kató 2 évig a M. Kir. Operaházban koloratúr szerepekben énekelt. 1920—1923-ig a Szegedi Színház koloratur primadonnája.

Dr. Katona Lászlóné Zofahl Júlia 1902-től tanított 1923-ig. Számos nagy zenei alkalom résztvevő szereplője volt.

Dr. Várjon Géza Borsod vármegye főlevéltárosa, kinek szép szenvedélye volt az éneklés. Mint oratóriuménekes a Teremtésben és mint szóló énekes egyaránt gyakran szerepelt.

Szendy Lajos magántisztviselő. Zenei tanulmányait a miskolci zeneiskolában Koller Ferencnél végezte. Miskolc kamarazenei életében és zenekari életében egyaránt nagy erősség volt.

Záhony János hangversenyénekes, bankigazgató. Főleg dalok előadásával szerepelt gyakran.

Dr. György Nagy István ügyvéd, a miskolci zeneiskolában akadémiai tanulmányokat végzett, a miskolci kamara és zenekari élet gyakori szereplője.

Dr. György Nagy Lajos ügyvéd, a miskolci zeneiskolában Koller tanítványa, a kamara társaságok kiváló tagja.

Hornyák Olga, Petri Istvánné a miskolci zeneiskola akadémiai osztályait végezte Katonáné és Sassy Nagy Kató tanítványaként. Számos hangverseny szereplője.

Névely József tanulmányait a miskolci zeneiskolában Haydu Istvánnál végezte. A felszabadulásig magántisztviselő, a felszabadulás után az Egressi Béni zeneiskola csellótanára. Kiváló kamara és szóló játékos.

Kiss Dénes kiválóan képzett kóruskamara és zeneszerző. A város énekkari életében játszott szerepet.

A miskolci Fráter György gimnázium énektanára, MÁV énekkarok vezetője, az 1934-ben megalakult Miskolci Vasutasok Ének és Zenetársasága társaknagya. Számos figyelemreméltó kórusmű szerzője. A felszabadulás után Budapestre költözött.

Pongrácz Géza a 13. honvéd gyalogezred zenekarának karmestere, aki a 30-as évek legelején került Miskolcra. Zeneművészeti Főiskolát végzett, kitűnő zongoraművész, és zeneszerző. Vezetése alatt a honvédzenekar Miskolc művészeti életének reprezentációja lett. Nevéhez fűződik Bartók: I. szvitjének miskolci bemutatása, mely alkalomból Bartók Béla levélben is megkereste.

Áttekintve a zeneiskola művésztanáraitak munkásságát meglepően gazdag és szép kép bontakozik ki előttünk. A zeneiskola tanárainak képzettsége kitűnő volt; szinte Európa valamennyi számottevő művészi iskolája és hagyománya ötvöződött benne. A legjobb magyar zongorista és vonóshagyományok világhírű mesterek kezéből közvetlen vagy közvetett, de első kézen átadottan.

Liszt hagyomány Szendy Árpádon át; a Chován iskola; a vonósoknál Hubay, Popper, kiegészítve neves külföldi iskolákkal; az osztrák zongorista Epstein-nel, a német Becker gordonkaművész iskolájával, a kiváló hegedűs Marteau-éval. Zeneszerzésben a francia iskolával D' Indivel, aki viszont közvetetten Wagnert is eljuttatta. A magyar zeneszerző gárda révén részben német (Koesler) részben nemzeti irány Kodály, Weiner útján. Ezt a széles sugarú hatást tovább gazdagította a volt tanítvány Venetiáner Vándor Sándor Olaszországban szerzett tudása — erről később lesz szó —, s ez mind találkozott a zene miskolci folyamában.

MISKOLC ZENEI ÉLETÉBEN SZEREPET JÁTSZÓ INTÉZMÉNYEK

Miskolc kulturális, s természetesen benne foglalva — zenei életében a század elejétől meghatározó szerepet játszott a Borsod—Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület, ennek utóda a Lévay Józsefről elnevezett Közművelődési Egyesület, a Kereskedők és Gazdák Köre, a 13. honvéd gyalogezred zenekara, ezzel összefüggésben katonai vezetéssel, a MÁV alkalmazottak nagy létszámánál fogva a Vasutasok Ének és Zenetársasága és számos, szinte foglalkozási áganként működő énekkari egyesület.

1. A Borsod—Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület gondozta az ismeretterjesztést a városban és megyében egyaránt, ez a munka magában foglalta az analfabéta tanfolyamok tartását, a munkásgimnázium szervezését, a Népszerű Főiskolát, szervezte a város és megye könyvtárügyét, gondozta a művészeti életet; az irodalmi, képzőművészeti, zenei életet. Szervezte a művészi alkalmakat a közönség nevelésére hangversenyek, kiállítások tartásával; létrehozta a mai Herman Ottó Múzeumot. A zenei és képzőművészeti életben Balogh Bertalan vezetésével országosan kiemelkedő eredményt ért el, nagyszerű, az országban egyedül álló kezdeményezéseket indított el a Vándorkiállítások szervezésével, a Felvidéki Zeneszövetség létrehozásával. Szimfonikus zenekart szervezett a Vasgyári Zenekar segítségével — egyszóval Miskolcot bekapcsolta erőteljesen az ország szellemi vérkeringésébe és Észak-Magyarország kultúrközpontjává igyekezett kifejleszteni.

Miskolc kulturális és zenei élete nem csupán szűk társadalmi réteg exkluzív szórakozása volt. Ez a kultúra hosszú és fáradságos évek nehéz munkájával épült sok nehéz körülmény, sok feltételhiány közepette. Megteremtésében különböző társadalmi osztályhoz és réteghez tartozóak vették ki részüket a városi polgárok. Munkások és kisiparosok, kereskedők, tanárok, értelmiségi csoportok: ügyvédek, hivatalnokok. Ha nem is mosódtak el teljesen a társadalmi különbségek, némileg elhalványultak.⁸⁵ Hiszen együtt énekelt, muzsikált, dolgozott mindenki, akinek szívügye volt a város kulturális életének előbbrevitele.⁸⁶

85. Szerző: A BMK és ME kialakulása és fejlődése az I. vh-ig. HOM Évkönyve X. 1971. Miskolc. 169—207.

86. Szerző: A városi zenekar megalapítása és a fennmaradásáért folytatott küzdelem 1914-ig. Levéltári Évkönyv II. Sajtó alatt.

A szépen fejlődő és tartalmas kultúréletet egy időre megállította a háború és az azt követő változások más irányt is adtak neki. A kulturális élet nem dőlt romba, mint sokan felületesen megállapítják, de kétségtelen, hogy a háború hatásai nem maradtak és nem is maradhattak nyom nélkül. Az egyik legfontosabb kultúrtényező, az 1901-ben alapított Városi Zeneiskola tovább fejlődött létszámban, bár tárgyi feltételei megnehezültek, mert átmeneti időre kórházi célokra vette igénybe a város. Tanárai közül sokan katonai szolgálatra vonultak be, mindezek mellett és ellenére a tanulók létszáma — mint erről már az előzőekben szó esett — nem csökkent. Fennmaradt a város „koszorús énekkari egyesülete”, amelyet oly fontosnak tartott és hivatalos egyesületként kezelte a Miskolci Daláregylet. Legjobban a Közművelődési és Múzeum Egyesület sínylette meg az I. világháborút olyannyira, hogy részben a körülmények változása folytán is régi fényét tulajdonképpen nem nyerte többé vissza. A háború első 2 évében még küzdött maradék erejével és maradék hadával, hiszen nagyon sokan katonai szolgálatot teljesítettek. A „felülről kapott parancs” folytán a közművelődés feladatkörébe egyáltalán nem illő munkát kellett végeznie. „Az aranyat — vasért” mozgalom élesztését, azt hogy a polgárok a hadigépezetet egy vasgyűrűért cserébe aranygyűrűcskéikkel, aranyláncaikkal támogassák. Mindezeket a féltve őrzött családi ékszereket áldozzák fel a „haza oltárán.” Mindennek a feladatnak a kényszerű lebonyolítását az Egyesület nem tagadhatta meg — de az eredménnyel igazán nem büszkélkedhetett, 4 év alatt 1000 forint gyűlt össze.

Már idéztük Szent-Gály Gyula tanulmányát az Egyesület kiadványából. A „Szóval — tollal a hazáért” — kötet tájékoztat az Egyesület munkájáról 1916-ig. Olvashatjuk e kötetben, hogy a háború előtti sikeres tevékenységet nem folytathatták, mert munkájukhoz nem volt segítség és a hallgatóság is megrikult. Mindezek ellenére a lábadozó frontkatonák számára analfabéta tanfolyamokat tartottak, írószerrel, könyvvel, olvasnivalóval ellátták őket. A népszerű ismeretterjesztő munkát csökkenteni kényszerültek, de nem szüntették meg teljesen, csak az időtartamot rövidítették le. Az idény novembertől márciusig tartott, s az előadások száma egy-egy idényben 8—10-re csökkent.

A tárgyunkat közelebbről érintő kérdésről — a zenéről — ezt olvashatjuk: „1913/14 évi idény folyamán nagy lépésekkel haladtunk előre. A vasgyári quartett mellett, amely évek óta önzetlenül részt vesz zenei életünkben, s melynek nem egy nagy sikerű estünket köszönhetjük, egy trió társaságot alakítottunk, a Rákos—Halmay—Haydu trió.” Felidézi a beszámoló a szépen induló Felvidéki Zeneszövetséget, amelynek véget vetett a háború, szól a város szimfonikus zenekarról, amely a Vasgyári munkások támogatásával működött.

A Vasgyártól kapott zenei segítségre utalnak a következő sorok: „Nem csupán konvencionális kötelességünknek teszünk eleget, midőn Alländer Henrik gyárfőnök úrnak zenei törekvéseink támogatásáért itt is köszönetet mondunk, hanem egyúttal szívesen ragadjuk meg az alkalmat, hogy egész működésünkben tapasztalt jóindulatáért, iránta érzett nagyrabecsülésünknek is tanújelét adjuk.” A Vasgyári Szimfonikus Zenekar fenntartója a gyárfőnökség, egész pontosan a vasgyári munkásság volt; akik keresetük havi 1/2%-át áldozták zenekari, kulturális célra. A jóindulat mégis köszönetet kívánt, hiszen az átengedés valóban a gyárfőnöktől függött, aki sokszor díjmentesen, máskor anyagi térítés ellenében megengedte a fúvós részleg miskolci szereplését.

Megtudhatjuk a kötetből, hogy a háború első esztendejében is rendezett az Egyesület hangversenyeket; az egyik legjelesebb Jan Kubeliknek, a hegedű egyik legnépszerűbb virtuózának hangversenye volt, amelyet a Hadsegélyző Bizottság javára adott. Kubelik bravúros, csillogó technikájú játéka mindig és mindenütt meghódította a közönséget. A művésznak nem ez volt az első miskolci szereplése, már 1900-ban is adott hangversenyt.⁸⁷ A kiadványt, amelyről szólunk, Miskolc háziezredének, a 10-es honvédeknek ajánlották, akiknek emlékét ma is az egyik legfontosabb közlekedési útvonal őrzi. A kötetben Balogh Bertalan írt — tanulmánynak is beillő előszót, „Milyen legyen kultúrpolitikánk a háború után?” — címmel. Nagyon érdekes az okfejtése: „Mert ne higgye senki se, hogy a háború után, a háború előtti csapásokon fogunk haladni. Különösen a kultúrpolitika az, amelyre a háború után új és nagy feladatok várnak, sőt azt mondhatnám csak egy átgondolt, már most előkészített, a jövőben tekintő és az eddigi sablonokkal teljesen szakító kultúrpolitika hozhat a nemzetre kárpótlást.” Kitér a nemzetiségekkel kapcsolatos tennivalókra is: Hiszen ez akkor eléggé a társadalmi kérdések előterében állt. „A magyarság érdekeire féltékeny, de ugyanakkor a nemzetiségek iránt nem bizalmatlan, sőt azok érdekeit elősegítő kultúrpolitika meghozná, hogy idegen nyelvű polgártársaink is magyarnak vallanak magukat.” A kultúrpolitikus szólal meg belőle, amikor arról szól, hogy a kultúra segítségét általánossá kell tenni. „Olyan közvéleményt kell teremtenünk, amely kulturális mozgalmak szolgálatát, felkarolását becsületbeli kötelességnek tartja.” Azt javasolja, hogy állami kormányzat összes ágai, elsősorban a közigazgatási és földművelésügyi kormányzat a maguk működése körében” ehhez a kultúrpolitikához simuljanak”. Balogh Bertalan ezzel, a belügyi vagyis a közigazgatási kormányzattól, amelyhez a községek és városok tartoztak és a földművelésügyi kormányzattól a parasztság szellemi felemelését kérte számon. Megbecsülést kér a tanítóknak. „A nemzet jövője attól függ, hogy azok a generációk, amelyek ezután lépnek majd a küzdelembe előkészítettnek e kellőképpen azokra a feladatokra, amelyek magyarságunkra a nemzetfenntartás munkájában várnak. Kik végezhetik el az előkészítésnek ezt a hihetetlen fontos munkáját — egyedül a tanítók és a tanárok”. „Súlyt kell adni azoknak, akiktől ezt a munkát várjuk.”

1918 júniusában Balogh Bertalan kidolgozott egy részletes programtervezetet — sok, általa fontosnak ítélt közművelődési terv megvalósítására. A tennivalók egyaránt vonatkoztak a megyére és városra, Miskolcra, — ezért a javaslatot, amelyet hivatalosan Miskolc thj város polgármesterének, mint az Egyesület díszelnökének nyújtott be, ismertette Borsod megye főispánjával és a beteg alispán helyett a megye főjegyzőjével.⁸⁸

A terjedelmes program nem kaphat részletes ismertetést, de nem mellőzhetők belőle a fontosabb részletek. Tartalmazta azokat a tennivalókat, amelyeket az akkor még nagy fokú analfabétizmus felszámolása érdekében tenni óhajtottak. Ez a kérdés szinte kezdettől az Egyesület célkitűzése volt. Már a háború előtt megkeresték szóban, írásban a megye minden szolgabíráját, minden vizsgát letett egyénért a tanítók 5 korona díjazást kaptak, a sok befektetett

87. HOM Ha 53.4509.1.

88. HOM HA 74.8119.1—18.

energiát mégsem kísérte siker. Mint láttuk, a frontkatonák, a sebesültek között is végeztek írás-olvasás tanító munkát, de ezt az Egyesület a legnagyobb erőfeszítés mellett sem oldhatta meg egymaga. Balogh ehhez a munkához mindkét törvényhatóság, a megye és város támogatását egyaránt kérte.

A beadvány 7. pontjában igen erőteljesen indokolta egy közművelődési könyvtár felállítását. Erre vonatkozóan külön felterjesztéssel is élt a városhoz 1918. április 7-én. Ebben a beadványban javasolta a Népkerti Vigadónak könyvtár céljára való igénybe vételét. Hivatkozott a csekély kihasználásra, felajánlotta az Egyesület és személyes közbenjárását. Jószándékú és körültekintő javaslatát válaszra sem méltatták. Joggal írhatta 1927-ben Zsedényi Béla Miskolc szellemi életéről írott munkájában: „Miskolc kultúrájának legfájóbb sebe: a könyvtár.” Nem is oldódott meg ez a súlyos kérdés csak a Felszabadulás után. A program 9. pontja járási közművelődési bizottságok felállítását tartotta kívánatosnak.

A sok életrevaló és csak az új társadalmi rendben megvalósult elképzelései között találhatjuk a zenei élet továbbfejlesztéséről vallott felfogását és annak kifejtését, miért változtatott a háború után az Egyesület a háború előtti magatartásán a zenei élet támogatásával kapcsolatban. „Zenei programunkon változtatni vagyunk kénytelenek. Egyesületünk ugyanis e téren eddig vallott hivatását befejezte. Nevezetesen: Egyesületünk 20 éves múltjában céltudatosan dolgoztunk, hogy a város hivatásos és műkedvelő művészeit egy táborba hozzuk. S erre a múltban házi estélyek, matiné, hangversenyek, kamaradélutánok tartását tartottuk célravezetőnek, részben pedig szimfonikus zenekar szervezését és fenntartását.” „A zeneiskola most már maga akarja hivatását betölteni. A megnövekedett növendék létszám, a kitűnő erőkből álló tanári testület az eddigi támogatás nélkül is erőssége a városnak. Szimfonikus zenekar szervezése már céltalanná lett, mert ez az állami feladatok aktuális kérdésévé vált.” Balogh Bertalan ebben 30 évet tévedett, csak 1952-ben lépett „az aktuális kérdések sorába.”

A zenei lehetőségeket az Egyesület számára abban látta, hogy továbbra is hangversenyeket rendezzenek.

„Nekünk ezek után más választásunk nem marad, mint idegen és helyi művészek szerződtetésével nagy hangversenyek tartása, s ehhez ragaszkodunk is, mert az ilyen hangversenyek bizonyos jövedelmet jelentenek, amelyre népművelési tevékenységünk óriási kiadásainál multhatatlanul szükségünk van.” E beadványban még mindig visszatér a Felvidéki Zeneszövetség gondolatához, amely a háború előtt a legjobb reményekkel és alaposan kidolgozott tervvel, sőt nem csekély anyagi és erkölcsi eredménnyel 11 felvidéki városra terjedt ki. Most a megváltozott körülmények között — írja —, régi formájában (amit említettünk) nem tartható fenn. De még mindig foglalkoztatja a lehetőség. Hivatkozik arra, hogy Veszprémi Zoltán, Debrecen főispánja és a Nyíregyházi Bessenyei Kör már keresik a kapcsolatot a Borsod—Miskolci Közművelődési Egyesülettel „avégből, hogy hangversenyeiket együtt rendezzék.” A terv lehetségesnek látszik — szerinte —, mert a 3 város népességének száma között nincsenek olyan különbségek, mint voltak a zeneszövetségi városokéi (Lőcse, Eperjes, Szatmárnémeti, Nagykároly stb.) között.

A beadvány befejező része különösen figyelemre méltó: „Én magam tán-

toríthatatlanul hiszem, hogy nemcsak a közművelődés, de a nemzeti nézőpont szempontjából is legfontosabb kérdés ma a nép. Mert a nép anyagi boldogulása művelődési fejlődése és világnézete, valamint nemzeti érzülete azok az alapok, amelyek Magyarországnak nemcsak a fejlődését, hanem fenntartását is egyedül biztosíthatják.” (Mindezeket még a polgári demokratikus forradalom előtt írta V. Gné.)

1918-ban a Közművelődési Egyesület beváltotta ígéretét neves külföldi művészek szerepeltetésével. S ennek nemcsak a Balogh Bertalan által említett haszna volt, hanem az is, hogy magas mércéjű összehasonlítási alapot nyújtott a helybeli művészeknek, példát, amelyhez mérhették magukat és bekapcsolódást jelentett a város kulturális élete szempontjából a zenei vérkeringés nagy világ-áramkörébe. A Közművelődési Egyesület még a háború előtti években igen széles és jó kapcsolatot épített ki neves fővárosi hangversenyrendező irodákkal. Többek között Lúria Artúrral is, aki még 1914-ben felajánlotta néhány művész meghívását. Ilyen volt a világhírű Juan Manén spanyol hegedűművész, Carl Flesch, szintén világhírű hegedűművész, Josef Lhevin orosz zongoraművész, Fridmann Ignác lengyel zongoraművész, Földessy Arnold magyar és Becker Hugó nagynevű német csellóművész.⁹⁰

Közben súlyos esztendők múltak el Európa és a világ felett. Az 1914-ben ajánlott művészek egy része mégis eljutott Miskolcra. 1918. II. 14. *Kerpely Jenő* nagynevű gordonkaművész adott hangversenyt; Dienzl Oszkár zongoraművész közreműködésével. *Kerpely Jenő* a legkitűnőbb csellóművészek között is az első közé tartozott. A nagyhírű Waldbauer—Kerpely vonósnégyes társaság tagjaként elévülhetetlen érdemeket szerzett a kamaraművészetben. Mint szólista is kiváló volt. Erényei közé tartozott nagyvonalú formáló készsége, amely kiváló technikával párosult. Miként Haydu István, ő is Popper Dávid tanítványa volt.

1918. III. 4. *Vecsey Ferenc*, nagynevű hegedűművész szerepelt, ezúttal nem Bartók Bélával, aki szintén kísérője volt, hanem Kósa Györggyel.

1918. III. 13. *Josef Lhevin* zongoraestjét hallhatták. Mint csodagyermek kezdte a pályáját és a világhírű Anton Rubinstein tanítványa lett. Hangverseny útjain ismételtén bejárta Európa és Amerika nagyvárosait.

1918. IV. 18-án *Földessy Arnold* csellójátékában gyönyörködhetek. Földessy a cselló legnagyobb virtuózai sorába tartozik. Művészete Európa minden jelentősebb hangversenytermében osztatlan sikert aratott.

1918. IV. 29. *Sándor Erzsé*, az Operaház tagja Dienzl Oszkár kíséretével énekelt. Sándor Erzsé a magyar énekművészet egyik büszkesége. 1917-ben érte el a „kamaraénekesi” címet és 1921-ben az Operaház örökös tagja lett. Tökéletesen képzett hangja egyike volt a legnagyobb erejű, legtisztább fényű magas szopránoknak. 1918. V. 12. a frontról visszatért Haydu Istvánnal szerepelt a Halmay—Rákos—Haydu trió.⁹¹

Az 1918-as év egyik legnagyobb egyesületi munkája — az eddig említett hangversenyek mellett — a Petőfi-ház megmentésére irányuló országos akcióban való részvétel volt. Petőfi emléke még mindig elevenen élt a nép szívében.

90. BMK és ME irattára 66/1914.

91. HOM HA 74.70.1—26 eredeti műsorok a neves művészek vendégszereplése alkalmából.

Egy róla elnevezett múzeum felállításának gondolatával már 1870-ben foglalkozott a Petőfi Társaság. Társadalmi úton összegyűjtött pénzen megvásárolta a Feszty Árpád tulajdonában levő Bajza u. 21. szám alatti házat. Ebben Petőfi és Jókai emlékeit helyezték el. 1918-ban országos akciót indítottak, hogy a házon levő adósságoktól megszabadítsák az ingatlant. A Közművelődési Egyesület csatlakozott az akcióhoz. Felhívással fordult a Borsod megyei községek vezetőihez a következő felhívással: „A budapesti Petőfi-házon adósság van, de nincs a weimari Goethe-házon és a strattfordi Shakespeare-házon.” A Múzeum adattárában levő vaskos elszámolások és iratkötegek tanúskodnak arról, hogy a felhívás eredményeként 9 000 Korona gyűlt össze.⁹²

Az 1918/19-es közművelődési idényre még készült az Egyesület. A vasútelepi és martintelepi iskolákban 16—16 ismeretterjesztő előadást terveztek. Fel kívánták élesztetni az 1910-es években jól bevált munkásgimnáziumot is, ha a fűtéshez és a világításhoz segítséget kapnak a MÁV-tól. A bekövetkezett politikai események azonban az eredeti tervek megváltoztatták.⁹³ 1918 nyarán a piavei borzalmas csatavesztés, később a nyugati front áttörése nyilvánvalóvá tette, hogy a háborút elvesztette a Monarchia. A szélcsendet, amely 1918 harmadik negyedét jellemezte, októberben gyorsan változó események követték. Október 31-re virradóan a munkásság és a katonák fellépése nyomán Budapesten győzött a polgári demokratikus forradalom, és a hatalom a radikális polgárságot képviselő Nemzeti Tanács kezébe került, amelynek fő támasza a Szociáldemokrata Párt által képviselt munkásság volt.

Október utolsó napjai Miskolcon is mozgalmasak voltak, de a politikai változások lassan bontakoztak ki. A Nemzeti Tanácsot alkotó pártok egyikének nem volt helyi képviselete Miskolcon. A Polgári Radikális Párt is csak hosszabb huzavona után október 17-én jöhetett létre. A Nemzeti Tanács Miskolci Végrehajtó Bizottsága úgyszólván a város hivatalos vezetéséből került ki. Elnökévé dr. Szentpály István polgármestert, titkárává dr. Boros Jenő ügyvédet, ügyvezető elnökévé Reisinger Ferencet, a Szoc. Dem. Párt legjelentősebb helyi képviselőjét, ügyvezető titkárává az ugyancsak szociáldemokrata Groszmann Zsigmondot választották.

A Tanácsköztársaság rövid idő alatt szervezte meg a legfontosabb soron levő feladatok végrehajtását. A kultúrnépbiztosság vezetője Krausz György tanár, jogi tanácsadója a kitűnő zenész László Imre dr. lett, akinek nevével már találkoztunk. Nem állt elegendő idő Miskolcon a tervezett feladatok megoldására, mert májusban már a cseh csapatok kezére került a város, később a románokéra. Miskolc hősi harcaival írta be nevét a Tanácsköztársaság megvédelmezésébe.

1919 márciusában a haladó miskolci polgárok hiányolják, sőt sürgetik a hallgató Közművelődési Egyesület tevékenységét. „Hosszú hónapok óta nélkülözzük ennek a nagy feladatokra hivatott Egyesületnek a tevékenységét. Mióta Balogh Bertalan a tényleges vezetéstől visszavonult, az egyesület tudomásunk szerint semmiféle kultúrmunkát nem végez. Ez a mulasztás természetesen nagy kára a köznek, városunk és megyénk kulturális életének. A forrada-

92. HOM HA 73.588.19.

93. HOM HA 74.70.1—26.

lom alatt is fontos missziót kellett volna elvégezni, a nép helyes irányú szociális felvilágosítással, de ezt kellő szerv hiányában a szociáldemokrata párt ügybuzgó tagjainak kellett magukra vállalniok. Miért szünetel az Egyesület, milyen körülmény akadályozza működését? — Nem tudjuk. Azonban a köz érdekében a legsürgősebbnek tartjuk, hogy az Egyesület a legrövidebb idő alatt kezdje meg működését. Bővítse ki szervezetét és programját a szociális gondolkodásnak és a jövő szociális teendőinek megfelelően. Készüljön fel minden erejével az új világ kiépítéséhez, a gondolat és világfelfogás nagy átalakító munkájához. A Közművelődési Egyesület élén olyan embert akarunk látni, aki méltó a rá váró nagy feladathoz, s aki egész idejét ennek tudja szentelni. Mi Balogh Bertalan tevékenységére megelégedett örömmel tekintünk vissza. Míg ez a hozzáértő erélyes ember vezette a Közművelődési Egyesületet, igen szép és komoly eredményt tudtak elérni. Ha voltak is hibák, — ezt tudjuk be inkább a körülményeknek és ismerjük el, hogy a Népszervi Főiskolai előadások, analfabéta tanfolyamok rendezésével, első rendű művészek szerepeltetésével maradandó értékű kultúr munkát végzett. Ezt a munkát tovább kell folytatni sokszorozott erővel és buzgalommal. Reméljük az illetékesek nem sokáig fognak gondolkodni, hanem az idők által megkövetelt frissességgel hozzálátnak a munkához.”⁹⁴

Az Egyesület működésének szünetelésére, amit joggal illettek elmarasztalással — magyarázatot ad az a Balogh Bertalan által benyújtott tervezet, amelyet a városi vezetés szó nélkül hagyott. Ebben vázolta Balogh, hogy idők követelte munkát már nem lehet a régi módon végezni. Függetlenített, megfelelő díjazású vezető szükséges hozzá. Azt is joggal kérte, hogy a tervezetet hagyják jóvá, küldjön ki a város egy szűkebb bizottságot a közművelődés kérdéseinek megtárgyalására és a városi törvényhatóság elé terjesztésre. Szerinte a bizottság feladata lett volna: előkészíteni az egyesület kettéválását. Külön közművelődési és külön múzeumi egyesületre, módosítani az eddigi alapszabályt, kidolgozni az egyesületi iroda kereteit, meghatározni a szükséges munkaerő mennyiségét, fizetését és általában az iroda összes személyi és dologi kiadásait, — amint írta: „mert a munkaterv, amit beterjeszteni bátor voltam, nagy arányai miatt is, már állandó irodát és állandó személyzetet kíván.” S nem utolsó sorban megállapítani az egyesület költségvetését.⁹⁵

A nagymúltú és szép eredményű Közművelődési Egyesület halála tulajdonképpen megkezdődött. Balogh Bertalan erejét is kezdte felmorzsolni az eddigi sok küzdelem, munka, sok értetlenség, a városva is nehéz idők jöttek, a közművelődés ügy partszélre szorult. A Felvidékről 1919 őszén menekültek százai kértek menedéket, a város lakáskereső bizottságot állított össze részben katonai, részben polgári személyekből, akik, ahol megfelelő nagyságú, eléggé ki nem használt lakást találtak, oda menekülteket telepítettek be.

1922 elején még ismét foglalkoztatta Baloghot az Egyesület megreformálásának gondolata, de erre már sajnos nem került sor. 1922 augusztusában, 52 éves korában halt meg. Miskolc áldozatkész, sokat dolgozó és sokat merő

94. Színpad és Kultúra. Művészeti, zenei, színházi, társadalmi és sport hetilap. 1919. III. 22—29. Lutzer László cikke.

95. HOM HA 74.81.19 1—18.

embert veszített benne, aki a város életét — különösen az I. világháború előtt bekapcsolta az ország szellemi vérkeringésébe. Haláláról a helyi és országos sajtó egyaránt megemlékezett. A közművelődésről írott könyvét, országos lapokban megjelent cikkeit nagyon sokan ismerték.

Miskolc így búcsúzott tőle: „A magyar kultúra pótolhatatlan agilitású szervező reformert vesztett benne, Miskolc kulturális fejlődése pedig azt az embert, aki képes lett volna Miskolcon újból nagy arányú, a társadalom minden rétegét felhívó, közös munkára serkentő kulturális haladást biztosítani.”⁹⁶

2. *A Lévy József Közművelődési Egyesület. A Borsod—Miskolci Közművelődési Egyesület, a Tanácsköztársaság utáni események, Balogh betegsége, és halála folytán megszűnt. A közművelődés ügyének nem volt intézménye, de a kulturális élet nem szünetelt; a zeneiskola és a Kereskedők és Gazdák Köre bár sokkal szűkebb rétegre terjedően gondozta. 1923. március 19-én tartott első alkalommal értekezletet e kérdésben a Miskolc városi vezetés, de az alakuló ülést csak 1924. május 14-én tartották. Részletes adatokat a törvényhatósági jegyzőkönyvek nem tartalmaznak. Az új egyesület a régi közművelődési egyesület utódjaként szerepelt, nevét Lévy Józsefről, a megye és a város költőjéről kapta. A Lévy Közművelődési Egyesület a város hivatalos közművelődési egyesülete volt. Nem kis szerepet játszott a város életében. Munkája nem terjedt ki a megye teljes művelődési ügyének gondozására. Működése idején már egész mások voltak mind a politikai, mind a kulturális erőviszonyok, mint elődje idején. Ennek az egyesületnek nem tartozott feladatkörébe az ismeretterjesztés. Ez a feladat a Szabadegyetemre hárult az új állami rendelkezések értelmében. Életében, működése idején nem voltak olyan átütő egyéniségek, mint elődje idejében Balogh Bertalan. Tevékenysége az irodalmi, zenei, képzőművészeti, tehát a művészi ismeretek terjesztésére korlátozódott. Már nem az egyetlen bázisa volt a művészetnek, szerepéből sokat átvett a Kereskedők és Gazdák köre; jóllehet a körnek a kisugárzása jórészt a miskolci kereskedők jól megalapozott, gazdaságilag erős rétegére terjedt ki.*

Célkitűzése, mint arról kevés számú kiadványa hírt ad „nem annyira az új irodalom és művészet mesterséges megteremtése, mint inkább a régi értékek ápolása, nem annyira irodalmat és művészetet akart teremteni, amely szabályozás nélkül amúgyis megtalálja az útját, hanem az irodalom és művészettörténetet, a múlt ápolását akarja szolgálni.”⁹⁷

Vállalt célkitűzését azzal teljesítette, hogy évfordulók, megemlékezések tartásával adózott a magyar múlt, a város és megye nagyjainak, szobrokat állított tiszteletükre, emléktáblákat helyezett el. A Lévy K. E. állíttatta Lévy József szobrát, márványemléktáblát helyezett el az új Zenepalotában Reményi Ede, Lányi Ernő tiszteletére, a színházban Szerdahelyi Kálmán emlékére és másokéra. Az irodalmi szakosztálya szintén kísérletezett a helyi irodalmi élet megteremtésével, de nem sokkal több sikerrel, mint elődje. A magyar irodalom valós vagy vélt nagyságai meghívásával ápolta az irodalmi életet. Képzőművészeti osztálya kiállításokat rendezett, de az országos képzőművészeti életben nem játszott elődjeként hasonló szerepet.

96. Miskolci Napló 1922. augusztus 9.

97. Miskolci Szemle 1928. dec. 8—9 időszakos kiadás.

Talán a legnagyobb eredményt a zenei szakosztálya érte el. A régi, jól bevált hagyományt folytatták, neves magyar és külföldi művészek szerepeltetését, a helyi — már megismert miskolci művészeknek pódiumot, szereplési lehetőséget adtak, támogatták a zenekari élet fejlesztését, a kamarazene életet. Törekvéseit nehezítették az egyes szakosztályok életében újból és újból bekövetkező személyi változások. A Lévay K. E. lojális volt a város vezetésével, nem terjesztett elő reform javaslatokat, nem kellemetlenkedett, nem volt elégedetlen, de ez sem biztosított számára megfelelő anyagi városi támogatást. Fénykora 1926—1927-től nagyjában 1934-ig terjedt. 1937-ben már ezt olvashatjuk az egyesület munkájáról: „Régebben a város hivatalos összefogó kulturális szervének szerepét töltötte be, már több mint másfél éve agonizál. Az egyesület papiros léte útját állja egy egészséges, kötelességét teljesíteni tudó egyesület alakításának. Halmay polgármester azt ígérte, még októberben dűlőre viszi az egyesület sorsát.”⁹⁸

A Lévay K. E. életének, működésének végigkísérése nem könnyű. Tulajdonképpen csak töredékekből állítható össze szervezeti kerete, működése, vezetése, gazdászati alapja, tevékenységéről az általa rendezett események adnak némi eligazítást. Nem adott ki évkönyveket, mint elődje, úgyszólván egyetlen kiadványai az 1928—29-es Miskolci Szemlék, amelyek bepillantást engednek Miskolc és az egyesület kulturális életébe. A Lévay K. E. élén a város és megye politikai vezetői álltak. Mikszáth Kálmán a város főispánja, a híres író fia elnök, dr. Hodobay Sándor polgármester alelnök, Zsóry György a megye alispánja alelnök. Az ügyvezetői igazgatói tisztet Bank Sándor a Miskolc városi női felsőkereskedelmi iskola igazgatója töltötte be, a főtitkár rövid ideig Leszih Andor volt, a Múzeum őre —, ahogy akkor nevezték, utána évekig Sassy Csaba költő, újságíró, a város „kulturális hivatalnok.” A magasrangú vezetők sem biztosítottak a Lévay K. E.-nek szerepéhez méltó juttatást. Ezúttal nincsenek országos összehasonlítási alapjaink, mert a Lévay K. E. ilyen tájékozódáshoz nem szolgáltatott adatokat. 1928-ban évi segélye 800 pengő. Erről az esztendőről — az egyébként nagyon hiányos iratok között — megmaradtak a zárszámadás adatai: Bevételek alakulása: Városi segély az 1927. évről 160 pengő, 1928. évre 800 pengő. Tagdíjakból befolyt összeg 2 056 pengő, hangversenyek jövedelméből 663,30 pengő 90 fillér. Összesen 5 791 pengő 25 fillér. Az adminisztráció viszont nem csekély összeget emésztett fel. A főtitkári és pénztárosi tiszteletdíj 3 636 pengőt! Nyomdászamlák 1 958 pengő 39 fillért. A főtitkár tiszteletdíja havi 300 pengő.⁹⁹ Megmaradt egy részletes kimutatás 1935-ből. A kimutatás, illetve előterjesztés azért érdekes, mert betekintést enged a város által támogatott többi művelődési szervezet és egyesület támogatásába. A kulturális kiadások között szerepel a vitézi szék is — magas összeggel! 1935-ben a Városi Pü. Bizottság által támogatott előterjesztés javasolta a közgyűlésnek az 1935. évi háztartási kv. III. csop. II. fejezete alatt 4 500 9. hitelkeretének az alábbi módon leendő újbóli szétosztását:¹⁰⁰

98. HOM HA 53.3577.1.

99. HOM HA 73.588.21.

100. B-A-Z m. Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 142/Kgy. 1935.

1. Miskolci Daláregylet	200 pengő
2. Észak-magyarországi Daláregylet	200 pengő
3. Lévay K. E.	600 pengő
4. Művésztelep	1700 pengő
5. Vitézi Szék	1000 pengő
6. MMTE Sport Egyesület	400 pengő
7. Miskolci Bükk Egylet	400 pengő
összesen	4500 pengő

Mint az előterjesztésből kitűnik, aránylag sokat áldozott a város a Művésztelepre, a Vitézi Székre és támogatta a Miskolci Munkás Testedző és Sport Egyesületet. A Lévay K. E. ezekhez képest elég soványan támogatott egyesülete volt a városnak, különösen figyelembe véve, hogy a közművelődés „hivatalos” egyesülete kitüntető címet viselte. Miután ez az időszak, mint az előzőekből kiderült, már kicsit az agonizálás jeleit mutatta —, a városi vezetés egyszercsak rádöbrent, hogy a közművelődést irányító egyesülete csendben kimúlik —, a támogatás összegét 1936-ban 1200 pengőre, majd rövid idő után 2000 pengőre emelte fel. Az indokolásban ez áll: „A tervezett és a társadalom széles rétegeit átfogó kulturális munka olyan költségekkel jár, amelyre az 1200 pengő nem elegendő. E méltánylást érdemlő indokolást — tekintettel a segély felemelésére — az előterjesztést el kellett fogadnunk.”¹⁰¹ Mindez már Halmay Béla polgármestersége idején történt, de ez a megemelt juttatás sem tudta megmenteni az egyesületet a csendes kimúlástól. Megszűnésének ideje nem állapítható meg egyértelműen. A közeledő II. világháború évei csendben elsodorták. A rendelkezésre álló adatok arra engednek következtetni, hogy a művészeti vagy társadalmi események a legritkább esetben mentek végbe anélkül, hogy ne kapcsolódtak volna a zenéhez is.

A Lévay K. E. alakulása idején a zeneművészeti szakosztály titkára dr. Valentényi Gáspár felsőkereskedelmi iskolai tanár, aki élénk érdeklődést mutatott a zene iránt, és a miskolci sajtóban zenekritikái, pontosabban zenei méltatásai is megjelentek. 1928-ban éppen üresedésben van a szakosztály vezetése. A megbízott Kazinczy Imre. Foglalkozásáról nincs tájékozottságunk. 1928-ból viszont vannak adataink a zenei szakosztály tagjairól az egytlen Lévay K. E. kiadványból, a Miskolci Szemléből. Érdekes módon csak a zenei szakosztály tagjainak névsorát őrizte meg. Erősíteni látszik azt a feltevésünket, hogy ez a szakosztály dolgozott nagyon erőteljesen. A szakosztály rendes tagjai: Becht József, Bencze Rezső, Beregszászy Károly, Domokos György, Eckert Laura, Ferenczy Károlyné, Finta Elemér, Folkman Ervin, Gaál István Mezőkövesd, (az egyetlen nem miskolci tagja a szakosztálynak, aki a híres Matyó-városban fejtett ki országosan ismert zenei tevékenységet és kórusával Miskolcon is ünnepi alkalmakkor szerepelt, sőt nemcsak Miskolcon, hanem Bécsben is. V. Gné.) Gobbi Jenő, Győry Nagy István, Halmay Irma, Haydu István, Hermanné, Hnilicska Mária, Hollósy Kornél, Hölcz Gyula, Kazinczy Imre, Balogh Luca (Kománne), Pazár István, Rákos Arnold, Rákosné Palkó Kornélia,

101. B-A-Z m. Lt. Mv. Lt. Kgy. jkv. 395/Kgy. 1936. 37118 Ki/1936.

Hrúz Pál, Ruzinkó Zsigmond, Senger Gusztáv, Sassy Nagy Kató, Szász József, Szendy Lajos, Thurzó Nagy László, dr. Valentényi Gáspár, Vidder Sándor.¹⁰² A szakosztály a legkiválóbb miskolci művészeket, zeneiskolai tanárokat, zenét támogató és művelő polgárokat fogta össze, de volt köztük néhány vasgyári mérnök, sőt kisebb tisztviselő is, a miskolci középiskolák tanárai. 31 áldozatkész, kiváló támogató ha nem túl sok is, de le nem becsülhető együttes. Tevékenységük nem maradt hatástalan a város zenei életére, sőt még a vidékre sem. 1929-ben változások állottak be az egyes szakosztályok élén. A képzőművészeti szakosztály elnöki helyét Tarnay Gyula alispán helyett Kollár Nándor a Miskolci Villamos RT igazgatója vette át, akinek felesége foglalkozott a festéssel, nem is sikertelenül. A zenei szakosztály élére Donáth Lajos elnök helyett, aki a színháznál látott el zenei teendőket dr. Várjon Géza megyei főlevéltáros, kitűnő hangú oratóriuménekes került.¹⁰³ Dr. Várjon nem sokáig viselte a titkári tiszteletet. 1931-ben lemondott, helyét 1934-ig Thurzó Nagy László foglalta el.

A Zenei Szakosztály pénzügyi mérlegéről megmaradt néhány adat. 1924/25-ös évad hangversenyeinek tiszta jövedelme: 2 752 000 korona volt. Zongora használati díjból befolyt: 5 400 000 korona, az időközi kamatok eredményeként elkönnyelhetek 498 000 koronát. Összesen: 8 650 000 koronát. Más fontos körülményről is tájékoztatnak a pénztári adatok: 1927—28. évben (már a pengő korában) a Lévy szobor alap javára megtartott hangversenyek tiszta jövedelme 1 306 pengő 42 fillér volt, amelyet a Miskolci Takarékpénztár külön folyószámlán kezelt. A szobor ma a Kossuth u. református templom előtti kis parkban áll. Az is kiderült, „mennyibe került” egy-egy neves külföldi művész szerepeltetése. Jeanne-Marie Darré, aki szinte állandó vendégszereplőnek számított, 1928. II. 29. hangversenyéért 300 pengő tiszteletdíjat kapott. E hangverseny bevétele 422 pengő 50 fillér volt.¹⁰⁴

A Lévy K. E. már megismert programjának megfelelően a hagyomány ápolása érdekében dicséretes kezdeményezéseket tett. Lévy születésének 100 esztendő évfordulója alkalmából rendezett emlékünnepeken, amelynek zenei része Hollósy és Szent-Gály Gyula szerzeményeiből állt a Miskolci Daláregylet előadásában, nevezetes mozzanata volt Ódry Árpádnak a budapesti Nemzeti Színház nagynevű tagjának vendégszereplése.¹⁰⁵

Tárgyilagosan megállapítható, hogy a Lévy K. E. rendezése mindig nagyon körültekintő, nagyvonalú volt, és mindig tartalmazott valamilyen kiemelkedő mozzanatot. 1925-ben Jókai születésének 100. éves évfordulóját ünnepelték. Ennek zenei részéről a zenekari fejezetben szólunk.¹⁰⁶

1928-ban Reményi Ede, (Miskolc, 1828. I. 17.) a nagy magyar hegedűművész születésének 100 éves évfordulója alkalmából tisztelegtek emlékének. Elő-

102. Miskolci Szemle 1928. 1—2.

103. Miskolci Szemle 1929. 2.

104. HOM HA 73.588.21.

105. A Lévy K. E. Lévy József születésének 100. éves évfordulója alkalmából 1925. november 24-én délután 3 órakor a Korona nagytermében rendezett ünnepélyének eredeti műsora.

106. A Lévy K. E. 1925. Febr. 17-én a Korona szálló nagytermében rendezett ünnepségének eredeti műsora Jókai születésének 100. éves évfordulója alkalmából.

ször Hoffmann néven tanul a bécsi konzervatóriumon Böhmtől. Részt vesz a magyar szabadságharc mozgalmaiban és ekkor vette fel a Reményi nevet. A szabadságharc befejezésével külföldre menekül s folytatja abbahagyott hegedűtanulmányait. Hosszabb ideig Amerikában tartózkodott, utána Weimarban telepszik le, később Londonban. Viktória királynő udvarában kitüntetett és ünnepeelt hegedűs. Párizsba költözik, s onnan, mint központból járja Európát és az Újvilágot. San Franciscóban halt meg 1898-ban.

Rendkívüli virtuóz, aki a kor valamennyi nagy zenészevel kapcsolatban állott. Külső élete sok különködéssel volt tele. Leveleiben „ED. Reményi, magyar ember” aláírást használt. Hazánk zenei életében 1860—75 között határozottan részt vesz, sokat tartózkodik idehaza, nemzeti és társadalmi mozgalmakban önzetlenül vesz részt. Hangversenysorozatot rendez a Petőfi szobor javára, és minden magyaros mozgalom lelke. 1870—75-ig a Nemzeti Színház szóló hegedűse. Liszttel meghitt kapcsolatban állt, Brahmszal sokat hangversenyezett. Magyarországon a neoromantika előharcosa, külföldön a magyarság hangos és lelkes képviselője. Nemcsak nagy virtuozitásával, de tüzes és érzelmes hangjával szerez dicsőséget a magyar névnek. Számos magyaros átiratot és magyaros művet írt. A magyar dalosügy támogatásában is dicséretes részt vállalt.¹⁰⁷ A Lévy K. E. gondosan készült a centenáriumi ünnepségre. Kapcsolatot kerestek a Zeneművészeti Főiskola könyvtárával, alaposan tanulmányozták a korabeli zenét, a művész munkásságát és felkutatását Reményi egykori zongorakísérőjét — a még élő Plotényi Nándor hegedű- és zongoraművészt, ekkor már földbirtokost. Az egykori Reményi által felfedezett és kiképzetéséről is gondoskodó művész már 85 éves volt. Első önálló hegedűestjét 1867-ben rendezte Pesten, de kitűnő zongoraművészként Reményi zongorakísérője. 1870-ben ő is a Nemzeti Színház elsőhegedűse, később hosszabb ideig élt Párizsban. Szerzeményei a híres Schott kiadónál is megjelentek (Dans et chant hongrois hegedűre- zongorára, Szerenád, magyar hegedűverseny Lisztnek ajánlva, és egyéb hegedű darabok.) Az ünnepség alkalmával az egykori zenésztárs közreműködésével leplezték le a Zenepalotában ma is látható márvány emléktáblát.¹⁰⁸

1929-ben Szerdahelyi Kálmán, a magyar színészet egyik kiválósága születésének 100. évfordulója alkalmából helyeztek el márványtáblát a Miskolci Nemzeti Színházban Hevesi Sándor, a budapesti Nemzeti Színház nagyhírű rendezőjének és igazgatójának részvételével. Szerdahelyi Kálmán 1829. február 16-án született Miskolcon. Apja akaratával szembeszegülve 15 éves korában beállt egy kolozsvári színtársulatba. Vonzó külsejű, nagy tehetségű színészként leginkább bonviván szerepekben tűnt ki. Feleségével, a nagyhírű Prielle Kornéliával együtt a természetes társalgási stílus megteremtője. Színműirodalmunkat számos fordítással és egy eredeti színművel: Rászedtek a komédiások címmel gazdagította. Az emléktábla leleplezése alkalmából Plank Miklós, a város kultúratanácsnoka így méltatta a Lévy K. E. tevékenységét: „amikor irodalomtörténetet csinál, nem engedi elsikkadni az utókor emlékezetében a

107. Miskolci Szemle 1928. december 8—9.

108. Uo.

magyar zseniknek azt a kis gárdáját, akik Miskolcot vallhatták szülővárosuknak.”¹⁰⁹

1933-ban Lányi Ernőre, a zeneiskola első igazgatójára emlékeztek halálának 10. éves évfordulója alkalmából. Ekkor helyezték el a ma is látható bronz reliefet. Lányi Ernő mindössze 1901—1907-ig élt Miskolcon, de ez alatt az aránylag rövid idő alatt is nagy zenei pezsgést indított el és példamutató zenei összefogást teremtett meg ittléte második esztendejében a Mozart Requiem előadásával. Innen Szabadkára költözött. Ott halt meg 62 éves korában. Kosztolányi írja halála alkalmából: „A magyar zene nagy halottjának, Lányi Ernőnek a temetése hétfőn délután folyt le ezekre menő tömeg részvételével a Kralj Petár utcai gyászház udvarán. Subotica társadalmának minden rétegéből megjelentek a gyászolók. A sírnál a Munkásdalárda énekelte a „Régi nóta híres nóta... kezdetű dalt és mindenki sírt.” Egész művész volt és egész lélek. Két művész lakozott benne: egy zeneszerző, kit mindenki ismert és egy költő, kit csak kevesen ismertek. Megjelent egy német verses könyve névtelenül: Consonanzen und dissonanzen eines ungarischen Musikers. Hagyatékában hatalmas tömegű német nyelvű kéziratot találtak, humorral, frissességgel, s némi schopenhaueri ízzel, amelyben egy élet lehiggadt tapasztalatát, emberismeretét, keserű tanulságait foglalta. Följegyzések az emberi butaságról, hiúságról, pár soros szatírák.¹¹⁰ (Miskolc e márvány relief elhelyezésével talán igazságot próbált szolgáltatni és leróni a kegyeletét az előtt, akit nem tudott megtartani. V. Gné.)

A Lévay K. E. zenei szakosztálya folytatta elődje nagyszerű hagyományát nagyhirű művészek vendégszereplésével. A még megtalálható iratokból a következő vázlatos kép tűnik elő: 1929. I. 14. Koncz János hegedűművész hangversenye, 1929. II. 19. Jeanne-Marie Darré francia zongoraművésznő zongoraestje. 1929. X. 3. Dullien Klára hegedűművésznő estje. 1929. X. 30. Tarnay Alajos a Zeneművészeti Főiskola tanárának szerzői estje. Közreműködtek Lichtmann Ilonka, Záhony János énekesek, Rákos Arnold hegedűművész. 1930. III. 11. Hir Sári zongoraművésznő 1930. V. 1. Zsámboky Miklós gordonkaművész, 1930. V. 6. Lidia-Hoffmann Behrendt zongoraművésznő és Herman Schey baritonista. 1930. X. 19. Alexay Edit operaénekes, 1931. I. 31. Schóbert Ágota zongoraművésznő, 1931. II. 2. Antalffy Zsíros Dezső orgonaművész, aki 1909—21-ig volt a Zeneművészeti Főiskola orgonatanára, 1923- a rochesteri egyetem professzora. Orgonaiskolája máig is használható alapos kézikönyv. 1931. III. 4. Fehér Ilonka hegedűművésznő estje. 1931. III. 26. ismét Jeanne-Marie Darré. (Az év további része hiányos, a következő esztendő is. V. Gné.) Újabb adatok 1933-ból I. 14. Báthy Anna és Svéd Sándor estje, 1933. II. 5. Kentner Lajos zongoraestje. A még nem egészen 30 éves művészt ekkor már úgy emlegették, „mint a magyar pianista generáció legismertebb és legnagyobb

109. A Lévay K. E. zenei szakosztályának bérleti hangversenye. Emlékhangverseny Lányi Ernő zene-költő halálának 10. éves évfordulója alkalmából. 1933. március 12-én 6 órakor a Zenepalotában. Eredeti műsor. Lányi dalaiból, Rösler Endre a M. Kir. Operaház tagja adott elő, közreműködött Elek Szidi operaénekesnő, a Lévay Hangversenyzenekart Koller Ferenc és a Miskolci Daláregyletet vezényelte Várady Aladár.

110. Zenei írások a Nyugatban. Szerkesztő: Breuer János Zeneműkiadó 1978. 200. Lányi Ernő, Kosztolányi Ernő írása.

kultúrájú tagját.” 1933. II. 20. Guglielmetti Anna-Mária koloratúr énekesnő szereplése dr. Hercz Ottó kísértével. Ugyanez év IV. 1. Biró Sári zongoraművész, 1933. XI. 10. Mikischa Taras zongoraművész, XI. 18-án Esther Johnson zongoraművész, XII. 7. Földessy Arnold gordonkaművész. 1934. II. 6. Schmitthauer Lajos orgonaművész szerepelt, II. 11. Pataky Kálmán kamaranékes, aki több évig a budapesti Operaháznál működött, 1925-ben a bécsi opera tagja, miskolci szereplése idején már az új magyar operaénekes generáció legkiemelkedőbb tagja. 1934. III. 22. Eleánor Spenser zongora estje. 1934. év egyik legkiemelkedőbb zenei eseménye Fischer Annie szereplése II. 17. Előző évben nyerte el a budapesti Liszt-verseny első díját. A következő években Európa legszámottevőbb országaiban szerepelt. A világ minden táján dicsőséget szerzett a magyar zongoraművészetnek.¹¹¹

E sorozat megszakadása már egybeesik a Lévay K. E. hanyatlásával. A Lévay K. E. zenei szakosztályának közreműködésével avatták a Magyar Rádió miskolci közvetítő állomását, másodikként az országban. Felavatását fényes ünnepség kísérte, az avató beszédet Hóman Bálint, az akkori vallás és közoktatásügyi miniszter mondta. „Nagy öröömre szolgált hogy e közvetítő állomás ünnepélyes megnyitásának feladata nekem jutott osztályrészül. Örülök, mert nagyra becsülöm Miskolc városának a magyar gazdasági és kulturális élet terén eddig is betöltött szerepét, s mert hiszem, hogy e közvetítő állomás újabb eszköze lesz *e jeles kultúrközpont* további fejlődésének.”¹¹² Ez alkalommal is — és már 1933. II. 10-én is elhangzott vidéki helyszíni közvetítés Miskolcra, a legjobb zeneművészek: Hollósy, Rákos, Thurzó Nagy Lászlóné, Haydu közreműködésével.

A zenei szakosztály munkájáról alkotott képünk akkor lesz teljes, ha megismerkedünk a város zenekari és kamarazenei életével.

Az irodalmi szakosztály működéséből is idézünk néhány eseményt, amelyekben a zene is szerepet játszott. Az adatok sajnos hézagosak. 1928. II. 6. Kozma Andor estje, 1928-ban Rákosi Jenő, Harsányi Zsolt, Mécs László est. 1929. II. 3. Móra Ferenc előadása, (Móra gyakori vendége volt Miskolcnak. A múzeum megbecsült „örének” Leszih Andornak a lánya Szegeden náluk lakott V. Gné.) 1929. III. 17. a Petőfi Társaság irodalmi nagygyűlése, 1931. II. 13. Ascher Oszkár szavalóestje, 1961. IV. 25. a Nyugat c. folyóirat irodalmi estje Karinthy, Kosztolányi, Móricz, Nagy Endre részvételével. (Móricznak a testvéröccse lakott Miskolcon V. Gné.) 1931. X. 29. Áprily Lajos, Sik Sándor, Móra est. 1932. IV. 17. József főherceg „szerzői estje”, 1933-ban Móra, Zilahy Lajos estek. A Lévay E. Irodalmi szakosztálya 1930-ban felelevenítette azt a programot, amit még 1918-ban Balogh kidolgozott. A Lévay K. E. tervbe vette, hogy a nagyobb vidéki centrumok irodalmi egyesületeivel csereelőadásokat készít elő. A Nyíregyházi Bessenyei Kör, a Debreceni Csokonai Kör és a Szegedi Dugonics Társaság jönnek el decemberben és januárban, hogy itt bemutassák írói gárdájuk legjavát, viszont a Lévay K. E. januárban és februárban Nyíregyházára, Debrecenre és Szegedre látogat el a miskolci irodalom reprezentatív csapatával. Elsőnek a nyíregyházi Bessenyei Kör jön Miskolcra és de-

111. HOM HA 73.58.21.

112. Rádióélet. Szépirodalmi, művészeti és műszaki képes hetilap V. évf. 23. sz. 1933. június 4—10.

7. kép. Hollösy mű olasz kiadású címlapja

8. kép. Balogh Bertalan a BMK és ME Közművelődési Osztály elnöke

cember 11-én, csütörtök este 8 órai kezdettel a Lévay Egyesület rendezésében irodalmi műsort tart a Zenepalota nagytermében.¹¹³ (A műsor azért is érdekes, mert összehasonlításra ad lehetőséget a miskolci zenei alkalmakkal. Szigeti Sándor Liszt műveket játszott, Rigó Magda opera áriákat énekelt, feltehetően csak vendégművésze volt a nyíregyháziaknak, operaházi tag lévén, Molnár Rózsi Bessenyei-verseket szavalt, Szohor Pál nyíregyházi h. polgármester Nyíregyházáról tartott előadást, Vietórisz József költeményeit adta elő, és az est után tartott társas vacsorán Bencs Kálmán dr. polgármester a Bessenyei serleggel irodalmi pohárköszöntőt mondott. V. Gné.)

3. *A Kereskedők és Gazdák Köre.* Az egyesület célja szerint „a mezőgazdát, kereskedőket és gyáripari pályán működő elemeket kívánta közösségbe vonni a társas élet szebbé tételére.” A törekvés sikerrel járt, mert ez volt Miskolcon a legnépesebb kaszinó, amely a zsidó társadalom vezető rétegét foglalta magában, mintegy 709 tagot. Alapításuk a század elejére tehető. 1921-ben már állt a mai Galéria helyén díszes székházuk, amelyet 1929-ben újjáépítettek. Felekezeti megosztásban az izraeliták aránya 1920-ban Budapest után Miskol-

113. Színházi Kurír. Színházi, mozi és társadalmi hetilap Miskolc 1931. december 6.

9. kép. Kisfaludy Társaság ülése Miskolcon. Ülő alak: Lévay József kb. 1917., balról a negyedik Balogh Bertalan

con volt a legnagyobb: 19,8%; Budapesten 23,2%, Győrött 11,8%. A 19,8% arány 13 000 polgárt jelentett, többnyire magasabb iskolázottsági színvonallal, akik a város szellemi életében le nem becsülhető szerepet játszottak.” „A zsidók kultúrája pedig amellet, hogy a közoktatás terén is érdemes munkát fejt ki — hiszen tanítóképzővel rendelkezik — a város átlagos kultúrnívójának az emeléséhez is jelentékeny erővel járul hozzá” — olvashatjuk Zsedényi Béla ismert könyvében.¹¹⁴

Székházuk, különösen az 1929-es átépítés után a város egyik jellemző nagyvonalú épülete volt, az akkor divatos „Wiener Secession” stílusban, illetve annak miskolci változatában. Hevesi Lajos és a jónevű Bloch és Stimm műépítők tervezésében. Utcai 38 méteres frontján 2 nagyobb társalgó és klubszobák, az udvari 52 méteres szárnyat könyvtár, táncterem, biliárd terem foglalta el. Kertje árnyas fákkal és teraszával kedvelt szórakozóhely volt. Amellet, hogy otthont adott magas színvonalú kulturális eseményeknek — bár csak „zártkörűen” —, itt működött kormányengedéllyel az ország egyetlen vidéki tőzsdéje, áru- és értéktőzsde. De helyt adott ez az épület 1919-ben az északi hadjárat alkalmával Stromfeld Aurél vezérkarának, az itt állomásozó román csapatok tisztai étkezdéje is volt és szállást adott Károly román trónörökösnek

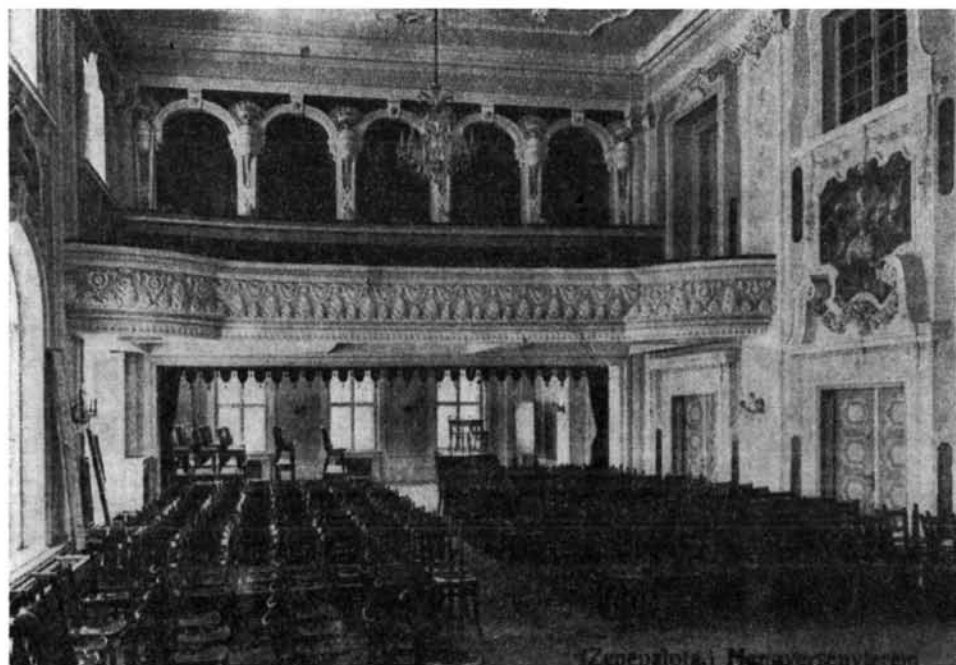
114. Zsedényi Béla: Miskolc szellemi élete és kultúrája. Miskolc 1929. 71.

10. kép. Móra Ferenc Miskolcon M. Kiss Lajos pincéjében 1933. május 16-án, kedden délután. A kép bal sarkában háttal Sassy Csaba, mellette (világos kalapban) Rimóczy József, Móra Ferenc, Leszli Andor, M. Kiss Lajos, Rónay György, dr. Imre József. Tauszig Mária felvétele

és Davidoglu tábornok hadseregparancsnoknak. Ma sok átalakítás után a Művészkлуб működik benne, a Városi Könyvtár egy részlege és miután közben az idő megviselte, átmenetileg szünetel benne a képzőművészeti kiállítások helye, a Galéria.¹¹⁵ A Kör élén a miskolci kereskedő társadalom egyik legkiválóbbja Ferenczi Károly állt, aki tagja volt a zenedei bizottságnak, könyvkiadó és könyvkereskedő, zeneműkiadó és hangversenyrendező. Ő adta ki Lányi Ernő, Szent-Gály Gyula és Hollósy műveit (elméleti műveit), tagja volt a Diósgyőr-vasgyári Kamarazenetársaságnak, minden dicsérendő kulturális kezdeményezés lelke. Felesége kitűnő zongoraművész volt, kamarazene hangversenyeken olykor közreműködött. A Kör alelnöke a 20-as években: Fodor Dezső, Silbiger Gyula, Baruch Gyula gyógyszerész, pénztáros: Székely Aladár, háznagy: Friedman Manó, könyvtáros: Engel István, titkár: dr. Lédig Dezső. A helybeli művészeknek nyújtott pódium lehetőségén kívül, nagyon jó színvonalú énekkart is fenntartottak: a „Harmónia” dalárdát. Karnagya Nagy Ferenc volt. A modern magyar szerzők népszerűsítésében szerezte érdemeit.

115. Komáromy József: Miskolci séták. Művelődési és Propaganda Iroda kiadványa 48—49.

11. kép. A Zenepalota hangverseny terme a megépítés idején 1927.

Vendégszerepelt a Kereskedők és Gazdák Körében: 1920. III. 6. Romy Porges gordonkaművész, 1920. III. 24.: Rákos Alice a budapesti Nemzeti Színház művésznője, közreműködött Rákos Arnold, 1921. II. 16. a Kőszegi—Dick—Pogány vonósnégyes szerepelt a fővárosból, 1923. III. 6-án Krúdy Gyulát hallgatták meg, aki Miskolci koszorú c. cikkében írta meg miskolci benyomásait, 1923. III. 30. Benedek Marcell és Aczél Ilona a budapesti Nemzeti Színház tagja vendégszerepelt. 1923. V. 10. Rett Rie táncosnő klasszikus tánccokat adott elő, 1923. XI. 10. Móricz Zsigmond volt a Kör vendége, aki az új magyar irodalomról értekezett, 1925. X. 22. a híres Hubay tanítvány: Rubinstein Erna hangversenyezett, 1926. év dátum nélkül Péchy Blanka szereplését őrizte meg, 1928-ban Heltay Jenő és Denise Molie zongoraművésznő közreműködésével „Nem leszek hálátlan” címen hangzott el előadó est. Ugyanebben az évben Bródy Sándor számolt be amerikai útjáról. (Folytathatnók a sort a 30-as évek derekán túlig 36, 37-ig, — amikor kezdtek gyűlni a viharfelhők Európa felett és Miskolcon is jelezték a közeledő vést az ilyen újság hirdetések: „Keresztény cipő bolt.” V. Gn.) 1939. III. 15. a miskolci újságok már öles címeiben jelenttek: „a német haderő több helyen benyomult Csehországba és 2 várost megszállt”. Mind gyakoribbá váltak a Bajtársi Egyesületi összejövetelek, már a női Bajtársi Egyesület is „törzsfői tábor” tartott, amelyre pontos megjelenést kért a „Alvezér” és feltartóztatlanul közeledett a miskolci izrealita polgárság katasztrófája, amelyből — éppen nagy számuk miatt is — kevesen tértek vissza.

12. kép. A Magyar Rádió miskolci zenei estjének szereplői (1933)

RÁDIOÉLET

SZÉPIRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS MŰSZAKI KÉPES HETILAP

V. évfolyam, 23. szám Ára 20 fillér 1933 jún. 4—10

Rádió és nemzetnevelés

Irta és a miskolci ünnepen elmondta HÓMAN BÁLINT vallás- és közoktatásügyi miniszter

Az emberi művelődést, a nemzeti kultúrát kiváló elmék, nagy gondolkodók, írók, tudósok, művészek, államférfiak ihletett munkássága viszi előre a haladás útján. A művelődési korszakok jelentőségét mégsem e kiváltságos egyéniségek tehetsége és alkotásai minősége határozza meg, hanem az általuk kitermelt kulturális eszmék, az alkotó gondolatok elterjedésének mértéke, a kultúrában részvevők meggondoltsága. A művelődés történetének kutatói ezért talajdonítanak fejlődéstörténeti szempontból oly nagy jelentőséget az ismeretközlés eszközeinek, ezért értékelik nagyra a nép széles rétegeit oktató, tanító, tájékoztató könyvtárakat, ezért minősítik especially korhatalmú a könyvnyomtatás feltalálását. A könyvnyomtatás valóban új korszakot nyitott meg a kultúra történetében, mert általa juthattak el a gondolatok és ismeretek a művelődés korábban kizárt széles néprétegeihez. Hasonló korjelölő találmány volt a mi korunkban Marconi dróttalan távirója, melynek gyökereit talajszel

oldására képezték, melyekhez nélküle tudósok, írók, művészek és szakférfiak ezreinek foglalkoztatására, kis nemzeteknek ma elérhetetlen anyagi eszközökre volna szükség.

A magyar királyi kormány a rádiónak ezt a kulturális jelentőségét kezdettől fogva felírta és minden alkalommal megemlékezett, hogy a magyar rádió folyton tökéletesítse. 1928-ban a nagy erőfeszítéssel építtette fel a lakihagyói 20 kilowattos leadót, jelenleg pedig 100 kilowattos leadót épített, melynek üzembehelyezése után mi akadályozta se lesz a kettős rádió-program tökéletes lebonyolításának. — Üzembehelyeztetett eszközökül már közvetít

Hóman Bálint megnyitja a miskolci rádióállomást (M. F. I. fény.)

13. kép. A miskolci rádió közvetítőállomásának avatása

A Gazdakör Miskolc kulturális életének fontos tényezője volt, nemcsak a maga keretén belül teremtett magas színvonalat, hanem azzal, hogy tagjai a Köroron kívül is lelkes pártfogói voltak a kulturális életnek.¹¹⁶

4. *A Miskolci Daláregylet.* A Daláregylet a város legrégebbi énekari egyesülete volt. Az első világháború előtt az induló zeneiskolával együtt és a Borsod—Miskolci Közművelődési Egyesülettel erős oszlopa a zenei életnek. A 2 háború között a naggyá nőtt zeneiskola mellett és a mellé felnőtt jó színvonalú énekkarok között legfeljebb a legrégebbi címet viselhette. De még közreműködött nagyobb oratórikus művek előadásában. 1926-ban még indulatos cikkben teszik fel a kérdést a „Koszorús egyesületnek. Miért nincs élénkebb élet a Daláregyletben? A vezetőség igazi struccpolitikát csinál, ötöl-hatol, ígér, de az eredmények hiányoznak.”¹¹⁷ 1934-ben még polgármesteri méltatással — bár szerényen ünnepelték meg a daláregylet fennállásának 75 éves évfordulóját, de ekkor szerepe már nagyon összezsugorodott. Érdemes karnagya volt: Beregszászy Károly, Do-

116. HOM MA 76.241.1—41.

117. Miskolci Napló, 1926. szeptember 26.

MISKOLC VÁROSI HUBAY JENŐ ZENEISKOLA
1929/30. tanév. XXIX. évfolyam.

XIII.
NÖVENDEKHANGVERSENY
ZENEKARI EST

1929. ÉVI JUNIUS HÓ 17-ÉN, KEDDEN ESTE 8 ÓRÁNOR
A ZENEFALSA TEREMÉBEN
A zenekari tanfolyam vezetője: KOLLER FERENC igazgató.

MŰSOR:

1. SZENT-GÁLY: a) Bölcsődal. b) Elégia (H. Rákóczy Ferenc emlékeztetőre). Hegedűn — zenekarkísérettel — előadja: Zöldy Sándor III. akad. o. növ. Tanára a főtanzakon: Gránai József.
2. a) GRIEG: Aludt, aludt... Zenekarkísérettel énekl: Boglár Vera II. akad. o. növ. Tanára a főtanzakon: Sassy Nagy Kató.
- b) GRIEG: 1. Tavasz. 2. Solveg dala. Zenekarkísérettel énekl: Szabó Ilona II. akad. o. növ. Tanára a főtanzakon: Sassy Nagy Kató.
3. a) SCHUMANN: Almadozárás.
- b) HAENDEL—HUBAY: Largetto. Violino principale: Warfel Kálmán IV. akad. o. növ. Tanára a főtanzakon: Rákos Arnold h. ig.
- c) BEETHOVEN: Menuett. Előadja: a zongoristák.
4. HOLLÓSY: Kárpáti fecskék. Zenekarkísérettel énekl: Szabó Ilona.
5. GOLDMARK: Air. Hegedűn — vonózenekarkísérettel — előadja: Warfel Kálmán.
6. HUBAY: Részletek a „Kremonai hegedű” c. dalműből. Zenekarkísérettel énekl: Szabó Ilona.
7. BERIOT: Ballet-jelenetek. Hegedűn — zenekarkísérettel — előadja: Epstein Zsófia III. közép o. növ. Tanára a főtanzakon: Gránai József.
8. SZENT-GÁLY: Magyar román. Előadók: Bauer László, Epstein Zsófia, Garai Aladár, Károczky Ferenc, Warfel Kálmán (I. hegedű), Balog-Szabó József, Ráth Sándor, Szenté Klára, Vancsó Dező (II. hegedű), Herczka Sárolda, Mohilla Károly, Pataky Hanna, Reinitz Anna (III. hegedű), Kiss Gizella, Péter János, Vörös Trudán, Weinberger Erzsébet (IV. hegedű), Komis György, Kócsag Árpád, Lovász Miklós, Scholtz Gyula, Tóth Lajos, Varga Irén, Vanczak Antal (V. hegedű), Bayer Sárolda, Fazang Árpád, Goldmann György, Inrci Lajos, Nagy Gyula, Simon Dező, Zöldy Sándor (VI. hegedű). Zongora: Koller Ewa Ilma.

Következő XIV. növendékhangverseny (TITNYÁRZÁRÓGNAPSÍC)
este 6 órai kezdettel június hó 17-én, szombaton.

14. kép. Hangversenyműsor 1922-ből

A VÁROSI ZENEISKOLA
ZENE- ÉS ÉNEKKARI HANGVERSENYE

május hó 11-én csütörtökön este fél 8 órakor a Korona szálloda nagytermében

MISKOLCZY SIMON JÁNOSNÉ
zongoraművész, zeneiskolai tanár, a Miskolczi Daláregylet, valamint az intézet, a magy. kir. 13. sz. honvéd gyalogezred és Diósgyőrvasgyár egyesített nagy zenekarának közreműködésével

MŰSOR:

1. Mozart W. A.: Jupiter szimfónia (C-dúr). a) Allegro vivace, b) Andante cantabile, c) Menuetto (Allegretto), d) Molto Allegro. Előadja az egyesített nagy zenekar.
2. Bellini: Ének-kettős a „Norma” operából. Zenekar kísérettel előadják Szombathyné Fehér Katalin és Hornyák Olga.

SZÜNET.

3. Liszt F.: Első versenymű (Esz-dúr). Zenekari kísérettel zongorán előadja Miskolczi Simon Jánosné.
4. a) Szent-Gály Gy.: Szerenád. Vegyeskar, b) Hollósy K.: Találkozás. Női kar. Szoprán szólo: Hornyák Olga. Alt szólo: Lagler Olga. Zenekar kísérettel előadják a karének tanfolyam növendékei.

Az 1., 2. és 3. számot Koller Ferenc zeneiskolai igazgató, a 4-iket Hollósy Kornéli tanár vezényli.

A zenekar 56 tagból, az énekkar 80 tagból áll.

Jegyek 100, 80, 60 és 20. Tanulójegyek 10 koronás arban Ferenczi B. könyvkereskedésben válthatók.

Köztestviselőik és családtagjaik 30%-kal olcsóbban válthatják meg jegyeiket.

Ferenczi B. Miskolc.

15. kép. Hangversenyműsor 1929-ből

náth Lajos, Miskolczi Kálmán. Történetét — a többi kórusával — külön fejezet tárgyalja.

5. A 13. honvéd gyalogezred zenekara. A katona zenekarok egy-egy város életében jelentékeny szerepet játszottak. A felszabadulás előtt kevés város dicsekedhetett azzal, hogy városi szimfonikus zenekarral rendelkezik. Rendszerint az egyes városokban levő zenei intézményeket kiegészítette — ahol létezett — a katona zenekar. S ha a körülmények szerencsésen találtak, akkor nem maradt meg a honvéd zenekar a tér, vagy jégzene szórakoztató színvonalán. Miskolcon már az első világháború előtt zeneileg nem jelentéktelen szerepet játszott a 65. honvéd gyalogezred zenekara. A század eleje ma is dicséretes nagy zenei kezdeményezéseinek nélkülözhetetlen segítőtje volt. Különösen nagy szerepet játszott a zeneiskola alapítása idején, amikor az intézmény még nem fejlődött fel későbbi magas színvonalára. A város első nagy zenei megnyilatkozásánál Lányi Ernő idejében a Mozart Requiemet „a városi zeneiskola, a Mis-

kolci Daláregylet és a helybeli katonazenekar művészei adták elő a Borsod—Miskolci Közművelődési Egyesület anyagi támogatásával.”¹¹⁸

Az első világháború végén, illetve a trianoni békeszerződés után Miskolc átvenni kényszerült Kassa szerepét és Észak-Magyarország legfontosabb városa lett. Ide került a volt kassai dandárparancsnokság, megerősített katonai egységekkel és a zenei élet nem kis szerencséjére a 13. honvéd gyalogezred is zenekarostól. A katona zenekar a 20-as évek elején a Vasgyári zenekarral együtt kezdetben csak kisegítette a miskolci zeneéletet a már erős zeneiskola vonósrészlegét, később, — a 30-as évektől szinte meghatározó, nélkülözhetetlen szerepet játszott. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy kitűnő karmesterei voltak, akik nemcsak katonai indulók elvezénylésére voltak képesek. (Mindezek egy későbbi fejezetből részletesen kiderülnek. V. Gné.) Ezúttal csak ennyit: A dandárparancsnokságnak voltak olyan zeneértő magas beosztású főtisztjei, akik a Miskolci Filharmóniai Társaság létrehozásában is tevékeny szerepet játszottak és lehetővé tették a honvéd zenekar ebbeli támogatását. Köztük a legjelentősebb személy dr. Rhibiczey József ezredes volt. A zenekar karmesterei közül Francz Károly a Filharmóniai Társaságban, Pongrácz Géza pedig a 13. honvéd gyalogezred zenekara élén jeleskedtek.

6. *A Diósgyőr-Vasgyári Szimfonikus Zenekar.* A Diósgyőr-Vasgyári Szimfonikus zenekar a 2 világháború között is megtartotta azt a fontos szerepét, amit az első háború előtt. A Filharmóniai Társaság megalakulásáig a zeneiskolának nagyobb zenei alkalmakon nélkülözhetetlen segítőtje volt. A Filharmóniai Társaság tagjai között is számos vasgyári zenekari muzsikus játszott. A zenekar vezetője és tagjai a zeneiskola óraadó tanárai is voltak. Senger Gusztávon kívül más zenekari muzsikusok is besegítettek a fúvós hangszerek tanításába. A Filharmóniai Társaság megszűnése után a 13. honvéd gyalogezred zenekara mellett a zeneiskola legfőbb zenekari támasza. Ezeknek a felsorolt intézményeknek nem mindegyike volt egyformán döntő. Ha a Daláregylet meggyöngült, — mint az elég gyakran megtörtént — még nem érezte meg a város zenei élete, ha a Gazdakörben kevesebb neves művész fordult meg, még akkor is eleven volt a zenei élet, — de ha a zeneiskola és a zenekarok nem álltak elég erősen, vagy ki-kihagyott a zenekari élet, — már pedig pénz hiányában erre elég példa volt, — menten hegyesek lettek az újságírói tollak, és a zenei élet eleven-ségét kérték számon.

7. *A MÁV Üzletigazgatóság szerepe a zenei életben.* A Vasút szerepe jelentékeny volt a város életében, hiszen Miskolc nagyforgalmi csomópont volt. A MÁV keretében nagymúltú dalárdák működtek: A Mozdonyvezetők Dalár-

118. Eredeti Műsor. A Miskolci Városi Zeneiskola, a Miskolczi Daláregylet, s a helybeli megerősített katonazenekar művészei a BMK és ME anyagi támogatásával Lányi Ernő vezénylete alatt előadják Mozart: Requiemjét a Miskolci Nemzeti Színházban 1904. április 24-én, vasárnap este 8 órakor.

dája, a MÁV Műhelyi Dalkör, a MÁV Tisztviselők Dalköre és Önképzőköt re, a MÁV Vonatkísérők Körének Dalköre. Az ifjúság zenei életében szerepe-
játszott a MÁV Cserkészenekar. 1937-ben került Miskolcra az üzletigazgató-
ság élére Debrecenből dr. Hamary Géza. Debrecenben a MÁV jóvoltából már
1928-tól működött MÁV Filharmóniai Zenekar. Hamary Géza nagy műpártoló
és zenebarát lévén nagy segítséget nyújtott ahhoz, hogy 1937-ben Miskolcon is
megalakult a Vasutasok Ének és Zenetársasága. Ez az együttes nagyra hivatott
zenei tényezője lehetett volna a városnak, ha nem jön közbe a II. világháború.
Működése így is szép fejezete a város zenei életének. De erről a zenekari életről
szóló részben igyekszünk képet adni egy következő Évkönyvben.

GAZDASÁGI ÉPÜLETEK ÉSZAK-BORSODBAN ÉS GÖMÖRBN A RAKODÓ

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Népünk gazdasági épületeit — kivált a présházakat és a pásztorépítményeket — a néprajztudomány mindig is sok figyelemre méltatta hazánkban. Nem lehet kétséges, hogy az etnográfia sokkal több eredményt mutathat fel a paraszti gazdaság épületeinek, mondhatnánk „üzemi tartozékainak” vizsgálatában, mint bármely más rokontudomány. Mégis azt kell megállapítani, hogy a népi építkezés kutatásának ez az ága elmaradt a településformák és a lakóházak vizsgálatától nemcsak a munkálatok volumenét, de a problematika kidolgozottságát tekintve is. A táji keretben készülő építkezési monográfiák végén szerencsés esetben szó esik a gazdasági épületekről is, de a szerzők többsége szemelláthatólag nem tud mit kezdeni velük. Pedig bővében vagyunk közhellyé lapsodott megállapításoknak, ha a téma jelentőségét kell indokolni. Tény, hogy a nép gazdasági épületei gyakorta őriznek olyan hagyományos építőanyagokat és építőmódokat, amelyeket a lakóházaknál már nem találunk meg, de amelyek egykor a lakásépítésben is szerepet kaptak. Nem szorul bizonyításra, hogy a határban magányosan vagy csoportosan álló pajták, présházak vagy esztenák a táj alkotó elemeivé válnak, alakítják a faluképet, elválaszthatatlanul hozzátartoznak a települések képeéhez. Akárcsak a lakóházak, a gazdasági épületek is tükrözik építőik igényeit, gazdasági erejét, alkotó fantáziáját, sőt széperzékét is. A gazdálkodás jellegét, a gazdaság méretét és a gazda társadalmi helyzetét gazdasági épületei sokkal inkább kifejezik, mint a lakóháza.

A gazdasági épületek igen szorosan kötődnek ahhoz a természeti tájhoz, ahhoz a gazdasági és kulturális régióhoz, amelyben építőik élnek és gazdasági tevékenységet fejtenek ki. Részint erre vezethető vissza, hogy ezek az épületek vidékenként eltérő méreteket, sajátos formákat mutatnak, tájanként váltakozó, jellegzetes épület-együtteseket alkotnak. Ma még nem tart ott hazánkban a népi építkezés vizsgálata, hogy ezeket az épület-együtteseket tájanként rendszerezze. Némely gazdasági épületnek egy-egy tájat vagy nagyobb régiót jellemző voltát azonban már régebben felismerte és adatokkal igazolta. Jellegzetes elterjedtsége van például a magyar nyelvterületen a legfontosabb gazdasági épületnek, a *csűr*nek. Közismert, hogy ez az ún. „kárpáti” vagy „európai” mezőgazdasági rendszert jelképező épület az Alföld kivételével a Kárpát-medence minden nagytáján megtalálható, s hogy az Őrségtől a Székelyföldig számos — tájakat jellemző — alaprajzi típusa, formai változata használatos.¹ Emlékeztethetünk

1. Györffy István: A kertés és a csűrös település. — Magyar falu — magyar ház. Bp., 1943. 84—99.; Barabás Jenő: Scheunen auf ungarischen Sprachgebiet. — Deutsches Jahrbuch für Volkskunde,

a szántalpas hombár jellegzetesen baranyai és dél-alföldi elterjedtségére,² a boglyaformájú gabonás és a kerekől tiszántúli,³ az abara Felső-Tisza-vidéki és a kástu délnyugat-dunántúli⁴ vagy a tüzelős ól alföldi kötődésére. Példát még számosat lehetne sorolni a gazdasági épületek táji elrendeződésének bizonyosságául. Nyilvánvaló, hogy ezek az épületek nemcsak a tájak természeti és gazdasági adottságait tükrözik, hanem építőik eltérő kulturális tradícióit is. Mi más-sal lehetne magyarázni különben, hogy a kiskunsági pásztor cserényt épített magának akkor is, amikor a Hortobágy melléki a vasalóhoz ragaszkodott?

A gazdasági épületek méretezése, ingatlan-értéke egyes vidékeken az utóbbi 100—130 esztendő konjunktúráit idézi fel. Példaként említhetők az Ipoly menti falvak hatalmas méretű, kő- és téglafallal épített, poltári cserépszindellyel fedett pajtái, amelyek a gabonakonjunktúra hatására, a XIX. század végén korszerűsített paraszti üzemek szükségletére épültek a századforduló éveiben. Ugyanakkor a Nyírség déli felén tömegesen laktak még emberek földházakban, akiknek komolyabb gazdasági épületeik nem voltak. A gazdasági épületek sokasága, nagy mérete és jelentős ingatlanértéke régi hagyománya a Kárpát-medence számos tájának, számos magyar és nem-magyar népcsoportjának. Gondoljunk az őrségi és göcseji magyarok, a csíki, gyergyói székelyek, a resinári románok, az erdélyi szászok, vagy a Felső-Garam menti szlovákok igényes faépületeire, tekintélyes gazdasági épületekkel körbevett udvaraira.

Észak-Magyarországon a gazdálkodás legfontosabb épülete a csűr. Alaprajzát tekintve rendszerint háromosztatú, keresztfolyosós épület, amit a lakóház tengelyére merőlegesen, az utca vonalával párhuzamosan helyeznek el a telken, lehetőleg az udvar végében. A gazdasági udvart lezáró csűr szerepe a cséplőgépek fokozatos elterjedésével párhuzamosan csökkent. Korábban a csűr főként a kevésgabona tárolására szolgált. Ugyanakkor munkahely is volt, mert a csűr szerűjén cséplték vagy nyomtatták ki a gabonát. Ott tárolták a szekereket és a nagyobb gazdasági eszközöket. A szerűtől jobbra és balra levő tárolótér neve csűrág vagy rakodó.⁵ A cséplés gépesítése óta a „cséplőcsűr” „szénácsűrré” változott. *Selmeczi Kovács Attila* az észak-magyarországi csűrépítkezést és csűrös gazdálkodást bemutató monográfiájában érinti a kifejezetten szénatárolásra szolgáló épületek, az ún. rakodók kérdését is. Megjegyzi, hogy ezek a csűrök mellett vagy azok helyett használatos, falazat nélküli, csupán oszlopokon álló fedelek, amelyek az esőtől védik a takarmányt. Kifejti továbbá, hogy a rakodó bizonyos paraszti rétegekhez, meghatározott üzemméretekhez kapcsolható. Sorraiból kivehetően Észak-Borsodban a szegényebb parasztoknak csűrjük nem

XIII. Berlin, 1967. 1—15. (Sonderdruck); *Selmeczi Kovács Attila*: Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. Műveltség és Hagomány, XVIII. Debrecen, 1976.

2. *Füzes Endre*: A magyarországi szántalpas hombár. Ethn., LXXV. Bp. 1964.

3. *Bátky Zsigmond*: Boglyakemence-alakú gabonások és egyéb építmények a Nagyalföldről. NÉ., IV. Bp. 1903. 311—317.; *Barna Gábor*: Kerekólak a Hármas-Körös mentén. Ethn., LXXXII. Bp. 1971. 585—598.

4. *Paládi-Kovács Attila*: Az abara. Egy szénatároló építmény a magyar parasztnak gazdálkodásában. NK-NT. II. Bp., 1969. 79—101.; *Gönczi Ferenc*: Göcsej, s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 464—466.; *Tóth János*: Az Őrségnek népi építészete. Bp., 1971. 80—84.

5. *Istvánffy Gyula*: A palóczok lakóháza és berendezése. NÉ., XII. Bp., 1911. 10.; *Pintér Sándor*: A palócz család otthona. NÉ., X. Bp., 1909. 203.

volt, csak rakodójuk. A nagygazdáknak viszont akkora csűrjeik voltak, hogy különálló szénarakodókra már nem volt szükségük. Ugyanakkor a középbirtokos parasztság kisebb méretű csűröket és lábakon álló szénarakodókat is épített magának.⁶

A *rakodó* tulajdonképpen a „lábás pajta” táji változata, azaz a csűrűtől kisebb, rendszerint egyosztatú, faoszlopokra épített tető. Legtöbbször falazat nélkül építik. Ez a kifejezetten szénatárolásra szolgáló építmény elterjedt egész Észak-Borsodban, de megszokott látvány a dél-gömöri és az abaúj-tornai magyar parasztság falvaiban is. Hevesben, a Borsodnádásd—Eger vonaltól nyugatra nem látható. Csak távolabb, Nógrádban ismeretes hasonló épület. Rimócon 1893-ban a *pajta* mellett gyakori volt a különálló *szénarakodó* épület.⁷ Az Ipoly mentén — Endrefalván és Ludányhalásziban — a pajtán kívül használatos egy lábakon nyugvó tető, amit *állásnak* neveznek. A 4—6 oszlopra állított nyeregtető alatt kizárólag szénát tároltak. Régebben majdnem minden háznál volt egy-egy ilyen szénatároló. Alkalmasak voltak akár tíz kocsirakomány elhelyezésére is.⁸ Kelet felé haladva a *rakodónak* nevezett szénatároló épület a Hernád völgyéig követhető. A Zempléni-hegység jellegzetes épülete, a *sopa* vagy *sopp* nemcsak nevében különbözik a rakodótól, hanem formájában is.⁹ A zempléni soppok általában magasabbak, szigorúbban négyzet-alaprajzúak. A *sopp* fedele gyakran gúlaalakú, ezzel szemben a rakodón szinte kizárólagos a nyeregtető.

A Hernád völgyében, Ináncon a *csűrűt* és a *rakodót* — mindkettő az udvar végében áll — megkülönböztetik egymástól. A *rakodónak* oldalfala nincsen, csak teteje. *Vajkai Aurél* szerint a szénarakodót Fancsalban *színnek*, Nagyidán *szinkének* nevezik.¹⁰ *Színke* néven említi Meszesről *Gunda Béla*.¹¹ Magam a Hernádtól nyugatra elterülő vidéken a *sopka*, a *szín* és a *színke* szónak csak a „fás szín” jelentését találtam meg. A Sajó—Hernád közti terület törzsökös magyar falvaiban a *sopka*, *sopa* szó ismeretlen. Kizárólag olyan falvakban található meg, amelyeknek korábbi kárpátukrán vagy szlovák lakossága az idők folyamán elmagyarosodott. A szó „szénatároló épület” jelentése ezekben a falvakban ismeretlen, a tűzifa és a szekér tárolására szolgáló szerény építményt jelölik vele. Ugyanazon falvakban (Kány, Viszló, Abaújlak, Gadna, Irota, Mucsony, Sajópálfalva) a szénát vagy a szabadban, vagy csűrben, esetleg *rakodónak* nevezett épületben tárolják, akárcsak a vidék régi magyar falvaiban.¹² Megállapítható tehát, hogy az épület elnevezése a Sajó és a Hernád közötti területen egységesen *rakodó*, s látni fogjuk, hogy a gömöri magyarság is ezzel a szóval nevezi meg szénatároló épületeit.

Gunda Béla a *rakodók* elhelyezését és formáját vizsgálva eltéréseket figyelt meg Észak-Borsod kisebb tájai és paraszti üzemtípusai között. „Tehetősebb

6. *Selmeczi Kovács* i. m. 26—28.

7. *Pápai Károly*: A palóc faház. Ethn., IV. Bp., 1893. 31.

8. S. gy. 1970. Adatközlők: Oravetz József, 1895, Ludányhalászi; Deák Béláné, 1913, Endrefalva.

9. *Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Bp., 1964. 162—163.

10. *Vajkai-Wagenhuber Aurél*: Adatok az Alsó-Hernád-völgye és az abaúji Cserehát népi építkezéséhez. NÉ., XXIX. Bp., 1937. 272.

11. *Gunda Béla*: Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. NÉ., XXIX. Bp., 1937. 49.

12. *Paládi-Kovács Attila*: A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp., 1979. 445.

1. kép. Négy oszlopon álló rakodó. Tornakápolna, Paládi-Kovács A. felv. 1969.

gazdáknál a csűr mögé a kertbe épülnek, zselléreknél, gyalogembereknél az udvaron vannak, párhuzamosan a házzal. Tetejük a Boldva völgyében sátoros, a Galyaságban, különösen Tornakápolnán vértés, de a vértet alkotó sövényfónás, a *kas* hiányzik, hogy a levegő jobban járja a benne tartott takarmányfélét, szénát.¹³ Ugyanott közli ezeknek az épületeknek az elhelyezéséről azt a megfigyelését is, hogy „Tornakápolnán a község két sor háza között vizenyős rét terül el, ezen a réten állnak a csűrök és a szénáspajták: *rakodók*.”¹⁴ Tornakápolnán a szénarakodóknak a falu szélén, illetve az út menti réten történő elhelyezését 1969-ben magam is megfigyelhettem. Csűre ekkor néhány gazdának volt csupán, a többség rakodóban tartotta a szénáját. A típusos rakodó itt négyzet

13. *Gunda* i. m. 49.

14. *Gunda* i. m. 47.

2. kép. Szénarakodó. Teresztenye, Paládi-Kovács A. felv. 1969.

alaprajzú, kb. 4×4 m hosszú talpfákra, 3–4 m magas oszlopokra épült nyereg-tető, ami az 1950-es évektől tetőcseréppel van fedve. A tetőgerinc magassága a talajtól számítva 5–6 méter. Oldalfala az épületnek nincsen (1. kép). A közeli Teresztenyén szintén gyakori, hogy a teleknek a patakhoz és az utcához közeli részén áll a rakodó. A szénatároló épületeknek ebben a faluban gyakran van deszkából készült falazata, ami nem ér egészen az ereszig. Így jobban levegőzik a széna. Előfordul, hogy a tetőt a rakodó egyik oldalán a talaj felé megnyújtják és e féltető alatt szecskavágót, kosarakat, szerszámokat tárolnak.

A régebben épített rakodók fedele zsúptetős volt, mint az a háború előtti publikációkból is látható. Gagybátorban Bene Zsuzsanna 1951-ben fényképezett sátoros, lépcsős zsúptetővel épült szénarakodót.¹⁵ 1969-ben a Cserehát északi részén, Pamlényban, Szemerén, Fullókércsen magam is fényképeztem zsúptetős, falazat nélkül épült rakodókat. Keresztéte községben garádicsos zsúptetővel és fonott vesszőfallal épült rakodót is találtam, amely többosztatú és inkább csűrre emlékeztet. Gazdája Nevelős János 1937-ben „létesítette” és rakodónak nevezi (3. kép).

Oldalfal nélkül épült szénarakodók szép számmal találhatók az egykor Torna megyéhez tartozó falvakban, mint arról Szín, Színpetri, Szögliget, Komjáti, Tornaszentandrás, stb. községekben magam is meggyőződhettem. A lába-

15. Bene Zsuzsanna felv. EA F 104664–665, Néprajzi Múzeum, Budapest.

3. kép. Zsúptetős, fonott falazattal és kapuval épült rakodó. Keresztéte, Paládi-Kovács A. felv. 1969

kon álló, oldalfalak nélküli *rakodó* Gömörben is megtalálható, mint azt Felsővály (Vyšné Valice) községben készített fényképünk is igazolja (4. kép). Általánosságban mégis elmondható, hogy délről északi irányban haladva fogy a falazat nélküli rakodók száma, ugyanakkor növekszik az oldalfalakkal épült szénarakodók részaránya. A falazat anyaga sokféle lehet. Viszonylag ritka a vesszőből fonott sövényfal és ritka a husángokból font *pacsitfal* is. Régebben azonban ezeknek a faltípusoknak nagyobb jelentőségük lehetett. Gömör egyes magyar falvaiban boronafalú és *rovásolt* falú (zsilipelt faltechnika) szénarakodókat is építettek. Perjésén (Dražice), Pádáron (Padarovce), Nagybalogon (Vel'ký Blh), ahol a Balog-völgyi magyar faépítkezés emlékei legtovább megmaradtak, még 1978-ban is tanulmányozhattam *rovásolt* falú rakodókat (5. kép). Gömörben legelterjedtebb a szögelt deszkafalazat. A fenyődeszkákat általában vízszintesen fektetve, a talpfákkal párhuzamosan helyezve szögezik fel a rakodó oszlopaire. A deszkákat nem illesztik szorosan egymás mellé, hanem kisebb-nagyobb réseket hagynak köztük, hogy szabadon szellőzzön a széna (6–7. kép).

Gömörben, csakúgy mint Borsodban és Abaúj nyugati felében a szénarakodók rendszerint a gazdák falusi portáján állnak. Vagy a csűr szomszédságában, vagy a csűr mögött elterülő *rakodókert*ben van a megszokott helyük. Ezt az elhelyezést találtuk a gömöri Erdőhát barkó falujában, Péterfalán, csakúgy, mint a Balog-völgyi falvakban (Uzapanyit, Nagybalog, Perjése, Pádár), a Tú-

4. kép. Lábakon álló rakodó a csűr szomszédságában. Felsővály (Vyš. Valice) Paládi-Kovács A. felv. 1978.

5. kép. Ravásolt, zsilipelt falazatú szénarakodó. Perjése (Dražice), Paládi-Kovács A. felv. 1978.

róc- és a Vály-patak völgyében, a Murány-völgyi Licén (Licince) és a Csetnek völgyében Páskaházán (Paškovce). A Sajó völgyében szintén bent a faluban, gazdasági udvarokon vagy a csűr mögötti kertben építették szénarakodóikat a gazdák. Legfeljebb a község tulajdonában levő rakodót építették kint a határban a *Község rétjén*, a *Bika réten* stb. Ma is látható a községi rakodó a berzétei réten, közel a faluhoz.¹⁶ Az 1970-es évek elején csaknem minden gazda portáján állt egy-egy deszkafalazatú rakodó a Rozsnyó környéki falvakban, mint Körös (Kružna), Csucsom (Čučma), Berzété (Brzotin) községekben és szép számmal lehetett látni Barkán (Borka), Lucskán (Lučka), Dernőn (Drňava), Hárskúton

16. S. gy. 1967-ben

6. kép. Kisméretű rakodó. Szuhaő, Paládi-Kovács A. felv. 1969.

7. kép. Rakodó az elkerített rakodókertben. Uzapanyit (Uzovská Paníta), Paládi-Kovács A. felv. 1978.

(Lipovnik) és a Csermosnya-völgy többi falujában is. Rudna (Rudna) szénarakodóiról *Vajkai Aurél* azt írja, hogy régebben hasított gerendákból épültek. Olyan rakodót is talált, amelynek az alsó traktusát deszkafalazattal építették a felső részét lécfal védi. Alul deszkából, felül lécből készült ajtó van rajta. A rudnai rakodókon a zsúp-, a pala- és a cserépfedél egyaránt megfigyelhető. Rudnán a rakodót a csúrtól távolabb, gyakran egészen a telek, a kert végében helyezték el.¹⁷ A közeli karszt-fennsík falvaiban, Szilicén, Kecson (Kečovo), Borzován (Sil. Brezova) szintén a gazdasági udvarok tartozékai voltak a szénarakodó épületek.¹⁸

17. *Boross Marietta* felv. EA F 121760, F 125575. *Vajkai Aurél*: L'udová architektura v obci Rudná. Gemer II. Rimavská Sobota, 1976. 164—166, 172.

18. Szilicén Márkus Mihály 1941-ben fényképezett mezei szénarakodót, EA F 89210. A többi faluban saját helyszíni megfigyelésem.

8. kép. Mezei szénarakodók csoportja. Vigtelke (Vidová) Paládi-Kovács A. felv. 1972.

Pelsőctől (Plešivec) északra, Vigtelken (Vidova) és Szalóc (Slavec) határában a Sajó folyó mentén elterülő réteken csoportosan álló, deszkafalazattal épült *rakodókat* fényképezhettem 1972-ben. A vigtelki réten álló szénarakodó épületekről a vonatból készített fotókon túl nincsenek értesüléseim (8–9. kép), de a szalóci rakodókról sikerült közelebbit is megtudni.

A szalóci *Nagyréten* az első rakodót kb. 1907-ben építette Lőrincz János, a község egyik legtehetősebb gazdája. Azt megelőzően is a réten szokták tárolni a szénát télen is, de boglyákba rakták, *karó* köré. A falusi csűrben „cséplésig kellett a hely az *életnek* (gabonának), utána meg a szalmát rakták a csűrbe.

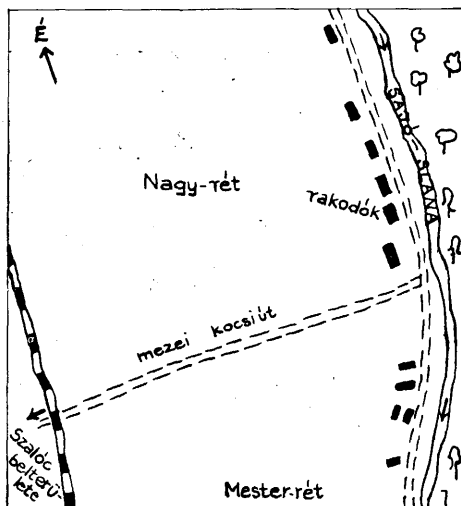
9. kép. Szénarakodók a határban. Vigtelke (Vidová), Paládi-Kovács A. felv. 1972.

Csak a *sarnyút* hordták haza, az elfért az *ólpadon* (istálló padlása). A *szállést* (szénát) télen hordták be a faluba *szánkón* vagy *szekeren*.” A *feltakart* szénát ki-ki a saját rétje végében, a mezei szekérút mentén rakta boglyába. Később ezekre a boglyahelyekre építették fel a rakodókat.

Ezen a völgyszakaszon a Sajó a pelsőci Nagyhegy és a Szilicei karszt között viszonylag szűk szurdokban tart dél felé. A völgy egyik oldalához lapulva fekszik a falu, másik oldalán folyik — alig 2—300 méterre a falutól — a folyó. Mentében halad a mezei út és az út mellett sorakoznak a szénahordók egymástól 20—30 lépés távolságra. A faluból a folyóhoz vezető szekérúttól jobbra áll Ambrus János, majd Tömöl László rakodója. Bal felé fordulva Bene István rakodója volt az első, annak szomszédja a György Istváné, a harmadik épület Ferenc Lajos tulajdona volt (10. kép).

A szalóci Nagyréten álló rakodók kisebb hányada még az I. világháború előtt, nagyobb része az 1920-as évek elején épült. Összesen 15—16 épület élte meg az 1950-es éveket és azóta már többet elbontottak. Annak idején csak a módosabb gazdáknak volt „tehetségük” az építéshez, a szegényebbek továbbra is boglyákban tárolták a szénát. Elhalálozások, öröklések folytán (csak a fiúk örökölték) néhány rakodó közös tulajdonba került, két-három testvér volt a gazdája. Ezeknek az épületeknek nem egy, hanem annyi ajtaja volt, ahány tulajdonosa.

A szalóci gazdák a rakodók építéséhez saját erdejükből teremtették elő a gerendákat, a szarufákat, a talpfákat és az oszlopokat. Tölgyfából és egyéb keményfából volt elég a közeli erdőkben. A fenyődeszkát és a tetőt borító *fazsindelt* (zsindey) azonban pénzért kellett megvenni. A rozsnyói fűrészüzemekben könnyen hozzájuthattak a fenyődeszkához, a fazsindelyt pedig rédovai szlovákok árulták Rózsnyón és Dobsinán. Eredetileg fazsindellyel épültek a szalóci

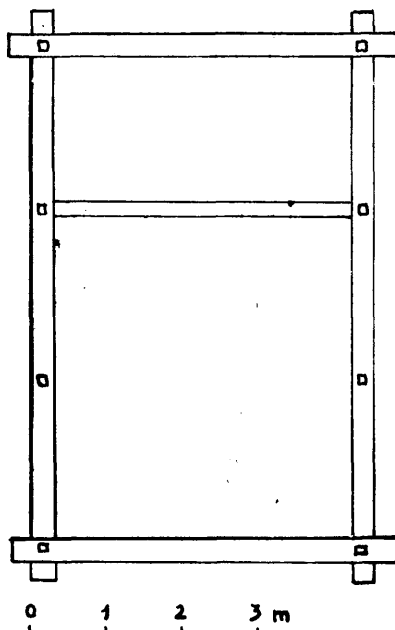
10. kép. A mezei szénarakodók helyszínrajza. Szalóc (Slavec) 1972.

rakodók, de az 1940-es évektől kezdve ezt felváltotta a palatető. Manapság csupán néhány hírmondó van még a faszindelyes rakodókból (11. kép). Az építést a parasztgazdák ácsmesterre bízták. Nem túl megbízható emlékek szerint az I. világháború táján egy rakodó építése kb. 150—200 Ft-ba került. Ugyanakkor egy tehén ára 100—120 Ft volt, egy elsőosztályú lovat 150 Ft-ért lehetett venni.

A szalóci rakodók mérete a gazdaságok igényei szerint változik. Ferenc Lajos rakodója 5×4 méter alapterületű és 8 szekér széna fér el benne. A *nyíl* (rét-parcella) szélessége, amelyen a rakodó áll, mindössze 9 méter, ilyenformán nagyobb épületre szüksége sem volt. A *nyilak* határát régebben fűzfák jelölték. Fűzfától fűzfáig kellett a rétet *kinyilalni*, azaz a fűvet letaposni kaszálás előtt. Bene István rakodója 8×5 méter alapterületű, kétosztatú épület (12. kép). Talpgerendái 35×40 cm keresztmetszetűek, amelyek az épület sarkain egymásba vannak csapolva. Az oldalfalak magassága csaknem 400 cm. Az épület gerendavázát 190 cm magasságban a talpgerendákkal párhuzamosan futó *riglifák* teszik szilárdabbá. Ezek átmérője 15×20 cm. Az épület ajtónyílásait is a riglifák szintje fölött képezik ki. Ez a második szint Bene András rakodóján 170 cm magas. Az épület függőlegesen álló oszlopainak tetejére vízszintes helyzetben fekvő *folyógerendákat* helyeztek el. Ezekre kerültek a *keresztgerendák* 100—110 cm távolságra egymástól. Végül a keresztgerendák végeibe csapolva 15—20 cm átmérőjű *szarufákat* állítottak, s a szarufa párokat *kakasülőnek* nevezett pántokkal erősítették meg, a tetőgerinc alatt kb. 70—80 cm-re. Az épület gerendavázának felállítását követte a tetőlécezés és befedése faszindellyel, majd a falak

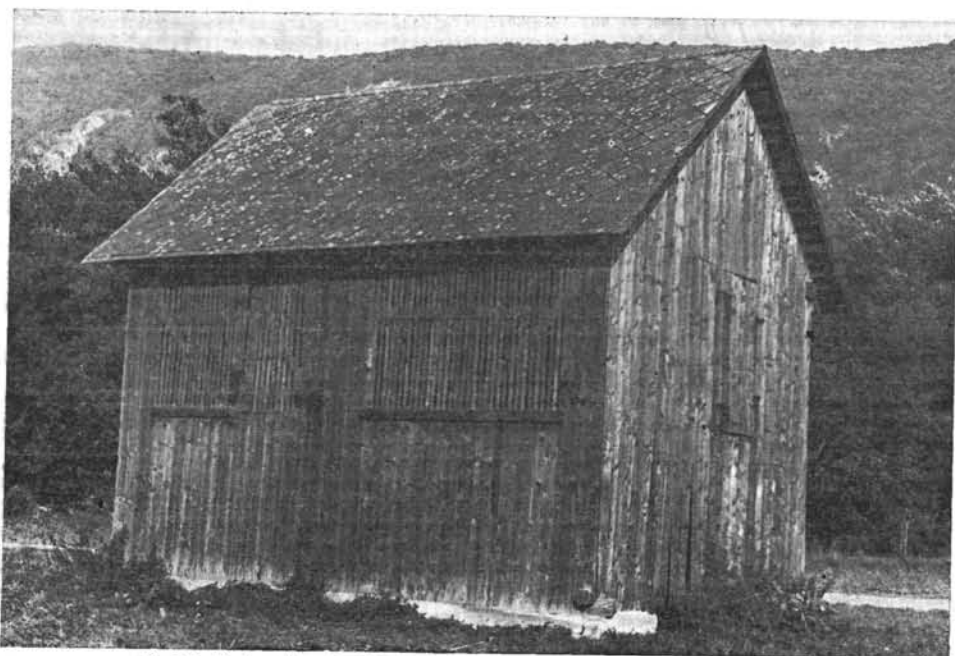
11. kép. Pusztuló, faszindelyes rakodó. Szalóc (Slavec), Paládi-Kovács A. felv. 1972.

12. kép. Bene István rakodójának alaprajza. Szalóc (Slavec)

bedeszkázása. A fenyődeszkákat függőlegesen állítva szögelték oda a *talpfához*, a *riglifához* és az eresz mentén a *folyógerendához*. A szalóci rakodók mind nyeregteretivel épültek. Tetőhomlokzatukat is mindig bedeszkázták. Egyik-másik rakodó tetőhomlokzatán ajtó vagy ajtónyílás figyelhető meg. Sokat elárul a szalóci rakodók konstrukciójáról a 11. kép.

A megfigyelt szénarakodó épületek alsó szintje, 190–200 cm magasságig hézag nélkül van bedeszkázva. A felső szintet, ahol az ajtónyílások is találhatóak, gyakran szellős lécfallal védik csupán (13. kép). Ezen a szinten az eső kevésbé ver be, a lécfal pedig lehetővé teszi a széna levegőzését. Az épületbe csak létrával lehetett bejutni, ezért legtöbb gazda tartott a rakodó talpgerendája alá bedugva egy kis létrát és hordáskor a faluból is hozták. A rakodó ajtajának magasra helyezésével nem a szénalopást kívánták megelőzni, hanem munkát tudtak megtakarítani. Ugyanis az épület megtöltése sokkal kevesebb munkával történt, ha a szénát a magasan levő nyíláson át bedobálhatták. Akinek rakodója volt, munkát takaríthatott meg azzal, hogy nem volt segítségre szüksége, nem kellett adogatni, taposni a szénát, és szakértelemre, gondosságra sem volt szükség, mint a boglyarakásnál. Addig, amíg az ajtó szintjéig megtelt szénával a rakodó, egy ember is elboldogult. Szalócon a munka- és időmegtakarítást tartották az effajta rakodók legfőbb előnyének. Persze az sem lebecsülhető, hogy a fedéllel és falakkal védett helyen nem tehetett kárt a szénában sem az időjárás, sem az elbitangoló jószág, vagy az erdőkből lemerészkedő vad.

13. kép. Palatetős rakodó. Szalóc (Slavec), Paládi-Kovács A. felv. 1972.

A mezei rakodókból a szénát akkor kezdték behordani a faluba, amikor az *ólpadon* már erősen megfogyatkozott a takarmány. Ambrus László mezei rakodójába kb. 12 szekér széna fért, istállójának padlására is rakhatott 10 szekér takarmányt. A rakodóból szánkón vagy szekéren beszállított szénát az *ólpadon* megüresedett helyre rakták, ahonnan egy nyíláson át apránként egyenesen a *marhaólb*a továbbbíthatták.

Az utóbbi évtizedben több szénarakodót elbontottak Szalócon. Megszűnt a *községi rakodó* is, amelyik olyan nagy volt (kb. 26 méter hosszú), hogy a községen kívül még négy gazda rakodott bele. Felosztották az épületet *szakaszokra*. Ezeket ritka deszkafallal választotta el egymástól a négy gazda, Lőrincz Antal, Lőrincz Bálint, Lőrincz Béla és Lőrincz Zoltán. Megszűnt Borzi Bálint rakodója, amelyben 20 szekér széna fért el, lebontották már Csunyocska László és Ferencz András rakodóját is.¹⁹

A Rozsnyó (Rožňava) vidéki magyar falvak szénarakodóival rokon, hasonló szerkezetű és külső megjelenésű tárolóépületek láthatók a Sajó felső szakaszán, a szlovák falvakban is. Vlahovo, Gočovo, Nižna Slana és Výchna Slana parasztjai szintén deszkázott oldalú *stodoláka*t építettek kertjeikben és rétjeiken a szénának. Rédova magasan fekvő, már-már havasi kaszálóin régebben boronafalú *stodolák*ban raktározták el a takarmányt, s csak télen, a havon szállították haza a faluba.²⁰

19. Adatközlők: Ambrus László, szül. 1897-ben, Szalócon; Pázmán László, szül. 1902-ben Szalócon.
20. S. gy. Adatközlő: Oravetz Zsuzsánna, szül. 1898-ban Rédován.

Abaújban hasonló volt a helyzet. A nyelvhatártól „Kassától északra, Folkmár és Kajsó határában találunk először a faluhoz tartozó, de attól 3—4 km távolságban fekvő havasi rétekre fából épített kis szénapajtákat. A réteken szétszórta, nagyszámú kis pajta északabbra és nyugatra a felvidéki táj jellegzetes arculatává erősödik.”²¹ A Szepességben, különösen Poprádtól nyugatra és Felső-Liptóban egészen megszokott látványt nyújtanak a réteken álló szénapajták. Ezek rendszerint boronafalú, zindelytetős építmények, szlovák megnevezésük *šop*, *šopa* vagy *stodola*. A szénát a nyitott oromzaton át rakják a pajtába. *Ján Podolák* szerint előfordult, hogy a falutól távoli szénapajtából ellopták a szénát. Ezért az ilyen helyeken, pl. Východnán, az épületen egyáltalán nem hagytak bejáratot. Az oromzaton levő nyílás ajtaját a széna berakása után lakattal zárták le.²² A Magas-Tátra vidékén is megtörtént, hogy a szénapajtát többen örökölték, az épületet közösen használták. Ilyen esetben a szénát a két homlokcsúcs alatti nyíláson két oldalról rakták be (Važec, Nižna Suňava).²³ Hasonló szénapajtákat a Lengyel Tátrából is ismerünk; a Podhala néhány falujában és a Chocholowska dolina havasi szállásain magam is láthattam.²⁴

A Felső-Garam völgyének egykor Gömör megyéhez tartozó szakaszán a XIX. század végén az állatokat rendszeresen mezei istállóban teleltették és azok szomszédságában építették fel a takarmánytároló gazdasági épületeket (*stodola*) is. Ebben az időben a rétekről a legközelebbi mezei pajtába hordták be a szénát. A pajták fokozatos megszűnése után a hegyi rétekről és a folyóparttól a lekaszált szénát is mind beszállították a faluba.²⁵ A Gömörrel nyugatról határos Zólyom megyében a *kopanyicák*on, a *lázok*on, azaz hegyi szállásokon szintén hasonló szénarakodók voltak.²⁶ A kisebb határu zólyomi falvakban a mezei szénapajta nem gyakori. Dekys (Gyökös) határában csak néhány szénapajta (*humienko*) állt a falutól távoli réteken.²⁷

A mezei szénapajták az Északi-Kárpátok magashegyi területein szorosan hozzátartoznak a táj képéhez és a paraszti gazdaságok üzemszervezéséhez. Szénarakodóval együtt vagy anélkül épített időszakosan használt *eszténák*, *kaszojok*, *szállások* a Keleti- és a Déli-Kárpátokban is találhatóak. A kárpáti szénatároló épületek formai rendszerezése, típusainak megállapítása és az egyes típusok elterjedtségének térképezése, valamint történeti vizsgálata még igen sok tanulsággal fog szolgálni.

A borsod-abaúji és a gömöri magyar szénarakodók szorosabb kapcsolatba legfeljebb a közvetlenül szomszédos szlovák tájak szénapajtaival hozhatók. A Sajó folyó völgyének Pelsőctől (Plešivec) északra eső szakaszán nincs lényegi eltérés a magyar és a szlovák falvak rakodói között. Közös sajátosságuk a deszkafalazat és a magasan elhelyezett ajtónyílás. (Láthattuk, hogy a tetőcsúcs alatt

21. *Vajkai-Wagenhuber* i. m. 272.

22. *Podolák, Ján*: Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. Bratislava, 1967. 38.

23. *Podolák* i. m. 38.

24. *Šmialowski, Rudolf*: Architektura i budownictwo pasterskie w Tatrach Polskich. Kraków, 1959.

25. *Podolák, Ján*: Horehronie. Kultura a spôsob života ľudu. Bratislava, 1969. 69.

26. A gyetvai *lázok*hoz: *Márkus Mihály*: A bokortanyák népe. Budapest, 1943. 123. Az újabb irodalomhoz lásd *Švecová, Sonja*: Társadalmi kapcsolatok egy szlovákiai falu „kopanyica” településein. Ethn., LXXXVI. Bp., 1975. 324—339.

27. *Kuka, Pavol*: Dekys. I. Zvolen, 1971. 140.

elhelyezett nyílás, illetve ajtó jellemezte a szepességi boronafalú szénapajtákat is.) Rozsnyó vidékén a fenyődeszka falazattal épült szénatárolók a XIX. század második felében és századunk elején terjedtek el.

A Pelsőc—Kassa (Plešivec—Košice) vonaltól délre van egy átmeneti övezet, amelyben a rakodók valamilyen falazattal épülnek, de ajtónyílásuk a talaj szintjéig ér. A fal anyaga manapság főleg deszka, amit nem függőlegesen, hanem vízszintesen elhelyezve, nagy réseket hagyva szögelnek fel a tartóoszlopokra. Régebben gyakoribb volt a *ravásfal*, a vesszőből fonott fal és a *pacsit*.

A rakodó harmadik formai változata a legigénytelenebb, mert mindössze egy oszlopokra állított nyeregtetőből áll. Legszerényebb megoldás esetén csupán négy lábon álló, de szilárdan rögzített szalmatető. Ez a falazat nélküli rakodó itt-ott Gömörben és Tornában is használatos, de igazában Felső-Borsod és a Cserehát jellegzetes építménye. Déli határa nem vonható meg élesen, de valahol ott lehet, ahol a dombok belesimulnak a tágas folyóvölgyekbe.

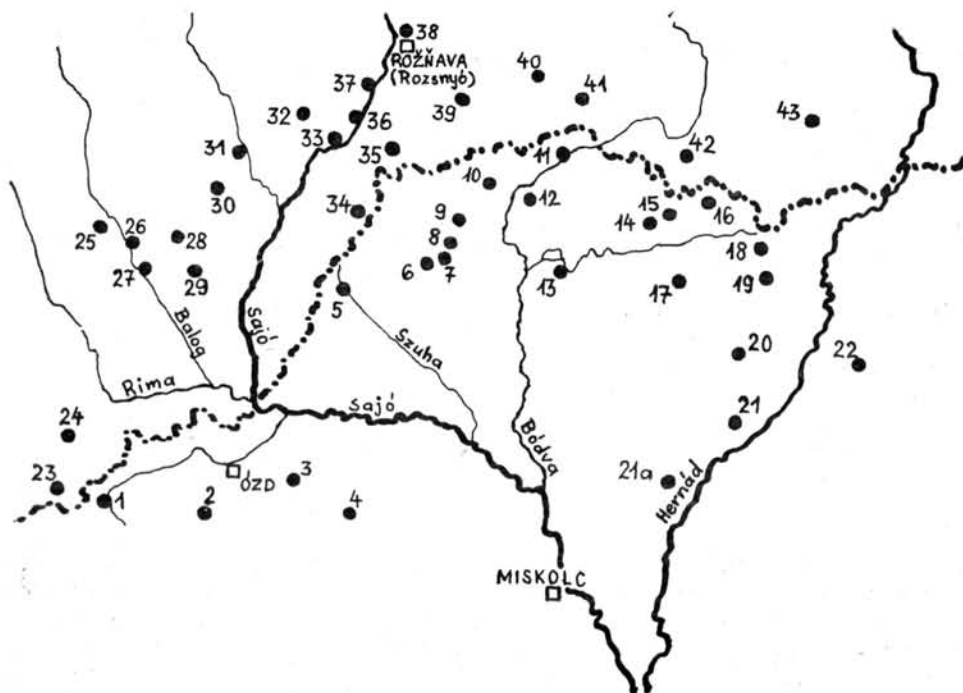
A vizsgált gazdasági épületeket szénatároló rendeltetésük és elnevezésük, a *rakodó* szó fűzi össze. Ez az elnevezés viszonylag nagy területen mutatható ki, mint a közölt térkép is igazolja. Az elnevezésnek ez az egységessége arra enged következtetni, hogy a különböző formájú szénarakodó épületek meglehetősen régi tartozékai Észak-Borsod, Gömör és Abaúj-Torna parasztgazdaságainak. A csűrök mellett vagy helyett — a gazdaság méretétől függően — nemcsak a XIX—XX. században, hanem jóval korábban is szükség volt kisebb tároló építményekre, szénarakodókra. Egyes XVIII. századi inventáriumok, paraszti testamentumok talán a szénarakodókról is megemlékeztek. Bizonyos, hogy az épületek külső képe, anyaga sokat változott az idők folyamán, amint a hagyományos építőanyagokat (pl. zsúp, faszindely stb.) újabbakkal váltották fel.

FARM BUILDINGS IN NORTH-BORSOD AND IN GÖMÖR THE HAY-SHED

(Abstract)

The most important building of the peasant farm in North Hungary is the barn. Its importance has decreased with the mechanisation of threshing, and the place of the "threshing barn" is taken over by the "hay-barn". Beside, or instead of the barns there are roofed edifices in smaller peasant farms in the northern part of Borsod and in the nearby territories of the one-time county of Gömör and Abaúj, to protect the fodder from precipitation. These edifices are called hay-shed (*rakodó*) in the mentioned territories (fig. 14.).

The hay-shed is smaller than the barn, usually consists of one room, the roof rests on wooden pillars. It often has no walls or just partial walls (fig. 1-2). This kind of edifice is unknown west of the Eger-Borsodnádásd line; it can be found eastwards till the valley of the river Hernád. There it meets the territory of the hay-barn called *sopp* or *sopa*. The difference between them lies not only in their names, but also, very strikingly, in the form of the edifice. The ground form of the *sopp* or *sopa* of Zemplén territories is strictly square, the hay-shed is of oblong form. The *sopa* is a higher building often with a pyramidal roof, while the roof of the hay-shed is nearly always gabled.

14. kép. A rakodónak nevezett szénatároló épületek elterjedtsége. 1. Domaháza, 2. Arló, 3. Borsodbóta, 4. Dédestapolcsány, 5. Szuhafej, 6. Égerszög, 7. Terezstenye, 8. Tornakápolna, 9. Szinpetri, 10. Szögliget, 11. Komjáti, 12. Tornaszentandrás, 13. Meszes, 14. Szászfa, 15. Keresztéte, 16. Kány, 17. Gagybátor, 18. Szemere, 19. Füllökércs, 20. Abaujvecser, 21. Ináncs, 21/a. Aszaló, 22. Arka, 23. Péterfala, (Petrovce), 24. Détér (Dechtáre), 25. Pádár (Padarovce), 26. Nagybalog (Vel'ky Blh), 27. Uzapanyt (Uzovská Panica), 28. Felsővály (Vyš. Valice), 29. Alsókálosa (Niž. Kaloša), 30. Lévárt (Štrelnice), 31. Lice (Licince), 32. Páskaháza (Paškovec), 33. Vigtelke (Vidová), 34. Kecő (Kečovo), 35. Szilice (Silica), 36. Szalóc (Slavec), 37. Berzété (Brzotin), 38. Csucsom (Čučma), 39. Hárskút (Lipovnik), 40. Barka (Borka), 41. Szádelő (Zadiel), 42. Jánok (Janik), 43. Nagyida (Vel'ká Ida).

There are three main types of hay-shed in the area shown on the map. They are in zonal distribution. In the north, around Rozsnyó, the Hungarians use hay-granaries similar to those of the Slovaks living in North-Gömör. The characteristic features of these edifices seem to be the walls made of sawn deal and the door placed high up. These hay-sheds are roofed with tile of wood, nowadays also with slate (fig. 8–11). The ground plan is never square, but always oblong.

There is a transitional zone south of the Pelsőc-Kassa (Plesivec-Košice) line, where the hay-sheds have walls and the door is at the ground level. The walls used to be of trimmed plank (*ravásfal*), or it was made of crabsticks and twigs. The roof was stepped thatched (fig. 3 and 5). The walls have mostly been made of sawn wood since the 1920-ies. The planks are nailed on the pillars horizontally leaving gaps between (fig. 6–7). The roof is made of tile, nowadays.

The third formal variety of the hay-shed is the most simple one. It consist of a stable, fastened roof resting on solid wooden pillars, having no wall at all. The gabled roof was earlier covered with thatch, now it is tiled (fig. 1 and 4). Such granaries are to be found in Gömör and Torna as well, but it is characteristic of the Cserhát hill-range in North-Borsod. The southern border of the zone where it can be found cannot exactly be drawn: it ends, possibly, with the hills.

The hay-sheds stand, mostly, in the yard or the garden of the farmers. Sometimes hay is stored on the fields (fig. 8–10). In Szalóc (Slavec) the haystores are equally distributed in groups along the road running through on the field. The first ones were built in 1907. The building was the task of the carpenter. Earlier the hay had been stored on the same place but in stacks. A hay-shed of average measurements is 5×4 metres of ground floor and 8 cartloads of hay can be stored in it. Richer farmers had larger hay-sheds. The building of an average hay-shed cost 150–200 Fts in 1910–1915. At the same time a cow cost 100–120 Fts, while a horse, a good one, 150 Fts. As inherited property (only boys could inherit it) the hay-shed could get into the possession of 2–3 brothers in the same time. Such buildings were divided into sections with a separate door to each, and the owners used the hay-shed together.

Attila Paládi-Kovács

HELYNÉVI ADATOK A MAGYAR KECSKETARTÁSHOZ

VIGA GYULA

A földrajzi nevek gyűjtése az elmúlt évtizedekben országos mozgalommá szélesedett hazánkban. A munka eredményét megjelent, ill. megjelenés alatt levő gyűjtemények sora bizonyítja. A gyűjtött anyag tudományos feldolgozása, a közzétételen túl, a bennük rejlő kultúrtörténeti, gazdaságtörténeti, néprajzi adatok elemzése egyelőre meglehetősen távolról követi a névgyűjtemények megjelenését. Ennek két fő oka lehet. Egyrészt az, hogy ma még nem áll össze zárt egységgé az egész ország földrajzinév-anyaga, országrésznyi fehér foltok vannak, így az adatok táji megoszlásának, kapcsolatainak egésze nem mutatható ki egyértelműen, holott a kínálkozó vizsgálati szempontok között ez igen lényeges feladat. (Nemcsak a gazdaságtörténet-gazdaságnéprajz szempontjából, hanem a népi tájszemlélet, tájfogalom rendszere, szöveve oldaláról is.) A jelzett oknál fogva akadályai vannak az adatok térképezésének, s ezzel a kutatás egy nagyon lényeges lehetőséggel lesz szegényebb. A másik fő gondot az okozza, hogy a földrajzi nevek nem jelentenek mindig egyértelmű kapcsolatot a név és az általa hordozott jelentéstartalom között, legalább is nem mindig azonos időkben, s így nehéz a nevek s a bennük rejlő kultúrtörténeti adatok konkrét megfeleltetése.¹ Az adatok sora azonban így is támpontul szolgálhat különböző kérdéskörök vizsgálatához, s gazdagíthatja azt a képet, amit a történeti források, nyelvtörténeti adatok, recens néprajzi gyűjtések segítségével megrajzolunk. Ez a dolgozat — számolva a felvetett problémák által okozott nehézségekkel — egyetlen szűk területre, a magyar kecsketartás történetére-néprajzára vonatkozóan gyűjti össze az irodalomban közzétett, ill. recens gyűjtésekből származó földrajzi neveket, s próbál meg levonni az adatokból néhány — más jellegű forrásokkal is alátámasztható — következtetést. A munka szerzője nem nyelvész, célja a paraszti állattartásra vonatkozó néprajzi adalékok gyűjtése, így nem vállalkozhat a nevek névtudományi vizsgálatára.

Boros Ádám 1931-ben felhívta a figyelmet arra, hogy helyneveink évszázadokon át megőrizték az egyes területeken egykor élt állat- és növényfajták neveit. *Gunda Béla* Erdély földrajzi nevei alapján szolgáltat adatokkal a terület egykori pásztoréletéhez, s felhívta a figyelmet arra, hogy — a helynevek bizonyossága szerint — a magyarságnál a kecsketartásnak lényegesen nagyobb jelentősége volt, mint azt néprajzi irodalmunk jelzi.² A magyarországihoz hasonló

1. *Inczei G.*, 1962. 33. skk.

2. *Boros Á.*, 1931. 438—441.; *Gunda B.*, 1970. 214.

képet mutat a környező népek földrajzinév-anyaga is. A Kárpátok területén és Lengyelországban igen gyakoriak a kecskével kapcsolatos helynevek. Pl.: *Kozla, Koziol, Kozina, Kozinka, Kozki, Kozy, Koziany, Koziawoda, Koziedoly, Koziebrody* stb.³ Szlovénia alpi jellegű tájain is elterjedt a kecskével kapcsolatos helynévadás. Pl.: *Kozarica, Kozarišče, Kozarje, Koza gora, Kozje, Kozlova gora, Kozlova sela, Kozlovec* stb.⁴ Joggal vélhetjük, hogy a földrajzi nevek sora — a néprajzi és történeti adatok mellett — a kecsketartásnak a Kárpát-medence népeinél betöltött egykori nagyobb jelentőségét igazolja. A hasonló névadási szokások a tartásmód kapcsolatának, rokonságának is bizonyágai.

Történeti forrásainkban már a XIII. században felbukkan kecskével kapcsolatos helynév: királyi oklevélben tiszacsegei *Kecskes* (1248) legrégebb helyneveink egyike (idézi: *Papp J.* 1967. 141.), 1256-ban Erdély területén is felbukkan egy *Nagykecskés* (Noghkechkes) helynév (*Szamota I.—Zolnai Gy.* 466.), 1271-ben a veszprémi káptalan bizonyáglevelében *Kechkeozovth* (Kecskeaszó) szerepel (Árpád-kori Új Okmánytár — továbbiakban ÁUO. III. 269.). Péter nádor bizonyáglevelébe 1278-ban *Kechkehat* nevet említ (ÁUO. IV. 172.), Veszprém megyében, Herend környékén 1285-ben *Kechkezygueth* (Kecskesziget) neve kerül lejegyzésre (*Szamota I.—Zolnai Gy.* 465.). A XIV. századból a következő adatokat ismerjük: 1313: *Castellanum de Kechkes* (Erdély — Anjoukori Okmánytár — továbbiakban AO. — I. 302.); 1319: *Kechkehat* (Körmend — *Szamota I.—Zolnai Gy.* 465.); *fluvium Gida* (Abaúj megye — AO. II. 516.); 1352: *fluvium Kechkesvise* (Abaúj megye — AO. V. 599.); 1353: *Ketskeméth* (*Papp Zs.* 1969. 310.); 1362: *Kechkehatarnyaka* (Eger — *Bakos J.—Fekete P.* 1972. 64.); 1389: *Kechkes* (falunév, Zala megye — Zsigmond-kori Oklevéltár — továbbiakban ZSO. — I. 105.). Mivel a kecsketartás történetére vonatkozóan még kevés adatunk van ebből a korból, ezért érdemes részletesen ismertetni a XV. századi, s eddig még nem szereplő — helynévanyagot is. 1401: *Kechkeshege* (nem lokalizált — ZsO. II. 155.); 1401: *Kaprafelde* (nem lokalizált — ZsO. II. 147.); 1404: *Kechkes* (Bodrog megye — ZsO. II. 351.); 1405: *Kechked* (Vasvár környéke — ZsO. II. 454.); 1412: *Kechkeellow* (nem lokalizált — *Szamota I.—Zolnai Gy.* 465—466.); 1430: *Kechkehyda* (nem lokalizált — *Szamota I.—Zolnai Gy.* 466.); 1430: *Kechkezwrdrwk* (nem lokalizált — *Szamota I.—Zolnai Gy.* 466.); 1451: *Keczkeewlwg* (nem lokalizált — *Szamota I.—Zolnai Gy.* 466.); 1452: *Kechkekew* (nem lokalizált — *Szamota I.—Zolnai Gy.* 466.); 1452: *Keczkeshegh* (Lelesz — *Szamota I.—Zolnai Gy.* 466.); 1479: *Kechke Bercze* (Eger — *Bakos J.—Fekete P.* 1972. 64.); 1480: *Kechkesrethe* (Konyár — Déri Múzeum Adattára, Néprajzi Gyűjtemény, 1478. 89.).

A munka során csak a *kecske* és a *dögölye - gida* (fiatal kecske) kifejezésekhez, ill. származékaikhoz kapcsolódó földrajzi neveket vettem figyelembe, mivel az ugyancsak gyakori *bak* és származékai nem köthetők egyértelműen a kecsketartáshoz, az állat tartásával kapcsolatos többi kifejezés pedig nem ismert földrajzi névként. Sajnos a *kecske* köznévből és a *Kecskes* családnévből származó adatok — megfelelő utalások hiányában — nem különíthetők el.

3. *Wolski, K.* 1976. 131—132.

4. *Novak, V.* 1961. 652.

(A földrajzi nevekben szereplő népi magyarázatokat nem tarthatjuk elfogadható forrásnak.)

Az adattár Borsod-Abaúj-Zemplén megyétől indulva, folyamatos vonalban haladva, s megyénként növekvő rendben tartalmazza az egyes településeket. A helységek akkor is csak egy helyrajzi számot kaptak, ha több földrajzinev-adat származik róluk. A helységnevek feloldását az adattár tartalmazza, az adattári forrásokét pedig a dolgozat végén szereplő irodalom.

1. Aggtelek: *Kecsks-tó*. (Saját gyűjtés, a továbbiakban S. gy., 1976.), 2. Teresztenye: *Kecskekút*. (S. gy. 1976.), 3. Szinpetri: *Kecsks-völgy*. (S. gy. 1976.), 4. Szögliget: *Kecsks*. (S. gy. 1976.), 5. Bódvaszilas: *Ketske hát* — 1807. (Borsodi Levéltári Füzetek — továbbiakban BLF. — 6. kötet 99.); *Kecske szög* — 1853. (BLF. 6. 99.), 6. Bódvarákó: *Kecskehát* — 1863. (BLF. 6. 96.), 7. Hidvégaradó: *Kecske rugás* — 1860. (BLF. 7. kézirát), 8. Irota: *Kecskepad* (BLF. 7. kézirát), 9. Edelény: *Gede rét* — 1845.; *Kecske bánya* — 1859. (BLF. 7. kézirát), 10. Izsófalva: *Gede pallyagja* — XIX. sz. (BLF. 7. kézirát), 11. Felsőnyárad: *Kecske-talló* — XVIII. sz. (BLF. 7. kézirát), 12. Dövény: *Godolya patlak* (?) — 1788. (BLF. 7. kézirát), 13. Kelemér: *Kecsks-hegyoldal* — 1864. (Dobosy L. gy.—Pesthy nyomán); *Kecsks-oldal* (Dobosy L. gy.), 14. Hódoscsépány: *Kecsks-hegy* (Dobosy L. gy.), 15. Királd: *Kecske-mocsolyás* (Dobosy L. gy.), 16. Bánhorvát: *Kecske kö rét* — 1860. (BLF. 6. 49.), 17. Tardona: *Kecskekő rét* (Dobosy L. gy.), 18. Sáta: *Kecske-hegy* (Dobosy L. gy.), 19. Csernely: *Kecsks-völgy* — XVIII. sz. (BLF. 7. kézirát), 20. Borsodnádasd: *Kecske-hát* (Dobosy L. gy.), 21. Diósgyőr: *Kecske-lyuk barlang* (Szendrei J. 1886. I. 333.), 22. Kács: *Kecskekő-malom* (Stempel M. gy.), 23. Cserépfalu: *Kecske-orum* — 1788. (BLF. 7. kézirát); *Ketske galya* — 1788. (BLF. 7. kézirát), 24. Cserépváralja: *Kecske orom* — 1788. (BLF. 7. kézirát), 25. Sóstófalva: *Kecsks* (Vincze D.—Földi L. gy.), 26. Hejőbába: *Kecsks szög* — 1844. (BLF. 7. kézirát), 27. Felsőregmec: *Kecskehát* — 1860. (BLF. 7. kézirát); *Godolya* — 1862. (BLF. 7. kézirát), 28. Telkibánya: *Kecskehát* — 1776. (Schram F. 1973. 22.), 29. Fony: *Kecske-szakál kút* — 1626. (Schram F. 1973. 14.); *Kecskekő* — 1875. (BLF. 7. kézirát), 30. Regéc: *Kecsks hegy* — 1776. (Schram F. 1973. 20.), 31. Háromhuta: *Kecskehát* — 1873. (BLF. 7. kézirát), 32. Komlóska: *Kecske hát* — 1682. (Schram F. 1973. 18.), 33. Rudabányácska: *Kecskehath* — 1590. (Dongó Gyárfás G. 1914. 247.), 34. Sátoraljaiújhely: *Kecske domb allya* — 1786. (Schram F. 1973. 155.), 35. Sárospatak: *Kecsks* (Dongó Gyárfás G. 1912. 51.), 36. Erdőhorvát: *Kecske fül ivása* — 1784. (Schram F. 1973. 13.), 37. Baskó: *Kecske fül* — 1682. (Schram F. 1973. 11.); *Kecskefű* — 1776. (Schram F. 1973. 11.), 38. Boldogkőújfalva: *Godolyás* (?) — 1860. (BLF. 7. kézirát), 39. Abaújszántó: *Kecske hágó* — 1776. (Schram F. 1973. 10.), 40. Erdőbénye: *Kecske* — 1676. (Schram F. 1973. 144.), 41. Mád: *Kecske-torok* (S. gy. 1977.), 42. Taktabáj: *Kecsks-ér* (S. gy. 1977.), 43. Bodrogkeresztúr: *Kecske-tó* — 1676. (Schram F. 1973. 142.), 44. Kenézlő: *Kecsks* — 1694. (Schram F. 1973. 98.); *Kecsks-homok* (Nagy G. gy.); *Kecsks lapossa* (Nagy G. gy.), 45. Györgytarló: *Kecsks homok* (Nagy G. gy.); *Kecsks laposa* (Nagy G. gy.), 46. Karcsa: *Kecsks* (Nagy G. gy.); *Kecskestó* (Nagy G. gy.), 47. Lácacséke: *Kecskestó* — 1792. (Dongó Gyárfás G. 1915. 75.); *Godolyás* (Nagy G. gy.), 48. Komoró: *Kecskskert*; *Kecske-tár* (Kiss L. 1961. 227.), 49. Fényeslitke: *Kecske-télő*; *Kecske-tárhegye* (Kiss L. 1961. 105.), 50. Kékcse: *Kecskszállás* (Kiss L. 1961. 200.), 51. Kisvárd: *Ollód* (idetartozása bizonytalan. Kiss L. 1961. 214.), 52. Pátroha: *Kecsks-sarok* (Kiss L. 1961. 320.), 53. Gégény: *Kecsks-sark* (Kiss L. 1961. 126.), 54. Demecser: *Kecsks kert sziget*; *Kecsks-méti sziget*; *Kecsks-kátyú* (Kiss L. 1961. 27.), 55. Kék: *Kecsks kert*; *Kecsks-értőkája* (Kiss L. 1961. 186.), 56. Nagyhalász: *Kecsks-hegy*; *Kecsks-tanya*; *Kecsks-efertő*; *Kecsks-átalja*; *Kecsks-dülő* (Kiss L. 1961. 261.), 57. Ibrány: *Kecsks-efertő* (Kiss L. 1961. 145.), 58. Tiszabercel: *Kecsks* (Kiss L. 1961. 360.), 59. Tisza-nagyfalva: *Kecsks* — 1967. (Schram F. 1973. 102.), 60. Kemece: *Kecsks-hegy* (Kiss L. 1961. 165.), 61. Nyírtét: *Kecsks hegy* — 1697. (Schram F. 1973. 100.), 62. Ramocsaháza: *Kecsks hegy* (Mező A. 1967. 148.), 63. Petneháza: *Godolya* (Mező A. 1967. 129.), 64. Nyírkő: *Kecsks-kút* — XIX. sz. (Mező A. 1967. 72.), 65. Geszteréd: *Kecsks-látó dülő* (Bökönyi S. 1974. 363.), 66. Fehérgyarmat: *Kecsks-ért* (Csüry B. 1935. I. 467.), 67. Kispalád: *Kecsks-ért* (Csüry B. 1935. I. 467.), 68. Méhtelek: *Kecsks-kosár* (Csüry B. 1935. I. 466.), 69. Császló: *Kecsks-berke* (Csüry B. 1935. I. 466.), 70. Csenger: *Kecske rét* — 1694. (Schram F. 1973. 104.), 71. Tyukod: *Kecsks* (Debreczeni I. 1965. 77.), 72. Balmazújváros: *Kecsks-pusztá* — 1882. (Varga A. gy.), 73. Újszentmargita: *Kecsks* (A polgári járás földrajzi nevei 28.), 74. Tiszacséce: *Kecsks* — 1248. (Papp J. 1967. 141.); *Hármaskecsks*; *Kecsks tanya*; *Godolya-hát* (?) (A polgári járás... 34.), 75. Egyek: *Godolya-hát* (A polgári járás... 42.), 76. Szerep: *Kecsks ér* — 1785. (Molnár A. gy.), 77. Konyár: *Kecsks-erthe* — 1480. (Varga A. gy.)

Jakó Zs. nyomán: Déri Múzeum Adattára 1478. 89.); *Kecskőr* (régén *Kecske-őr* — Haider E. 1964. 168.), **78.** Gáborján: *Kecskeszik* (Déri Múzeum Adattára 1468.), **79.** Berekböszörmény: *Kecskés* (Jakab L. 1976. 316.), **80.** Vésztő: *Kecskés zug* (Haan L. 1870. 318.), **81.** Makó: *Kecskés halom* — 1803. (Inczefi G. 1970. 153.), **82.** Szeged: *Gedő*; *Kecskeméti szék* (Inczefi G. 1960. 33, 43.); *Kecskellér* (Bálint S. 1957. I. 706.), **83.** Karcag: *Kecske ere* — 1864. (Bognár A. 1978. 155.), **84.** Jászdózsza: *Kecskés folyó* — 1865. (Bognár A. 1978. 104.), **85.** Aldebrő: *Kecskebaszó*; *Kecskezállás-kert* (Heves megye földrajzi nevei II. 27.), **86.** Verpelét: *Kecske-hát* (Heves megye... I. 168.), **87.** Demjén: *Kecske-hát alja* (Heves megye... I. 172.), **88.** Ostoros: *Geda kert*; *Geda kút* (Heves megye... I. 154—156.), **89.** Eger: *Kechkehatarnyaka* — 1362.; *Kechke Bercze* — 1479.; *Kechke hatth* — 1643.; *Ketske döllő* — 1772.; *Kecske Dellés*, *Kecskedellő* — 1773. (Bakos J.—Fekete P. 1972. 64.), **90.** Noszvaj: *Kecskés-lápa* (Heves megye... I. 137.), **91.** Felsőtárkány: *Kecske-tánc gödre* (Heves megye... I. 108.), **92.** Egerbakta: *Kecskés-lápa* (Heves megye... I. 132.), **93.** Szarvaskő: *Kecske-far* (Heves megye... I. 91.), **94.** Bükkszentmárton: *Kecskés-lápa* (Heves megye... I. 36.), **95.** Mikófalva: *Kecskés-máj* (Heves megye... I. 64.), **96.** Bekölce: *Kecskés mála* (Heves megye... I. 34.), **97.** Tarnalelesz: *Kecske-hát*; *Kecske-lápa* (Heves megye... I. 49—50.), **98.** Bátor: *Kecske-hát*; *Kecskés-lápa* (Heves megye... I. 87, 90.), **99.** Hevesaranyos: *Kecskekút hídja*; *Kecske-út* (Heves megye... I. 84—85.), **100.** Bükk-szék: *Kecske-hát*; *Kecske-bérc* (Heves megye... I. 96.), **101.** Recsk: *Kecskés-lápa*; *Gedaugrató* (Heves megye... I. 122—123.), **102.** Mátraderecske: *Kecskés* — 1844; *Kecskés rét* — 1844.; *Kecskés tető* — 1844.; *Kecskés verő* — 1844.; *Kecskés völgy* — 1844. (Palóc adattár 1488—73.), **103.** Mátraballa: *Kecske-bérci*; *Kecskés-domb*; *Kecskés-árok*; *Kecskés árnyék* (Heves megye... I. 101—103.), **104.** Bodony: *Kecske-bérc* (Heves megye... I. 121.), **105.** Parádsasvár: *Kecske-bérc* (Heves megye... I. 142.), **106.** Gyöngyössolymos: *Kecskékő* (Kecskés P. 1960. 32.), **107.** Gyöngyöspata: *Kecske kő* (Sugár I. 1966. 71.), **108.** Szécsény: *Kaprás alya* — 1718. (Schram F. 1973. 67.), **109.** Vác: *Kecskerágó*; *Kecskesziget*; *Kecskés*; *Kecskéshegy* (Tragor I. 1935. 63.), **110.** Cegléd: *Kecskésársáda-dűlő* (Petrőczy S. 1961. 123.), **111.** Kecskemét: *Kecskemeth* — 1353. (A név legkorábbi említése. Papp Zs. 1969. 310.), **112.** Kákics: *Kecskebátor* (Kiss G. 1952. 286.), **113.** Adorjás: *Kecskés* (Kiss G. 1952. 286.), **114.** Dunaszekcső: *Kecskés erdő* (Andrásfalvy B. 1975. 393.), **115.** Hosszúhetény: *Kecskés-gödre* — 1780. (Reuter C. 1968. 52.), **116.** Magyarregy: *Kecskehát* — 1865.; *Kecskeháti kút* (Reuter C. 1960. 368.), **117.** Deccs: *Kecskemlő tava és melléke* (Andrásfalvy B. 1975. 393. Pesthy nyomán), **118.** Fadd: *Kecske-sziget* (Gádl A.—Kőhegyi M. 1975. 302.), **119.** Kisszékely: *Kecske erdő* (Gádl A.—Kőhegyi M. 1975. 322.), **120.** Dunakömlőd: *Kecskés-berek* (Andrásfalvy B. 1975. 393.), **121.** Dunaföldvár: *Kecske hegy* (Gádl A.—Kőhegyi M. 1974. 326.), **122.** Mór: *Kecske-hegy* (Lukács L. gy.), **123.** Dömös: *Gedas* — 1138/1329. (Szabó D. 1936. 130. — B. Simond R. 1957. 498. skk.), **124.** Kisbajcs: *Ketskésd* — 1799. (Kázmér M. 1957. 39.), **125.** Nagybácsa: *Kecskesd* — 1628. (Kázmér M. 1957. 39.), **126.** Sopron: *Kecskepatak* — 1787.; *Kecskepataki árok* — 1787.; *Kecskepataki rét* — 1787. (Firbás O. 1957. 115.), **127.** Várpalota: *Kiskeceméti* (Szij R. 1960. 559.), **128.** Herend környéke: *Kechkezygueth* — 1285. (Szamota I.—Zolnai Gy. 465.), **129.** Lesenceistvánd: *Kecskehegy* (Pákay Zs. 1942. 154.), **130.** Nagyberény: *Kecskejárás* (Somogy megye földrajzi nevei 184.), **131.** Ádánd: *Kecskés-út* (Somogy megye... 155.), **132.** Siójut: *Kecskés-dűlő*; *Kecskéstanya* (Somogy megye... 154.), **133.** Zamárdi: *Kecskeméti utca* (Somogy megye... 144.), **134.** Balatonszárszó: *Kecskeméti-telep* (Somogy megye... 167.), **135.** Balatonlelle: *Kecskeméti árvaház*; *Kecskésdomb* (Somogy megye... 51, 55.), **136.** Látrány: *Kecskekörmi* — 1852.; *Kecskés-högy* (Somogy megye... 65.), **137.** Somogytúr: *Kecskekörmi-dűlő*; *Kecskeköröm* — 1864. (Somogy megye... 78.), **138.** Somogymegyes: *Kecske-domb* (Somogy megye... 216.), **139.** Nágocs: *Kecske-domb* (Somogy megye... 232.), **140.** Bonnya: *Kecske-domb* (Somogy megye... 248.), **141.** Somogydöröcske: *Kecske-hegy*; *Kecske-patak* (Somogy megye... 254.), **142.** Büssü: *Kecskés* — 1852. (Somogy megye... 404.), **143.** Kapospula: *Kecske-kút* — 1852. (Somogy megye... 462.), **144.** Nagyberki: *Kecske-dűlő* — 1852.; *Kecskési horhos* (Somogy megye... 484.), **145.** Taszár: *Kecske-domb* (Somogy megye... 476.), **146.** Cserénfa: *Kecskehegy* — 1852.; *Kecske-hát*; *Gidás* (Somogy megye... 547.), **147.** Zselickislak: *Kecske-hát* (Somogy megye... 543.), **148.** Zselicszentpál: *Kecske-hát* — 1852. (Somogy megye... 546.), **149.** Bőszénfa: *Kecske-hát* (Somogy megye... 573.), **150.** Lakócsa: *Kecskés-ház* (Somogy megye... 825.), **151.** Darány: *Kecskés* — 1852. (Somogy megye... 808.), **152.** Csökölly: *Kecskés* (Somogy megye... 531.), **153.** Nagybjajom: *Kecske-úszató* (Somogy megye... 450.), **154.** Szenyér: *Kecske-högy* (Somogy megye... 321.), **155.** Marcali: *Kecske-hegy* (Somogy megye... 282.), **156.** Balatonújlak: *Kecske-erdő* (Somogy megye... 31.), **157.** Vörs: *Kecskés* (Somogy megye... 88.), **158.** Sávoly: *Kecske-domb*; *Kecskés-tó* (Somogy megye... 272.), **159.** Somogyszob: *Kecskés-szobor* (Somogy megye... 159.), **160.** Senta: *Kecske-hídja* (Somogy megye... 631.), **161.** Csurgó: *Kecske-hát* — 1852.; *Kecske-híd* — 1852. (Somogy megye... 624.), **162.** Gyékényes: *Kecske-hát* — 1864. (Somogy megye... 636.), **163.** Petrő:

Kecskehát (Zala megye földrajzi nevei 615.), **164.** Nagyrécsce: *Kecskés-vögy* (Zala megye... 575.), **165.** Garabonc: *Kecskés köz* (Zala megye... 531.), **166.** Zalaszentbalázs: *Kecske-hegy* (Zala megye... 523.), **167.** Oltárc: *Kecskehát* (Zala megye... 448.), **168.** Valkonya: *Kecske-hát* (Zala megye... 465.), **169.** Letenye: *Kecskehát* (Zala megye... 488.), **170.** Gosztola: *Kecske-hát* (Zala megye... 385.), **171.** Rédic: *Kecskés; Dedesi-kecskés; Lendvai-kecskés* (Zala megye... 367.), **172.** Lenti: *Kecske-hát* (Zala megye... 363.), **173.** Lentikápolna: *Kecske-hát* (Zala megye... 345.), **174.** Mikekarácsonyfa: *Kecske-hetyhát* (Zala megye... 337.), **175.** Gellénháza: *Kecskés-hetyhádi erdő* (Zala megye... 175.), **176.** Csatár: *Kecske-kút* (Zala megye... 167.), **177.** Pethőhenye: *Kecske-szár* (Zala megye... 8,5.), **178.** Bagodvitenyéd: *Kecske-hát* (Zala megye... 73.), **179.** Zalacséb: *Kecske-part* (Zala megye... 89.), **180.** Zalalövő: *Kecske-hát* (Zala megye... 102.), **181.** Körmen: *Kechkehat* — 1319. (*Szamota I.—Zolnai Gy.* 465.).

Csehszlovákia területén:

182. Andrási: *Kos kaza* — 1575. (*Schram F.* 1973. 49.), **183.** Bajmócska: *Kecskehegy* — 1636. (*Schram F.* 1973. 67.), **184.** Buzinka: *Kecskés* — 1701. (*Schram F.* 1973. 11.), **185.** Felsőfüged: *Kecskés erdő* (*Ila B. II.* 282.), **186.** Fülekpüspöki: *Collis Kecske* — 1800. (*Schram F.* 1973. 66.), **187.** Gesztes: *Kecske nyomás* — 1413. (*Ila B. II.* 330.), **188.** Gombosfalva: *Kecske oldal* — 1733. (*Schram F.* 1973. 85.), **189.** Hegyfő: *Kecske hát* (*Ila B. II.* 385.), **190.** Jánosi: *Kecske zúgó* — 1796. (*Ila B. II.* 444.), **191.** Kurima: *Koza* — 1690. (*Schram F.* 1973. 86.), **192.** Melléte: *Kecskehath* — 1823. (*Ila B. III.* 31.), **193.** Nagysáros: *Kecske hát* — 1689. (*Schram F.* 1973. 88.), **194.** Nagysenkóc: *Kozár* — 1774. (*Schram F.* 1973. 79.), **195.** Oldalfalva: *Kecskehát* — 1865. (*Ila B. III.* 144.), **196.** Pelsőc: *Ketskedomb* — 1864.; *Kecskés völgy* — 1864. (*Ila B. III.* 182.), **197.** Perlász: *Kecske hegy* — 1887. (*Ila B. III.* 192.), **198.** Tamási: *Ketskés rét* — 1864. (*Ila B. IV.* 117.).

A Szovjetunió területén:

199. Császlóc: *Ketskés* — 1782. (*Schram F.* 1973. 130.), **200.** Szerednye: *Kecske szőlő* — 1689. (*Schram F.* 1973. 132.).

Románia területén:

201. Bábec: *Kecskés* (*Szabó T. A.—Gergely B.* 1945. 20.), **202.** Bábonny: *Kecskis* (*Szabó T. A.* 1942. 288.), **203.** Bácsfalu: *Kecskék-bérc* (*Árvey J.* 1941. 43.), **204.** Csernátfalu: *Kecskeláb-völgy; Kecske-völgy; Kecskekaliba-bérc; Kecskekaliba-völgy; Kecske-árok; Kecskés-árok; Kecskés-bérc* (*Árvey J.* 1941. 55., 42—43.; *Árvey J.* 1942. 6—7, 19.), **205.** Diutró: *Köcske allya* — 1773. (*Szabó T. A.* 1940. 33.), **206.** Gidófalva — falunév (*Háromszék — Cs. Bogáts D.* 1958. 217.), **207.** Gyergyófalva: *Kecskezállás* (*Gunda B.* 1970. 214.), **208.** Gyergyószentmiklós: *Kapra; Ketskeréz* (*Gunda B.* 1970. 214.), **209.** Gyergyóremete: *Kecskékő* (*Gunda B.* 1970. 214.), **210.** Győrővásárhely: *Kecskés-völgy; Kecskés-fő* — 1822. (*Szabó T. A.* 1942. 161.; *Árvey J.* 1942. 23.), **211.** Hosszúfalva: *Kecskeláb-havas; Kecskeatrang-völgy* (*Árvey J.* 1941. 47, 55.), **212.** Inaktelke: *Kecskerágó-domb* (*Árvey J.* 1942. 18.), **213.** Kecskeháta — falunév (*Dobokai-völgy.* 1461: *Kechkehat* — *Szabó T. A.—Gergely B.* 1946. 5.), **214.** Kézdiszentlélek: *Kecskekosár* (*Gunda B.* 1970. 215.), **215.** Kispetri: *Kecskés* — 1864. (*Szabó T. A.* 1942. 291.), **216.** Lemhény: *Kecskés* (*Gunda B.* 1970. 214.), **217.** Mákófalva: *Kecskenyaka* — 1891. (*Szabó T. A.* 1942. 237.), **218.** Méra: *Kecske Tho feli* — 1671. (*Szabó T. A.* 1942. 240.), **219.** Mészkö: *Kecskebarlang* (*Jankó J.* 1893. 10.), **220.** Nagyenyed: *Kecskekút* — 1684.; *Kecskekert* — 1730. (*Szabó T. A.* 1933. 21.), **221.** Nagymajtény: *Keczkés* (*Maksay F.* 1959. 811.), **222.** Pér: *Koza* — 1644. (*Schram F.* 1973. 38.), **223.** Torda: *Kecskés; Kecskefar* (*Jankó J.* 1893. 13.), **224.** Váralmás: *Kápra kutya* (*Szabó T. A.* 1942. 318.), **225.** Zilah: *Kecske-mál* (*Szabó T. A.* 1936. 8.), **226.** Zsobak: *Kecskés* (*Gergely B.* 1942. 163.).

Jugoszlávia területén:

227. Bajsa: *Kecskés-hegy* (*Penavin O.—Matijevics L.—Mirmics J.* 1975. 61.), **228.** Kavilló: *Kecskés dűlő; Kecskés tanya; Kecskefői tanya* (*Penavin O.—Matijevics L.—Mirmics J.* 1975. 99—100.), **229.** Palics: *Kecske domb* (*Penavin O.—Matijevics L.* 1976. 182.).

A korábban már említett nehézségek miatt elsősorban a nevek nagy száma, s történeti mélysége az, ami önmagában is igazolja kecsketartásunk korábbi jelentőségét. Lényegesen nehezebb azonban egy-egy névtípus néprajzi módszerű megszólaltatása. (Némi fantáziával persze a nevek jelentős része életre kelthető

lenne, ezúttal azonban csupán néhány típus megszólaltatására teszünk kísérletet.)

1. Bár néhol megyényi területről nem áll rendelkezésünkre rendszeres földrajzinév gyűjtés, az adatok szóródása mégis jelez egyfajta rendszert. Úgy tűnik, hogy az északi hegyvidéken nem azért sűrűbbek az adatok, mert onnan rendszeresebb a gyűjtés, hanem — szemben az alföldi területekkel — gyakori a kecske a helynevekben. Történeti adatokkal is igazolható, hogy az ország hegyvidéki peremterületein mindig is lényegesen nagyobb volt a kecsketartás jelentősége, mint az ország belsejében.⁵ A kecske a magasabb térszínek állata, mely nem igen érezte jól magát az alföldi területek árvízjárta legelőin.⁶ A nevek szóródásának rendje azonban eltérő képet mutat, mint az állatállomány területi megoszlása, amit feltehetően az magyaráz, hogy összefüggő statisztikai adatsorunk csak késői időkből van.⁷ Különösen elgondolkodtató a nevek gyakori sága az árvizes Rétköz és tolnai Sárköz esetén.

2. A helynevek nagyobb számban is igazolják azt, amit *Gunda Béla* néhány adat kapcsán jelzett: a kecskével kapcsolatos helynevek zöme kiemelkedő térszínek (-hegy, -hát, -domb, -tető, -bérc, -orom stb.) megjelölésére szolgál, s jórészt olyan helyeket jelöl, amelyeket — a kecske legeltetésén kívül — más módon nem igen lehetett hasznosítani.⁸ Ezt kecsketartásunk egész története, s rendszere igazolja: a tartás — szociális kényszerek mellett — főleg geográfiailag determinált.

3. A *Kecskés*, *Kecske-rét*, *Kecske-pallag*, *Kecske-tarló* típusú nevek azt jelzik, hogy — főleg hegyvidéken — a falvak kötött gazdálkodási rendszerében meg lehetett a kecsketartás helye, szerepe, tehát — szemben a későbbi gyakorlattal — nem csupán alkalmi lehetőségekre épült az állat tenyésztése. A *Kecske-pallag*, *Kecske-tarló*, *Kecske-déllő* feltehetően a földművelés és állattartás összhangjára alapozott gazdálkodási rendszerben jelöli ki a kecske helyét.

4. Néhány név-típus tájékoztat a tartásmódról is. A *Kecskekosár* név a hegyvidéki falvak gazdálkodási rendszerére mutat, melyben a *kosár* a földműveléshez kapcsolódó állattartás jellegzetes építménye. A kosár főleg a juhászat építménye, de a kecsketartásban is alkalmazták.⁹ Általános gyakorlat volt a juh és a kecske közösen való legeltetése is. A *Kecske-kalyiba*, *Kecskeszállás*, *Kecskeláb-havas* stb. nevek azt jelzik, hogy — főleg Erdély területén — a kecske szerepet játszott a havasi állattartásban. A kecskék havasokon való legeltetését a hatóságok akkor is engedélyezték, mikor egyébként legszigorúbban tiltották az állat tartását.¹⁰ A havasi kecsketartás — a juhászattal együtt — számottevő jelentőségű volt az esztenákon zajló tejgazdálkodásban.¹¹ Történeti adataink azt jelzik, hogy a kecsketartásnak ez a havasi típusa volt — volumenében — a

5. Vö.: *Belényesy M.*, 1956. 51. skk.; *Belényesy M.*, 1961. 67—68.

6. *Belényesy M.*, 1956. 53—54.; *Enyedi Gy.*, 1964. 50.; *Bökönyi S.*, 1968. 331.

7. Az állomány sűrűségéhez, táji megoszlásához lásd: *Viga Gy.* 1978. (Kézirat)

8. *Gunda B.*, 1970. 214.

9. *Földes L.*, 1957. 150.; *Földes L.*, 1960. 437. skk.; A kosarazó kecsketartáshoz: *Korponay J.*, 1871. 303. A juh és kecske közös tartása a hegyvidéki területeken általános volt.

10. *Földes L.*, 1957. 149—150.; *Tagányi K.*, 1896. III. 176.

11. *Földes L.*, 1957. 149—150.; *Imreh I.*, 1959. 166.

legszámtovább formája, amely — főleg a vlach-jogú vándorpásztorok révén — bekapcsolta állattartásunkat az európai állattartás nagy vérkeringésébe, nagy migrációs rendszereibe. A dél-erdélyi területeken részese volt a kecske a mediterrán jellegű transzhumáló vándorpásztorokodásnak,¹² a Kárpátok övezetében pedig a szakirodalom által Alpwirtschaft, Almwirtschaft néven ismert havasi állattartásnak.¹³

5. A barlangi állattartás *Földes László és Gunda Béla* által felvetett problémájához szolgálhat adalékul a *Kecskebarlang* (Diósgyőr) és a *Kecskebarlang* (Mészkö) helynév.¹⁴ A diósgyőri koronauradalom iratai is őrzik annak emlékét, hogy a Kecskebarlangban valóban tartottak kecskéket.¹⁵

6. A *Kecskemét* helynév etimológiájától függetlenül — melynek kérdése nem lehet ezen írás feladata — fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az alföldi városon kívül az ország több területén felbukkan ez a helynév. Ez talán arra utal, hogy etimológiájának általános törvényszerűségét kell keresni, keletkezésének nem településtörténeti eredői lehetnek.¹⁶ Ezek a nevek még akkor is függetlenek lehetnek egymástól, ha az alföldi város valóban nagy hatósugárral rendelkezett. *Bátky Zs.* Székesfehérvár városvégi házcsoportjáról, s Győrszentiván határából mutatja ki a *Kecskemét* helynevet, bár az utóbbival kapcsolatban jelzi, hogy az alföldi város tőzséreinek legelője volt, s onnan vette a nevét.¹⁷ Szegeden *Kecskeméti szék* található, ami — *Inczei G.* szerint — a *Kecskeméti* családnév + szék (szikes terület) összetételéből származik.¹⁸ Várpalotán felbukkan egy *Kiskecsemét* helynév,¹⁹ Demecserben pedig *Kecskeméti sziget* a neve egy, a víz által körülzárt kaszálónak.²⁰ Hajdúnánáson 1752-ben *Kecskeméti szőlőket* említ egy levéltári adat.²¹

7. Bár csak távolról kapcsolódik a helynevek kérdéséhez, felvetődik az a kérdés, hogy nem lehettek-e a településeinken a középkorban figurális, pl. kecske alakú határjelek, melyek esetleg a helynévadásban is szerepet kaphattak? Bács-Kiskun megye déli részén elterjedt egy kincsmonda, mely szerint egyes falvak határában kőkecskét találtak a földben, amelyben arany, ill. jelentős mennyiségű pénz volt.²² *Andrásfalvy B.* egy decsi, mondaszerű hagyományt közölt, mely szerint a szőlőhegyek aljában lakó törökök kecskéit és páváit lányok őrizték, s ezeket olyan kútból itatták, ahol a víz márványkő kecskefejből folyt le az alacsonyan elhelyezett vályúba.²³ A baranyai, tolnai, Baja és Zenta környéki néphagyományban is elterjedt az, hogy a parasztemberek egy kőkecskét hasz-

12. *Földes L.*, 1968. 233. skk.; *Szabadsfalvi J.*, 1970. 171. skk.; *Szabó I.*, 1975. 35—36.

13. *Szabadsfalvi J.*, 1970. 175. skk.

14. *Földes L.*, 1960. 629.; *Gunda B.*, 1962. 448. skk.

15. *Veres L.* szíves közlése. Vö.: *Szendrei J.* 1886. I. 333.

16. A *Kecskemét* helynév kutatástörténetéről összefoglalóan ír: *Török S.*, 1968. 3—4.; Vö. még: *Kálmán B.*, 1973. 165.; *Pais D.*, 1930.; *Kiss L.*, 1978. 324.

17. *Bátky Zs.*, 1930. 331—332.

18. *Inczei G.*, 1960. 43.

19. *Szlj R.*, 1960. 559.

20. *Kiss L.*, 1961. 57.

21. Hajdú-Bihar megyei Állami Levéltár V. A. 301/b. 3. fasc. XXI. No. 490. *Bencsik J.* szíves közlése.

22. Saját gyűjtés: Kéleshalom. Ezen kívül *Bárh J.* szíves közlése.

23. *Andrásfalvi B.*, 1976. 392.

náltak régen a borona lenyomtatására, mindaddig, amíg meg nem jelent a kecske gazdája, egy török, aki visszakövetelte a kecskét, s lecsavarva annak fejét, aranyat öntött ki belőle.²⁴ Történeti-néprajzi irodalmunkban sajnos nem sikerült igazoló adatot találnom effajta határkövek meglétére, csupán a szuhafői hagyomány tart számon a falu határában egy bárányalakú határkövet.²⁵ Somogyszob határában van egy *Kecskés-szobor* nevű határrész, ahol — forrásunk szerint — egy, Szent Imrét kecskével ábrázoló kőfaragvány található.²⁶ Nem lehetetlen persze, hogy népi kultúránknak ez a rétege — hasonlóan a Szent Vendel ábrázolásokhoz és kultuszhoz — lényegesen későbbi, mint a szóba jöhető korai helynevek.²⁷ (Természetesen külön feladat lenne kideríteni annak okát, hogy miért olyan gyakoriak kőfaragványokon, címereken, pajzsokon a középkorban a kecskeábrázolások. Nem zárható ki, hogy ezek — az európai néphagyomány ezt tükrözi — a kecske néphitbeli szerepével, erőt, egészséget, szerencsét, bőséget hordozó, s a rontástól védő tulajdonságával hozhatók kapcsolatba.²⁸)

Összegezésül el kell mondanunk, hogy ez a dolgozat elsősorban a kecske-típusú helynevek összegyűjtését tűzte célul, s főleg az adatok számának és történeti mélységének feltárásával kívánta igazolni azt, hogy népünknel a kecsketartásnak régen jelentősebb szerepe, kultúrája volt. Ezen túlmenően a felvetett kérdések, problémák természetesen csak az egyéb típusú forrásokkal alátámasztva állhatják meg a helyüket, s ezért igyekeztünk elkerülni azt a — nem-egyszer csábító — lehetőséget, hogy látványos, érdekes, de nehezen igazolható következtetéseket vonjunk le a helynévi anyagból. Úgy érezzük, hogy adataink, ha közvetve, más jellegű források segítségével is, árnyaltabbá tehetik paraszti állattartásunk e sajátos területéről kialakuló képünket, s nyersanyagként hasznosak, összegyűjtve gondolatébresztők lehetnek nyelvészeink számára is.

24. Andrásfalvy B., Bodor G. és Solymos E. szíves szóbeli közlése.

25. *Lajos A.*, 1955—1979. (Sajtó alatt.)

26. Somogy megye földrajzi nevei 159.

27. *Szabadfalvi J.*, 1964. 19—64.

28. Vö.: *Hoffmann—Krajer — Bächtold—Stäubli IX.* 912—915.

IRODALOM

- Andrásfalvy B.*, 1975. Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd
- Anjou-kori okmánytár I—V.* Budapest 1878—1887.
- Árway J.*, 1941. A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. Magyar Népryelv, III. 39—56.
- Árway J.*, 1942. A térszíni formák nevei Kalotaszegen. Magyar Népryelv, IV. 1—50.
- Bakos J.—Fekete P.*, 1972. Eger és Felnémet földrajzi nevei. I. Eger
- Bartal A.*, 1901. A magyarországi latinság szótára. Budapest
- Bálint S.*, 1957. Szegedi szótár, I—II. Budapest
- Bátky Zs.*, 1930. Kecskemét Győr megyében. Föld és Ember, X. 331—332.
- Belényesy M.*, 1956. Az állattartás a XIV. században Magyarországon. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 23—59.
- Belényesy M.*, 1961. Viehzucht und Hirtenwesen in Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. In.: *Földes L.* (szerk.): Viehzucht und Hirtenleben. . . 13—82. Budapest
- Béres A.*, 1965. A jószág sózása, sózóvályú. Ethnographia, LXXVI. 456—461.
- Cs. Bogáts D.*, 1958. Adatok Háromszék történeti helynévanyagának ismeretéhez. Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények, II. 213—224. Kolozsvár
- Bognár A.*, 1978. Pesthy Frigyes helynévtárából. I. Jászkunság. Szolnok—Kecskemét
- Boros Á.*, 1931. Helynévmagyarazatok életföldrajzi jelentősége. Debreceni Szemle, 438—441.
- Bökönyi S.*, 1968. Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. Agrártörténeti Szemle, X. 277—342.
- Bökönyi S.*, 1974. History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest
- Csúry B.*, 1935. Szamosháti szótár. I—II. Budapest
- Debreczeni I.*, 1965. Tyukod földrajzi nevei. Magyar Nyelvjárások, XI. 75—79.
- Dongó Gyárfás G.* (szerk.) 1896—1928. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez I—XXIII. Sátoraljaújhely
- Enyedi Gy.*, 1964. Az állattenyésztés földrajza. Budapest
- Firbás O.*, 1957. Sopron legrégebb erdőtérképe. Soproni Szemle, XI. 109—117.
- Földes L.*, 1957. A Juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. Néprajzi Közlemények, II. 149—156.
- Földes L.*, 1960. Kosár „karám, ól”. Ethn., LXXI. 437—453.
- Földes L.*, 1960/a. Hadjimichali Angeliki: Szarakatszánok. (Athén, 1957.) Ismertetés. Ethn., LXXI. 626—630.
- Földes L.*, 1968. Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a XIX. század első felében. Műveltség és Hagyomány, X. 231—246.
- Gaál A.—Kőhegyi M.*, 1971—76. Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában I—III. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, II—III. 271—332.; IV—V. 297—339.; VI—VII. 279—360. Szekszárd
- Gergely B.*, 1942. Kisbács helynevei. Kolozsvár
- Gergely B.*, 1942/a. Kalotaszeg névutós helynevei. Magyar Népryelv, IV. 158—182.
- Gunda B.*, 1962. A barlangi állattartás kérdéséhez. Ethn., LXXIII. 448—451.
- Gunda B.*, 1970. Erdély pásztorélete a földrajzi nevek tükrében. In.: Kázmér M.—Végh J. (szerk.): Névtudományi előadások II. 213—219. Budapest
- Haan L.*, 1870. Békés vármegye hajdana. Pest
- Haider E.*, 1964. Konyár földrajzi nevei. Magyar Nyelvjárások, X. 167—169.
- Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei. I. A polgári járás.* Debrecen 1970.
- Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás.* Budapest 1970.
- Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás.* Budapest 1975.
- Hoffmann—Krayser — Bächtold—Stäubli.*, 1929. Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens IX. Berlin—Leipzig
- Ila B.*, 1944—1976. Gömör megye. I—IV. Budapest
- Imreh I.*, 1959. Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorlási határozatai (1717—1928). Agrártörténeti Szemle, I. 161—190.
- Inczeffi G.*, 1960. Szeged környékének földrajzi nevei. Budapest
- Inczeffi G.*, 1970. Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Budapest

- Jakab L.*, 1976. Berekböszörmény földrajzi nevei. Bihari Múzeum Évkönyve, I. 311—319. Berettyó-újfalú
- Jankó J.*, 1893. Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Budapest
- Kálmán B.*, 1973. A nevek világa. Budapest
- Kázmér M.*, 1957. Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. Budapest
- Kecskés P.*, 1960. A Gyöngyös előnevű községek földrajzi- és Gyöngyös dűlőnevei. Gyöngyös
- Kiss G.*, — (*Keresztes K.*) 1952. Ormánysági szótár. Budapest
- Kiss L.*, 1961. Régi Rétköz. Budapest
- Kiss L.*, 1978. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest
- Korponay J.*, 1871. Abaúj vármegye monographiája. Kassa
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III.* Budapest 1967—1976.
- Maksay F.* (szerk.) 1959. Urbáriumok. Budapest
- Mező A.*, 1967. A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza
- Novak, V.*, 1961. Übersicht über Viehhaltungsformen und Alpwesen in Slowanien. In.: Földes L. (szerk.): Viehzucht... 647—662. Budapest
- Pais D.*, 1930. Kecskemét. Szeged
- Papp J.*, 1967. Tiszacsege földrajzi nevei. Magyar Nyelvjárások, XIII. 135—144.
- Papp Zs.*, 1969. Állatnevek középkori földrajzi neveinkben. Magyar Nyelv, LXV. 307—311.
- Pákay Zs.*, 1942. Néprajzi vonatkozású helynevek. Ethn., LIII. 152—154.
- Penavin O.*—*Matijevics L.*—*Mirnicis J.*, 1975. Bácsopolya és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék
- Penavin O.*—*Matijevics L.*, 1976. Szabadka és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék
- Petróczi S.*, 1961. Cegléd település- és népességtörténete. Budapest
- Reuter C.*, 1960. Magyarereggy helynevei. Értekezések az MTA Dunántúli Tudományos Intézetéből, 350—387.
- Reuter C.*, 1968. Hosszúhetény földrajzi nevei. Pécs
- Román J.* (szerk.) 1977—1978. Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratos térképein I—II. Borsodi Levéltári Füzetek 6—7. Miskolc
- Schram F.*, 1973. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Budapest
- B. Simond R.*, 1957. A Dömösi Adománylevel (1138/1329.) magyar szórványai betűrendben. Magyar Nyelv, LIII. 498—511.
- Somogy megye földrajzi nevei.* Budapest, 1974.
- Sugár I.*, 1966. Gyöngyöspata földrajzi nevei. Eger
- Szabadfalvi J.*, 1964. A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek. Műveltség és Hagyomány, VI. 19—64.
- Szabadfalvi J.*, 1970. Extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen
- Szabó T. A.*, 1933. Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez. Kolozsvár
- Szabó T. A.* 1936. Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XX. században. Kolozsvár
- Szabó T. A.*, 1940. Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századtól. Budapest
- Szabó T. A.*, 1942. Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár
- Szabó T. A.*, — *Gergely B.*, 1945. A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár
- Szabó T. A.*, — *Gergely B.*, 1946. A Dobokai völgy helynevei. Kolozsvár
- Szabó D.*, 1936. A dömösi prépostság adománylevele II. Magyar Nyelv, XXXII. 130—134.
- Szabó I.*, 1975. A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest
- Szamota I.*, — *Zolnai Gy.*, 1902—1906. Magyar oklevél-szótár. Budapest
- Szendrei J.*, 1886. Miskolc város története. I. Miskolc
- Szij R.*, 1960. Várpalota. Budapest
- Tagányi K.*, 1896. Erdészeti oklevéltár I—III. Budapest
- Török S.*, 1968. Kecskemét város néveredetének kérdése. Népkutató és Honismereti Kör Évkönyve, 1—21. Kecskemét
- Tragor I.*, 1935. Vác és határának hely- és ingatlannevei. Vác
- Viga Gy.*, 1978. A magyar kecsketartás (történeti—néprajzi vázlat). Kézirat
- Wolski, K.*, 1976. Z dziejów hodowli kóz na ziemiach Polskich. Rocznik muzeum etnograficznego w Krakowie VI. 127—165. Kraków
- Zala megye földrajzi nevei.* Budapest 1964.
- Zsigmondkori oklevéltár I—II/1—2.* Budapest, 1951—1958.

TOPONYMICAL DATA OF GOAT KEEPING IN HUNGARY

(Abstract)

The collection of geographical names has become a countrywide movement in Hungary in the last decades. The systematic elaboration of the collected and published material, the analysis of the cultural historical, economic historical and ethnographical data hidden in the place names lag behind the appearance of toponymical collections. There are only a few essays in the Hungarian ethnographic literature, which, on occasion of a certain circle of problems, would consider systematically the toponymical data at hand. This essay collects place names in connection with one aspect of the animal keeping culture of the peasantry, the goat keeping. It also draws some consequences concerning the history of goat keeping in Hungary. Regrettably enough the collection of place names is not evenly distributed on the territory of the country, thus only partial possibility is provided for topographical deductions.

In Hungary, just like in the surrounding countries, place names in connection with the goat are frequent. The spreading of this type of geographical names underlines the once important role of goat keeping in animal keeping and in the traditional way of life. These names appear in historical sources in Hungary as early as the 12th c., there are numerous ones in the Middle Ages, and they are frequent in the most recent times, as well. The reference part of the paper enlists 229 data of place names containing the word goat, from Hungary and the territories of the surrounding countries inhabited by Hungarians, from the recent times.

The distribution of the data show, that this type of name is the most frequent at the margins of the hills where the great importance of goat keeping is supported also by historical data. This type of toponym is rare on the plains, neither was importance attached to the goat there. Most of the names indicate higher territories, those, which hardly could be used for anything outside goat keeping. A part of the place names reveal also that goat keeping and goat pasture had its place in the economic and field using system of villages in the hills. There are some names which tell about the way of keeping, and hint at animal keeping in caves as well.

Gyula Viga

A KENDERFELDOLGOZÁS TÖRŐ ÉS ROSTPUHÍTÓ ELJÁRÁSAINAK MUNKAESZKÖZEI ÉS TERMINOLÓGIÁI BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN

DOBROSSY ISTVÁN—FÜGEDI MÁRTA

A kenderfeldolgozás Borsod-Abaúj-Zemplén megyei és néhány munkaeszköz, munkafolyamat északmagyarországi ismeretanyagát a Herman Ottó Múzeum kiadványaiban tanulmányorozatban jelentetjük meg.¹ E feldolgozások következő egységeként a rostanyag minősítésre történő előkészítésének fázisait, a törést, a tilolást és a rost puhításának különböző, történetileg kialakult módjait, eszközeit és terminológiáit mutatjuk be. A korábbi feldolgozásokhoz hasonlóan alábbiakban is a munkaeszközök és a terminológiák elterjedésére, ismereteik földrajzi határainak megvonására fektetjük a fő hangsúlyt. A térképeken rögzített adataink témánkat történeti síkra terelve — a korábbi tanulmányokhoz hasonlóan — alkalmasak arra, hogy e néhány munkafázis esetében is kísérletet tegyünk a kenderfeldolgozásban viszonylag tisztán megőrződött archaikus eszközformák és terminusok feltárására, etnikai jegyek és nemzetiségi hatások megőrződésének vázolására, ill. bemutatására.

A rostanyag fonásra való előkészítésének sorrendjében az áztatást a törés és a puhítás követi, majd az így előkészített alapanyagot minősítik, minőség szerint csoportosítják. Ezt a különböző eszközökön történő fonállásodrás munkafolyamata követi. A törés célja a szétázott, majd megszáritott rostanyag elsődleges megtisztítása a durva háncsrészekről. Ennek eszköze a kézi kender-törő, azaz a *tiló típusú kendertörő*, és a lábbal mozgatható kendertörő, azaz a *kölyű típusú kendertörő*.² A megtört, háncsrészekről megtisztított rostanyagot ismét különböző egységekbe rögzítik, majd sor kerül a puhításra. A rostanyag puhításának nagyon változatos építmény- és eszközanyaga, valamint számos eljárása ismeretes Borsod-Abaúj-Zemplén megye falvaiban. Ezeket sorba véve bemutatjuk a *kendertörő malmokat* és a *kalodás kenderdörzsölőket*. Végezetül térképre vetítjük és értékeljük az összefüggő területeket nem jellemző *eszköznélküli*, majd *primitív munkaeszközös eljárásokat* (*lábbal tiprás, ágyban való puhítás, kalapáccsal és fabunkóval, tőkén történő puhítás, szecskavágó és cséphadaró* felhasználása erre a munkára), s itt említjük meg a *vegyi eljárásokon* alapuló rostpuhító módokat.

1. E témában eddig az alábbi tanulmányok jelentek meg: Dobrossy I., 1968. 213—230., Dobrossy I., 1973. 407—429., Dobrossy I., 1972. 148—153., Dobrossy I., 1973. 105—109., Dobrossy I.—Fügedi M., 1977. 93—109., Dobrossy I.—Fügedi M., 1977. 269—293., Dobrossy I.—Fügedi M., 1978.

2. E két terminust Szolnoky L. monografikus feldolgozásaiból vettük át, s utána használjuk. Ld. Szolnoky L., 1972. 43., 117. és Szolnoky L., 1965. 6—66.

A törőmunka eszközei és elnevezései

A) *Tiló típusú kendertörők.* A törőmunkának leggyakrabban használt, Borsod-Abaúj-Zemplén megye településein mindenütt ismert eszköze. Lényege „két, egy-két ujjnyi távolságra, párhuzamosan egymás mellett húzódó deszkaél, amelyek közé egy — többé-kevésbé szorosan illeszkedő — harmadik deszkaél jár az egyik végén rögzített csap segítségével. Az egykarú emelő módjára működő törőszerszám szabadon mozgó karját a két párhuzamos deszka közé kézzel beverve törik meg a deszkaélek szögébe helyezett ázott és megszáritott kenderkórót.”³ A munkaeszköz formai vizsgálata során rendkívül színes képpel találkozunk megyéink falvaiban. Technikai felépítésük szerint ezeket a tilóformákat két nagy csoportba sorolhatjuk. Az elsőnél a gerenda közepén — amelyet a tiló törzséül használnak és amelybe a tiló vágókarja is belejár — fogakat, áttört vágatokat vésnek ki. Ezeket az eszközöket a szakirodalom *áttört szerkezetű tilóknak* nevezi.⁴ A másik típusnál a törésre használt vágatot nem egyetlen tömbbe vágják, hanem két, párhuzamosan egymás mellé helyezett és összeerősített deszkából alakítják ki. Az így elkészített munkaeszközt az irodalom *deszkás szerkezetű tilóknak* nevezi.⁵ Az áttört szerkezetű tilók egyszerűbbek, technikailag kezdetlegesebbek, durva, általában házilag készített törőszerszettek (1. kép). A deszkás szerkezetű tilók finomabb kidolgozású, kevésbé mutatós, nagyobb szakértelmet kívánó, általában parasztiparosok által készí-

1. kép. Áttört szerkezetű tiló, Dédestapolcsány

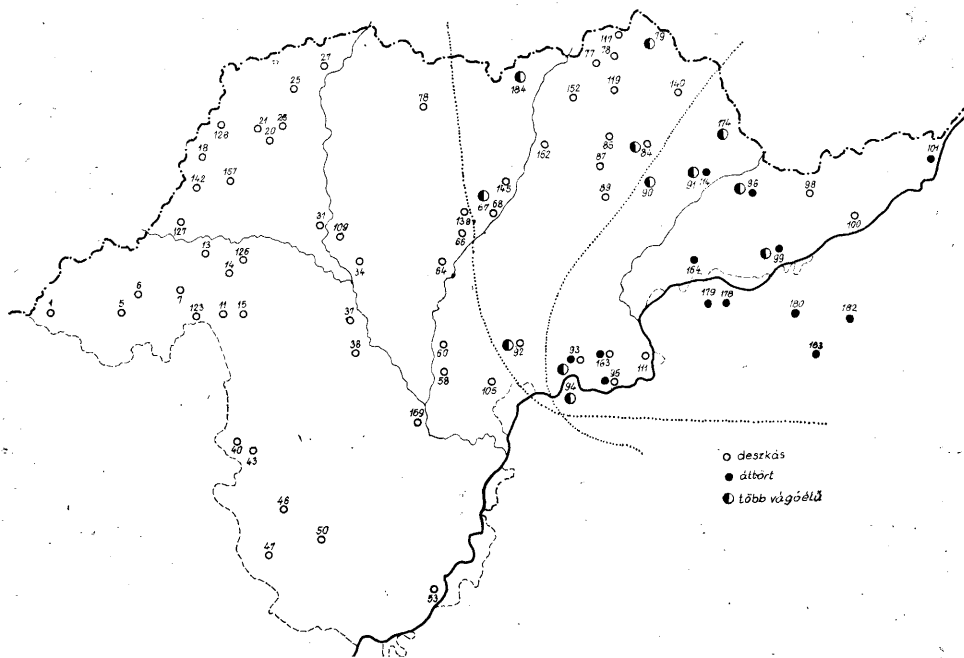

2. kép. Deszkás szerkezetű tiló, Kurittyán

3. Szolnoky i. m. (1972) 43.

4. vö. Szolnoky i. m. (1965) 5—66.

5. vö. Szolnoky i. m. (1972) 56—70.

3. kép. Az áttört és deszkás szerkezetű tilók elterjedése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

tett munkaeszközök (2. kép). A két típus elterjedése és használata földrajzilag viszonylag jól körvonalazható egységet képez (3. kép). Az áttört szerkezetű tilókat a Taktaköz (Csobaj, Báj, Prügy) és a Bodroglók falvaiban (Tizsakarád, Kenézlő, Vajdácska, Sárospatak, Zemplénagárd) használják, de alkalmazásuk nem kizárólagos, mellettük egy-egy falun, vagy parasztgazdaságon belül is megtalálható a deszkás szerkezetű tiló. A Taktaköz és a Bodroglók területét e két típus elterjedése érintkezési vidékének tarthatjuk, hiszen ettől a vonaltól északra és nyugatra csak a deszkás szerkezetű tilók, az Alföld felé, délre pedig csak az áttört szerkezetű tilók találhatók meg.⁶ Az előbbiekből következően a deszkás szerkezetű tilókat gyűjtőterületünk minden más településén használják és ismerik (3. kép).

A két fő típuson belül formai jegyek alapján további megkülönböztetéseket tehetünk. Az áttört típusú tilók lehetnek fogazott, vagy sima oldalélűek (4—5. kép), egy vagy több vágóéllal ellátottak, sőt lábuk száma és elhelyezése alapján is tehetünk különbséget (kettő vagy négy lábúak). A deszkás szerkezetű tilók csak sima oldaléllel fordulnak elő (6—7. kép). Lehetnek egy vagy több vágóéllal ellátottak, összeillesztésüket, formai megoldásaikat tekintve különleges, egyedi megoldásúak (8. kép). A lábak száma és az elhelyezési, rögzítési módok szerint ezen a csoporton belül is differenciálhatunk.

6. A két eszköz földrajzi elterjedésének határait *Szolnoky* i. m. (1972) 45. térképen mutatja be.

4. kép. Áttört szerkezetű, fogazott élű tiló,
Tiszakarád

5. kép. Egymásba illesztett, áttört szerkezetű tiló,
Vágáshuta

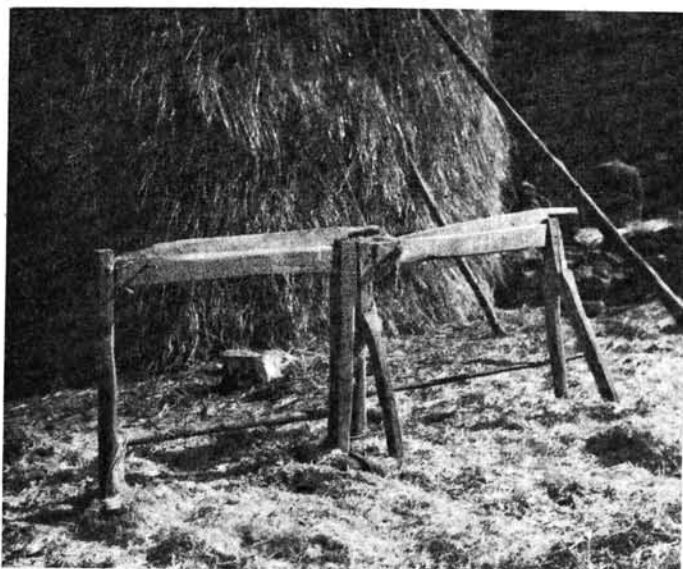
E formai jegyek alapján különbséget tehetünk az egyes munkaeszközök között, de a vágóélek számát kivéve egyetlen más ismérvet sem tarthatunk egy népcsoportot, vagy tájegységet megkülönböztető és a környezetétől elkülönítő jegynek. Gyűjtéseink és megfigyeléseink arról győzték meg bennünket, hogy a két vagy több vágóélel ellátott tilók csak azokon a területeken fordulnak elő,

6. kép. Deszkás szerkezetű, sima oldalélű tiló,
Mogyoróska

7. kép. Deszkás szerkezetű, sima oldalélű tiló,
Nagyhuta

8. kép. Több vágóélű, deszkás szerkezetű tiló, Óhuta

ahol nemzetiségi telepítések voltak. Az egymástól független, több vágóéllel ellátott tilók a szlovákokhoz és a németekhez köthetők. Ezeknek az eszközöknek nagyobb a temelékenysége, mint az egy vágóéllel ellátott tilóké, ezért előfordulásuk, ill. ismeretük néhány helyén nem zárhatjuk ki a munkaeszköz magyar lakosság részéről történt átvételét sem. A két vagy több vágóélű tilók az alábbi falvakban ismeretesek: Hercegkút, Bánhorváti, Rudabányácska, Óhuta, Kishuta, Nagyhuta (közigazgatási nevén: Háromhuta), Tiszakarád, Vajdácska, Hernádszentandrás és Mezőcsát.⁷

A kender megtörésére szolgáló tilók formai megkülönböztetése és csoportosítása után tanulságos az eszköz elnevezéseinek és a rajta végezett munkafolyamat terminusainak áttekintése. Gyűjtőmunkánk során azt tapasztaltuk, hogy a kender áztatás és szárítás utáni, a tiló használatát megelőző, ún. *előtörés*re csak szórványos, területet nem jellemző ismeretek fordulnak elő. Erre az újcsanárosi példa alapján is egyedi, alkalmi eszközt használnak. Ebben a faluban a tiló használata előtt a kendert *betörik* a *szekércasnak*, *faroskosnak* nevezett, hántolt fűzfavesszőből font kosárba. Ezt a kb. 1,5×2 méteres kosarat — elnevezése szerint is — a szekér végébe szokták rakni, vagy onnan kiemelve takarmány szállítására használni. Ebbe rakták bele a kenderkévéket, s a gyerekekkel addig tapostatták, amíg az „nem vált a tiló alá vihetővé”. E példától, ill. a kender ún. előtörésének szórványos előfordulásától eltekintve a rostanyagot két fázisban

7. A Rudabányácskára vonatkozó adatot *Bakó F.*-től vettük át, gyűjtésének leltári száma: 55—93. Megtalálható a Sárospataki Múzeum Adattárában (a továbbiakban: Sp. M. Ad.). A Vágáshutára vonatkozó adat *Ujváry Z.* gyűjtése. Leltári száma 1516. Megtalálható a Debreceni Néprajzi Intézet Fotótárában (a továbbiakban: DNIF.) Továbbá vö. *Szolnok* i. m. (1965) 23.

törlik meg és így készítik elő a különböző puhító eljárásokra. E két munkafázist általánosan *vágás*, *törés* és *simítás* elnevezésekkel különböztetik meg egymástól. Az eszközök elnevezése gyűjtőterületünk valamennyi településén is ennek megfelelően alakul, így az első megtörés során használt eszköze *vágó*, vagy *törő tiló* (ill. ennek szörványos változatai), míg a második munkafázisban használt eszköze *simító tiló*. E két munkafázist az alábbi eszközhasználattal végzik: a) a kender első megtörésére nem tiló, hanem más típusú törőeszköz (kölyűs típusú, *bitó* elnevezéssel ismert eszköz) szolgál, a második törés eszköze pedig a tiló. b) a két munkafázisra kétféle (a vágóélek szélességében különböző) tilót használnak, c) a két munkafázist egyetlen tilón, ill. egyetlen tiló típusú munkaeszközön végzik.

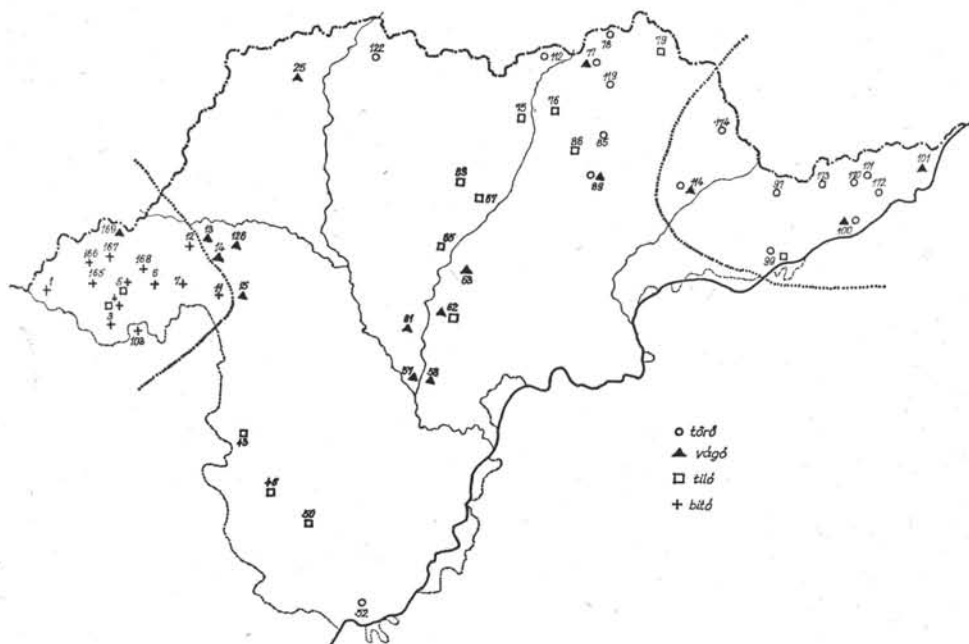
a) Azokban a falvakban, ahol a tiló típusú kendertörőt a törésnek csak a második munkafázisában használják (Borsodnádásd, Domaháza, Borsodszentgyörgy, Balaton, Járdánháza, Arló, Hangony, Szentsimon, Sata, Bolyok, Bóta (Borsodbóta), Sajómercse, Dédestapolcsány,) az eszköznek *simító tiló*, *tiló* a neve, a munkafolyamat pedig *simítás*, ritkábban *tilolás* elnevezést kap.

b) Azokon a településeken, ahol a kender első és második megmunkálására, megtörésére külön-külön munkaeszköz szolgál, s ez tiló típusú kendertörő, ott a durvább műveletet a *vágó*, vagy *törő tilóval*, esetleg *tilóval* végzik, a munkafolyamatot pedig *vágásnak*, *törésnek*, vagy *tilolásnak* nevezik. A második munkafolyamat neve minden esetben *simítás*, az eszköz neve pedig *simító*, vagy *simító tiló*. Ilyen adataink vannak a kender első megtörésére használt eszköz és a munkafolyamat elnevezéséről az alábbi településekről: *vágó* — *vágás*: Susa, Sajóvelezd, Bánfalva, Megyaszó, Nagybarca, Tardona, Böcs, Abaujvár, Sajólád, Zemplénagárd, Onga, Szin, Cigánd, Baskó, Sárospatak, Újcsanáros. *törő* — *törés*: Pányok, Telkibánya, Abaujvár, Baskó, Tornynosnémeti, Tiszakarád, Regéc, Sárospatak, Becskeháza, Tiszababolna, Rudabányácska, Nagyrozvágy, Kisrozvágy, Ricse, Pácin, Karád, Cigánd, Karos.⁸ (9—10. kép). A második megtörésre használt eszköz és munkafolyamat elnevezése ugyanezekben a falvakban általánosan *simító* és *simítás*. (9—10. kép).

c) Ha a törés mindkét munkafázisát egyetlen eszközön végzik, az eszköz neve *tiló*, viszont a munkafázisokat *vágásnak* és *simításnak* nevezik, megkülönböztetve ezzel a minőségileg különböző tevékenységet. A munkaeszköz *tiló*, a munkafázisok *vágás* és *simítás* elnevezéseivel az alábbi falvakban találkozunk: Arló, Járdánháza, Hernádszentandrás, Halmaj, Beret, Hernádvécse, Újcsanáros, Tard, Cserépfalu, Mezőkeresztes, Pusztafalu, Fony és Göncruszka (9—10. kép). Az egyetlen tilóhoz kötődő két munkafázisra jó példát szolgáltat a tiszakarádi adat. Itt a második törést úgy végzik, hogy „egyetlen eszközön, az elhullott, szakadozott rostcsomókat körbetekerik (ti. a vágódeszkák oldalain), s az így keletkezett szűkebb vájatba szorítják be és törlik a tiló nyelvével a tovább tisztítandó kenderrostot.”⁹

8. Adatokat az alábbi szerzőktől vettünk át: Sárospatak: *Hajdú I.* (szerk.) 1976. 1—20., Megyaszó: *Csöry Cs.*, 1973. 1—22., Tiszababolna: *Demeter E.*, 1977. 1—23., Becskeháza: *Gáll M.*, 1972. 1—6., Zemplénagárd: *Barathi E.*, 1963.

9. *Szolnoky i. m.* (1965) 6.

9. kép. A rostanyag első megtörésére használt eszközök elnevezései Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

10. kép. A rostanyag első megtörésének elnevezései Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

A kender törése, tilolása során kihull a fás, rostot borító szár, amely a tiló alá kerül. Ennek durvább részét *tilószakadéknak*, apróbb részét pedig általánosan használt terminussal *paždernjának*, *paždorjának*, *paždervjának* nevezik. A megtört és elsimitott kendert különböző egységekbe rögzítik, s így vetik alá a puhító eljárásoknak.

B) *Kölyű típusú kendertörők*. A megáztatott, majd megszáritott rostalapanyag első megtörésére szolgáló eszközök. Mozgásba hozásuk lábbal, kölyűs technikával történik, ez magyarázza az eszköz szakirodalmi elnevezését is.¹⁰ Az eszköz formailag egy Y alakú, három lábon nyugvó keményfa tömb, melynek leghosszabb, egyenes szárából éles, faragott nyelv áll ki. (11. kép) „Erre a talpra kerül az ugyancsak keményfából faragott *bitófő*, hosszában elvágott félgerenda, melynek nagyobbik hosszanti része úgy borul a talpra, hogy annak nyelvét teste vályúja befogadja. A bitófő egyik vége a talp két elágazó szára közé kerül, másik vége egybevág a talp magányos szára végével. Kétkarú emelő módjára működik a talp felett. Forgástengelyén két oldalt csappal illeszkedik a talp megfelelő két oldalán vágott *vánkosokba*. A bitótálpra van erősítve a *kapaszkodó*, két beillesztett függőleges lécső végeit vízszintesen összefogó, faragott fafogantyú. Ebbe kell fogódzkodni a bitoló asszonynak, aki úgy lép a bitófőre, hogy bal lábbal hátul le tudja nyomni, előretolt jobb lábával pedig le tudja csapni. A bitolást másodmagával végzi. Míg ő töret, társa a bitó nyelve és vályúja közé tologatja a kendert.”¹¹

Ezt a *külű-* vagy *kölyű* típusú kendertörőt a parasztság használatában két nagy foltban találjuk meg a magyar nyelvterületen. Egyik nagy foltja az elterjedésnek az Ipoly—Sajó—Tisza határolta terület, míg hasonló elvű, de formailag más megoldású eszközökkel találkozunk a Dunántúl déli részén.¹² Gyűjtőterületünkön Borsod megye északi és déli részének falvaiban használják, ill. használták. *Paládi Kovács Attila* ennek a kendertörő eszköznek a használatát és ismeretét a barkókat meghatározó egyik etnikus jegynek tartja.¹³ Gyűjtései és ismereteink szerint ahol ezt az eszközt a kender első megtörésére használják, ott megtalálható a tiló típusú kendertörő is, de csak a törés második munkafázisában alkalmazzák. Az eszköz neve, mint korábban említettük előfordulása valamennyi helyén *bitó*, a rajta végzett munkafolyamaté pedig *bitolás*, vagy *törés*. A bitó használatával az alábbi településeken találkozunk: Balaton, Borsodnádásd, Járdánháza, Arló, Borsodszentgyörgy, Domaháza, Hangony, Szent-simon, Bolyok, Királd, Bóta, Sata, Dédestapolcsány, Bogács. (9. kép) Borsod megye területén Tard, Cserépfalu, Mezőkövesd, Szilvásvár, Tardona, Vadna vonalától keletre a bitót már nem találjuk meg, tehát gyűjtőterületünk az eszköz elterjedésének keleti határait is megadja. Az eszköz történetével és eredetével részletesen foglalkozik monografikus feldolgozásában *Szolnoky Lajos*, ezért itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy ő egy északi Kárpát-medencei típust lát ebben az eszközben, amelynek történeti kialakulását a 13—14. századra teszi.¹⁴

10. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 117.

11. *Lajos Á.*, 1974. 14.

12. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 121., ill. 10. sz. térkép adatai

13. *Paládi Kovács A.*, 1968. 203.

14. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 117—134.

A kétféle eszközön megtört rostanyagot különböző egységekbe rögzítik, s ezeket az egységeket vetik alá a puhító eljárásoknak. A kialakuló mértékegységekről itt vázlatosan szólnunk, hiszen ez csupán része a kenderfeldolgozás rendkívül változatos és tanulságos mértékrendszerének, amelyet a későbbiekben önálló tanulmány formájában kívánunk feldolgozni.¹⁵

Az egyszerre kitilolt mennyiség, rostanyag neve gyűjtőterületünkön általánosan *félmarok*, vagy *marok*. Csupán a Bodroghköz falvaiban fordul elő ennek a mennyiségnek a *fű*, *fő* elnevezése. A kitilolt mennyiséget *csomókba*, *fejekbe* rögzítik. Különböző, területileg már nagy szélsőségeket mutató számú *csomó*, *fej*, vagy *fű* kerül egy *göngyölegbe*, *gugyelába*, *bunkóaljba*, *bakóaljba*, vagy *koszorúba*. Ezeknek az egységeknek szórványosan találkozunk a *kita* elnevezésével is. Az egységek különbözőségét és falvankénti eltérését az alábbi adatok is jól érzékeltetik:

Onga:	10—12 (kitilolt) <i>marok</i> = 1 <i>fej</i>
Beret:	20—25 (kitilolt) <i>marok</i> = 1 <i>fej</i>
Halmaj:	15 (kitilolt) <i>marok</i> = 1 <i>fej</i>
	30 <i>fej</i> = 1 <i>törőalja</i>

Hernádszentandrás:

1 *áztatókévét* 6 *marokra* bontottak, 3 *marokból* (azaz 1/2 *kévéből*) lett 1 *fej*. 32 *fejből* készítettek 1 *koszorút*, vagy *bakóaljat*.

Kurittyán: 4 (kitilolt) *marok* = 1 *bakóalja*

Sajólad: 1 *áztató marokból* = 3 *csapómarok*
15 *csapómarok* = 1 *fej* és 5 *fejből* 1 *göngyöleg*

Tard: 5—6 *felvetet* (a *felvetet* = a *balkézzel* egyszerre átfogható mennyiség) = 1 *marok*, 16 *marok* = 1 *kötél* (*kötél kender*, vagy *bunkóalja*)

Szin: 5 *marok* = 1 *fej*, 5 *fej* = 1 *koszorú*

Zemplénagárd: 20 *félmarok* (kitilolt) = 1 *kita*

Az ismertetett adatok szélsőséges eseteket, értékeket is mutatnak. Jelen esetben ez nem túl lényeges, s nem is kell a falvak között összehasonlítási alapot keresnünk. A kenderfeldolgozás mérték- és számolási rendszere ugyanis egy-egy falun belül alkot a gyakorlat során kialakult és senki által el nem téveszthető egységet.

A rostpuhító munka eszközei és elnevezései

A) *Kenderkallók*, *törőmalmok*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye területe — földrajzi adottságainál fogva — rendkívül gazdag folyókban és patakokban. Ezzel, valamint a nagyjelentőségű kendertermesztéssel magyarázható, hogy a

15. Ezt a munkát nagyon sok tanulságot leszűrve egyetlen településre kiterjedve megcsinálta *Szolnoky L.* 1950. 29—54. A kenderfeldolgozás mértékegységei igaz, településenként változnak, a számolás rendjében, rendszerében vannak olyan hasonlóságok, amelyeknek feldolgozása egy nagyobb területen számos új ismeretet eredményezhet.

megtilolt kender vízienergiával működő malmokban való megtörésével és puhításával a falvak többségében találkozunk. A malmok nagyobb része — gazdaságtalanná válva — a 20. század első harmadára megszűnt, számosat viszont átépítettek villamosenergia meghajtásra. Napjainkban már csak ipari műemlékként, elvéve találkoznak hajdan híres kendertörő malmokkal, kenderkallókkal (Dédestapolcsány, Szin, Kács). Néprajzi gyűjtéseink és a történeti források alapján mégis kialakíthattunk egy — meglehetősen vázlatos — képet a megye egykori kendertörő malmairól, ezek jelentőségéről, vonzáskörzeteiről.

A történeti feljegyzések alapján megyénk legrégebbi, nagy valószínűséggel kendertörésre is használt malmait, azok telepítését a 14. századig vezethetjük vissza. Ezek a malmok Miskolc környékén a Szinva, a Hejő és a Tapolca vizére épültek. Ettől az időtől vannak adataink üzemelő malmokról Diósgyőrből Csabáról (Hejőcsaba), Zsolcáról és természetesen Miskolcra is. A malmok részletes leírásával, hasznosításával a 17. századi összeírások már nagy precizitással foglalkoznak.¹⁶ Így a csabai malomról, amely 1633—1669 között leégett, majd 1669-re újjáépítették, az összeírás a következőket említi: A tapolcai apátságnak „a Hejő vizén Csabai pusztá faluban malomhelye van, amely elpusztult. Az apát engedélyével a malmot Kecskeméti István alapjaiból maga költségén felépítette”, úgy, hogy azt „három köre járó praeparatiójára, törőivel, küliivel és karlóival együtt 1670-től 10 esztendőn át szabadon bírassa.”¹⁷ A malom némi átalakítással, de lényegében ugyanezzel a rendszerrel még a 19. században is üzemelt. Eszerint itt olyan építményről volt szó, amely a gabona őrlése mellett a kendertörésre és a köleshántásra is alkalmas volt. A 18. századi malomösszeírásokból, feljegyzésekből képet alkothatunk ennek az üzemnek a forgalmáról, kapacitásáról is. A molnár a mindenkori bevétel 2/3 részét földesurának, azaz a tapolcai apátnak volt köteles átadni, míg a jövedelem 1/3 része őt illette. A malom évente búzából 18 köből, kölesből 6 köből és kenderből 12 *kita*¹⁸ jövedelmet eredményezett a molnárnak. A tizedből származó jövedelem így évi 36 *kita* volt, amelyből következtethetünk a malom évi forgalmára. Ez az egyetlen üzem a környéken lakóknak 360 *kita* kenderét törte, puhította, „morzsolta” évente.

A diósgyőri koronauradalom birtokának, településeinek összeírásakor hasonlóan felsorolják a malmokat, közöttük azokat külön is megjelölve, amelyek kendertörésre is használatosak voltak. Így egy 1775-ös összeírásból tudjuk, hogy Diósgyőr, Miskolc, Mezőkövesd, Kisgyőr Sajóbáony, Radistyán (ma: Radostyán), Parasznya, Varbó, Ládháza (ma: Nyékládháza) és Csaba települé-

16. A miskolci és a miskolc-környéki vízimalmok történetéhez legújabb, átfogó irodalomként ld. Veres L., 1975. 14—20.

17. Ezzel az adattal, és általában a vízimalmok történetével kapcsolatos adalékokkal nagy számban találkozunk a tapolcai apátság és az apátsághoz tartozó települések történetének kutatása közben. Ld. Heves megyei Levéltár. XII—I. 15. kötet, Nr. 493.

18. A *kita* terminus a kenderfeldolgozással kapcsolatban gyűjtőterületünkön sehol sem fordul elő. Az elnevezéssel viszont gyakran találkozunk a borsodi települések 18. és az azt megelőző századokra vonatkozó vagyonösszeírásaiban, végrendeleteiben. Érdekes módon ilyen elnevezés nagy számban fordul elő kereskedelmi-üzleti számadáskönyvekben. A szó a magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint olyan szláv eredetű szó, amely kender, vagy rostkötegre vonatkozik. Vö. 1972. II. 498.

sek közül Diósgyőrben, Miskolcon és Mezőkeresztesen voltak uradalmi malmok. Ez utóbbi településen három malom is működött. A felsoroltak közül viszont csak a diósgyőriben volt (egyértelműen eldönthetően) kendertörő. A malomról az összeírás a következőket jegyzi meg: „az uradalmi malom a Szinvából vezetett csatornára épült”. A malom 1772-ben készült, „3 köre jár, a kender törőn kívül teteje cseréppel van fedve.” Méreteire utal az, hogy „hossza 11 1/2, szélessége pedig 6 öl.” Megjegyzik, hogy a malmot meleg víz hajtja, amelynek a malomárokba jutását magas töltések biztosítják. A meleg víz miatt a malom csak nagyon hideg időben nem üzemel.¹⁹

Anélkül, hogy megyénk kendertörő malmairól történetileg is áttekintő képet adnánk, csupán azért sorolunk fel még néhány adatot, hogy a terminusok értelmezésében és a néprajzi adatok térképre vetítésében a későbbiekben segítségünkre legyen. A nagy vonzáskörzettel rendelkező Tolcsván a 15. századtól üzemelt malom, két tulajdonosa 1443-ban kapott engedélyt arra, hogy a malomhoz *kölyűt* is felszerelhessen.²⁰ A Hernád folyón pedig egy 1626-os összeírás említi hat *kendertörőt* és *kásakölyűt*.²¹ A Szinben levő és műemlékké nyilvánított malom egyike annak a háromnak, amelyre a 19. században már *Fényes Elek* is felfigyelt leírásában.²²

Az eddig felsorolt, szórványos adatokból is kitetszik, hogy a 16—18. században üzemelt vízimalmok egy része kendertörővel és köleshántoló kölyűvel is fel volt szerelve. (Későbbi fejlődés eredménye a csak kendertörésre használt malmok kialakulása.) Ebben természetesen nagy szerepet játszottak a helyi és a körzeti igények. Ezekről a malmokról írja *Vargha László*, hogy a kendertörő malom a vízzel hajtott, nem gabonát őrölő, s a kölyű elve szerint működő kallómalmok rendszerébe tartozik. A kendertörő malom általában azért épült egybe a vízimalommal, mert annak száraz kereke orsók közvetítésével kendertörő *bakókat* és *nyilakat*, valamint *kásatörőt* is emelhet.²³

A malom lényege a mechanikailag emelt, majd súlyánál fogva visszaesni engedett nehéz fatönk. „A csak függőleges irányban mozduló zúzótönkből egy oldalra beékkelt fanyelv áll ki, amit egy — legtöbbször vízi energiával forgásba hozott — henger tuskéje emel fel, majd túlsúszva alá engedi azt visszaesni. Általában több zúzótönköt állítanak egymás mellé, s azokat úgy helyezik el, hogy egymás után essenek le és emelkedjenek fel.”²⁴ *Bakóknak*, *nyilaknak* tehát a népnyelv azokat a fagerendákat, tuskókat nevezte és nevezi, amelyek az alája helyezett kenderre zuhanva azt összetörik, megpuhítják (12—13. kép). Ilyen lehulló, lezuhanó fabunkókkal felszerelt kendertörő malmokkal, ill. azok emlékeivel (tehát a 19. század végén, 20. század elején még üzemelő malmok) a récents gyűjtések alkalmával az alábbi falvakban találkoztunk: Novaj, Encs,

19. A diósgyőri koronauradalom összeírása 1775-ben. Ltszn. kézirat a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációjában. (a továbbiakban: HOM. HTD.)

20. *Flórián M.*, 1963. 29.

21. *Flórián i. m.* (1963) 29.

22. *Fényes E.*, 1851. 136.

23. *Vargha L.*, 1954. 3. Adatai amikor a malmok történeti leírására is kiterjednek, elsősorban mint műszaki dokumentációk értékesek és érdemelnek nagy figyelmet.

24. *Szolnoky i. m.* (1972) 162.

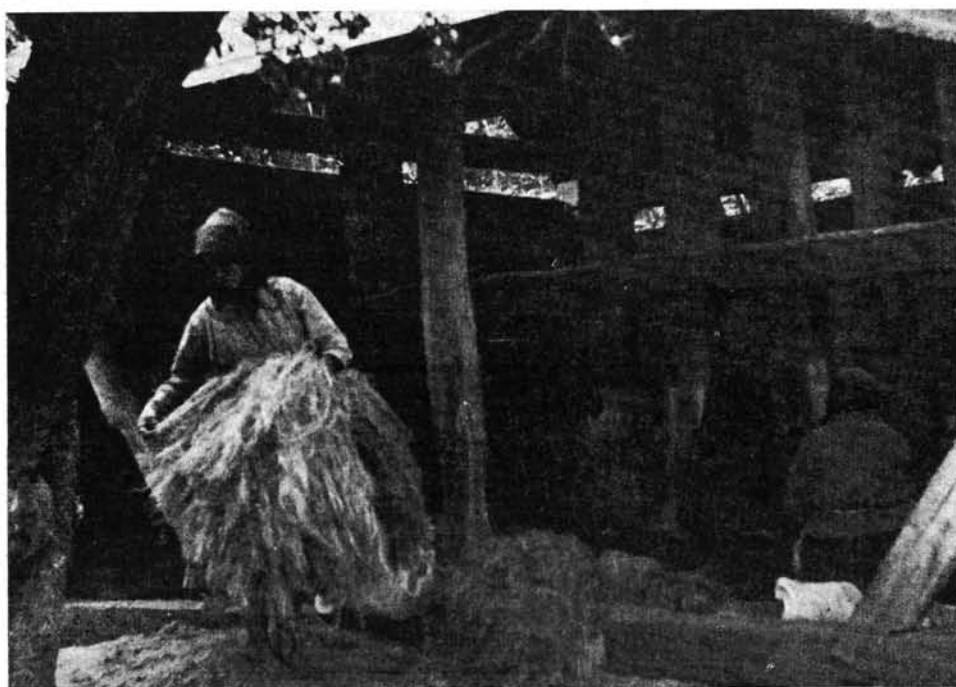
11. kép. Kölyű típusú kendertörő, neve: bitó

12. kép. Bunkós vagy bakós, nyilas szerkezetű kendertörő malom, Mezőkeresztes

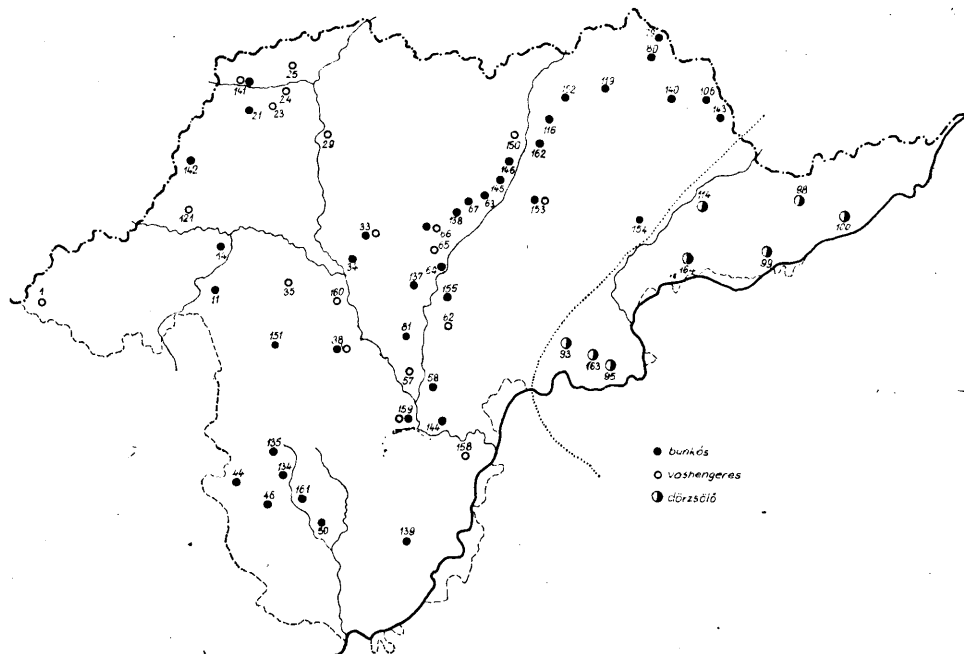
Méra, Szőlled, Gönc, Abaújkér (1960 k. szűnt meg), Pálháza, Telekes, Vilmány (1961 előtt szűnt meg), Vizsoly (1930 körül szűnt meg), Aszaló (1910-ig üzemelt), Latorút (kb. 1962-ig működött), Dédestapolcsány (1964-ben még üzemelt), Hámor, Boldva (kb. 1958-ig volt meg), Égerszög, Jósvafő, Kelemér, Bánfalva, Széphalom, Mikóháza, Girincs, Füzér, Hidvégardó, Dobsza, Szikszó (1966-ban még megvolt), Fügöd, Hernádszentandrás, Bakta, Csobád, Kiskinizs, Mezőcsát, Pusztafalu, Daróc (az 1920-as években szűnt meg), Böcs, Ónod, Telkibánya, Debréte, Kács, Hejőcsaba (az 1960-as években még üzemelt).²⁵ 14. képünk ezeket a malmokat, ill. malomhelyeket mutatja be.

A lezuhanó fatönkökkel felszerelt malmok elnevezése Borsod-Abaúj-Zemplén megye településein *bakó*, *bunkós malom*, illetve *kölyü*, *külyü*. A két, ill. többféle elnevezés ugyanarra a rendeltetésű, ill. mechanizmusú építményre, építményekre vonatkozik. A malom *bakó*, vagy *bunkós malom* elnevezését az

13. kép. Törés bunkós szerkezetű malomban, Dédestapolcsány

25. A felsorolt malmokkal kapcsolatos kiegészítő adatokat, ill. néhány településnek az adatait a következő szerzőktől vettük át: Daróc, Sály, Kács: *Kóris K.*, 1907. 2., Abaújkér, Gönc, Vizsoly, Korlát: *Barta J.*, 1961. 18., Teresztenye, Szőlőszárdó: *Stuhán V.*, 1964. 73–74., Novaj, Encs, Méra, Szőlled: *Flórián M.*, 1962. 62., Szuhafő: *Molnár M.*, 1974. 1–54., ill. 5–6. Nagyvisnyó: *Nagy B.*, 1951. DNIF. 193., Dédes: *Lajos Á.*, 1943. HOM. F. (Fotógyűjtemény) 728.

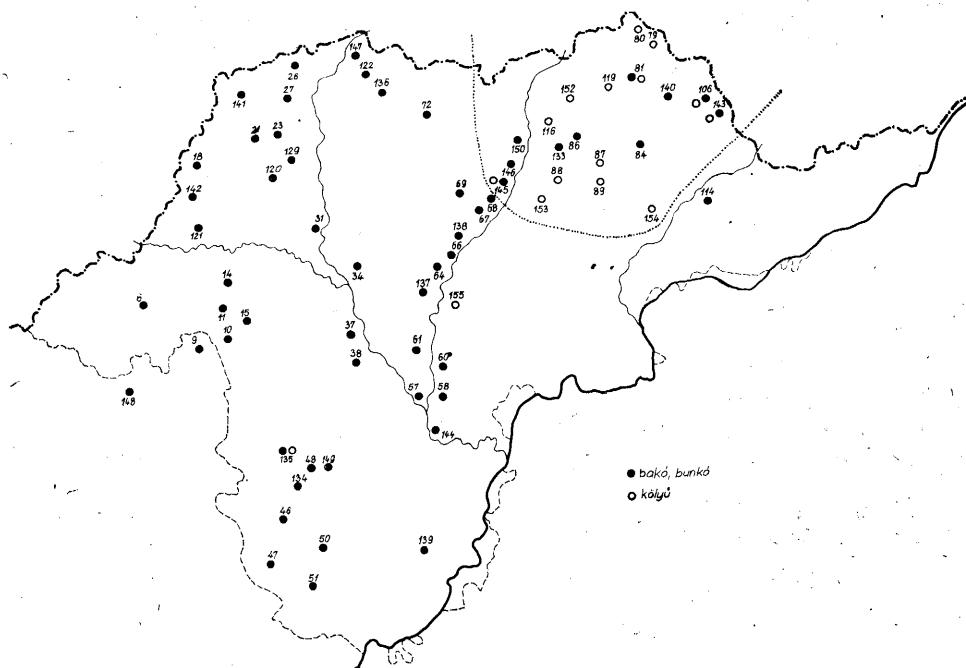

14. kép. A bunkós és vashengeres malmok elterjedése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

alábbi falvakban ismerik: Sajólád, Szin, Szögliget, Onga, Daróc, Sály, Kács Bócs, Krasznokvajda, Debréte, Edelény, Szirmabesenyő, Boldva, Szikszó, Fügöd, Hernádszentandrás, Beret, Bakta, Csobád, Kiskinizs, Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Tard, Szentistván, Mezőcsát, Nyíri, Pálháza, Égerszög, Jósvafő, Szőlősardó, Szuhafő, Kelemér, Bánfalva, Putnok, Bolyok (Ózd), Fony, Korlát, Sárospatak, Széphalom, Mikóháza, *Hernádlak*, Girincs, Becskeháza, Hidvégardó, Novaj, Encs, Méra, Szölled, Óhuta, Telekes, Aszaló, Latorut, Hámor, Dédestapolcsány, Nagyvisnyó, Tardona, Bánhorváti, Mályinka.²⁶ 15. képünk ennek a terminusnak a megyei elterjedését mutatja be.

A másik, a *kölyü*, *külyü* elnevezés szintén a malmokhoz kapcsolódik. A rostanyag előállítási folyamatában a tilolást, a durva megtörést követő mozzanat. Nem azonos gyűjtőterületünkön azzal az eszközzel, amelyet a kender első megtörésére használnak és tiló, vagy kölyü névvel fordul elő. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerint a *kölyü* általában olyan szerkezetet jelent, amely elsősorban a szemes termények összezúzására és idegen részekről való

26. Kóris i. m. 2., Barta i. m. 18., Stuhán i. m. 73—74., Flórián i. m. (1962) 62., Molnár i. m. 5—6., Bódi Zs., 1974. 54., Leskó J., 1976. 26., Gáborján A., 1955. 109, 131.

15. kép. A bunkós szerkezetű törőmalmok elnevezése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

megtisztítására alkalmas. Erre a készülék ütő, törő kalapácsi adnak lehetőséget.²⁷ Szinnyi Tájiszótára már sokrétűbben magyarázza a szót. Az Abauj megyei Pusztafalu példáját említve írja, hogy a *kölyű* olyan törő-zúzó készülék, amely a köles, mák, lenmag, tökmag törésére, sajtolására alkalmas, de emellett lehet kendertörő is.²⁸ S hogy valóban összekapcsolódásról van szó, arról Gönyey Sándor adata győz meg. Azt írja, hogy Pusztafaluban a kenderpuhító *köjű* bunkós szerkezetű.²⁹ A terminus valószínű a köleshántoló kölyüről került át ezen a területen a kendertörő malmokra.

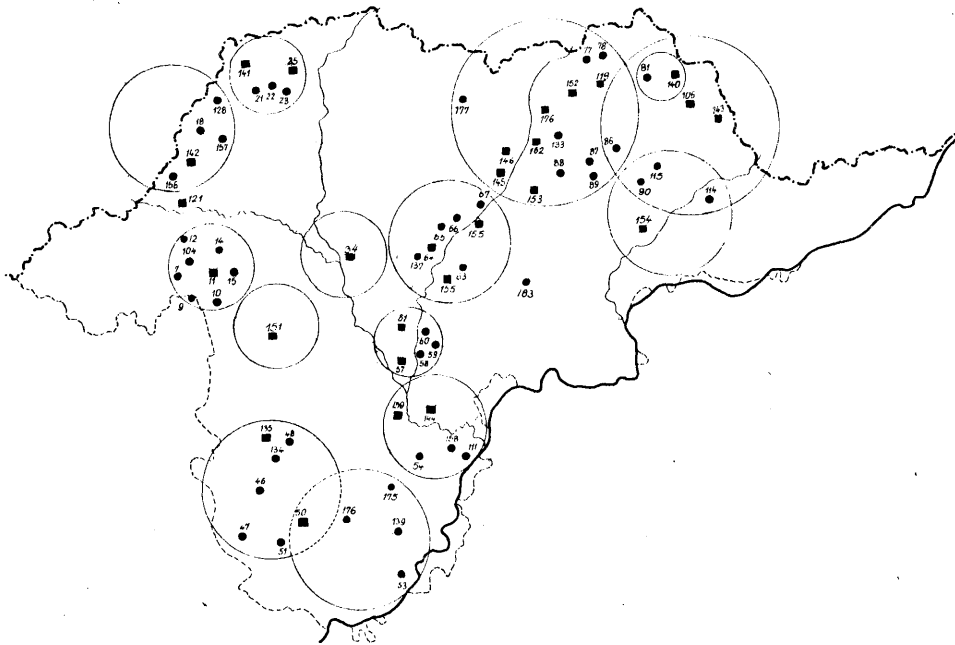
A bunkós szerkezetű malom *kölyű*, *külyű* elnevezésével Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az alábbi falvakban találkozunk: Mogyoróska, Vilmány, Tolcsva, Arka, Baskó, Füzér, Encs, Dobsza, Gönc, Abaujkér, Mikóháza, Széphalom, Nyíri, Pusztafalu, Telkibánya és Kács (15. kép).

Az elnevezések keveredése a Hernád folyótól keletre válik jellemzővé. A kölyű elnevezés reális térbeli határát így a Hernádtól keletre húzhatjuk meg. Hiszen az abauji, zempléni hegyvidék falvaiból, vagy a Hegyköz településeiről máshová (pl. a Hernád menti falvakba) eljárók *kölyű*nek nevezik akkor is a törőmalmost, ha azt a helyi lakosság *malom*nak ismeri és nevezi.

27. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, 1961. IV. 347.

28. Szinnyi J., 1893—1896. 1206.

29. Gönyey S., 1936. 6., Gönyey S., 1939. 136.

16. kép. A törőmalmok (bunkós és vashengeres építmények) vonzaskörzetei

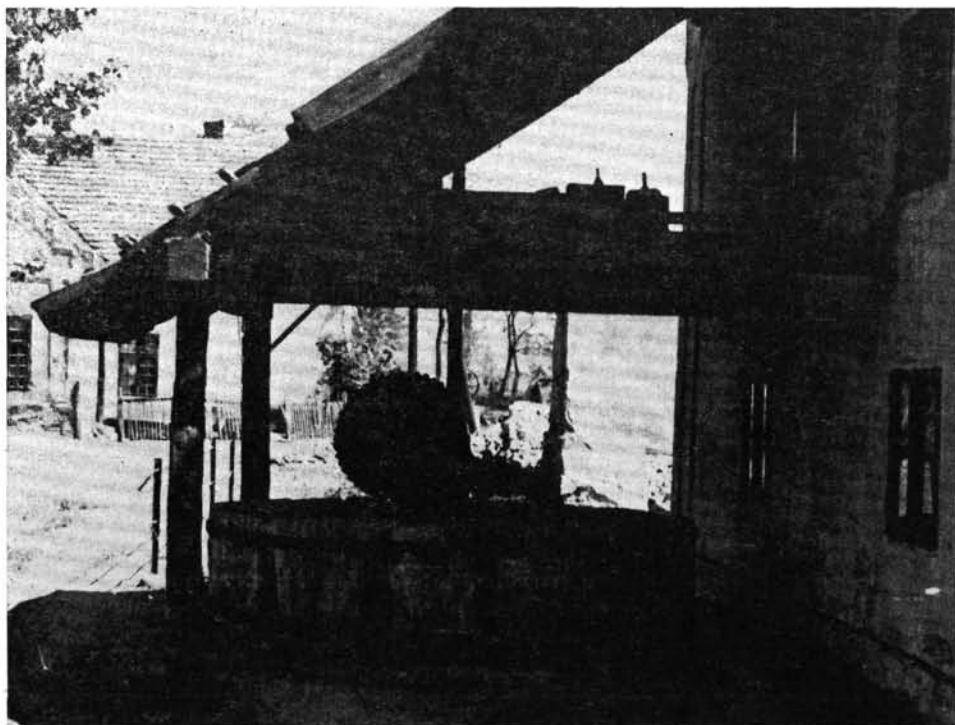
Gyűjtéseink során megállapíthattuk, hogy egy-egy malomnak jelentős vonzaskörzete volt (16. kép). *Kóris Kálmán* a matyó kendermegmunkáló szerzőségeket vizsgálva megállapítja, hogy a kendentörő malmok szerkezete nagyon egyszerű, s működésének, ill. működtetésének feltétele az erős esésű patak. De mivel a matyó községekben nem volt ilyen, a közeli daróci, sályi és kácsi malomba voltak kénytelenek eljárni törtetni.³⁰ A Hernád vidékén is többnyire három-négy falu tartozott egy-egy kendentörő körzetébe. A törtetést általában azok az asszonyok végezték, akiknek nem volt saját kenderük. Dédesen pl. négy-öt asszony rendszeresen, évről évre foglalkozott bér munkában törtetéssel. Hasonló adatokat ismerünk Hernádnémetiből is. A Hernád menti falvakban, így pl. Szirmabesenyőn a törtető fonal, vagy meghatározott kendermennyiség ellenében végezték ezt a munkát. A malomban míg a törtetés ellenértéke általában 10 kg után 1 kg volt, vagy 10 törőegység után a tizenegyedik, addig a törtetőasszonyok ennek felét kapták.

A vízimalmok korszerűsítésével egyre jobban háttérbe szorultak a bunkós szerkezetű törőmalmok. Azokban a falvakban, ahol a malmokat a kenderter-

30. *Kóris* i. m. 2.

melés szülte igény miatt átépítették, ott a *bakós*, *nyilas*, *bunkós* szerkezet helyét a körbefutó vashenger vette át. A *vashengeres*, vagy *morzsolóhengeres* malom lényege egy függőlegesen elhelyezett forgó tengely, aminek aljából egy kinyúló kar vashengert mozgat körbe egy asztalon. A henger minden esetben malomhoz kapcsolódik, vízi vagy motormeghajtásos malomba van beszerelve (17—18. kép). A vashenger maga barázdás felületű, csonkakúp formájú. Vas fogaskerekekkel, vas csuklókkal biztosítják az erőátvitelt, s magának a hengernek a kiképzési módja is azt mutatja, hogy — ha működési elvében archaikus is, de — kivitelében újabb eszköztől van szó.³¹ Ez a malomtípus hasonlóan előfordul megyeszerte, neve *vashenger*, vagy *vashengeres malom*, tehát nem *törő*, vagy *törőmalom*. A rostpuhításnak ez az építménye, ill. munkaeszköze az alábbi településeken ismeretes: Szőlősardó, Putnok, Sajóörs, Sajólad, Böcs, Ónod, Újcsanáros, Kiskinizs, Halmaj, Sajókeresztúr, Szin, Jósvafő, Abaújkér, Szendrő, Nyomár, Varbóc, Domaháza és Radostyán (14. kép).

Szolnoky Lajos szerint a vashenger ott található meg, ahol a *kálló*, azaz a húzós szerkezetű malom. Úgy látja, hogy a vashenger az első világháború

17. *Vashengerrel felszerelt kendertörő malom, Edelény*

31. *Szolnoky* i. m. (1972) 171.

18. kép. Vashengeres kendertörő malom külső képe, Edelény

előtt tűnik fel, s ott terjed el, ahol a másik malmos eljárásnak már hagyománya van. Terjedése — s erről meggyőzőek saját gyűjtésünk tapasztalatai is — viszont a bunkós malom rovására történik.³²

A vashengeres malom formáját és működését 1963-ban egy sajlóadi adatközlő az alábbiak szerint vázolta: A henger két karnyi hosszúságú, kúp alakú vas, amely a hajtó tengely felé elvékonyul. Van egy tönkből összeállított, kb. három méter átmérőjű asztala, azon forog körbe. Minden asszony ott állt a kender végében, s a henger elhaladása után forgatta, igazgatta kenderét. Egyszerre négyen-ötten is összebeszéltek, úgy mentek el, mert a molnár csak akkor kapcsolta be a hengert, ha az asztala megtelt kével. A kender tilolás utáni puhításának a vashengeres törőszerszemet kétségtelen a legáltalánosabban ismert és elterjedt eszközévé vált. Termelékenysége csaknem kétszerese volt a bunkós szerkezetű maloméknak. A 6—8 bunkóval felszerelt malomban a töretés ideje 3—4 óra volt, míg a vashengeresnél legfeljebb 1—2 óra. Bár a bakós, bunkós malom lassúbb volt, mégis jobban szerették az idős emberek. Azt tartották,

32. vö. Szolnoky i. m. (1972) 170. Ezt a folyamatot jól érzékeltetik a térképre vetített adatok is. Ahol a két típusú malom együtt van feltüntetve, minden esetben egy korábban üzemelő bunkós szerkezetű malomra, majd egy ezt követő, pontosan nem mindenkor meghatározható időben átépített vashengeres malomra kell gondolnunk.

egyenletesebben, jobban megtörte a rostot, nem lett a vászon éles, mint hengerezés után.

A lezuhanó fatönkökkel és a körbefutó vashengerrel történő rostpuhítás a legismertebb puhítási eljárás volt gyűjtőterületünk falvaiban. Ezzel egyidejűleg viszont szinte minden településen más eljárásokat is ismertek, ill. alkalmaztak.

B) *Kalodás kenderdörzsölők.* A kenderdörzsölő lényege egy függőleges, középen behasított dorongfa tengely, amelyet keményfa pálcákból vagy karókból készült keret vesz körül. A tengely mozgatása a 3—4 méteres hajtókarral történik, amelyet a tengely felső végébe fűrt lyukon vezetnek keresztül. A kenderdörzsölőn végzett munka célja a keret hosszanti vájzatába rögzített *kenderfejek*, vagy *kender-fűk* (Bodrogköz falvai) *gyötrése, puhítása.* A dörzsölés kétféleképpen érhető el, és ennek megfelelően a kenderdörzsölőket a magyar nyelvtérleten formailag két csoportba sorolhatjuk:

1. A 4—8 karóból álló keretet a földhöz rögzítik, és a tengelyt forgatják körbe
2. A földbeásott és rögzített tengely körül hajtókarral mozgatják a szöszpuhító keretet.

Az első típust *Szolnoky Lajos rögzített bálványos dörzsölőnek*, míg a másodikat *forgó bálványos dörzsölőnek* nevezi.³³

Rögzített bálványos dörzsölő területünkön csak Báj (Taktabáj) községben fordul elő, de itt is keveredve a másik típusal. E típus elterjedési területe a Dunántúl, a Kisalföld, valamint Pest és részben Nógrád megye területe.³⁴ A forgó bálványos típusú munkaeszköz megyénk területén szélesebb körben ismeretes, és viszonylag egy tömbben található meg. Ilyen kenderdörzsölőket használnak a Taktaköz és a Bodrogköz falvaiban. Egy-egy településen mindössze három-négy munkaeszközre emlékeznek vissza. Ez a kisszámú előfordulás összefügg a dörzsölő munkaintenzitásával, nagy termelékenységével. Az eszköznek állandó, rögzített helye volt a telken, a csűr vagy a gazdasági épületek mellett helyezték el.

A szöszpuhítás és dörzsölés a lányok, asszonyok munkája volt. Általában két-négy személy végezte, egy pedig irányította, igazgatta a *gyötrődő szöszt.* A szösztörés a kender mennyiségétől függően olykor több napos kalákát is jelentett.

A puhításhoz megtilolt kendert *fejekbe, kitákba* kötötték. Általában egy félmarok, vagy két összevetett marok kenderből készítették egy fejet. Az egységek végére csomót kötöttek. Ezek kerültek dörzsöléskor a bálvány oldalsó vájzatába. A dörzsölő nagyságától függően különböző számú fejet vagy kitát rögzítettek, számuk 30—50 között változott. A dörzsölőt mindig telíteni kellett, mert ha nem voltak szorosan berakva a fejek, kicsúsztak és akadályozták a munkát. Ha egy *ponyus* vagy *rakat* (bizonytalan mennyiségű rostanyag neve, gyakran az évi kendertermés mennyiségét értik rajta) nem volt elég, a soronkövetkező szomszéd kenderéből tettek bele, azzal töltötték fel. Ez is mutatja, hogy a dörzsölővel történő puhításhoz több asszonynak is társulnia kellett,

33. *Szolnoky* i. m. (1972) a fogalomhoz vö. 135—137.

34. *Szolnoky* i. m. (1972) 139. és 12. sz. térkép

csak így tudták a munkát jól és hatékonyan elvégezni. A falun belüli emberi kapcsolatok meghatározták a fizetség mértékét, nagyságát is. Az idegen 10 fej után a tizenegyediket tartozott fizetni, de rokontól, szomszédától, baráttól általában nem fogadtak el fizetséget.

A kenderdörzsölőket Borsod-Abaúj-Zemplén megyében főleg a Taktaköz és a Bodrogköz falvaiban találjuk. Használatuk gyakoribbá, jellemzőbbé válik Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyék településein. Előfordulásukra a következő településekről vannak adataink: Csobaj, Báj, Prügy, Karcsa, Ricse, Cigánd, Tiszakarád, Panyola, Cégénydányád, Szalóka, Eszeny, Bályu, Bótágy, Beregsom, Kisharangláb, Mátyus, Benk, Tiszamogyorós, Mándok, Lónya, Gelénes, Gulács, Besenyőd, Kisbégány, Fehérgyarmat, Kishodos, Milota, Gyügye, Kocsord, Nagyecsed, valamint Ökörítő.³⁵ (Az eszköz elterjedését jelen esetben megyénk határait túllépve a 14. képen mutatjuk be.) A megtiltolt kender puhításának ez a módja és eszköze Ónod, Hernádkak, Szerencs, Bodrogolaszi, Makkoshotyka és Rudabányácska vonalától északra már nem fordul elő.

Összességében a kenderdörzsölők előfordulása megyénk területére való beszűrődésnek tűnik, vagy inkább a szórványos kelet-borsodi (zempléni) elterjedéshez egy jelentős szatmárberegi előfordulás kapcsolódik.

Az eszköz történetével és elterjedésével kapcsolatban *Szolnoky Lajos* alapvető kutatásokat végzett és megállapította, hogy a kenderdörzsölésre használt eszközt, mint formát a magyarság a honfoglalás idején hozta magával. Elsődleges funkciója a bőrkikészítésben volt, de már ekkor és emellett használták a kendermunkákban is. Az a változata az eszköznek, amellyel megyénkben és a környező területeken találkozunk, a későbbi évszázadok racionalizálásának eredménye, valószínű, a 18. század folyamán alakult ki. A kialakulás útja a Tiszántúlon a rögzített bálványos típusból vezetett a forgó bálványos típus felé.³⁶

C) *Egyéb puhító eszközök és eljárások.* E csoportba soroljuk a szerszám nélküli puhító eljárásokat, így a lábbal való megmunkálást, a csak szórványosan előforduló, hosszabb-rövidebb ideig tartó ágybahelyezést. Az egyszerű eszközös eljárások között a kalapáccsal való puhítómódokat, a cséppel, szecskavágóval és egyéb alkalmi eszközzel történő puhításokat említjük. A vegyi eljáráson alapuló rostpuhító módok hasonlóan előfordulnak gyűjtőterületünkön. Ezek az eszközök és eljárások egymás mellett és egy-egy településen belül így együtt élhetnek. Nem ritkán kiegészítik a korábban ismertetett puhító eljárásokat is.

a) *Lábbal történő kendentiprás.* A munka lényege abban áll, hogy az egyszer megtört vagy megtiltolt kendent a tiló alól kikerülő egységekben, mértékekben hosszabb-rövidebb ideig lábbal tapossák, *tiporják*. A munkát egyszerre többen, társaságban végezték, úgy, hogy az udvar közepére kitétek egy asztalt, létrát, vagy bármi más alkalmatosságot, amelybe a munkát végzők megkapaszkodhattak. A földre helyezett kéveegységeket kb. fél-egy órán át lábukkal taposták. E munkáról *Flórián Mária* a következőket írja: Baskó környékén ezt a törési

35. A gyűjtőterületünkön túlnyúló települések adatait (az elterjedés határainak jobb érzékeltetéséért) *Szolnoky* i. m. 12. sz. térképéről vettük át.

36. *Szolnoky* i. m. (1972) 160—161.

eljárást a legrégebbnek tartják és még az 1960-as évek közepén is alkalmazták. A lányok a küszöbre tették a kévét és sarkukkal forgatva dörzsölték, vagy körbeálltak egy asztalt, a kévét két talpuk alá tették és az asztalba kapaszkodva taposták, forgatták azt. Mindezt mezítláb tették és olyan ügyesen végezték, mint amikor a tésztát gyúrnák. A dörzsölés során a kender felmelegedett, s amikor már a talpukat égette, befejezték a munkát. Ezzel az egyszerre 10–12 fő által végzett puhítási eljárással befolyásolni tudták a vászon minőségét is. Úgy tartják, hogy a tiprás után a vászon élesebb, keményebb lett, mint más puhító eljárás eredményeként.³⁷

A lábbal való dörzsölésnek egy másik módját Tiszabábolnáról mutatjuk be. Itt az asztal sarkán először megtörték a kendert. Ezt úgy végezték, hogy az egyik ember tördelte a rostot és a kévét egymásra rakva elhelyezte az asztal mellett. A másik az így megtört kendert megtaposta, majd gerendához ütögetve kiverte belőle az apró háncsrészeket.³⁸

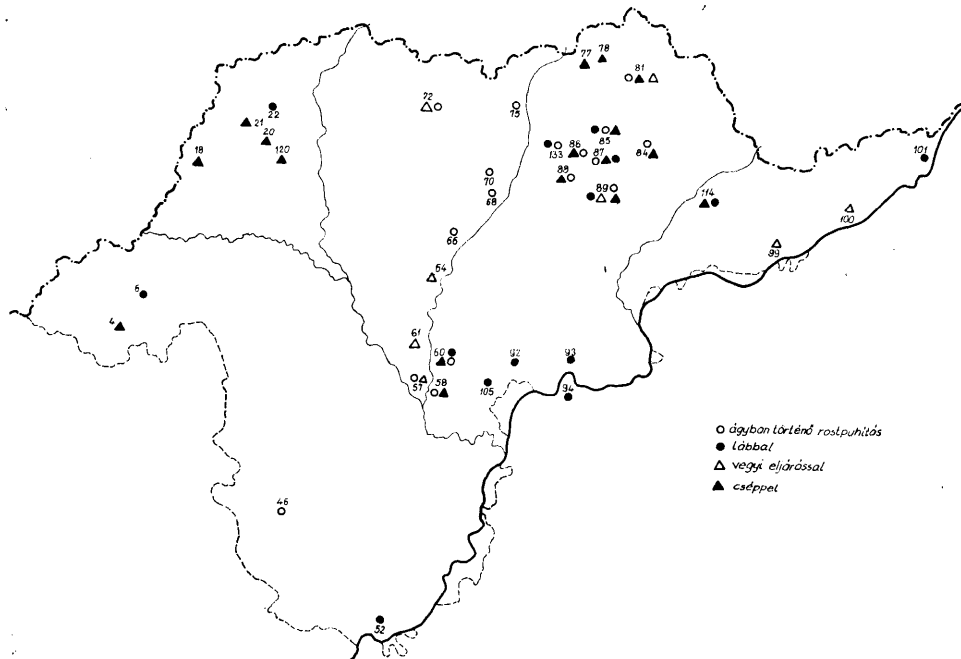
A lábbal történő kenderdörzsölést az alábbi falvakban ismerik: Baskó, Korlát, Regéc, Sárospatak, Mogyoróska, Prügy, Zemplénagárd, Hernádkak,

19. kép. Kenderdörzsölő a Bodrogközben (Cigánd)

37. Flórián i. m. (1963) 27.

38. Demeter i. m. 23.

20. kép. A kenderrost puhításnak egyedi eljárásai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

Tiszababolna, Teresztenye, Bolyok, Tiszalúc, Taktaszada, Taktakenéz, Tiszadada, Taktabáj.³⁹ Ezt a rostpuhító eljárást a 19. képen, elterjedését pedig a 20. képen mutatjuk be. A lábbal való rostpuhító eljárás szórványosan Magyarországszerte előfordul, s olyan archaikus eljárás, amely *Szolnoky Lajos* bizonyítása szerint a bőrpuhítással van összefüggésben.⁴¹

b) *Ágyban törtéző rostpuhítás.* A kenderpuhításnak ezzel az egyszerű módjával szórványosan mindenütt találkozunk gyűjtőterületünkön. Lényege abban áll, hogy a megtilolt kenderet beágyazzák, és egy-két hétig ezen fekszenek. Részben a test súlya, részben a test melege hatására finomabbá válik a rostanyag. Ismeretét és használatát az alábbi falvakból jegyeztük le: Bócs, Sajólad, Hernádkak, Kiskinizs, Fügöd, Abaújvecser, Hernádvécse, Arka, Baskó, Fony, Háromhuta, Mogyoróska, Korlát, Regéc, Nyíri, Krasznokvajda és Tard⁴¹ (20. kép).

39. Az adatokat a következő szerzőktől, ill. a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában levő feldolgozásokból, pályamunkákból vettük át: *Molnár* i. m. 1—54., *Bódi* i. m. 1—11., *Hajdu* i. m. 2—20., *Leskó J.*, i. m. 1—26., *Barati* i. m. 19. *Paládi Kovács A.*, 1959. 17., *Lukács T.*, 1963. 8., *Kovács L.*, 1941. 119—133., *Kántor M.*, 1961. 18.

40. *Szolnoky* i. m. (1972) 182—184.

41. *Lukács* i. m. 10., *Flórián* i. m. (1963) 20—42.

21. kép. Rostpuhítás kétkarú kalapáccsal Nyíriben

c) *Kalapáccsal, bunkóval történő puhító eljárások.* A művelet lényege az, hogy egy- vagy kétkarú ütőszerkezettel hosszabb-rövidebb ideig ütve-puhítják a kenderrostot (21. kép). A magyar nyelvterületen a puhításnak ezt a módját és eszközeit csak a mi gyűjtőterületünkön ismerik.⁴² Az eljárásra először *Gönyei Sándor* figyelt fel, s fotóval ellátott leírását Nyíriből tette közzé.⁴³ Itt tőkén, nagy emelővel mozgatott fakalapáccsal házilag bunkózták, puhították a kenderet. Az eszközt *kótis*nak, a műveletet *kótisolás*nak, *megkótisolás*nak nevezték. Ilyen nagyteljesítményű munkaeszköz kettő működött a faluban, s távolabbi falvakból, a Hegyköz településeiről is eljártak ide. 1969-ben ilyen eszközzel már nem találoztunk, viszont mindenütt ismerték, tudtak egykori meglétéről. (Készítője Kecskeméti János helybeli faragóember volt). A kótis néhány évtizedig működött, különösebb történeti múltját nem sikerült felfedezni Nyíriben sem. Megjelenése a századfordulót követő évekre tehető. Olyan egyedi munkaeszköznek tarthatjuk, amely a bunkós szerkezetű malmok analógiájára készült.

Az egykarú ütőszerkezettel, (amely nem más, mint egyszerű fakalapács és annak különböző formai megoldásai) gyűjtőterületünkön gyakran találkozunk.

42. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 179—196. Felsorolja az egyéb rostpuhító eszközöket és eljárásokat. Így említi a szerszámnélküli dörzsölést, amely kézzel vagy lábbal történik, megemlíti a területünkön nem ismert csapódeszkás, ill. csapókaros dörzsölést, a mozsárban való rostpuhítást, valamint a kalapács használatát. Ez utóbbi esetben csupán egy óhutai és egy Nyíriből származó példát említ.

43. *Gönyei* i. m. (1939) 136.

Néhány településen, így pl. Égerszögön is a kalapáccsal való puhítás közösségi összejövetelekre lehetőséget adó munka volt. Adataink szerint ezzel az eljárással akkor éltek, ha kevés volt a kender, s nem volt célszerű (kifizetődő) a vámot is szedő törőmalomba elmenni vele. Más magyarázat szerint (Felsőtelekes) a háborús évek alatt minden előzmény nélkül, szükségből alakult ki ez a törési módszer. A rostanyag puhításának módszerei és eljárásai között csupán egy volt, hiszen ezzel egyidőben a faluban mások ágyba téve, s azon heteken keresztül feküdve, vagy korpás vízben áztatva puhították kenderüket.

A fakalapáccsal, vagy egyéb kalapáccsszerű, alkalmi eszközzel (pl. krumplitörő) az alábbi falvakban talákoztunk: Égerszög, Szuhafő, Mogyoróska, Fony, Regéc, Sárospatak, Hernádkak, Arka, Krasznokvajda, Járdánháza, Bőcs, Háromhuta, Baskó, Abaújvár, Felsőtelekes, Kánó és Nyíri.⁴⁴

A törőfával, kalapáccsal, vagy kalapáccsszerű eszközzel való puhítás sokféle és igen változatos formában ismeretes Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Így pl. Abaújváron és Pányokon a koszorúba kötött, eltilolt kendert az eresz alatt fakalapáccsal puhították még az elmúlt években is. Nyíriben az ugyanilyen fabunkóval történő puhításnak *kopolás* volt a neve. Krasznokvajdán és Járdánházán az így használt fakalapácsot éppenúgy *bunkónak*, *bakónak* nevezik, mint a malmok lezuhanó törőtönkjeit. Bőcsön a deszkára rakott kévétet, vagy fél-kévétet mérő súlyokkal verték, a finomabb kendert pedig házi készítésű *fabunkóval* puhították. A fabunkó nagysága természetesen változó. Bőcsön kb. 20—25 cm átmérőjű, henger alakú, nyéllal ellátott eszköz volt, de mérete Regécen és Háromhután jóval nagyobb. Ez „valószínűleg a hasonló kalapácsú kézierővel működő kölyű tartozéka volt eredetileg”.⁴⁵ A kalapáccsal való kenderpuhítás a Zempléni-hegyvidék és a Hegyköz településein csaknem mindenütt ismeretes. Mindez érdekes színtelket jelenthet az eljárás és az eszköz országos elterjedésének vizsgálatában.

A kender puhításának sajátos módszere ismeretes még a Zempléni-hegyvidék néhány falujában, így Arkán, Baskón és Mogyoróskán. Ezekben a falvakban a fabunkó mellett csépet, *kézi hadarót* is használnak a kender puhítására. „Ha cséppel akarják feldolgozhatóvá tenni a megtilolt és fejekbe font kendert, egy nagyméretű, földre terített ponyvára helyezik, hogy a nagy lendület szét ne vigye” a kórót, s úgy, a babhoz hasonlóan verik, puhítják.⁴⁶ A puhításnak ezt az eszközét és módját csak akkor alkalmazzák, ha kevés a kender, egyébként ugyanis nem gazdaságos.

Kánón a kalapáccsal történő puhítás mellett ismeretes volt a kender *megsúlykolása*, mosósúlyokkal való puhítása. Itt említjük meg a puhításnak azt a módját, amikor a kendert eltávolított késű szecsavágón puhítják meg. Ilyen eljárásra Mogyoróskán, Regécen, Szirmabesenyőn, Aszalón és Szőlőszárdon gyűjtöttünk adatokat.

A fabunkóval, kalapáccsal, vagy egyéb ütőszerkezettel történő puhítás is bizonyosága annak, hogy a különböző korú és eredetű eszközök valamint technikák a 20. század első felében, második harmadában egyidejűleg, ill. egymás

44. *Stuhán* i. m. 22—27., *Lukács* i. m. 8., *Hajdu* i. m. 9—11.

45. *Flórián* i. m. (1963) 28.

46. *Flórián* i. m. (1963) 28.

mellett éltek. Gyűjtőterületük hegyvidéki része a len és a kender művelésének határterülete, így teljesen természetes, hogy a megmunkálás és feldolgozás eszközei is mindkét kultúrához kötődve keverednek. Ennek egyfajta megnyilvánulása az, hogy az ún. klasszikus kender- ill. rostmegmunkáló eszközöknek (törősulykoknak, kölyüknek, kenderkallóknak) lokálisan kialakult variánsai úgy élnek, hogy egyértelműen nem dönthető el, valójában egy belső és újabb fejlődés eredményei-e ezek az eszközök, vagy egy általános történeti fejlődés konzerválódott és szórványosan napjainkig megmaradt darabjai.⁴⁷

d) *Vegyí eljárással történő rostpuhítás.* E módszernél a megtilolt kendert hordóba (Sajólád) vagy szapulóba (Aszaló) téve korpás vízben áztatják. 4—10 napig ázik a korpa hatására erjedő, savassá váló vízben a kender, s ezalatt a rostszálak megpuhulnak. Az eljárás gyűjtőterületünkön szórványosan és más módszerekkel egyidejűleg fordul elő. Ilyen áztatással, erjesztéssel történő puhítást a következő településeken ismernek: Baskó, Sajólád, Onga, Aszaló, Nyíri, Tiszakarád, Cigánd (22. kép). Az eljárás ismeretének összefüggő elterjedési területe található Szabolcs-Szatmár megye falvaiban és szórványosan előfordul az Alföldön is.⁴⁸

Az eljárást — figyelembe véve a magyarság honfoglalás előtti török kapcsolatait — a bőrfeldolgozással összefüggésben, kultúránk a honfoglalás előtti rétegeből származónak és napjainkig való konzerválódásának tekinthetjük.⁴⁹

A kenderfeldolgozás törő és rostpuhító eljárásait, eszközeit és a munkafolyamatok elnevezéseit áttekintve, térképeink alapján a következőket állapíthatjuk meg. Megyéink területén a kender első törésének kétfajta eszköze és ezek variánsai találhatóak meg. Viszonylag szűkebb, de jól körülhatárolható területen találjuk a kölyű típusú kendertörőt, amely *bitó* elnevezéssel Borsod megye északnyugati területén lelhető fel. Azokban a falvakban használják és ismerik, amelyeket a köztudat barkók-lakta vidéknek tart, s amely a falvak tudatában hasonlóan így őrződött meg. A kendertörés másik eszköze a *tiló* típusú kender-törő. A munkaeszköznek két formai változata ismeretes területünkön. A *deszkás szerkezetű* típus általánosan ismert és elterjedt megyénkben, míg az *áttört szerkezetű tilók* a Taktaköz és a Bodroghköz falvait jellemzik. Használatuk azonban ezeken a területeken sem kizárólagos, együtt funkcionálnak a deszkás szerkezetű tilókkal. E terület ezért érdemel figyelmet, mert az eszköz-használat vonatkozásában átmenetet jelent az Alföld és a hegyvidék, azaz a Zempléni-hegység területe között. A különböző formai megoldások közül egyedül a vágóélek száma volt az, amelyet az eszköz ismerete és használata vonatkozásában a nemzetiségekhez tudunk kötni. Előfordulásuk (Hercegkút, Rudabányácska, Háromhuta, Tiszakarád, Vajdácska, Hernádszentandrás, Erdőhorváti, Pusztafalu, Taktaharkány, Prügy, Tiszadada településeken) (3. kép) úgy tűnik, viszonylag zárt tömböt alkot. Ezek után célszerű megvizsgálni a földrajzi területet érintő, ill. érintett szervezett, vagy spontán telepítéseket, ezek más vonatkozásban is megnyilvánuló kulturális hatásait.⁵⁰

47. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 190—192.

48. *Szolnoky* i. m. (1972) 195., ill. 12. sz. térkép

49. *Szolnoky* i. m. (1972) 196. nem zárja ki egy közbeeső szláv hatás érvényesülését sem.

50. A kapcsolódó irodalom megjelölése nélkül, mint újabb, nagyjelentőségű munkát I. *Paládi-Kovács A.*, 1973. 327—369.

Az első megtörésre használt munkaeszközök elnevezéseit, ill. ezek földrajzi elterjedését vizsgálva hasonlóan kiválik a *bitó* elnevezéssel az észak-borsodi, barkók lakta terület, valamint elkülönülni látszik, egyfajta keleti hatást sejtetve a *törő* elnevezést használó abaúji, kelet-zempléni, ill. bodrogi terület. Ugyanezeket a határokat vélhetjük felfedezni a munkafolyamatok elnevezéseit vizsgálva is. A megyszerte általános *vágás* elnevezés-rendszerben egy szigetet alkot a barkók lakta terület, míg viszonylag tiszta képpel találkozunk a bodrogi, zempléni részekben. A kender második megtörését szolgáló eszközöket, az eszközök elnevezéseit és a rajtuk végzett munka terminusait tanulmányunkban nem vetítettük térképre. A kép egységes, azaz a *simító tiló*, *tiló* munkaeszköz-elnevezés, ezzel párhuzamosan és egymás melletti előfordulással a *simítás*, *tilolás* terminus fogalmazza meg a munkafolyamatot, s ez megyszerte általános.

Szolnoky Lajos monografikus munkájának eredményei, másrészt a helyi nagyon gazdag anyag sugallta a kender-törő malmokkal való részletes foglalkozást. *Szolnoky Lajos kenderkalló* elnevezés alatt ismerteti ezeket a gépi szerkezeteket.⁵¹ Nagyon gazdag anyagot mutat be Heves, Nógrád, Szolnok megye településeiről, s említi néhány kender-törőt Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről is. (A magyar nyelvterületről másünnen nincsenek adatai). Gyűjtőterületünkön több, mint félszáz adat bizonyítja, hogy a vízienergiával, majd később gépi meghajtással működő kenderpuhító szerkezeteknek (kihasználva a földrajzi adottságokat) milyen nagy szerepük volt. 14. sz. képünk adatai szerint a bunkós és vashengeres malmok egymás mellett funkcionáltak, területi elkülönülés közöttük nem fedezhető fel. Az ugyanazon elven működő, formailag is hasonló szerkezetek elnevezése viszont úgy mutat kettősséget, hogy az általános elterjedésű *bakós*, *bunkós malmok* mellett viszonylag jól elkülöníthető területen használják a *kölyü* elnevezést. Anélkül, hogy mélyebb fejtegetésekbe bocsátkoznánk, csupán annyit állapítunk meg, hogy ez összefüggésben van egyrészt a kölestermesztéssel, másrészt a korábbi intenzív lenfeldolgozással. A kender-törő malmok egy-egy településen történő felépítésében minden bizonnyal nagy szerepet játszott a helyi igényen túl az, hogy milyen lehetőségei voltak a szomszédos településeknek. Elsősorban a gyorsfolyású, viszonylag nagy energiát szolgáltató folyók mellett, azokra ráépítve alakultak ki megyénk rostpuhító malmai, *kendertörői*, *kallói*, *kölyüi*. 16. képünk adatai arról győznek meg bennünket, hogy jelentősebb malmok olyan kisebb-nagyobb vonzáskörzeteket alakítottak ki, amelyekből nem maradt ki egyetlen olyan település sem, ahol számmottevő, ill. a helyi igényeket kielégítő kendertermesztés és feldolgozás folyt. (Van okunk feltételezni, hogy a fehér foltok csupán adataink hiányából, ismereteink szűkös voltából következnek.)

Érdekes jelenségnek tűnik az, hogy rostpuhító malmokkal a Bodrogi területén nem találkozunk. Ha a malmos puhításra adatokat gyűjthettünk, azok részben esetlegesek voltak, másrészt mindig a Hernád-völgyi malmokhoz kapcsolódtak. Ezt föloldani látszik az, hogy csak ezen a területen ismerik a kenderdörzsölőt. A két szerkezet mechanizmusát ismerve el kell fogadnunk azt, hogy a Taktaköz és a Bodrogi falvaiban a kenderdörzsölő töltötte be a rostpuhító

51. *Szolnoky* i. m. (1972) 162—169.

tó malmok szerepét. Az eszköz ismeretének és elterjedésének határai érdekesen rajzolódnak ki, amennyiben a Bodrog vonalától északra nem, az Alföld felé pedig mind gyakrabban fordulnak elő, sőt ezen a területen használatuk általánossá is válik. Gyűjtőterületünk ebben a vonatkozásban átmeneti vidéknek tűnik a rostpuhító kenderkallók és a kenderdörzsölők elterjedésében (14. kép).

A rostpuhítást szolgáló egyéb eszközök és eljárások elterjedésének érdekes területe Borsod-Abaúj-Zemplén megye. A rost lábbal tiprása, ágyba tétele és ott, az emberi test melegével, súlyával történő törése, puhítása, a vegyi eljárásokkal történő rostpuhítás viszonylag szórványosan fordul elő Magyarország területén.⁵² Ezek a kenderfeldolgozás ősi, több évszázadra visszavezethető eljárásai, s talán ez indokolja, hogy előfordulásuk összefüggő területeket nem jellemez. Ezért is tarthatjuk érdekesnek és hasznosnak, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén viszonylag gyakori előfordulásokkal és ehhez kapcsolódva nagyon élénk, eleven ismeretekkel találkoztunk. Mostani résztanulmányunkban (mélyreható elemzés nélkül) ezeket az összefüggéseket, eszköz és terminológia kapcsolódásokat kívántuk bemutatni, a térkép és fotóanyaggal pedig még érzékesebbé tenni.⁵³

A térképeken szereplő települések

(Borsod-Abaúj-Zemplén megye kendermunkáit, vászonfelhasználását és népviseletét bemutató tanulmányosorozatunkhoz alaptérképet készítettünk. Gyűjtőpontjainkat — amelyek nem egyeznek az Atlasz számozásával — folyamatos sorszámmal láttuk el. Résztanulmányainkban mindig csak az érintett településeket soroljuk fel.)

1. Domaháza	14. Bánhorváti
3. Borsodnádásd	15. Tardona
4. Járdánháza	18. Szuhafő
5. Arló	20. Kánó
6. Ózd (Bolyok)	21. Égerszög
7. Sáta	22. Teresztenye
9. Nagyvisnyó	23. Szőlósárdó
10. Mályinka	24. Varbóc
11. Dédestapolcsány	25. Szin
12. Sajómercse	27. Bódvaszilás
13. Sajóvelezd	29. Szendrő

52. vö. *Szolnoky* i. m. (1972) 179—196.

53. Itt kívánjuk megemlíteni a képekre vonatkozó adatokat: 1. kép: *Bodgál F.* felvétele, Dédestapolcsány, 1966. HOM. FA. 15793., 2. kép: *Lajos A.* felvétele, Kurittyán, 1941. HOM. FA. 787., 4. kép: *Varga Gy.* felvétele, Tiszakarád, 1950. DNIFA. 178., 5. kép: *Ujváry Z.* felvétele, Vágáshuta, 1954. DNIFA. 1516., 6. kép: *Szabadfalvi J.* felvétele, Mogyoróska, 1953. DNIFA. 1084., 7. kép: *Szabadfalvi J.* felvétele, Nagyhuta, 1958. DNIFA. 3179., 8. kép: *Gunda B.* felvétele, Óhuta, 1956. DNIFA. 2141., 11. kép: vö.: *Paládi-Kovács A.*, 1968. 208. 12. kép, 12. kép: *Györffy I.* felvétele, Mezőkeresztes, 1928. HOM. FA. 872., 13. kép: *Lajos A.* felvétele, Dédestapolcsány, 1943. HOM. FA. 731., 17. kép: *Bodgál F.* felvétele, Edelény, 1958. HOM. FA. 4400. 18. kép: *Bodgál F.* felvétele, Edelény, 1958. HOM. FA. 4399. 19. kép: *Balassa I.* felvétele, Cigánd, 1957., vö.: *Kántor M.*, 1961. 19., 21. kép: vö.: *Szolnoky L.*, 1972. 109. ábra. A 3., 9., 10., 14., 15., 16., 20. képeket *Hubai Gyöngyi* készítette.

31. Edelény	104. Uppony
33. Nyomár	105. Tiszaluc
34. Boldva	106. Mikóháza
35. Radostyán	109. Finke
37. Szimabesenyő	111. Tizzaszederkény (Leninváros)
38. Miskolc (Hejőcsaba)	112. Tornyosnémeti
40. Bükkzsérc	114. Sárospatak
43. Cserépfalu	115. Komlóska
44. Bogács	116. Vilmány
46. Tard	117. Kéked
47. Mezőkövesd	119. Telkibánya
48. Sály	120. Felsőtelekes
50. Mezőkeresztes	121. Putnok
51. Szentistván	122. Becskeháza
52. Tiszabólna	123. Nekézseny
53. Ároktő	126. Nagybarca
56. Hejőkeresztúr	127. Hét
57. Sajólad	129. Alsótelekes
58. Böcs	133. Korlát
59. Hernádnémeti	134. Tibolddaróc
60. Hernádkak	135. Kács
61. Onga	136. Debréte
62. Újcsanáros	137. Szikszó
63. Megyaszó	138. Csobád
64. Aszaló	139. Mezőcsát
65. Halmaj	140. Pálháza
66. Kiskinizs	141. Jósvalő
67. Hernádszentandrás	142. Kelemér
68. Fügöd	143. Széphalom
69. Beret	144. Gírints
70. Abaújvecser	145. Encs
72. Krasznokvajda	146. Méra
75. Hernádvécse	147. Hidvégardó
76. Göncruszka	148. Egercsehi
77. Abaújvár	149. Latorút
78. Pányok	150. Novaj
79. Pusztafalu	151. Hámor
80. Füzér (Füzérkajata)	152. Gönc
81. Nyíri	153. Abaújkér
83. Kovácsvágás	154. Toicsva
84. Háromhuta (Kishuta, Nagyhuta, Óhuta)	155. Dobsza (Alsódobsza, Felsődobsza)
85. Regéc	156. Serényfalva
86. Fony	157. Alsószuha
87. Mogyoróska	158. Sajóörös
88. Arka	159. Ónod
89. Baskó	160. Sajókeresztúr
92. Taktaharkány	161. Bükkábrány
93. Prügy	162. Vizsoly
94. Tiszadada	163. Taktabáj
95. Csobaj	164. Kenézlő
96. Vajdácaska	165. Borsodszentgyörgy
97. Karos	166. Hangony
98. Karcsa	167. Szentsimon
99. Tiszakarád	168. Borsodbóta
100. Cigánd	169. Susa
101. Zemplénagárd	170. Nagyrozvány
102. Füzérkomlós	171. Kisrozvány
103. Balaton	172. Ricse

173. Pácin	179. Vencsellő
174. Rudabányácska	180. Nagyhalász
175. Igrici	181. Kemecse
176. Gelej	182. Kék
177. Csenyéte	183. Bekecs
178. Gáva	

IRODALOM

- Bakó F.*, 1951. Vegyes néprajzi adatok. Kézirat gyűjtés. Sárospataki Rákóczi Múzeum Adattára. Jelzete: Sp. Ad. 55—5., 55—93.
- Barathy E.*, 1963. A kender munkái Zemplénagárdon. Kézirat a miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában (továbbiakban: HOM. NA.) Itsz. 1232.
- Barta J.*, 1961. Fa, szén, kender és gabona értékesítése és beszerzése. Kézirat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében (továbbiakban: DENIA) Itsz. 613.
- Bódi Zs.*, 1976. A kendermegtől a kész vászonig (Putnok). HOM. NA. Itsz. 3199.
- Csóry Cs.*, 1973. A kender feldolgozása Megyaszón. HOM. NA. Itsz. 2659.
- Demeter E.*, 1977. A kender vetése és feldolgozása (Tiszabábolna). HOM. NA. Itsz. 3379.
- Dobrossy I.*, 1968. A fonás technikája a Hernád völgyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve (továbbiakban: HOM. Évk.), VII. 213—230.
- Dobrossy I.*, 1972. A kendertisztítás egy archaikus eljárása és szokásai Tardonán. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (továbbiakban: HOM. Közl.), 11. 148—153.
- Dobrossy I.*, 1973. A mezőkövesdi vászonkereskedelem. HOM. Közl., 12. 105—109.
- Dobrossy I.*, 1973. A parasztgazdaságok szerkezete és a rostnövénytermesztés kapcsolata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOM. Évk., XII. 407—429.
- Dobrossy I.—Fügedi M.*, 1977. A paraszti fonalkészítés eszközei és elterjedésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOM. Közl., 16. 93—109.
- Dobrossy I.—Fügedi M.*, 1977. Etnikai határok és nemzetiségi hatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a kenderfeldolgozás rostelőkészítő munkafolyamatában. HOM. Évk. XVI., 269—293.
- Dobrossy I.—Fügedi M.*, 1978. A paraszti kenderfeldolgozás előkészítő munkafázisai (nyűvés, áztatás, szárítás) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOM. Évk. XVII.—XVIII. 293—317.
- Fényes E.*, 1851. Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betőrendben körülményesen leíratik. Pesten. I—IV.
- Flórián M.*, 1962. Adatok az Abaúj megyei kenderfeldolgozáshoz. DENIA Itsz. 798.
- Flórián M.*, 1963. A kender termesztése és feldolgozása a Zempléni hegyvidék középső részén. DENIA Itsz. 754.
- Gáborján A.*, 1955. A kender feldolgozása és a nyert termék felhasználása Tardon. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 109—131.
- Gáll M.*, 1972. Kenderfeldolgozás Beckskeházán. HOM. NA. Itsz. 2643.
- Gönyei S.*, 1936. A kendermunka népi szerszámai Magyarországon. Néprajzi Értesítő, XXVIII. 1—13.
- Gönyei S.*, 1939. Az abaújmegyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. Néprajzi Értesítő, XXXI. 119—141.
- Hajdu I.* (szerk.) 1976. A kender feldolgozása Sárospatakon. HOM. NA. Itsz. 3193.
- Kántor M.*, 1961. Bodrogközi len és kendermunkák. Sárospatak.
- Kóris K.*, 1907. Matyó kendermunkáló szerszámok. Néprajzi Értesítő, VIII. 1—33.
- Kovács L.*, 1941. Kendermunka és szerszámai a Taktaközben. Néprajzi Értesítő, XXXIII. 119—133.
- Lajos Á.*, 1974. Este a fonóban. Bp.
- Leskó J.*, 1976. A rostnövények termesztése és hagyományos feldolgozása (Hernádkak). HOM. NA. Itsz. 3205.
- Lukács T.*, 1963. A kender termesztése és feldolgozása Krasznokvajdán. HOM. NA. Itsz. 1234.
- Molnár M.*, 1974. A kender feldolgozása Szuhafőn. HOM. NA. Itsz. 2873.
- Nagy B.*, 1953. Közlekedés, vásár, földművelés, kendermunka Dédestapolcsányban. DENIA Itsz. 1520.
- Paládi-Kovács A.*, 1959. Adatok Ózd kendermunkájához. DENIA Itsz. 477., ill. HOM. NA. Itsz. 3158.
- Paládi-Kovács A.*, 1968. A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagomány, X. 175—218. Debrecen.

- Paládi-Kovács A.*, 1973. Ukrán szőrványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részében. Népi Kultúra — Népi Társadalom, VII. 327—369.
- Stuhán V.*, 1964. A kender termesztése és feldolgozása Teresztenye környékén. DENIA ltsz. 798.
- Szimneyi J.*, 1893—1896. Magyar tájszótár, I. Budapest.
- Szolnoky L.*, 1950. Minőségi csoportok és mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban. Ethnographia, LXI. 29—59.
- Szolnoky L.*, 1965. A tiló. Néprajzi Értesítő, XXXXVII. 5—67.
- Szolnoky L.*, 1972. Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás. Budapest.
- Vargha L.*, 1954. Jelentés az Országos Műemléki Felügyelőségnek a Szin községbeli kendertörő malmok felmérésével kapcsolatban. (Kézirat a szerző tulajdonában)
- Veres L.*, 1975. Miskolci vízimalmok a XIV—XIX. században. HOM. Közl. 14—20.

TOOLS AND TERMINOLOGIES OF BREAKING AND HARL SOFTENING METHODS IN HEMP PROCESSING IN COUNTY BORSOD-ABAÚJ- ZEMPLÉN

(Abstract)

The authors studied hemp processing, linen production, the changes in national costume of peasantry in about 200 settlements of county Borsod-Abaúj-Zemplén. They publish their material in the editions and series of the Museum. In this article they present the different phrases of preparing harl material to qualification, the breaking (*törés*), the dressing (*tilolás*), and the different tools of harl softening /breaking mills (*törőmalom*), falling mills (*kálló*), beetles (*kölyű*), the hemp rubbers (*kenderdörzsölő*).

The authors point out that two kinds of tools and their varieties used for the first breaking of the hemp can be found in the county. The breaking mill of beetle type (*kölyű típusú kendertörő*) (fig. 11) can be found on a relatively narrow area. It is known in villages regarded by people as well as by the ethnographic literature inhabited by Eastern Palots ("barkó"). The other tool for breaking hemp is the breaking mill of dresser type (*tiló típusú kendertörő*). Both the board and the pierced dressers are used. The latter one is characteristic on the well definable territories of Taktaköz and Bodrogeköz (map 3). Tools with cutting or breaking edges are also to be found among the breaking mills of dresser type. Its name (*tiló* or *terlica*) hints at its relations to nationalities. It is characteristic of villages in the Zemplén Mountains and it is in connection with the German and Slovakian settlements in the 18th c. (map 3). Tools of the second breaking of the hemp are also the board type dressers. The authors paid special attention to registering the names of the tools and the terminologies of phases of production carried out on them, just like on putting these data on maps (maps 9—10).

After breaking the harl follows the softening. Plentiful of terminologies, tools and edifices are representing this phase in county Borsod-Abaúj-Zemplén. *Breaking mills* are to be found in counties Nógrád, Heves and Szolnok as well. In our area about fifty mills were functioning, some of them founded as early as the 15th—16th cc. There are two types of breaking mills. One (the majority) worked with water energy, where falling wooden clubs (*fabunkó*), "bakó" and arrows (*nyíl*) broke the harl (fig. 12—13). The other type was motor-driven. In this case an iron roll (*vashenger*) running round on a table softened the harl (fig. 17—18). The distribution of the types and their names are also registered on maps (fig. 14—15),

just like the attraction territories of the breaking mills (map 16). The attraction territory of a larger mill contained 6–8 settlements. The whole county could be divided according to these mills. It is interesting that the place of harl softening mills is occupied by edifices of different type in the Bodrogeköz villages where, at the same time, the name of the hemp rubber (*kenderdörzsölő*) is known (fig. 19). This tool has contacts towards the Great Plain as it evidently takes the place of the mills on plainy areas.

A similarly interesting territory is county Borsod-Abaúj-Zemplén if we consider the distribution of tools and methods of harl softening. Some methods can be dated back to the time of occupation of the country (896), appearing in hemp processing from the leather culture of the time. Thus appears the simple chemical method of retting and fermentation of the harl in brany water. The stamping with feet and treading on the harl is characteristic feature in North-Hungary. Putting hemp in the bed and softening with the warmth of the human body and breaking with its weight is also an ancient habit inherited from the leather culture. These methods are not characteristic of a given territory, they occur sporadically (fig. 20).

The authors mention that hemp procession has preserved several archaic methods and tools. The registering of the names of tools and terminologies of the working processes on maps is suitable for gaining new data and informations about different ethnographic groups and also for discovering connections and influences of the nationalities.

István Dobrossy–Márta Fügedi

A MISKOLCI FÉSŰS MESTERSÉG

FÜGEDI MÁRTA

A fésű mint használati eszköz elsődlegesen higiéniai célokat szolgál. Emellett azonban jelentős esztétikai szerepe is van a mindenkori viseletben. *Viski Károly* szerint¹ a fésű eredetileg az emberi kéz ujjait, körmeit utánzó, helyettesítő gereblye, állandóan kéznél levő riasztófegyver az élősdiek ellen. Elsődleges célja mellett azonban már az emberi kultúra kezdetén megjelenik a fésű díszítő funkciója, ékszer jellege is, melyet számtalan régészeti lelet bizonyít.

Két alapvető fésűformát különböztethetünk meg, az egyoldalt és a kétoldalt fogazott fésűt. Mindkettő már a császárkor előtti időkből ismert, korai példányait már Pompejiből ismerjük. Az alapvető típusok az évszázadok folyamán keveset változtak, a gyakorlatban kipróbált optimális formák szükségtelessé is tették ezt. A kétoldalas, egyenes fésűk mellett már a 4. századtól ismert az ívesre formált párkányú, áttöréssel díszített típus is, ovális, harangformájú vagy szögletes fogóval. Hazánk területén már a népvándorláskori síroknak is gyakori melléklete a fésű, különösen a germán temetőekben általános.²

A fésűkészítés legelterjedtebb alapanyaga a csont és a szaru. Emellett azonban használtak puszpángot, teknőcöt, elefántcsontot is, sőt nemesfémre utaló adatot is közöl a Nyelvtörténeti Szótár a 18. századból: „szereteő mátkájának tiszta aranyból feuseut tsináltatott.”³

A FÉSŰ SZEREPE A VISELETBEN

„A népi hajviselet az úri osztály változó frizuradivatjától jóval függetlenebb, mint öltözködése az úri divat változásaitól” — állapította meg *Györffy István*.⁴ A népi hajviselet konzervativizmusaival is magyarázható, hogy a hajhoz sokfajta hiedelem, szokás kapcsolódik, gyakran varázsszerűl is használják.

A hajhoz szorosan hozzátartozó fésűhöz is számtalan hiedelem fűződik. Sokfelé elterjedt hiedelem, hogy pénteken nem szabad fésülni, mert akkor megfájdul a fejük.⁵ Ha az anya magára hagyja gyermekét, fésűjét a bölcsőbe

1. *Viski K.*, é. n. 296.

2. *Csallány D.*, 1961. 251.

3. *Szarvas G.—Simonyi J.*, 1890. 836.

4. *Györffy I.*, é. n. 388.

5. *Moór E.*, 1933. 158.

dugja, mintegy maga helyett hagyja ott.⁶ Az upponyi asszony, ha a tejféle nem akart összemenni, a köpülő alá fésűt tett, akkor a tejfölt kevés ideig kellett köpülni.⁷ Általánosan ismert az a népi gyakorlat, hogy a halottal a használati tárgyait, így kalapot, botot, zsebkendőt, stb. is eltemetik, sokfelé a fésűt is beteszik a halott mellé a koporsóba.⁸ A sírban nem mindig a fej mellett volt a fésű helye, hanem tették a váll alá, az ölbe, és a halott lábához is. *Móra Ferenc* a népvándorláskori és korai magyar sírletekről szóló cikkében⁹ érdekes adalékot közöl a fésű tulajdonosával együtt való eltemetéséről: „Amikor meglepett a fésűknek szokatlan bősége (ugyanis a Kiszombor/ b temető germán részében végzett feltáró munka során Móra 90 sírban találta meg a fésűt, ill. annak nyomát), az egyik szájtató kiszombori öreg anyó felokosított:

— Mit csudálkozik ezen az úr? Hiszen így szoktuk ezt most is.

— Hogy szokták lelkeim?

— Úgy, hogy amelyik fésűvel utoljára megfésüljük a halottat, azt vele adjuk a sírba.”

A múlt század közepéig még a férfi hajviseletben is általános volt a hosszú haj. Ez vagy szabadon göndörödött a vállra, vagy „gombra” illetve „csimbókra” kötve hordták, esetleg fésűvel rögzítették. Az ún. *kerített haj* viselete általánosan elterjedt volt, a hosszú haját nem választották el, hanem simán hátrafésülve a nyakszirt felett széles fésűvel leszorították.¹⁰

Györffy István 18. századi körözőlevelekből idézi az alábbi adatokat:¹¹ „Finta János visi magyar rövid fekete hajú, görbe füsüt visel” (1773. Kunmadaras). „Kurcz János György esztergomi 45 éves két felől lévő huncutkáját és farbikliját gömbölyen hordozza, hátul haját az fésővel fejetetejére felakasztva” (1771. Túrkeve).

Garay Ákos a férfi hajviseletet bemutatva Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből is említ példákat.¹² Szikszón a pásztornép *huncutkának* nevezett hajviselete a következő volt: a haját közepén hosszában elválasztották, a halántékon összefogva hármassal befonták, a fül előtt leeresztve a vége felé zsinórt fontak bele. A fej hátulján a haját a tarkón összefogták, de nem fonták be, hanem megcsavarva felhajtották a fejük búbjára és 10—12 ágú fésűvel feltűzték. Szentistvánon *kaczurnak* nevezett hajviselethez használtak fésűt. A zempléni Karcán a szegényebbek a homlok feletti haját a holmok közepétől a fülig erősen összefogták, s a fej hátulján az egész hajzatot összefonva görbe arasznyi fésűre akasztva viselték. E hajviselet neve itt *csurka* volt.

A fésűvel ellátott hajviseletnek olykor megkülönböztető ereje is volt egy-egy falu vagy nagyobb közösség társadalmában. A böszörményiek a hosszú kétágba font hajhoz mindig viselték a fésűt, míg a Hajdúság pásztor és földmű-

6. Szendrey Zs., 1937. 395.

7. Istvánffy Gy., 1911. 295.

8. Cserzy M., 1911. 255.

9. Móra F., 1932. 63.

10. Garay Á., 1911. 97.

11. Györffy I., 1929. 55.

12. Garay Á., 1911. 93—95.

1. kép. Parasztember „kerített” hajviselete görbefésűvel leszorítva. Garay Ákos felvétele, 1911.

2. kép. Szentistváni gazdaember „kaczur”-nak nevezett, görbefésűvel megtűzött hajviselete. Garay Ákos rajza, 1905.

ves népe a fonatot inkább leeresztve hordta. Ezért megkülönböztetésként a bőszörményieket „görbe fésűsöknek” is nevezték.¹³

A férfi viselettel szemben a női viseletben a fésű még jelentősebb szerepet játszott. Arra nincs adatunk, hogy a férfiak által viselt fésűk díszesek lettek volna, a női hajviseletben viszont a fésűnek a haj ápolásán túl, a rögzítés mellett díszítő szerepe, ékszer jellege is volt. Ezért a női viseletben a díszes fésűket a viselet kellékei, elemei közé sorolhatjuk. A viselet, a divat igényei hozták létre a díszes, látványos fésűk változatos formáit. Amíg a haj ápolására és rögzítésére szolgáló fésűknél a használati funkciónak megfelelő forma kialakítása az elsődleges, addig a díszfésűknél a fésű díszítő funkciója, divat jellege dominál, s a forma ennek alárendelt. A hajakasztók vagy kontyfésűk széles, változatos formájú párkánya sokféle módon, aprólékosan díszített. A díszes hajakasztók divatja a 19. században hódított, a század közepétől vált általánosan elterjedté, kezdetben a városi polgárság, majd sokfelé a parasztság körében is.¹⁴ Az áttört díszítések egy európai divatáramlat megnyilvánulásai, hazánkban valószínűleg közvetlenül osztrák hatásra terjedtek el.¹⁵ A vándorló céhlegények eljutottak

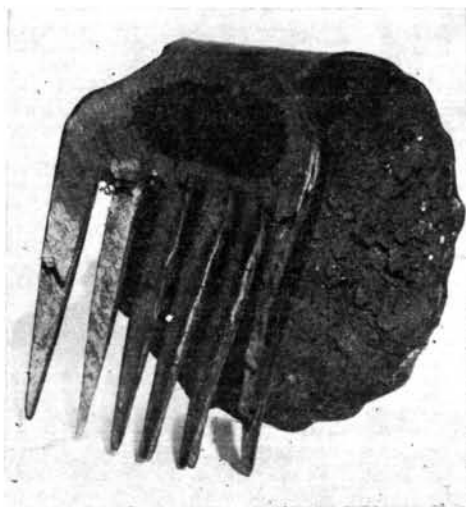
13. Garay Á., 1911. 91.

14. Ebből az időből származik többek között a debreceni Déri Múzeum, a szegedi Móra Ferenc Múzeum és a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményeiben található fésűminta-anyag is.

15. Vö.: Gaál K., 1978. 202–204.

3. Szikszói pástorember „hunczutká”-nak nevezett hajviselete görbefésűvel megtűzve. Garay Ákos rajza, 1911.

4. kép. Hajlított szarufésű a Herman Ottó Múzeum gyűjteményéből. ltsz.: 58. 235.1.

többek között Bécsbe is, s az onnan magukkal hozott mintáknak jelentős szerepe lehetett a fésűdivat terjesztésében. A díszfésűk elsősorban ott terjedhettek el, ahol a fejviselet módja láthatóvá is tette azokat. Ez az európai divathullám módosabb városi polgárok köreiből került aztán a parasztpolgárság, majd a parasztság rétegeihez.¹⁶

Zoltai L. a debreceni viseletet bemutatva írja,¹⁷ hogy debreceni polgár asszonyok a múlt század elején díszes hajakasztót hordtak, melyhez kis ezüst lánc is tartozott. Az általa feldolgozott hagyatéki leltárakban ugyan maga a fésű soha nem szerepel, a hozzá való kis ezüst lánc viszont többször olvasható az összeírásokban.

Általánosan használt volt a múlt században a széles, ún. nagyfésű, amellyel pl. Kapuváron a kislányok haját szorították le.¹⁸ A szarufésűt aztán a század elején a hajpánt szorította ki. Az asszonyok kontyának rögzítésére ívelt kontyfésűt használtak. Szerették a szarufésűt, mert forró vízben meglágyítva „kihajtogathatták a fogait úgy, hogy ne menjen a fejüknek”, azaz ne sebezze a fejbőrt viselés közben.¹⁹

16. Gaál K., 1978. 202.

17. Zoltai L., 1938. 37.

18. Horváth T., 1972. 291.

19. Horváth T., 1972. 99.

A fésűvel ellátott női hajviseletnek egyes vidékeken lehetett társadalmi osztályokat, rangot elkülönítő szerepe is. A leeresztett haj általában a magyar és a paraszti lányviselet velejárója, szemben a fésűre feltűzött hajjal. *Kresz Mária* 1827-es, Verőcéről származó adata szerint²⁰ pl. az „ún. német lányok abban különböznek a magyaroktól, hogy ezek hajukat fésűn hordják, amazok pedig szalagokban fonva, leeresztve viselik.” Rábaközben hasonlóan társadalmi rang szerint változott a hajviselet, és a fésű a jómódúak viseletének kelléke volt: „a középrendű nemesek lányai fésűre teszik hajukat, a többiek befonyott, felpödörött s hátul leeresztett hajjal járnak, mellynek végébe bokros pántlikát kötnek.”²¹

A fésű, mint díszes használati tárgy, ékszer, a paraszti társadalomban mint az udvarlás kelléke, ajándéktárgyfunkciót is kaphat. A vásárfiának vett fésűről szól a felvidéki szlovák népdal:²²

Azt mondta a babám
Hogy csak őszig várjak
vesz hajamba fésűt
majd vásárfiának.

A 20. század elejétől a szarufésűt mindenhol kezdi háttérbe szorítani a bádóg fésű, a kontyvas, illetve a különböző műanyagokból, bakelitből készült, gyárilag préselt fésűfajták. Az I. világháború után jelentőset változik a frizuradivat, a rövid, laza hajviselet jön divatba, sokfelé megkezdődik a hagyományos viselet elhagyása, a kivetkőzés. Ezek a tényezők is jelentős szerepet játszanak abban, hogy a szarufésűk használata háttérbe szorul, és alább hagy a fésűk iránti kereslet.

A FÉSŰ KÉSZÍTÉSE

A fésűkészítés menetét és az eszközök neveit Choma József miskolci mester elbeszélése alapján foglaljuk össze. A gyűjtést 1931-ben Megay Géza végezte, kézírata a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattárában található²³. Ez a leírás a *Bartha Károly* által közölt, debreceni mesterektől gyűjtött elmondással szemben²⁴ csak kevés eltérést mutat, ezért a munka fázisait, eszközeit csak röviden foglaljuk össze.

A fésűkészítéshez szükséges anyagot a fésűs mesterek tímároktól, mészárosoktól szerezték be. A miskolci mesterek a 19. század végétől már bőrkereskedőkkel is álltak ilyen kapcsolatban. Legalkalmasabbnak az ökörszarut tartották, de jó volt a tehénszaru is. Bizonyos fésűfajtákhoz használtak bivalyszarut, sőt lópatát is.

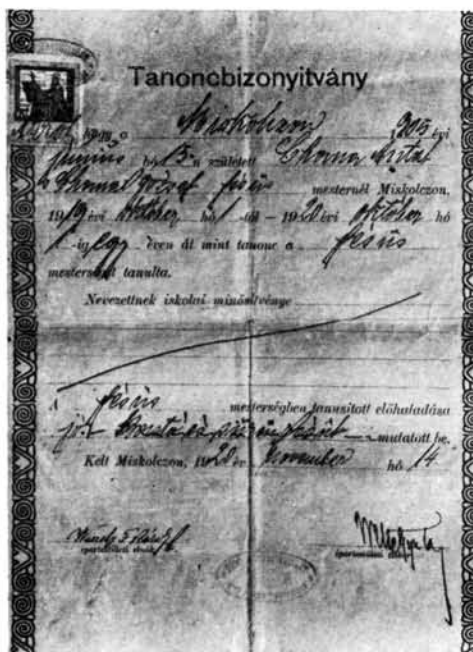
20. *Kresz M.*, 1956. 72.

21. *Kresz M.*, 72., lásd még: *Ujváryné Kerékgyártó A.*, 1937. 27.

22. *Császtrvay I.*, 1950. 6.

23. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció, továbbiakban HOM. HTD. ltsz. 69.5.1.

24. *Bartha K.*, 1929. 25—36.

5. kép. Tanoncbizonyítvány 1920-ból, Choma Antal fésűs nevére kiállítva HOM. HTD. ltsz.: 76.20.5.

A nyers szarut többfajta előkészítő munkával teszik a megmunkálásra alkalmassá. Használhatatlan részeit el kell távolítani, magát a hengeres szarvat pedig megmunkálható lappá kell alakítani.

A szaruból a mester *daraboló fűrész*szel akkora darabokat vág le, amekkorát a fésűk nagysága kíván. A levágott hegyet, csücsköt csutorakészítőknek, esztergályosoknak adták el, akik pipacsutorát, botfogantyút, stb. készítenek belőle. A miskolci fésűsmesterek és az esztergályosok között már 1811-ben szerződés áll fenn, mely szerint a fésűsök a szaruhegyeket meghatározott áron az esztergályosoknak kötelesek átadni.²⁵

Német területen a szaru előkészítésének általánosan elterjedt eljárása a kifőzés volt, Magyarországon azonban ez a puhítási mód nem volt elterjedt, egyedül a sváb mesterek és később a gépesített szegedi üzem alkalmazta.²⁶ Hazánkban a szaru megmunkálásra előkészítésének általános módja a szaru hevítése volt. A szarut a *szarusütőfára*, *melegítőfára* felhúzva láng fölé tartják, hogy a meleg meglágyítsa, formálható legyen. A hevítést általában fatüzelésű kemencében végezték. Melegítés után a szaruhengert hosszában felmetszik a *görbe késsel*. A szaruvég kibővítésére szolgál a *sütővas*, egy rövid fanyelű hegyes végű szerszám, mellyel melegítés után a szaru szűk nyílását kisütötték, illetve

25. Szendrey J., 1911. 647.

26. Császtvay I., 11.

6—7. kép. Choma József miskolci fésűs műhelyében 1930-ban készült felvételek: szarudarabok hevítése fatüzelésű kemencében. HOM. HTD. ltsz: 76.20.1.

nagyobbra fúrták. A melegítés során a szaru a görbe késsel metszett hasításon kezd szétnyílni. Ekkor a felnyílt szélét a *préselő fogóval* megfogják, a másik kézzel pedig egy filcdarab vagy kalapdarab segítségével kinyitják, megnyújtják a meglágyult meleg szarut, ahogy a forma kívánja.

A következő munkafázis neve *érhúzás, hernyózás*. Ugyanis a szaruban maradt erek a szarut úgy meggyengítik, hogy ha a fésű foga ilyen részre esne, az könnyen letörne. A hernyózás eszközei egy karvastagságú rúd puhafából, az ún. *hernyózó fa*, ezt a mester kisszékre ülve a térde közé állítja úgy, hogy egyik végét a bal vállára fekteti. Bal kezét egy kalapdarabbal védve a meleg szarut a hernyózó fához szorítja, a jobb kezébe fogott *hernyózó késsel* (*érvágó* vagy *struzsokkés*) az ereket kivágja a szaruból. Az érvágó kés fanyélbe erősített kb 16 cm hosszú hajlított vaspengé.

Ha a szarulap vastag, úgy azt *fejtőkéssel*, azaz egy életlen, tompavégű vaspengével 2—3 rétegre fejtik. A görbekéssel bevágást ejtenek a szarulapba, majd a fejtőkést a bevágásba illesztve a szarulapot rétegekre választják szét.

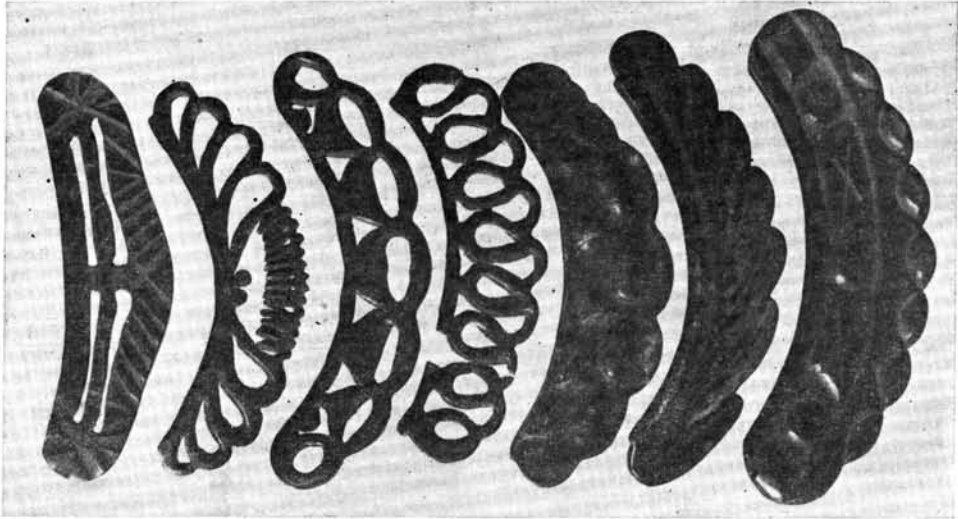
A tűz mellett végzett előkészítő munkák után a szarudarab a *satuba* kerül. A satuban (*prés* vagy *sutyu*) egy vizes deszka és egy vaslap közé szorítva hagyják kihűlni a szarut. Satuként általában a közönséges kovácssatut használták, de régebben használtak fából készült, a fésűsnek való ládaalakú satut is. Ez négy-lábú, vastag tölgyfadeszkból készült ládaszerű alkotmány, hossz tengelyében facsavarral, benne pedig deszka és vaslapok. A szekrény hossza kb. 80—90 cm, szélessége 40 cm, belvilága pedig 47×30 cm. A szarudarabot úgy helyezték a vízbemártott fadeszka és egy vaslap közé, hogy a szaru belső fele kerüljön a vaslaphoz, külső része pedig a fadeszka felé. Fél óra elteltével a szarulapot a présből kiszedve vízbedobják, hogy kihűljenek.

A préseles után a *daraboló fűrészszel* adják meg a szaru formáját, majd a *tőcén* (*műhelyen*) dolgozzák tovább. A tőke 4 lábú asztalka, részei a *klap*, *porok*, *inas*, *metsződeszka*. A szarut a *faragó fogóval* (*kis görbe fogó*) megfogva, szorítva a *szekercével* dolgoznak rajta, görcsös részeit lefaragják róla. Szekercézés után a szarulemezt a *sikáló bakra* fogva *sikáló késsel* (*kényelű kés*) lesikálják, simítják, finomítják.

A megmunkált előkészített szarulemezből ezután kivágják a készítendő fésű formáját, párkányát. Ezt a munkát is a műhelyen ülve végzik. A kisikált, fésű formára kivágott szarudarabot a *helyben-hagyó padon* a *helybenhagyó rásállal* (vagy *tasztítóval*) „helyben hagyják”, azaz finomítják, előkészítik a fogázáshoz.

A fogvágáshoz a *klapba* szorítják a formára vágott szarulemezt. A *rajzolóval* megjelzik, hogy meddig legyen párkány, és hol kezdődjenek a fogak. A rajzolóval mérik ki azt is, hogy a bontófésűn meddig vágjanak sűrű fogakat, és hol kezdődjenek a bontófogak. A rajzoló egy kampóban végződő vaspálca, fanyéllal, rajta forgó kis kerek csontlappal.

A hajakasztó fésű fogainak végét le kellett gömbölyíteni, hogy viselés közben ne szúrja a fejet. Ezt a műveletet ún. *foghúzóval* végezték. Külön *fogakasztó* (*fogvágó*) *fűrész* szolgált a bontófésű, a „frizírfésűk” és a zseb fésű fogainak készítéséhez is. Az *öreg fogazó* a bontó fogak vágásához használatos, a *sűrű fogazó* pedig a sűrűfésű fogait vágja ki. A *fogazó* vagy *jedző* kétpengés fűrész, egy

8. kép. Szaru fésűnyomó-minták Choma József fésűs tulajdonából. HOM. HTGY. ltsz: 53.529. 45—51.

farámába szorítják a kis pengéket, közéjük pedig cérnaszálat vagy lószórt húznak ki, ez adja meg a fogak közötti távolságot. Az egyik fűrészlapocska beljebb áll, mint a másik, így a magasabb a fogat vágja, az alacsonyabb pedig a következő fog helyét jelzi.

Többfajta, aprólékosabb munkát kívánt a kontyfésű, a hajakasztó készítése. A hajakasztó formája, díszítése bonyolultabb, munkaigényesebb. Különösen a párkánya díszes, ezért a különböző formájú hajakasztófésűket papírminták alapján készítették. A mintát gyenge enyvvel, olykor csak nyállal ráragasztották a szarura, ezt néha árral körülrajzolták, majd *metszőfűrész* (kisebb lombfűrész) körülvágják. A hajakasztó koronájára a díszítést, mintát árral rajzolták bele a papírminta mentén karcolva.

A kontyfésű, görbefésű hajlított formájának kialakításához használják a *görbítő formát*. Ennek részei egy nyéllal ellátott négyzetes deszkalap, s ehhez szíjhevederrel rögzíthető félhengeres görbítő forma, illetve egy hozzátartozó faék. A görbítendő kontyfésűt melegen teszik bele a formába, a fésű párkányát a szíjheveder alá helyezve, majd az ék beszorításával hajlítják megfelelő ívben a meglágyított szarut. A melegtől széthajló fogakat elrendezik és madzaggal átszorítva rögzítik.

A kész fésűn az utolsó símítás a fényesítés, mellyel a fésű igazán jó minőségű és szép lesz. A *vakaró késsel* (*pallérozó kés*) simára csiszolják a fésűt, majd fényesítik a szarut. *Fényesítő fa*, *pucoló*, *hegedű* a neve annak a hosszú keskeny lécdarabnak (kb 60 × 5 cm), melynek közepére szűrdarabot, posztót erősítettek. A lécet ölbe fogva bal kézzel rögzítik, jobb kézzel pedig a *pucoló mészbe* mártott fésűt dörzsölik rajta, amíg kellőképpen ki nem fényesedik. Ezt az eszközt *asszonykínzónak* is nevezték, a fényesítés ugyanis a nők munkája volt.

Az egyszerűbb fésűk a fényesítés után készen is voltak, a különösebb gondal készült, értékesebb fajtákat azonban még különböző módon díszítették. Legegyszerűbb díszítési mód a *falcolás*, vagyis ha a fésű párkányát a *rajzolóval*, vagy a *falcolóval* *kivölgyelték*.

Különösen változatos volt a *hajakasztók* vagy *hajbavalók* díszítése, ezeken olykor többféle díszítési módot együttesen is alkalmaztak. Először is a párkány ívét, kerekítésének vonalát díszítették. A *cakkos*, *gillantos*, *gombos* párkányt reszelővel illetve metszőfűrészszel alakították ki, különböző mintára díszítve ezzel a párkány szélét. Magát a párkány felületét is többféleképpen díszítették. A ráhelyezett papírminta szerint kivagdalták lombfűrészszel, ezt nevezték *met-szett fésűnek*. Choma József miskolci fésűstől 1931-ben több mint 100 db ilyen papírminta került a múzeumba,²⁷ aprólékos finom ornamentikájú díszítményekkel. A díszítendő párkánylapon vagy egységes felületként kezelve helyezik el a díszítményt, ilyenkor annak szerkezete mindig a párkány formájához igazodik. Máskor a díszítendő felületeket egyforma mezőkre osztva ritmikusan ismétlődő mintaegységekkel töltik ki azt. Az ornamentika stilizáltabb vagy naturálisabb növényi elemekből áll, máskor ismétlődő mértani alakzatok adják a mintát, de találunk a fésűpárkányokon nemzeti címert, szívet is. A minta aprólékossága is változó, olykor egészen csipkeszerűen áttört a díszítmény, más minták viszont elsősorban a nagyobb felületek folthatásával díszítenek. A párkányminták között számos olyan vonást fedezhetünk fel, melyek a 19. század második felének díszítőstílusában, így bútorok vagy akár textíliák díszítményein is megtalálhatók.

A fésűpárkány díszítésére szolgáló másik eljárás a *nyomtatás* volt. A fésűt megmelegítették, majd a párkányára helyezték a rézből vagy szaruból készült nyomómintát, és néhány percre beszorították a satuba. A nyomóminta dcmború vagy negatív díszítménye adta meg a préselés után a fésű mintáját.

A díszes fésűket sokszor festéssel, színezéssel tették még látványosabbá. A fehér szarut választóvízzel sárgították, klórcinkkel is sárga színt értek el. A krómsavas cinkkel zöldes, jódkáliummal piros, „sárkányvérrel” rózsaszínes, klórrézoldattal vagy salétromsavhoz adott higannyal feketés színt adtak a szarunak. Békateknőc imitációt választóvíz, mész és hamulúg hozzáadásával tudtak előállítani.²⁸ A fésűket olykor festették „negatívan” is, azaz a párkányon leragasztották a kialakítandó mintát, amely a festés után levéve fehér maradt. Ehhez különböző szép nyomatú leveleket előre gyűjtöttek. Máskor a festékbe tollat mártva spricolással díszítették a fésűket. Ezek a díszítő eljárások feltételezhetően német, osztrák területről terjedtek el, és elsősorban a díszfésűknél, luxusfésűknél alkalmazták. A finomabb daraboknak olykor még lakkozással adtak fényes felületet.

A fésűsmesterek az alábbi fésűfajtákat, készítményeket különböztették meg:

Görbefésű — a férfiak hosszú hajviseletéhez használták, hosszú, keskeny, erősen ívelt, díszítetlen fésűforma.

27. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Gyűjteménye, továbbiakban HOM. HTGY. ltsz. 53.529. 44—142.

28. *Császtvay I.*, 15.

Bontó, parasztbontó — csupa bontófoggal készült, nagyobb méretű egyoldalas fésű.

Nagy frizérbontó — egyoldalas fésű, fele bontó, fele sűrű fogakkal.

Zsebfésű — a nagyfrizér kisebb mása, fele sűrű, fele bontó fogakkal.

Sűrű fésű, simító fésű — kétoldalas fésűforma, egyik oldalának fogazása valamivel ritkább, serkehúzóknak is nevezik.

Gyengefogú fésű, grampli — a sűrű fésűhöz hasonló, csak egyik oldalán bontófogak vannak.

Faros fésű, félfésű, féloldalú — csak féloldalasan fogazott, sűrű vékony fogakkal.

Bicskafésű, összejáró fésű — borotvaszerűen összehajtható, zsebbeli hordozásra való fésű olyan fogakkal, mint a frizér kisebbik foga, 8—10 cm hosszú.

Borbélyfésű — a nagy frizérhez hasonló, csak keskenyebb.

Nyeles fésű — szintén a frizérhez hasonló, fele olyan ritka fogú a fele viszont nyél, az 1880-as évektől terjedt el.

Borított frizér — fehér szaruból készített frizérfésű, bivalyszaruból készített fekete párkánnyal, teje kicakkozva.

Hajakasztó, hajbavaló, kontyfésű, díszfésű — a 19. század második felétől divatba jött díszített fésű, a lehajlított kontyfésűt hurkafésűnek nevezték.

Svábfésű, hajlított fésű — a kész haj leszorítására szolgál, a görbefésűhöz hasonló forma, de más állású és szélesebb.

Lisztlapát, lisztsimító — kis lapátforma, mellyel a molnár a liszt finomságát vizsgálta.

Szaruborotva, zsidóborotva.

Cipőhúzó.

Üstkaparó — cukrászok használták, alakra a simítófésűhöz hasonlít, de hajlékonyabb és fogakat nem vágta bele.

— újabban szemüvegfoglatot, fogvájót, fültisztítót is készítettek.²⁹

Az egyes fésűfajták elterjedtségéről illetve azok értékbeli különbözőségéről tudósít a miskolci céhek számára 1813-ban készített limitáció³⁰, mely az alábbi fésűfajták árait különbözteti meg: egy sűrű fésű, melynek egy oldala bontó fésű — 4 krajcár, annál kisebb — 3 kr., egészen sűrű fésű — 8 kr., annál kisebb — 6 kr., nagy görbe fésű — 8 kr., ennél kisebb — 4 kr., legkisebb — 3 kr., friseur fésű — 5 kr., kisebb friseur fésű — 3 kr., cselédnek való fésű melynek egy oldala bontó — 2kr., annál kisebb — 1,5 kr.

A MISKOLCI FÉSŰS CÉH

A miskolci fésűs céhről, mint általában a fésűs mesterségről, keveset tudunk.³¹ A mesterségnek és termékeiknek természetesen nem volt olyan alapve-

29. Vö.: Bartha K., 30—31. és Kiss L., 1956. 49.

30. HOM. HTGY. ltsz: 73.835.1.

31. A fésűs mesterség miskolci történetére a céh jegyzőkönyvén kívül csak az alábbi néhány írásos forrásunk utal: Kérelem a Prefectushoz új árulóhely kijelölésére (1836) HOM. HTGY. ltsz: 76.20.2., A miskolci fésűs ipartársulat alapszabályai (tervezet) HOM. HTGY. 76.20.3., Végzés Choma József nevére, aki 1900-ban fésűs ipar önálló gyakorlása végett iparigazolvány kiadásáért folyamodik. HOM. HTGY. ltsz: 76.20.4., Tanoncbizonyítvány 1920-ból Choma Antal részére. HOM. HTGY. ltsz: 76.20.5.

tő jelentősége a város gazdasági és kereskedelmi életében, mint akár a szűcsöknek vagy csizmadiáknak. A fésűs mesterek száma még a legnagyobb kereslet idején is csekély volt a többi mesterséghez viszonyítva.

A miskolci fésűsökre vonatkozó legkorábbi ismert adat 1961-ből származik, amikor is az adólajstromban a „Füsü Csináló adója 48 dénár, 1/4 köből búza és 1/4 köből tavaszi”-ban határozottatott meg.³² A miskolci fésűsök céhéről egyetlen jelentős írásos forrást ismerünk, a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattárában található a céh vaskos jegyzőkönyve, amely 1796-tól 1881-ig követi nyomon a mesterség alakulását.³³ Az első bejegyzés szerint „1796. szeptember 15-én a Fésűs Társaság Közöséges Gyűlésén Barkasi András Comissarius felolvasta azon punktumokat és regulákat, mellyeket bővebb meg vizsgálás és helybe hagyás véget az Nemes Magistratushoz az említett Társaság kérő levelében bé nyújtván azon határozással melly szerint hiteles fomában ki adattak”

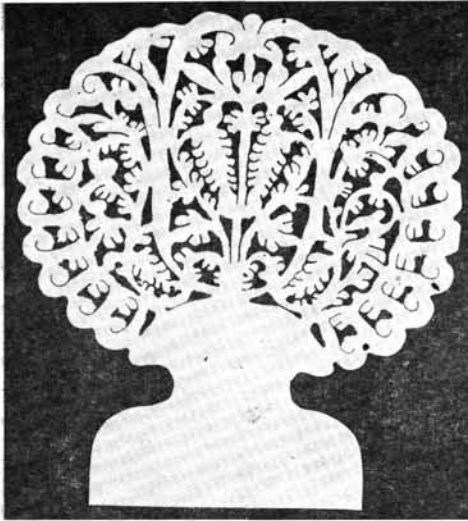
A jegyzőkönyv elején rögzítették a megválasztott elöljárók, tisztségviselők eskütételének formuláit is. Ezek a szövegek a szokásos eskü-fordulatok mellett egyértelműen megfogalmazzák az egyes tisztségviselők jogkörét, feladatát is.

1976-ban a miskolci fésűs céh elöljáróinak névsora a következő volt: nagy céh mester Ruszt György, kis céh mester Nemes Simon István, atya mester Tóth György, notárius Kováts György, céh szolgája Tóth József. A Társaság ládájának kulcsait a nagy céh mester és a kis céh mester őrizte. 1809-től a jegyzőkönyv tanulsága szerint a tisztségviselők köre bővül, szerepel a bejáró mester, akinek elsődleges feladata az ifjúság érdekképviselése az elöljárók felé. 1848-ban az év elején tartott rendes közgyűlésen módosították a tisztségviselők juttatásait, „el határozódott, hogy többet a Czéh Mester Uraknak fizetések nem lészen, egyedül a Céh jegyzője fizetődik 2 váltó forintjával.”

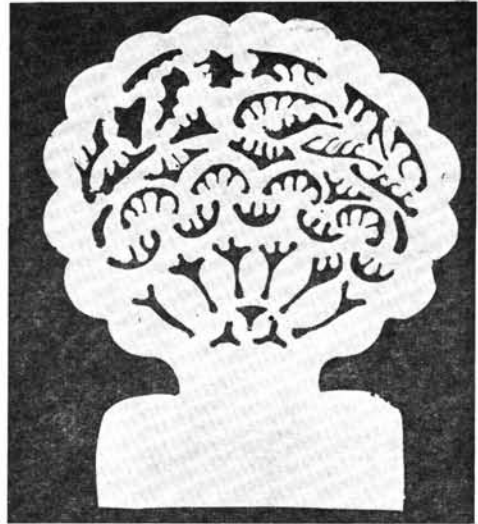
A jegyzőkönyv bejegyzései hűen tükrözik a mesterség alakulását Miskolcon a 19. század folyamán, a 20. század első évtizedéig. Bejegyzésre került ugyanis minden inasszegődtetés és felszabadítás, illetve a mesterek sorába felvettek neve. Így tulajdonképpen majdnem egy évszázadon át adataink vannak a miskolci fésűs mesterekről. A bejegyzésekből kitűnik, hogy a mesterség hagyományosan öröklődött a családokon belül, több miskolci mester családjában nemzedékeken keresztül folytatták a fésűs mesterséget. Így az 1809-ben mesterre lett Balog János két fia, József és Ferenc 1831-ben illetve 1837-ben lépnek be a céhbe. Pető György mester fiai, János és Sámuel 1816-ban illetve 1826-ban szabadulnak fel. A Lövei család két nemzedékéből Mihály, Gergely és István, illetve fiaik, Ferenc és József a 19. század első két évtizedében szerepelnek a céhtagok listáján. A legjellemzőbb azonban a Ruszt család hűsége a mesterség iránt. 1799-ben szabadul Ruszt Györgytől fia, József, akinek két fia is fésűs volt, János 1825-ben, ifj. József pedig 1833-ban szabadult. A harmadik nemzedéket Bertalan képviseli. 1873-ban pl. a céh tisztségviselői mind a Ruszt-családból adódtak, elnök Ruszt János, alelnök id. Ruszt József, jegyző Ruszt Bertalan. A 20. század elején az utolsó miskolci fésűs mesterek között is találkozunk a Ruszt

32. *Marjalaki Kiss L.*, 57.

33. HOM. HTD. ltsz: 76.20.1.

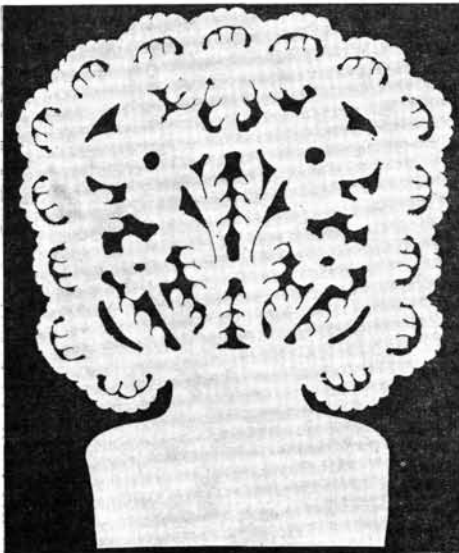

9. kép

10. kép

9—23. kép. Papírból kivágott kontyfésű-minták Choma József fésűs tulajdonából. HOM. HTD. ltsz.: 53.529. 60—142.

11. kép

12. kép

névvel. 1871-ben még 8 miskolci fésűst sorol fel az ifjúsági ipartársulat jegyzője által kiadott névsor, a század elején viszont már csak hármat említnek a Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara jelentései: Ruszt Józsefné az Arany János útról, Ruszt Bertalan a Zárda utcából (ma Deák tér) és Choma József a Szirma utcából (a mai Arany János út egy része). 1924-ben már csak egy fésűs, névszerint Choma József dolgozik Miskolcon, akinek műhelyfelszerelése, illetve szerszámai és papírmintái 1931-ben a Herman Ottó Múzeumba kerültek.³⁴

Mivel a miskolci fésűs céh működéséről csak néhány szórványos írásos forrás és a jegyzőkönyv maradt ránk, a céh életére és tevékenységére csupán ezekből meríthetünk adatokat. A jegyzőkönyv bejegyzései alapján megállapítható, hogy a mesterség miskolci fénykorát jelentő időben, a 19. században Miskolcon kb. 50 fésűs mester dolgozott. Ez a tény arra utal, hogy a mesterség ugyan folyamatosan létezett Miskolcon, nagy jelentőségűvé azonban soha nem vált, egy időben csupán néhány mester művelte. Bartha Károly adatai alapján például Debrecenben jelentősebb lehetett ez a mesterség, ott ugyanis 1807-ben 58, 1837-ben 32, és 1870-ben még 16 mester dolgozott a városban. A Mátisba bejegyzett, céhbe felvett mesterek száma ott másfél évszázad alatt (1730—1898) 184.³⁵

A céh szervezeti életéről — articulusok híján — csak a jegyzőkönyvből nyerhetünk vázlatos adatokat. Az articulusok betartására a város részéről a céhcomissarius vigyázott, ő képviselte a céhben a városi hatóságokat, s ha a mes-

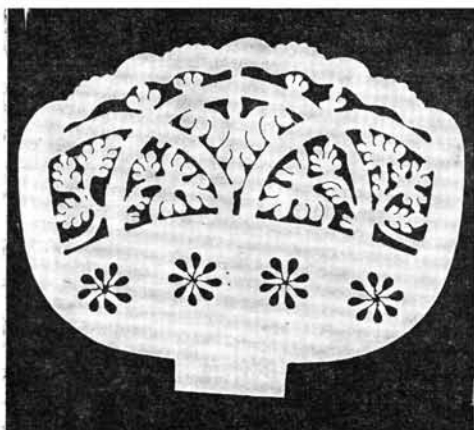
13. kép

14. kép

34. HOM. HTGY. ltsz: 53.529.1—43.

35. Bartha K., 20.

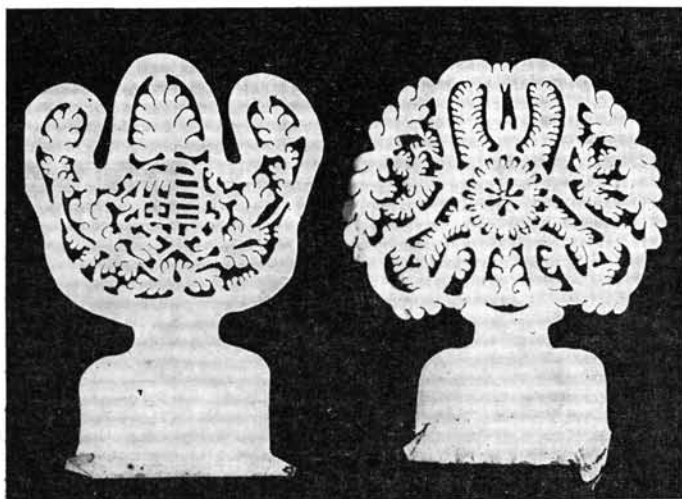
15. kép

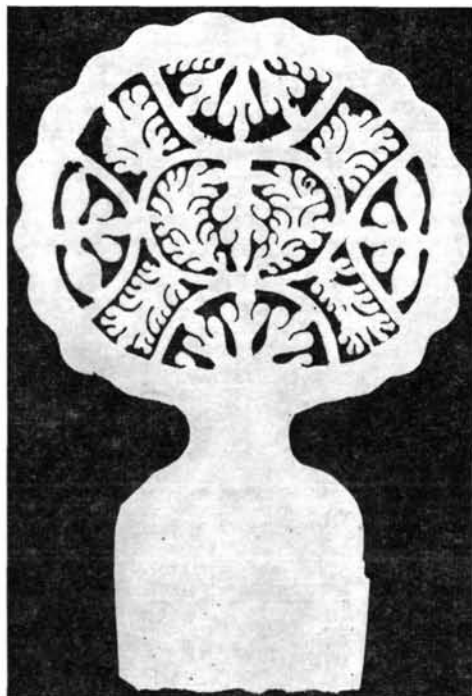
16. kép

terek maguk között valamilyen közérdekű kérdésben nem tudtak megegyezni, ő tett igazságot. Céhgyűlést csak a comissárius tudtával lehetett tartani, a vízkereshti céhmester-választó gyűlésen is ő elnökölt és a jegyzőkönyvet is ő írta alá.

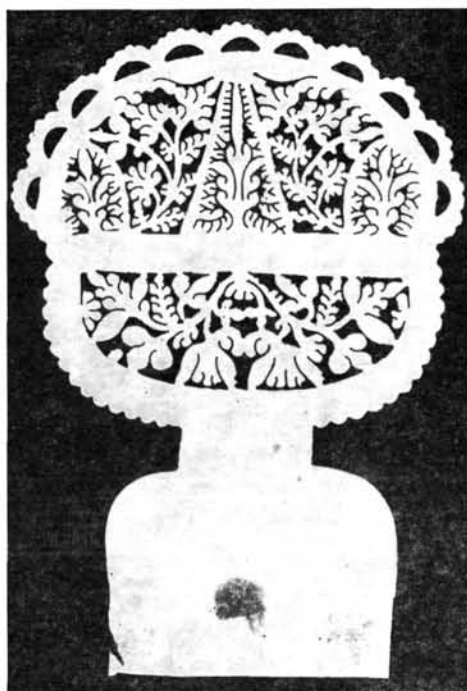
A mesterség elsajátításáról a következőket olvashatjuk ki a miskolci fésűsökre vonatkozó iratokból. Az inasok szegődtetésükkor 2 Rft-ot tartoznak fizetni a céh kasszájába. A szegődtetés 3 évre szól, az 1820-as évektől viszont egyre gyakoribbak a 4 éves inaszegődtetések a miskolci fésűsök között.

17. kép

18. kép

19. kép

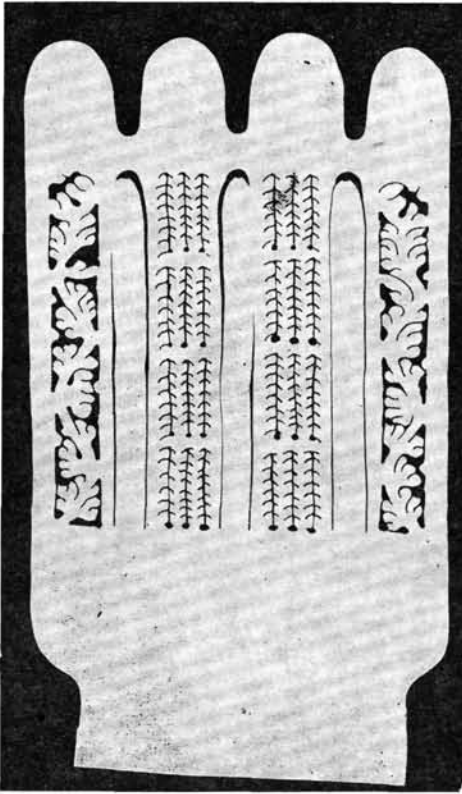
A jegyzőkönyvi bejegyzések között gyakran olvasható 20 Rft óváspénz befizetése. Az óváspénz befizetési kötelezettségéről 1822-ben hozott végzést a céh, mely szerint „aki inasságra akar állani, tartozik a B. N. Céh ládájába 20 azaz húsz Rforintot fizetni oly feltételek alatt, hogy ha betsületesen kitanullya a mesterséget, egyedül tsak a maiszterát illesse, hogy ha pedig az inas el találna szökni, fél fizetése akkor is a maiszterára marad, a fele pedig a B. N. Céh ládájába marad.”

Szintén 1822-ben hozott a miskolci fésűs céh végzést arról is, hogy a mesternék „más inast, míg egy fel nem szabadul, fogadni szabad nem léssen.” Debrecenben egy 1713-as határozat az inasok számát kettőben szabta meg, 1805-ben ez a szám ott is megszorítódik egyre.³⁶ Az inasévek letöltése után bizonyáglevél tanúsítja az inas felszabadítását. A „szabadon mondatásért” 3–5 Rft-ot fizettek a friss legények a céh kasszájába.

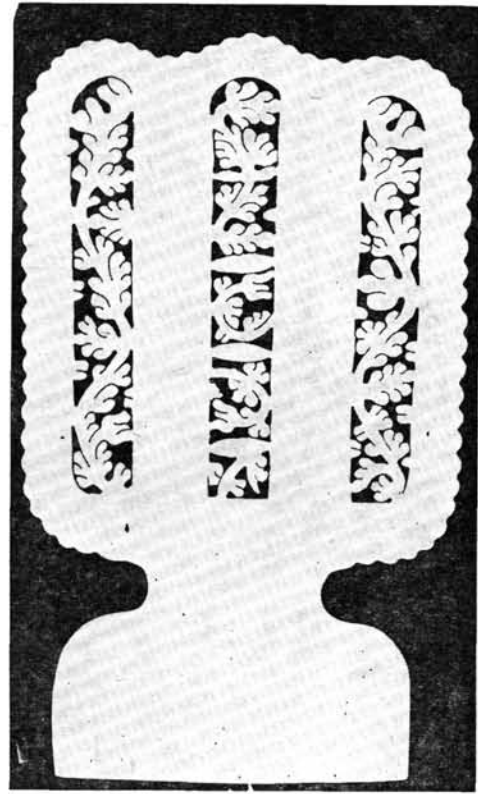
Felszabadítás után köteles volt a legény „mesterségében való maga gyakorlásának, épülésének, látásnak, hallásnak okáért külső helyeken vándorlani”. A debreceni fésűsök a 18. század elején mind a vándorlást, mind a legényévet megválthatták pénzért.³⁷ A miskolci fésűs legényekre ilyen adatot nem ismerünk, bár a 18. század elejéről jelentős forrásaink idevonatkozóan nincsenek is.

36. Bartha K., 14.

37. Bartha K., 15.

20. kép

21. kép

A miskolci fésűsök 1821-ben szabályozták a legények vándorlásának, majd a céhbe való beállításának rendjét is. „A Ns Céh tagjai együtt lévén Comisárius Úr jelenlétében közakarattal megállapított, hogy az helybéli majszterek fiai felszabadulván 1 Esztendőt tartoznak ide haza tölteni, azután el vándorolván 3 Esztendők letöltése után vissza jöhet, az Céhbe bé fogattatik, de azon szoros megállapítással, hogy egy egész esztendeig legelőbbször is itt helyben idejét legény kézen eltöltse, ezen szükséges, és hasznos előre való látással pedig azért alapítottak közönségesen az Ns Céh által, hogy közöttök minden Majszter nevet viselő ifiui ember azon érdemes titulust maga valóságában meg is érdemelje, és hogy nem gyerek hanem koros ember legyen minden Céh beli tagjok. A mester ember fiai fél Cehet tartoznak fizetni. Az idegen legény pedig, amely nem mester gyermeke, a ki itt szabadul, szinte tartozik 1 Esztendőt szabadulása után letölteni, vándorlásban 3 Esztendőt eltöltvén vissza jön, tartozik ismét 1 egész Esztendőt legénységbe tölteni. Akik pedig idegen helyeken tanulják a mesterséget, másutt el töltvén vándorlások idejét, ide jövnén, és itt akar majszterrá lenni, tartozik itt helyben 3 Esztendőt legényül tölteni, úgy állhat

az Céhbe.” A szabályzatokban foglaltak betartását bizonyítják a jegyzőkönyv adatai is, mely szerint a legények szabadon mondatása és a céhbe való felvételük között általában 5—6 év a különbség.

A céhbe való felvétel, a mesterré válás feltétele a remekmunka bemutatása. A belépéskor a jegyzőkönyv szerint 7—15 Rft-ot fizettek a céhtaggá válni akarók, többször szerepel 1 Rft elkönnyvése is „köszöntőpénz” címen. A miskolci fésűsök 1822-ben határozatot hoztak arra is, hogy „ennek utánna a remekelés meg nem engedődik egyebkor, csak vizkeresztkor.” A remek munka részletes előírását is ismerjük a jegyzőkönyvből. 1820-ban készült a céh végzése a „remeket készítő ifjunak”, mely szerint a felvételhez az alábbi termékekből kell készítenie a legénynek:

1. Egy pár Lófésű
2. Egy pár Nagymagos egyik ritka a másik sűrű
3. Slipkaszti bontó sűrűjével edgyütt a bontónak kifaltzolva
4. Egy félritka bontó sűrűjével edgyütt
5. Egy pár Frizér az edgyike ritkával görbe párkánnyal
6. Egy pár Görbe edgyike kimetélve ritkára
7. Másik pár görbe az edgyike sűrű foggal, másik félritka
8. Sűrűbontó hozzá való sűrűvel
9. Egy pár Hajakasztó edgyike kimetélve ritkára befestve
10. Egy pár kis magos edgyike ritkával az aprófoga
11. Egy pár apró edgyike ritkára az apró foga
12. Egy pár félfogú edgyike ritkára
13. Az összejáró helyett egy nagy Hajbavalót falcolva fejér tarkával
14. Egy pár Snekedlibe való

A jegyzőkönyv bejegyzései megőrizték a miskolci fésűs céhbe beállott landmajszterek neveit is: 1802-ben lépett be Hegedűs Mihály tállyai mester, 1806-ban Kotsárdi István, Szabó János és Demeter József csutorás mesteremberek, 1810-ben Gazdag István csutorás Rimaszombatból, 1827-ben Elefánt József ceglédi lakos, 1830-ban Hegedűs József tállyai lakos, 1833-ban Kolár András félegyházi mester, 1837-ben Bíró István túri mester. A landmajszterek belépésükkor jelentős összeget, 30 vagy 50 Rft-ot fizettek a céhnek. Az egyes céhekhez tartozó vidéki mesterek általában a székhely közeléből verbuválódtak, de nem volt ritka a kb. 60 km-es vonzáskörön kívüli, távolabbi kapcsolódás sem. A miskolci fésűs céh az átlagosnál sokkal nagyobb terület mestereit kötötte Miskolc-hoz.³⁸

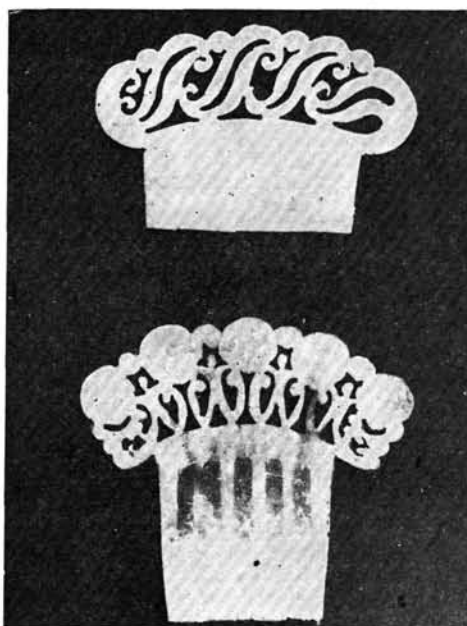
A céhek — így a miskolci fésűsök is — állandó harcot folytattak a céhen kívüli konkurencia, a kontárok ellen. A kontárok tevékenységét visszaszorítani nem tudván, különböző rendeletekkel próbálták a céhek ellenőrzése alá vonni, illetve korlátozni azt. Általános volt, hogy a mezővárosok hetivásárain eltiltották a kontármunkák árulását, s azok csak a „sokadalmakra”, a vásárookra vonulhattak ki.³⁹ A miskolci fésűsök 1829-ben rendeletben korlátozták az ide-

38. Bodó S., 1975. 544.

39. Bodó S., 540.

22. kép

23. kép

gen munka árulását: „...ez naptól fogva Miskolczi Céhbeli Mester embereken kívül kész munkát venni szabad nem leszén á ki pedig veszen és árulja akárhol fog büntetődni 2 Rft.” Az 1829-es végzés hatástalanságát kell feltételeznünk abban, hogy 1834-ben ismét hasonló értelmű határozat születik, megerősítendő illetve megszorítandó az előzőt: „...a Ns Czéh egyesült akarattal határozta, hogy az vidéki munkának meg vétele köztünk való Árulása törvényesen el tiltatott oly móddal hogy ha valaki közzülünk ezen elhatározás ellen dolgozni bátorkodna, annak büntetése 2 pengő forint leszén.”

A fésűsök árulóhelyéről pontos ismereteink nincsenek, arra csak egy panaszos levélből következtethetünk, melyet 1836-ban a céh a prefektushoz intézett: „...Minek utánna a Főbb rendelések folytában az áruló Hely Színek a nagy piatz Uttzának a burkoltatása végett más helyre rendeltettek, mink pedig alól írtak leg inkább oly helyre rendeltettünk, a hol műveinket nem árulhattyuk, leginkább is azért hogy a műveinket más helyeken is lehet vásárlani, t. i. Boltokba és a kint árulló Kalmároknál. Azért is, minthogy minnyájan adó-fizető Emberek lévén, az adót és mindennapi élelmönket egyedül a kézi műveink után nyerhettyük meg — így tehát: más egyéb mesterműveket a millyen a kalap, suba, vagy csizma, azokat tsupán a művészeinél lehet venni és szerezni, de a mi műveinket a mint fellyebb írva vagyon, más helyeken is. Annál fogva egy világos helyen á hol a gyövfő menő nép jár... Méltóztasson részönkre más áruló szín helyet kegyes hatalma folytában ki rendeltetni — úgy mint a tekintetes Póts András Capitány Úr Háza mellett a Veres Híd felé, vagy pedig ha lehetsé-

ges volna a Nzts Kraudi Sándor Úr háza előtt, mert a mi sátoraink a legtsekélyebb helyet foglalnak el.”⁴⁰

1868-ban 34 pontból álló új piacrendőri szabályok léptek életbe, melynek 19. pontja meghatározza a fésűsök árulóhelyét is:⁴¹ „A Három rózsza előtt a fésűsök, szappanosok, nyakkendősök, ezeknek átellenébe gombkötők, könyvkötők a luczi kocsmáig, azontúl a setét kapuig a perezcesek, barna és fehér kenyérárulók.”⁴²

A céhek ipartársulattá átszervezésekor a miskolci fésűsök „mivel a céhtársulat száma a törvényes kellékeknek nem felel meg”, a helybeli sárgaréz-műves társulat tagjaival egyesülve alakítanak ipartársulatot. A debreceni fésűsök a késesekkel és a csutorásokkal alakítottak közös ipartársulatot.⁴³

A miskolci fésűsök a múlt század utolsó harmadában már egyre komolyabb alapanyagbeszerzési és értékesítési nehézségekkel küzdenek. Számuk évről évre csökken, 1883-ban mind a fésűsök, mind a velük társult rézművesek már csak 5-5-en vannak.⁴⁴

A 19. század vége felé a gyáripar termékeinek előretörése miatt lassan teljesen jelentéktelenné válik a fésűs mesterség. A Miskolci Kereskedelmi és Ipar-kamara 1905. évi jelentésében⁴⁵ az alábbi panaszos sorok jellemzik a fésűs ipar helyzetét: „A fésűsiparnál használható magyar ökör- és tehénszarvak beszerzése nagy nehézségekbe ütközik, mivel a környékünkön is ún. svájci marhát tartanak, tehát mészárosaink is ilyen marhát vágnak, ennek szaruja pedig kevés fésűt ad ki, csak a hulladékot szaporítja, előkészítése sok időbe kerül; a magyar marha szaruja ritkán kapható, mert ami szép hizott marha van, az ausztriai mészárosok által vétetik meg, itt pedig csak apróbb marhákat vágnak. Az elárúsítás nehéz, mert úgy az üzletek, valamint a vásárok alkalmával a *sáfrányosok* gyári munkával és kaucsuk készítménnyel iparunkat tönkre teszik. Még hárman vagyunk, de már gyári fésűt is kell árulnunk.”

A fésűs mesterség a módosult igények és a gyári termékek mellett ma már csak módosult formában létezik. Szaruműves kisiparosként még folytatják néhányan a városban a szaru feldolgozását, termékeik azonban szinte kizárólag dísz tárgyak, ékszerek, közöttük fésű csak elvétve található. Piacon, vásárokon és a kirándulóhelyeken árulják tárgyaikat.

40. Veres Híd=mai Kazinczy utca, Kraudi Sándor háza=mai Széchenyi u. 38. sz. (vö.: *Marjalaki Kiss L.*, 1957. 112.)

41. *Szendrey J.*, 41. 780.

42. Három Rózsza=mai Kazinczy Könyvesbolt a Széchenyi utcán, Setét Kapu=ma is e néven ismert, átjáró a Széchenyi utcáról a Rákóczi utcára, Luczi kocsmá= Széchenyi u. 46. sz. ma játékbolt.

43. *Bartha K.*, 24.

44. *Szendrey J.*, 610.

45. HOM. HTD. ltsz: 53.2740.1.

IRODALOM

- Bartha K.*, 1929. A debreceni fésűsmesterség. Debrecen
- Bodó S.*, 1975. Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-Magyarországon 1872-ig. Ethn., LXXXVI. 537–552.
- Csallány D.*, 1961. Archeologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.) Bp.
- Császtvay I.*, 1950. A magyarországi fésűsmesterség (kézirat). Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, továbbiakban EA. ltsz: 2223.
- Cserzy M.*, 1911. Temetkezési népszokások Szeged vidékén. Népr. Ért., XII. 252–259.
- Gaál K.*, 1978. Mode und Volkskunst. Divat vagy népművészet? Cumania V. Ethnographia, Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét, 199–218.
- Garay Á.*, 1911. Régi magyar férfihajviseletek. Népr. Ért., XII. 81–99.
- Györffy I.*, é. n. Viselet. In: A magyarság néprajza I. k. 381–430.
- Györffy I.*, 1929. Viselettörténeti adatok. Népr. Ért., XXI. 115–117.
- Hörváth T.*, 1972. Kapuvár népviselete. Népr. Közl., XVI–XVII. 482.
- Istvánffy Gy.*, 1911. A borsod megyei palócok. Ethn., XXII. 162–166., 222–232., 292–303., 363–368.
- Kiss L.*, 1956. Vásárhelyi híres vásárok. Szeged
- Kresz M.*, 1956. A magyar parasztviselet. 1825–1867. Bp.
- Marjalaki Kiss L.*, é. n. Vegyes levéltári kijegyzések (kézirat) EA. ltsz: 3763. 57.
- Marjalaki Kiss L.*, 1957. A miskolci főutca topográfiája. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, I. 102–129.
- Moór E.*, 1933. A ház karbantartásával, a tisztálkodással és a táplálkozással kapcsolatos szokások és babonák Rábagyarmaton. Ethn., XLIV.
- Móra F.*, 1932. Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. Ethn., XLIII. 54–68.
- Szarvas G.—Simonyi J.*, 1890. Magyar Nyelvtörténeti Szótár I. Bp.
- Szendrey J.*, 1911. Miskolcz város története és egyetemes helyismerete IV. Miskolc
- Szendrey Zs.*, 1937. A varázslatok eszközei. Ethn., XLVIII. 386–405.
- Ujváryné Kerékgyártó A.*, A magyar női haj- és fejviseletek. Bp.
- Viski K.*, é. n. Díszítőművészet. In: A magyarság néprajza II. 274–396.
- Zoltai L.*, 1938. A debreceni viselet a XVI–XVIII. században. Ethn., XLIX. 287–315.

COMB-MAKERS' CRAFT IN MISKOLC

(Abstract)

We know nearly nothing about comb-makers' craft, the life of the comb-makers' guild; only one detailed and some brief studies have been published on this topic.

Horn comb had great importance in the hairdressing of the last centuries. Not only women fastened their hair, but the arched comb was also used by men to fix their long hair, up till the middle of the 19th c. The author proves the important role of the comb with historical data, contemporary description of the costume, the enlisting of customs, beliefs connected with the comb.

The study sums up the working processes of combmaking with the help of a description made in 1931 of a comb maker in Miskolc. Compared to the description made by K. Bartha in Debrecen, no significant difference between the phases, the means and the names of processes can be detected.

The study pays special attention to the ornamentation of the so called back-combs or hair hangers. Beside different colours painted on them, the hair hangers were ornamented with minor patterns cut out with fret-saw. Patterns made after paperpatterns spread in Hungary in the middle of the 19th c. following western, mainly Austrian influences. The paper patterns were carried by wandering lads. About 200 paper patterns of comb makers in Miskolc are preserved in the museum.

The study deals with the history of the comb makers' guild on the basis of some written sources, first of all the register book of the guild. The comb making craft did never pay important role in Miskolc, neither could it equal with other branches producing goods for dressing. There were only a few masters registered even at the most flourishing period of the craft, in the middle of the 19th c.

The data of the register tells, that the craftsmanship was inherited by the boys, thus, for instance, more than one generations were to be found in the craft from the Ruzst, Choma, Balog and Pető families.

We can read about the organisational life of the guild in the register, too, thus about the learning of the profession, the conditions of making a master work, and also the different stages of fight against the botchers.

It is interesting, that the "landmaister" of the comb-makers' guild worked on far away settlements as well, that is the guild collected the masters of a large territory to the center in Miskolc.

Difficulties concerning purchase and marketing began to accumulate at the beginning of the 20th c. The number of the masters was decreasing, and the craft has actually disappeared in Miskolc by the 30-ies.

Márta Fügedi

KIVÁNDORLÁS AMERIKÁBA A ZEMPLÉN KÖZÉPSŐ VIDÉKÉRŐL

FEJŐS ZOLTÁN

A magyar néprajzi kutatás gyakorlata több ízben fordult a különböző kultúrák és szubkultúrák érintkezési problémái felé. Ennek fő tartalmát a népi kultúrát kívülről befolyásoló tényezők kutatása jelentette. Így egyfelől, igen elterjedt körű a nemzeti vagy magaskultúra és a népi kultúra között kialakult kölcsönös kapcsolat elemzése. Másfelől gazdag eredményeket mutathatnak fel a különböző interetnikus kutatások. A történetileg sajátosan alakult etnikai, nemzetiségi viszonyok széleskörű ösztönzést nyújtottak az egymással keveredő etnikumok vizsgálatához. A kulturális kapcsolatokat az egyes etnikumoknak a nemzeti határok mentén és a nyelvi-kulturális kevertségű népesség esetében vizsgálták. Kutatóink elsősorban az átadás-átvétel kérdését és a folyamat lehetséges történeti vizsgálatát tekintették fő kutatási feladatnak. Nagy hangsúlyt kapott a folyamat iránya, minősége és jelentősége. Az interetnikus kapcsolatok elemzésében a fő problémát a különböző etnikumok eltérő népi kultúrájának egymáshoz való viszonya, a közöttük lejátszódó kulturális folyamatok jelentik. Ebben a megfogalmazásban benne rejlik nemcsak az átadás-átvétel kérdése, hanem tartalmazza a különböző kulturális rendszerek tipológiai egyezéseinek és e rendszerek egybehangolásának lehetőségeit is. Az érintkező kultúrák esetében minden mozzanat lényeges lehet, legyen az tartalmas egymásrahatás, vagy akár változás nélküli, bármilyen jellegű koegzisztencia. Ebben az esetben is, bizonyos jelenségek le nem játszódása éppúgy jellemzője lehet a kapcsolatoknak, mint más elemek átvétele vagy beépülése a kultúra egészébe. Ezekről a mozzanatokról egyenlőre azonban keveset tudunk, kevesebbet, mint néhány kulturális jelenség kapcsolattörténetéről. További ismeretek szerzését s ezáltal a kultúraérintkezés általános törvényszerűségeinek majdani feltárását minél több konkrét eset, konkrét elemzésével segíthetjük elő. A kivándorlás esetében a két különböző kultúra sajátos kapcsolatának elemzésével a jelen dolgozat is ehhez a célhoz kíván hozzájárulni.

A nemzetközi szakirodalom a kultúrák kapcsolatainak vizsgálatakor vezette be az *akkulturáció* fogalmát.¹ (Ebben az értelemben használják a *culture-contact* terminust is.) Az akkulturáció a különböző kulturális rendszerek érintkezésekor létrejött változások folyamatát jelenti. A modern kutatás külö-

1. A. Hultkrantz, 1960. 17—23.; E. H. Spicer, 1968.; R. Smith, 1964.; Mindegyik további gazdag irodalommal. Voigt V., 1974.; Voigt V., 1975.; A migrációval, urbanizációval kapcsolatban — inkább szociológiai szempontból: G. Germani, 1964.

nösen hangsúlyozza a teljes kultúrák mint átfogó rendszerek egymásra hatását. Az érintkezés nem elemekre vagy a kultúra részeire vonatkozik, hanem magára az egész rendszerre. Az akkulturáció tehát a kultúra belső fejlődésével szemben létezésének külső, általában változásokként jelentkező mozzanatait emeli ki.² Mivel a kultúrák egymásrahatása különböző társadalmi csoportok érintkezése nyomán jön létre, így a változásoknak szociológiai, pszichológiai oldaluk is van, azonban az akkulturáció mindennek csupán a *kulturális jellegét* fejezi ki, s nem vonatkozik például a változások szociálpszichológiai szintjére. Mindemellett a változások átfogó elemzése „természetesen magába foglalja a szociológia, a társadalmi lélektan és az individuálpszichológia tudományát is.”³

Az eddig elmondottakból úgy érzem, világosan kitűnik, hogy a magyar néprajz gyakorlatában az akkulturáció kutatása — ha kimondatlanul is — de nagy hagyományokkal rendelkezik. Így az olyan kutatások, mint az alsó és felső társadalmi rétegek kultúrája közötti kapcsolat, az urbanizáció, az interetnikus kérdések mind az akkulturáció körébe tartoznak. Hosszú távon a parasztság egész kulturális története sem más, mint az akkulturáció nagyméretű története.⁴ Részben ez a megfontolás vetette fel újabban azt a gondolatot, hogy a magyar népi kultúrában a formációváltás okozta nagy változások kutatásában igen tanulságos az akkulturáció fogalmának bevezetése.⁵ Ezek után a magyar *kivándorlásnak, mint sajátos akkulturációs problémának* a felfogása úgy érzem, nem lesz idegen gondolat hazai néprajzkutatásunktól.

Nem vitás, hogy a gazdasági kivándorlással a néprajztudománynak is foglalkoznia kell. Ez nemcsak abból a szempontból nyilvánvaló, hogy — mint később látni fogjuk — a kivándorlók döntően az agrárnépességből kikerülve, a mozgalmat sajátos parasztproblémaként minősíti, hanem más megfontolások miatt is. S ezek lényege nem más, mint az akkulturáció problémája. A kivándorlás és visszavándorlás folyamata egy sajátos migrációs jelenség. Az elvándoroltakat és műveltségüket a lakóhelytől távol, sőt más kontinensen érik hatások. Létfeltételeik biztosításának érdekében szükséges, hogy a fogadó társadalomba és annak kultúrájába a lehető legkevesebb súrlódással igyekezzenek beilleszkedni. Ezáltal, a kapcsolatba került társadalmi csoportok kultúrája is — a maguk legszélesebb skáláján — érintkezésbe lép egymással. A kultúrák közötti teljes kontaktus általában ritka jelenség, s ennek lehetőségét talán éppen a be-

2. Tanulságos az akkulturáció fogalmának néhány klasszikus definícióját felidézni: *Redfield — Linton — Herskovits* (1936): Az „akkulturáció fogalma magában foglalja azokat a jelenségeket, amelyek különböző kultúrákkal rendelkező egyének csoportjainak egymással való állandó, közvetlen érintkezésbe kerülésekor az egyik vagy mindkét csoport kulturális alkotmányában változásokat eredményeznek.” Idézi *A. Hultkrantz, E. H. Spicer és R. Smith*, 1964. 107.; *The Social Sciences Research Council* (1954) „olyan kulturális változás, amely két vagy több önálló kulturális rendszer (autonomous cultural systems) kapcsolatában jön létre.” *A. Hultkrantz*, 1960. 20.; *J. Sigle* (1955): „változás a kultúrában, amely kívülről jön és a hagyományos kultúra egész tömegének változását jelenti”. *Voigt V.* 1975. 296.
3. *R. Smith*, 1964. 113.; Meg kell jegyezni, hogy az akkulturáció néhány képviselője nemcsak mint interkulturális folyamatot, hanem pl. mint pszichológiai jelenséget kezeli. *Vö.*: a fent idézett irodalommal.
4. *A. Hultkrantz*, 1960. 20. *Vö. R. Thurnwald*, 1932.
5. *Voigt V.*, 1974. és *Voigt V.*, 1975.

vándorlás példája veti fel a legpregnansabban.⁶ A kulturális rendszerek ebben az esetben teljes felületükön érintkeznek egymással, a legtöbb feltételt biztosítva reális kapcsolatok létrejöttéhez. Az akkulturáció kezdeti fázisában tehát a kivándorlók kultúrájának kontextusa változik meg. További lépésként, a hazatérni nem szándékozók esetében, az akkulturációs folyamat menete lesz az érdekes, az a folyamat, amelynek különböző szintjei és fokozatai után, utolsó fázisában bekövetkezhet a kulturális asszimiláció⁷ is. A visszatérők azonban kiindulási környezetükbe visszatérve, az eredeti viszonyokkal találkozhatnak. A hazai kutatás szempontjából a legizgalmasabb kérdésnek éppen a visszavándorlás és a nyomában jelenkező probléma, a visszailleszkedés mutatkozik. Elméletileg itt egy kulturális visszailleszkedési folyamat játszódik le, amely a kultúraérintkezésnek kevésbé konfliktusos formája. Ebben az esetben elsősorban arra a kérdésre kell választ keresni, hogy *milyen hatást* váltott ki a kivándorlás az emberek életében és kulturális hagyományukban. Sajátos anyagi és tudati jellegű hatásokról lehet itt szó, amelyek elsősorban a vándorlási mozgalomban aktív résztvevőknél jelentkeznek. Egyúttal azonban fel kell vetni e problémákat a befogadó közösségek esetében is. Világos, hogy a visszavándorlás vizsgálata azokat a változásokat, jelenségeket hangsúlyozza, illetve kell hogy hangsúlyozza, amelyeket a vándorlási mozgalom a paraszti életmódban eredményezett. Más szavakkal azt is mondhatjuk, hogy ebben a helyzetben egy másik akkulturációs probléma jelentkezik. A teljes oda-visszavándorlási folyamat tehát kétszer is felveti a kultúrák egymásra hatását, s ezzel párhuzamosan a beilleszkedés bonyolult jelenségét: egyfelől a gyökeresen új társadalmi-kulturális feltételek közé, másfelől a korábbi, az elhagyott viszonyok közé.

Előzetes megállapításainkat azzal összegezhethetjük, hogy a kivándorlásban jelentkező sajátos népmozgás kulturális mozzanatait az akkulturáció fogalmában kívánjuk kifejezni. Ezáltal a folyamat látszatra különböző jelenségei, mint például az idegen környezetbe történő beilleszkedés, a kultúrák egymásba hatolása, az asszimiláció, egy szempont felől jellemezhető. Mindez természetesen nem jelenti a közöttük levő különbségek elmosását, hiszen ezeket az akkulturációs folyamat *különböző fázisainak* fogjuk föl. A jelen dolgozat azonban ezen fázisok közül az asszimiláció kérdésére csak a többivel kapcsolatos vonatkozásai alapján térhet ki. Természetes, hogy az amerikai magyarság olyan jellegű problémái, mint a nyelvi, kulturális és különösen az integrációs kérdések nem vágnak írásom körébe, elsősorban azért, mert ezek csak a helyszíni kutatások nyomán közelíthetők meg reális mértékben, másrészt pedig vizsgálatuk a jelenlegi témától messzire is vezetne.⁸

6. Erre utal Linton, idézi A. Hultkrantz, 1960. 20.; Az amerikai emigráns csoportjainak akkulturációs vizsgálatához nyújt szempontokat Dégh L., 1966.

7. Az asszimiláció kérdéséhez lásd A. Hultkrantz, 1960. 33—34.; G. A. Simpson, 1968.; Sós Peter J., 1973. 88. fejezetései általános érvényben is értékesek, valamint az akkulturáció eddig idézett irodalmát, különösen G. Germani, 1964. 163—165. aki a folyamat szociálpszichológiai és individuálpszichológiai oldalait is kiemeli. Tanulságosak a társadalmi kapcsolatokat hangsúlyozó szociológiai elképzelések eredményei is. Vö.: A. Cuvillier, 1963. I. 153—157.; J. Szcsepanski, 1973. 444—448.

8. Csak tájékoztatásul a gazdag amerikai kutatások és a helyszíni vizsgálatok eredményeiről: Máthé E., 1942.; Paizs Ö., é. n.; — útibeszámolók sok adattal. Kósa J., 1957.; Dégh L., 1966.; Kálmán B., 1970.; I. Sanders, 1973.; Dégh L., 1975

FORRÁSOK

A probléma sajátossága miatt pár szót kell ejteni a *forrásanyag*ról. Tanulmányunk gyökerét az a récens anyag képezi, amelyet a Zempléni hegyvidék középső területein gyűjtöttünk.⁹ Döntően a múlt század végétől az első világháborúig terjedő szakaszt vizsgáltuk, törekedve arra, hogy lehetőség szerint, a korábbi és későbbi adatokat is figyelembe vegyük. A gyűjtésben azonban több zavaró problémával kell számolni, hiszen a századeleji kivándorlási mozgalom aktív résztvevőivel ma már csak elvétve találkozhatunk. Lassan már életük vége felé közelednek az 50—70 éve még fiatalkorban levő kivándorlók is. Mindemellett, figyelembe kell venni egy meglehetősen jelentékeny emlékezetromlást, valamint az öregkort jellemző, mindent „megszépítő” sajátosságát is. (Például ilyen jellegű véleményekben: „Nekem mindenhol jó volt, engem Amerikába meg itthon is mindenki csak szeretett stb.” — özv. Radeeczky Istvánné Barna Rozália, Vizsoly (1881). Ezek következtében a szájhagyomány alapján álló forrásokban is kénytelenek vagyunk a közvetett anyaghoz folyamodni. Sok értékes adatot szolgáltatnak a volt kivándorlók hozzátartozói, a rokonok, ismerősök vagy akár a falu idősebb, nem amerikás lakói is. A közvetettség ellenére is ez az egyik legjelentősebb forráscsoportunk. Képet kapunk a kívülálló állásfoglalásáról és az Amerikát-járás emlékének máig fennmaradt elemeiről. Emellett döntően az ő szavaikban tükröződik a századelő népvándorlásának életmódjukban betöltött szerepe is.

Másik jelentős forráscsoportunkat az írásos emlékek jelentik. A korabeli helyi sajtó lapjairól fontos adatokat nyerhetünk a kivándorlás számos mozzanatáról. Különösen a megyei és országos közigazgatási szervek hivatalos állásfoglalásai, tiltó rendelkezései szerepelnek sűrűn a lapok hasábjain. Gyakoriak az elrettentő példálózások. A tömegével, általánosságban is jelentkező sajátosságok éppúgy napirendre kerülnek, mint az egyedi jelenségek. Fontos megjegyezni, hogy a ki- és visszavándorlás közvetlen hatása éppen itt a kortársi sajtóforumokon nyilvánul meg a leggyorsabban.¹⁰

Vizsgálatunk regionális kiindulópontjától tovább távolodva, jól használható forrásanyagot jelent a kortársak gazdag tapasztalata és széles körben dokumentált véleménye. Különösen haszonnal forgathatók az Amerikában jártak, vagy akár az ott meglepedettek írásai. A kivándorlásnak általában és így a magyar kivándorlásnak óriási az irodalma.¹¹ Ez a bőség azonban rendkívüli aránytalanságokat mutat. A kortársak heves érdeklődése és véleménynyilvánítása, még az igényes kérdésfeltevések esetében is csak helyenként lépett túl az aktuálpolitika szintjén. A publicisztika nagytömegű termése után, történeti elemzés, egészen a legutóbbi időkig szinte alig készült.¹²

9. Arka, Baskó, Boldogkőváralja, Fony, Mogyoróska, Regéc, Rudabányácska, Vizsoly.

10. A helyi lapok jelentőségére figyelmemet Rácz István egyetemi tanár hívta fel, aki az iratanyagot rendelkezésemre is bocsátotta. Segítőkétségéért ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni.

11. A kivándorlás irodalmáról még 1908-ban készült bibliográfia, amelyet azóta természetesen sokszorosán bővíteni kellene. *Barcza I.*, 1908. Nem célunk részletes irodalmat nyújtani, ezért a tanulmány végén csak azokat a tételeket vettük fel, amelyekre a dolgozatban hivatkozás történt.

12. A történeti irodalomról áttekintést ad *Rácz I.*, 1971. 53—55. Újabb tanulmányok egész sora látott napvilágot, amelyek előrevetítik az összefoglalás lehetőségét. *Rácz I.* 1962, 1965, 1971. (angolul 1973.); *Polányi J.* 1964.; *Puskás J.* 1970, 1974.; helyi jelleggel: *Deák G.* 1965.

Sajnálatos, hogy néprajzi, szociológiai jellegű vizsgálatok csak igen csekély mértékben állnak rendelkezésünkre. Különösen fájdalmas, hogy az eseményekkel egyidőben nem történt kísérlet a jelenség ilyen szempontú megközelítésére. Pótolhatatlanok azok az ismeretek, amelyeket a korabeli, magas szintű szociológiai stúdiók nyújtani tudtak. Gondolunk itt elsősorban a lengyel parasztok kivándorlásáról írt klasszikus monográfiára.¹³ Ez a monumentális munka „az amerikai lengyel bevándorlók életével és azzal a hatással foglalkozott, amelyet az amerikai emigráció a parasztok társadalmi életére Lengyelországban gyakorolt.”¹⁴ Természetes, hogy hasonló kérdésekre ma már — különösen megfelelő előtanulmányok és adatok híján — csak meglehetősen elnagyolt, néhány fő tendenciát kiemelő választ adhatunk. A magyar kutatásban kivételképpen egyetlen hasonló jellegű kísérletet említhetünk. Ez a munka azonban igen nagy jelentősége ellenére — márcsak méretei miatt is — sokkal szerényebb vállalkozás, mint a fent idézett monográfia. *Braun Róbert* A falu lélektana (Bp. 1913.) című kitűnő „kérdőív és mintaválasz” jellegű munkájában szentel ugyanis néhány oldalt a kivándorlás kérdésének. Vizsgálódásait ugyan az Arad megyei Maroscsicséren végezte, de úgy véljük, eredményei a kivándorlás hatásának tendenciáit kutató megközelítésben, általános értelemben is használhatóak.¹⁵

Feltűnő a néprajzi publikációk csekély száma. Több közleményben adatok és utalások egész sora szerepel, mivel azonban ezek nem ilyen céllal készültek, nem adnak választ a kivándorlással kapcsolatos néprajzi kérdésekre. *Dégh Linda*¹⁶ egyik tanulmánya az amerikai magyarság körében végzett néprajzi vizsgálatok tapasztalatait ismerteti. Itt rövid áttekintést nyújt a vándorlási mozgalom múltjáról és az emigráns csoportok integrációs problémáiról. Külön kiemeli, hogy a bevándorlás kezdeti szakasza és így az akkulturáció első fázisa csak kis mértékben kutatott. Ezáltal keveset tudunk arról, hogy miként váltak az Amerikába idénymunkásnak érkező bevándorlók valóban emigránsokká, s hogy milyen lépésekben találkoztak a fejlettebb amerikai kultúrával.¹⁷ *Gunda Béla*¹⁸ a néprajzi közlemények Amerikára, illetve az amerikázásra vonatkozó utalásait foglalja össze, fölvezolv a magyar néphagyományban élő Amerika képet. A Bodrog-köz kivándorlását szépirodalmi formában dolgozza föl *Balassa*

13. *W. I. Thomas—F. Znaniecki: The Polish Peasant in Europe and America I—V. kötet.* Boston 1918—1921. A műhöz sajnos nem jutottam hozzá, így csak az irodalomból ismerem. Vö.: *J. Szczepanski, 1973. 397—415.; I. Sz. Kon, 1967. 165—168.; A. Cuvillier, 1967. I. 71.* A szerzők a szociológiai vizsgálatokban először alkalmazva a „személyes dokumentumok” elemzését, óriási ténytanyagot dolgoztak fel: leveleket (754 db), életrajzokat, személyes élménytanyagot stb. Általános társadalomelméleti kérdések mellett az asszimiláció, emigráció, társadalmi konfliktusok problémáit vizsgálták. Legfőbb szempontjuk a folyamat szubjektív vonatkozása volt: hogyan élnek és hogyan értékelik maguk az emberek az életükben bekövetkezett változásokat. Utalni kell még *F. Bielik—E. Rákos, 1976. (III. kötet)* gazdag dokumentumkötetére, amely a levelezési anyagot tartalmazza.

14. *J. Szczepanski, 1973. 397.*

15. A mű nemrég újra megjelent. *Braun R., 1973.*

16. *Dégh L., 1966.* Vö. *Dégh L., 1968—1969., Dégh L., 1975.*

17. *Dégh L., 1966. 551.*

18. *Gunda B., 1970.*

*Iván.*¹⁹ Alapvetően a szájhagyomány, különösen az amerikai népdalok alapján írja le a kivándorlás menetét, jellegzetességeit, elsősorban arra törekedve, hogy az évtizedek homályába vesztett jelenség hangulatát idézze föl. Viszonylag nagyobb az érdeklődés az amerikai népköltészet iránt. A népdalok háttérét felvillantva a legtöbb közlemény, értékes adatokat nyújt a kivándorlók életmódjához is. *Vargyas Lajos* éppen az Abauj megyei Aj falu népköltészete vizsgálatkor érintette az amerikai népdalok néhány problémáját^{20a}. Minél előbb szükség lenne azonban az amerikai népdalanyag kötetben történő közzétételére és teljes folklorisztikai feldolgozására is.²⁰

Mint látható, forrásanyagunk igen változatos, bizonyos szempontból csak nehezen felhasználható. Ennek ellenére úgy érezzük, a lokális vizsgálat, analógiák és általános megfigyelésekkel történő párhuzamba állítása mellett, lehetőséget ad arra, hogy a magyar kivándorlási mozgalom általános *tendenciáit* részben földerítsük. Tehát a módszert határozottan az általánosítás felé törekvés jellemzi.

TERÜLETÜNK KIVÁNDORLÁSA AZ ORSZÁGOS NÉPMOZGÁSBAN

Vizsgálatunk bázisát jelentő falvak döntően a hajdani Abauj-Torna és kisebb mértékben Zemplén vármegye területéhez tartoztak. A következő statisztikai jellegű rész célja, hogy e területek kivándorlását számszerűleg is belehelyezzük az országos népmozgásba.²¹ Távolról sem törekedve teljességre, csupán a főbb mozzanatok jelzésére szorítkozunk.

Tudjuk, hogy a vándorlási mozgalomban a parasztság részvételi aránya rendkívül magas, a becslésektől függően 68—90%, esetleg még ennél is több.²² Abauj és Zemplén megye egyértelműen agrár jellegéből fakadóan, az általunk vizsgált falvak kivándorlóit szinte kivétel nélkül a parasztság sorából kerültek ki, arányuk erősen megközelíti a száz százalékot.²³ Világos, hogy e két megye kivándorlása is, mint sajátos parasztp probléma jelentkezik.²⁴

19. *Balassa I.*, 1975.

20.a *Vargyas L.*, 1941. különösen 19—20. és 30.

20. A kérdéskör irodalma egyre terebélyesedő. Legfontosabb publikációk — mind további irodalommal: *Rickert E.*, 1920.; *Gy. Körmendi M.*, 1965.; *Ortutay Gy.—Katona I.*, 1970. 639—649.; *Gunda B.*, 1970.; *Balassa I.*, 1975. Újabban *Nagy D.*, 1977. és *Ujváry Z.*, 1977. 56—60. és 370—380. A kézirat lezárása után jelent meg *Nagy D.*, 1978—1979. gyűjteményes kötete, amely problémái miatt nem jelenheti e kérdéskör végleges megoldását.

21. Az országos viszonyokhoz lásd az eddigi történeti irodalmat, különösen *Rácz I.* 1971. A ki- és visszavándorlás a számszerű adatok tükrében c. fejezetét. A hivatalos statisztikához vö.: *Stat. Közl. Új sorozat* 67. Bp., 1918.

22. A hivatalos statisztika 65,4%-nak veszi a parasztságot arányát. *Hoffman G.-né*, 1912. 750. 86%; *Piványi*, é. n. 19.: 75%; *Polányi J.*, 1964. 249.: A felvidéki megyékben az őstermelők mindenhol meghaladják a 80%-ot.; *Rácz I.*, 1965. 458—60.: legalább 90%; *Puskás J.*, 1974. 33.: 68%.

23. 1905—1907 között az Abauj megyei kivándorlók 72,3%-a őstermelő, 15% napszámos és 4,3% cseléd, összesen paraszti eredetű 91,6%. Zemplénben 94,2%. *Stat. Közl.* 57. táblázat.

24. *Rácz I.*, 1965. 460.

A vizsgált községek a leghevesebb kivándorlási körzetbe, a felvidéki körzetbe tagolódnak.²⁵ Mivel e kicsiny, eldugott falvakról statisztikai felmérés külön nem készült, a két megye adatait kell az országos átlaghoz vonatkoztatni. A megyék közötti különbségek ellenére jellemző, hogy a három legélénkebb kivándorlási évben (1905—1907) a felvidéki kivándorlás jelentősen meghaladta a természetes szaporulatot (196—277%-ban); minden községben tömeges útrakeléssel számolhatunk.²⁶ Annak ellenére, hogy kiugró kivándorlási központ — mint pl. Zemplénben a homonnai és szinnai járás — nincs falvaink között, mindenképpen egy erős átlagszint jellemző s az adatközlők emlékezetében is *élénk vándorlás emléke él*. Feltűnőbb méreteket csak időnként Fony község kivándorlása öltött.²⁷ Boldogkőváralján az 1900-as adatokhoz képest nem egészen tíz év alatt a lakosság létszáma 22,5%-kal csökkent²⁸ s a különbözetet kitevők túlnyomórészt Amerikába vándoroltak.

Vidékünkéről a kivándorlás szinte egyet jelentett az Egyesült Államokba, kisebb mértékben Kanadába irányuló vándorlással. 1899-től az első világháborúig terjedő időszakban, Magyarországról az USA-ba kivándorlók összlétszámát legkevesebb 1 millió 800 ezerre becsülik.²⁹ Ugyanekkor Abaúj és Zemplén megyéből — a hivatalos statisztika szerint — összesen 126 418 fő kelt útra. Figyelembe kell azonban venni azt a tényt, hogy a hivatalos statisztika csak hozzávetőleges képet ad a vándorlásról, hiszen az illegálisan távozókat és a családtagokat nem képes regisztrálni. Jellemző, hogy pl. Abaúj megyéből pár hónap alatt 261 kivándorló közül csak 60 távozott útlevelemmel.³⁰ A népmozgás méreteiről tehát csak akkor lesz valós képünk, ha számolunk az összes nem hivatalos keretek között távozóval illetve a családtagokkal. A fent említett adatokat tehát ennek értelmében módosítani kell. Úgy tűnik, a két megye elvándorlóit nyugodtan becsülhetjük 140—145 ezerre. Ez azt jelenti, hogy az Amerikába irányuló országos kivándorlás mintegy 13%-át Abaúj és Zemplén megye adta.³¹ Az igazság kedvéért azonban szólni kell arról, hogy ebben a két megyében is különbségek mutatkoznak az északi szlovák járások és a déli járások kivándorlásának mértékében. Kétségtelen, hogy a szlováklakta részokról a kivándorlás valóban intenzívebb.³² Általában a nemzetiségi megoszlásra nem

25. 1910—13. között az 1000 lakosra számított kivándorló országos viszonylatban 4,4. *Puskás I.* 1974. 55.; 1910—14 között ugyanezt Zemplénre 13-nak, Abaúj-Tornára 14,7-nek számolják. *F. Bielik—E. Rákos*, 1969. I. 29—30.

26. *Rác I.*, 1965. 455.

27. *Stat. Közl.* 52.

28. *Rác I.*, 1965. 455.

29. A különböző becslések közül ezt fogadtuk el. *Rác I.* 1971. 58. Amerikára vonatkozóan 1900—1909 között a bevándorlókat *Hoffman G.* 1911. 27. 1,4 millióra teszi. *Kovács J.*, 1977. 9. szerint a vándorlási mozgalomban 1,5—1,8 millióan vettek részt. A Kanadába irányuló kivándorlás nagyobb méreteket csak az első világháború után öltött, mivel az Egyesült Államok igen határozott bevándorlási korlátozásokat vezetett be. Ezuttal az Egyesült Államokba és Kanadába irányuló kivándorlás számos eltérő vonását nem vizsgáljuk.

30. *Rác I.*, 1965. 453.

31.	1899—1904	1905—1907	1899—1913
Abaúj	17 576	12 850	44 134
Zemplén	30 930	24 645	82 284

(*Stat. Közl.* 42. táblázat)

32. *Polányi I.*, 1964. 248. A szlovák kivándorláshoz ezen a tanulmányon kívül lásd még *F. Bielik—E. Rákos*, 1969—1975.

térünk ki, hiszen ez nem tartozik szorosabban témánkhoz. Így csak az utalás szintjén említjük meg, hogy míg Zemplén megyében a kivándorló magyarok aránya csak 40% körül mozgott, addig Abaújban előbb kétharmadát, később háromnegyedét tette ki.³³

A visszavándorlás számszerű jellemzése, ha lehet még problematikusabb feladat. Különösen a többszöri oda-vissza vándorlás okozott gondot a statisztikák készítőinek. Az anyaországba való visszaáramlás a kezdetektől, egészen az első világháborúig (majd korlátozottan a két háború között is) folyamatos volt.³⁴ A hazatérés egy-egy nagyobb hulláma mindig kapcsolatban állott az amerikai gazdasági válságokkal, így például az 1907—1908-as években.³⁵ Általában 30—50 százalékos visszavándorlási aránnyal szokás számolni, de egyesek még 80%-ra is becsülik, ami kétségtelenül túlzás.³⁶ A két vármegye visszavándorlása szintén az elsők között szerepelt. 1899 és 1913 között — a statisztika szerint — Abaújba a kivándorlók 30,7%-a tért vissza, Zemplénbe ugyanekkor 32,5%.³⁷ Abszolút számokban számolva ez összesen 40 304 fő, amely az eddigi arányoknak megfelelően körülbelül 44—45 ezer főre kerekíthető. *A két megye hazatérőinek száma tehát az országos viszonylatban kb. 450 ezer³⁸ visszavándorlónak valamivel több mint tíz százaléka.*

A számadatok sorolását befejezve megállapítható, hogy a két vármegye kivándorlása országos jelentőséggel bírt, s a felvidéki mozgalom fontos részeként tartható számon. Úgy véljük, hogy a választott területről kiindulva, a kivándorlás vizsgálatának eredményei olyan reprezentatív anyagot jelentenek, amely az országos tendenciákat is jellemezheti.

SZEMPONTOK A KIVÁNDORLÁS OKAINAK VIZSGÁLATÁBAN

A kivándorlás igen komplex jelenség, különösen a század első évtizedében tetőző gazdasági emigráció. Az elvándorlásra készítő okok körül a kortársak körében heves polémia alakult ki, a legszélsőségesebb nézeteket felvonultatva. S mindez nem véletlen. Az elemzők nyújtotta változatosság a lényegét tükrözi, nevezetesen azt a tényt, hogy a gazdasági emigráció „indítékait nem lehet egyetlen tényezőre visszavezetni.”³⁹ A valóságban ezek a folyamatok bonyolult formában jelentkeznek, megvilágításukhoz több szempontot együttesen kell figyelembe vennünk. Mivel a kivándorlás sajátos migrációs jelenség, nagy segítség nyerhetünk a migrációs vizsgálatok eredményeiből. Kiindulási hipotézis-

33. Stat. Közl. 75. A nemzetiségi megoszlásra az idézett történeti munkák részletesen kitérnek.

34. A kivándorlókat az első világháború nehéz helyzetbe hozta, különösen az Egyesült Államok hadbalépése után, amikor is új és régi hazájuk hadállapotba került egymással. A hazatérés elé akadályok gördültek és ez csak hosszas huza-vona után, a háború befejeződésével sikerülhetett.

35. A válság nyomán fellépő nagy visszaáramlási mozgalmat részletesen elemzi *Kertész Gy.*, 1910. 30—36.; *Rácz I.*, 1965. 476.

36. *Szántó M.*, 1970. 57.

37. A visszatérés legélénkebb 1908—1913 között: 43,2%, illetve 39,4%. Stat. Közl. 59. táblázat.

38. A 450 ezer visszavándorló csak az Egyesült Államokból visszavándorlókat jelenti. *Rácz I.*, 1971. 61.

39. *Kovács J.*, 1977. 8.

ként a *G. Germani* által kidolgozott elméleti modellt alkalmazzuk. Ennek lényege, hogy általában a népmozgások (így, az országon belüli, a falu—város közötti illetve az interkontinentális migráció) vizsgálatában három szintet kívánatos elkülöníteni. A szerző sémáját kissé módosítva⁴⁰ a kutatás következő három aspektusát határozzuk meg: 1. *objektív szempontok*, 2. *kulturális szempontok* és 3. *szubjektív szempontok*.

Objektív szempontok. Ebben az esetben a kivándorlásra készítő okok objektív vonatkozásait elemezzük; döntően két tényezőt: egyfelől a vonzó és taszító faktorok együttesét, másfelől a kivándorlást célzó területek és a szülőhely közötti viszonyokat, a közöttük levő kapcsolatok feltételét és természetét. Lássuk ezeket a helyi példán!

Az elvándorlás objektív indítékait az adatközlők válaszaival is körbetapogathatjuk: „Nehéz vót a megélhetés itt akkoriban”, „szegénység vót idehaza”, „nem vót pénzecske”, „apámat szorította a kapca”, „sokan vótak, mán gyerekek, nemigen számíhattak semmire”, „nem vót munkaalkalom” — szólnak a válaszok. Világos, hogy itt a *taszítóerők* tükröződnek. Mivel a mögöttük álló mély gazdasági, társadalmi összefüggések a történeti szakirodalomban ma már közismertek, ezúttal csak utalni szeretnénk ezekre. A falvakban jelentkező bizonyos demográfiai nyomás, az egészségtelen birtokstruktúra miatt jelentkező paraszti földéhség,⁴¹ a belső társadalmi mobilitás szűk csatornáit az ipar csekély felszívóképessége, illetve alacsony bérvizonyai, a nemzetiségi területeken a nyílt nemzetiségi elnyomás egyaránt taszítóerőként jelentkezett.⁴² E fő tényezők, amelyek országosan jellemezték a kivándorlást, a konkrét, helyi esetekben is világosan kitapinthatóak. Különösen itt, a szűkös határral rendelkező hegyfalvakban okozott égető problémát az aránytalan földbirtokmegoszlás. A túlnépésedés okozta nagyméretű földigény kielégítését a nagybirtok túlsúlya és kötöttsége akadályozta.⁴³ A visszaemlékezésekben tehát nem véletlen az az egyöntetű vélemény, hogy az útrakelők legfőbb célja a hazatérés utáni földvásárlás volt. Nagyrészt nem a végleges letelepedés szándékával, hanem átmeneti munkavállalással, az anyagi gondok enyhítéséért fogtak vándorbotot. Mindjárt jelentkezik tehát a dolog másik oldala is, a le nem becsülhető *vonzerők* kérdése. Az Amerikában vállalt munkával a gyarapodás, pénzszerzés lehetősége mindenki előtt világos volt. „Aki akkor szerezni akart, Amerikába ment.”⁴⁴ Kedvező munkaalkalmak és a hazainál jelentősebb jövedelmek jelentették a fő vonzerőt, hiszen a hazai lassú és szűk területekre koncentrált tőkés fejlődés jelentős hátrányban volt az újvilági gazdasági lehetőségekhez képest.⁴⁴ Ezek a vonzó ténye-

40. *G. Germani*, 1964. 159—163. A migráció vizsgálatának objektív, normatív, pszichikai-szociális szintjeit állapítja meg.

41. A mélyebb okokat is érzékelővé kevés kortárs, a földéhségben és a föld kötöttségében jelölte meg a legfontosabb kivándorlásra készítő okot. Pl. *Nemény B.*, 1911. 23. és *Antal G.*, 1908. 24—25.: „tényleg causalis nexus van a kivándorlás és a földbirtok megkötöttsége között.”

42. Az okok részletes elemzését a történeti munkák sokoldalúan elvégezték. Vö.: *Rácz I.*, 1962. 88—98.; *Polányi I.*, 1964. 350 okk.; *Puskás I.*, 1974. 36. okk.

43. Például Zemplén megye fele ezer holdas nagybirtok. Vö. *Bresztovszki E.*, 1908—1909. 169. Ezen a vidéken a szűkös határra utal *Deák G.*, 1965. 159. is.

44. A kortársak a fő vonzerőt a hazai és amerikai bérek közötti disparitásban, *Antal G.*, 1908. 35., az előnyösebb kereseti lehetőségekben látták *György J.*, 1910. 4.

zők az elvándorolni szándékozók számára elsősorban, mint társaik egyéni sikerei jelentkeztek. A sikerrel megtérők esete hamarosan példává vált, s további kivándorlásra ösztönzött. Látható, hogy a kivándorlás olyan társadalmi mozgás, amelyben együttesen jelentkeztek az említett vonzó és taszítóerők.⁴⁵ A két tényező között azonban bizonyos közvetítő elemekre volt szükség, amelyek biztosíthatják a két objektív faktor találkozását. Ezek a szintén objektív tényezők viszont csak fokozatosan épültek ki. A nagy földrajzi távolságok ellenére azonban hamarosan aktívvá váltak s jelentős szerepet tölthettek be a kivándorolni szándékozók elhatározásaiban. A két terület közötti kapcsolatok rendszere olyan csatornaként jelentkezett, amelyen keresztül fontos ismeretek áramlottak. A kivándorlási hullám terjedésével az egymással érintkező területek között lassú információtovábbítási lánc alakult ki, amely a megelőző vállalkozók tapasztalatait közvetítette. A tengerentúli lehetőségekről először talán éppen az említett sikerrel hazatérők első képviselői tájékoztatták a falu lakóit. A két fél közötti kapcsolatok kiépülésének — elsősorban szociálpszichológiai — feltételeit itt nem érinthetjük, s ezen a szinten nem is ez a lényeges, hanem magának a közvetítő kapcsolatnak a megléte. Kiépítésében jelentős szerep jutott két intézményesült tényezőnek: a helyi sajtó és a különböző kivándorlási ügynököknek. Pusztán az a tény, hogy az újságok, ha először rendszertelenül is, később egyre folyamatosabban beszámoltak a kivándorlók különböző eseteiről, felkeltette az érdeklődést. Különösen, ha a szorgalmasan végzett amerikai munka megbecsüléséről írtak.⁴⁶ Külön kérdés az ügynökök és más, kivándorlást elősegítő elemek szerepe. A kortársak leghevesebb polémiája a kivándorlásra csábító, agítáló ügynökök ellen szólt, annyira, hogy hajlamosak voltak szerepüket eltúlozni, a fő bűnbaknak tekinteni őket.⁴⁷ Szerepük természetesen sokkal csekélyebb volt azonban, mint az információs lánc fő elemei, jelentékenyen hozzájárultak az elvándorlásra vonatkozó ismeretek terjesztésében. Nagy jelentősége volt a kivándorlókat szállító hajóstársaságok propagandatevékenységének is. Tájékoztató füzeteket terjesztettek, amelyekben az utazással kapcsolatos tudnivalókat, nem minden csábítástól mentesen ismertették. Először az utasok nagyrészét szállító nyugati — főként — német társaságok éltek e módszerrel, majd az 1903-as kivándorlási törvény⁴⁸ nyomán, a fiumei útirányt propagáló brossúrák is megjelentek. (1. kép).

A kivándorló és befogadó országok között kiépült kapcsolatok tapasztalatai, ismeretei nyomán, előbb-utóbb kialakultak az egyes vidékek sajátos kivándorlási útvonalai. Vidékünkéről legtöbben észak felé, Galicián, Németországon keresztül távoztak. Ennek az útvonalnak legnagyobb előnye az volt, hogy különösebb megpróbáltatás nélkül, a határon átszökve, útlevél nélkül is kiutazhattak. A legkedveltebb kikötőben — Bréma, Hamburg — a hajóstársaságok útlevél nélkül is felvették a kivándorolni szándékozókat.⁴⁹ Ennek az útvonalnak,

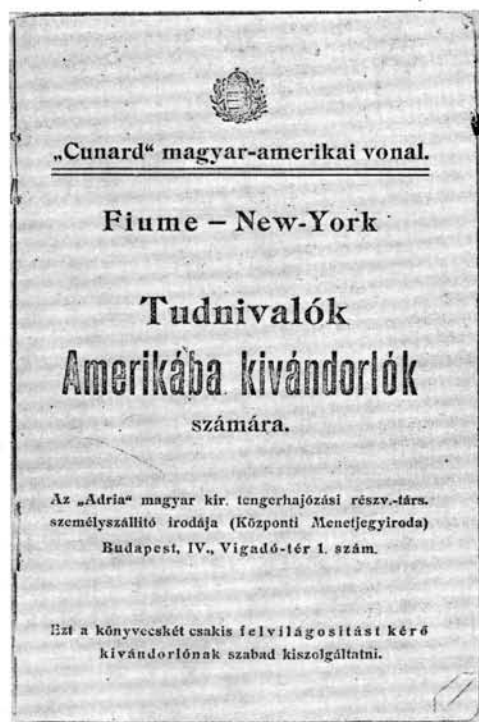
45. Rácz I., 1971. 68—88., Puskás J., 1974. 36—47., Kovács J., 1977. 8—9.

46. Eperjesi Lapok, 1900. 1. sz.: A paraszt látja „hogy kivándorolt honfitársa vagyonnal tért vissza s szorgalmas munkája nem volt hiábavaló tengődés.”

47. Rácz I., 1962. 97. Itt összefoglalja a kortársaknál felmerülő okokat.

48. Az 1903-as kivándorlási törvény előírta, hogy a kivándorlók csak Fiumén keresztül hagyhatják el az országot. A rendelet azonban a gyakorlatban eredménytelen maradt. Rácz I., 1971. 83—88.

49. Rácz I., 1965. 465.

1. kép. A „Cunard” útvonalat propagáló brosúra első oldala

a többivel szemben, az út rövidege is előnyére szolgált. A másik fő útvonal Budapesten keresztül vezetett, Nyugat-Európa más nagy kikötői, illetve Fiume felé. Többen említették a francia kikötőket, amelyek szerepe különösen a Kanada felé irányuló vándorlásban volt számottevőbb (Le Havre, Cherbourg), de voltak, akik például Hollandián keresztül (Rotterdam) távoztak. Ismert volt természetesen a fiumei útvonal is, azonban a visszaemlékezések szerint úgy tűnik, a nagyobb távolság és a hosszabb hajóút kevésbé volt kedvelt. Az említett főbb útvonalaktól jobbra csak néhány egyéni vállalkozó tért el, hiszen ezeknek kialakulásában a közösségi tapasztalat is döntően érvényesült. Szerepük is abban nyilvánult meg leginkább, hogy az egymás után induló kivándorlóknak, a teljes ismeretlennel szemben valami minimális biztonságot nyújtottak. Roppant csekély volt ez a biztonság, de mivel a közösségi tapasztalat hozta létre, viszonylag általános érvénnyel bírt.

A kivándorlás széles körű mozgalommá válásával a befogadó ország és a szülőföld között legerősebb kapcsolattá a levelezés vált. Szerepe igen nagy volt már az első pillanattól kezdve, hiszen a hozzátartozókkal a kivándorló állandó kapcsolatot tartott fenn, és ezáltal a két terület között a kapcsolat folytonossá is alakult. A levélbeni érintkezés, különösen a viszonylag hosszabb időre, de

nem végleges megtelepedés szándékával elutazók esetében volt jelentős. A kölcsönös élménybeszámolók komoly jelentőséggel bírtak mindkét fél számára. Az óhazai hírek, a faluban történt események a hazához, a fajhoz való kötődést erősítették. Írtak a családi életről, egészségről, tudakozódtak a kiutazás módjáról — mindezek az apró események, különösen a hazavágyókban érleltek olykor döntő elhatározást. A tengerentúlról érkezett levelek pedig, a munkáskéz hiányával küszködő családnak segítettek a várakozást enyhíteni. Az amerikai életről, munkáról írt beszámolók, még ha minden hivalkodástól mentesek voltak is, elemi erővel hatottak, a szomszéd falut is Vidéknek nevező falusiak gondolkodásában. Nem okvetlenül kiugró sikerekről szóltak e levelek, az otthon köztudottan rongyokban járó nincstelenek csupán emberségesebb életkörülményekről értesítik hozzátartozóikat. A korabeli sajtó alapján tudjuk, hogy egy-egy levél érkezése óriási eseménynek számított a falu életében. A nyilvános felolvasás megmozgatta a falusi élet csendes menetét.⁵⁰ A hazaküldött fényképek aztán egycsapásra eloszlatták a hitetlenkedők kétségeit. „Ha látna engem otthon a pap, meg a tanító, mikor felöltözök, hamarabb lekapná előttem a kalapot, mint én ű előttük.” — írja egyikük.⁵¹ S valóban, a képek elegáns, sötét ruhás, bőrcipős urakat mutatnak, nemegyszer hivalkodó óralánccal, divatos drótkeretes szemüveggel. A fényképcsere emléke mindenhol él, ha maga a kép „megégetődött” is azóta a legtöbb helyen. A többé-kevésbé rendszeresen (havonta) küldött leveleken kívül, esetlegesen, csomagot is küldtek a tengeren túlról. Jobbára ugyan a háború után, és inkább csak azok, akik véglegesen az új hazában telepedtek meg. „Mikor nagy ínségben voltunk csomagot is küldtek, használt ruhákat, cipőt” — mondta egy adatközlőnk, aki még mindig egy többszörösen elnyűtt, átvarrott amerikai mellényt viselt. Olykor feltűnt egy-egy különlegesebb ruhadarab (pl. prémes gyerekkabát, dísztű), használati tárgy (pl. szép imakönyv), azonban a csomagok küldése ekkor még nem volt olyan jellemző, mint később. „Nem vót az akkor divatba, mint most.” A küldemények rendszerint csak apró csecse-becsékkal, képecskékkel, függőkkel voltak tele, amelyekkel aztán a szobákat díszítették a felvidéki falvakban.⁵² Az otthonlevőknek természetesen legfontosabb volt a hazaküldött pénz, amelytől néhány esetben családok mindennapjai függtek. Az amerikai pénz szerepére más összefüggésekben térünk majd ki részletesen.

Mint látható, a levelezésnek roppant jelentős szerepe volt. Utalni szeretnénk még arra, hogy az említett kivándorlási útvonalak kialakulásában az Amerikából küldött információk szintén nélkülözhetetlenek voltak. Mindent összevéve a két kontinens közötti kapcsolatok itt kiemelt formái a kivándorlásra ösztönző, vonzó és taszítóerőket közelítette egymás felé. A tényleges népmozgás létrejöttéhez azonban más feltételek is szükségesek voltak.

Kulturális szempontok. Az eddig tárgyalt objektív feltételek azonban nem egy üres vákuumban,⁵³ nem önmagukban működtek, hanem a folyamat szociális, pszichikai és kulturális alapjain keresztül. Itt a kulturális kontextust vesz-

50. Eperjesi Lapok, 1882. 1. sz.; *Rácz I.*, 1965. 463.

51. Idézi a Zemplén, 1901. aug. 18. 33. sz.

52. *Gunda B.*, 1970. 407.

53. „Objective conditions do not operate in a vacuum...” — *G. Germani*, 1964. 161.

szük szemügyre. A rossz, kedvezőtlen hazai viszonyok még nem feltétlenül eredményeztek nagyméretű kivándorlási hullámot. Közismert a hagyományos paraszti társadalom erősen statikus jellege, amely a mindennapi tudat és az értékek szerveződésén keresztül, a mozgások számára is teret szab. Így a zárt struktúrájú parasztfalvak esetében csak ritkán jelentkeztek jelentősebb helyváltoztatások. A kultúrában intézményesült normák, vélemények rendszere átfogóan szabályozza az egyes csoportok és egyének viselkedését. A kivándorlás esetében ennek a szelektív funkciónak kettős értelemben is egy rugalmasabb formája működött. Elsősorban arról a belső migrációs hagyományról⁵⁴ kell beszélni, amely szervesen illeszkedett a felvidéki falvak gazdasági rendszerébe. Különböző idénymunkák vállalására, az alföldi területek felé irányuló vándorlás, már messze a kivándorlás előtt megindult. Egy sajátos, Alföld — hegyvidék közötti munkamegosztás jött létre, amelyet egyértelműen a szükség hívott életre, tartott fenn. Ezekben a falvakban az emberek élete kevésbé kötődött kizárólagosan a szülőföldhöz, oldódott a települések közötti elszigetelődés, csekélyebbé vált az állandóság, egyszóval: erősödtek a kultúra nyitottságát előmozdító tendenciák. A fő munkákat végzők számára életelemmé vált az utazás, s a szabadabb mozgást számukra éppen a falu társadalmában betöltött státusuk biztosította. Így, a jobb megélhetésért, kényszerűségből kibontakozott belső migrációs folyamat, a kultúrában is változásokat eredményezett. Az a szükség, amely távoli területekre űzte a munkavállalókat, intézményesítette a kultúra, munkára vonatkozó szabályainak változását is. Az elvándorlás ténye, a migrációban érdekelt falvak számára — bevett szokásként jelentkezett. Az elemző, ezt — az emberek számára — természetes folyamatot, a kultúra szabályozó funkciójával magyarázza. Ezért tehát azt mondhatjuk, hogy a kultúrában olyan viselkedési normák és szabályok alakultak ki, amelyek a nagyobb helyváltoztatásokat is lehetővé tették. Pontosabban, kialakultak azok a kulturálisan meghatározott viselkedési minták, attitűdök, amelyek a vándorlókat közvetlenül irányították. A migrációt így olyan normák szabályozzák, amelyek a kultúrába szervesen konfliktusmentesen illeszkedve, némi nyitottságot biztosítanak a teljes konzervativizmussal szemben.

A tradicionális paraszti életmód merevségét, tehát már bizonyos mértékig, a hagyományos munkavégzés is lazítani tudta. Nagyobb jelentőséggel a kapitalizálódási folyamat okozta változások bírtak. A századfordulóra az ország már megindult a polgári fejlődés útján s ez mozgásba hozta a társadalmat⁵⁵, amely folyamat, a hagyományos paraszti kultúrát lassan létfeltételeitől fogja majd megfosztani. Ekkor még, ha lassú ütemben is, de már bomlasztó erők kezdtek hatni a zárt, merev paraszti struktúrára és konzervatív kultúrájára. Az értékek és a hagyományos normák felbomlási folyamata (ha számos zavarral tarkítva is), bizonyos mértékig, ugyancsak nyitottá tette a kultúrát, lehetőséget biztosítva a bevett tevékenységi formáktól való elszakadásra. A múlt század

54. A kortársak érzékelve ezt a jelenséget, a kivándorlást egyszerűen vándorlási mániának tekintették — pl. a felvidéki szlovákok és a székelyek esetében. Vö.: *Rácz I.*, 1962. 97—98.

55. *Rácz I.*, 1971. 56. hangsúlyozza, hogy kivándorlás csak a mobillá váló társadalmak esetében lehetséges. Természetesen ez a mobillá válás a hagyományos kultúrák konfliktusát eredményezte — minket most ez a mozzanat érint elsősorban.

végén, a századforduló táján, a kivándorlásra készítő vonzó és taszítóerők termékeny talajra találtak, egyfelől, a belső migrációt már régóta folytató, másfelől, a lassan bomló kultúrával rendelkező közösségek esetében. Ha e két tényező megközelítőleg egybeesett egymással és a taszító-vonzó faktorokkal, a kivándorlás nagyobb méreteket öltött: úgy érezzük, ez a jelenség érvényesült a felvidéki kivándorlás esetében.

Szubjektív szempontok. A külső szemlélő számára még az egészen rossz megélhetési viszonyoknak tűnő taszítóerők sem vezettek okvetlenül kivándorláshoz. Sőt, még ha bizonyos csoportok számára kultúrájuk normái lehetővé tették a szabadabb mozgás lehetőségét, nem biztos, hogy kivándorlóvá váltak. Az objektív okok, az ideális normák és értékek ismerete tehát még nem elegendő a kivándorlás teljes tanulmányozásához: az elhatározás ugyanis szubjektív döntés eredménye, így felvetődik e harmadik fő szempont kérdése is. A kivándorlási indítékainak hű lélektani elemzését csak magával a folyamattal egyidőben lehetett volna elvégezni, így ma már csak tapogatózni tudunk. Már volt róla szó, hogy az emberek számára a kivándorlás lehetősége a társak tapasztalatain keresztül került a köztudatba. A sikerek példája, a két terület között létesült kapcsolatok kisugárzó hatása, mind az egyéni elhatározást befolyásolták. Ezek az információk a közösségekben belső láncreakciót teremtve, ösztönzőként hatottak. Számatalan esetben nyújtott megoldást a kivándorlás lehetősége, például a családi perpatvarokban, a szülők által nem engedélyezett házasságok esetében (református-katolikus, gazdag-szegény). Az egyéni szempontok szférája szinte korlátlan szélességű, így az individuális célok igen különbözőek voltak. Közvetlen, személyes kivándorlásra készítő okként említették a kiházasítás költségei körüli bonyodalmakat, a férj-feleség összekülönbözését. Hasonló okként játszott szerepet Arkán és Vizsonyban is, a sok gyerek felett való szegyenkezés, vagy kézenfekvő példát nyújtott egy-egy elvándorolt fiatalember esete, a katonai szolgálattól való megszabadulásra.⁵⁶ A sort folytatni lehetne, azonban ez elemzésünk eredményét nem befolyásolná: az egyéni indítékok skálája változatos, s így kivándorlás közvetlenül, az egyéni pszichikum biztosította különböző formákon keresztül, személyes elhatározásokon alapult.

Eddigi elemzésünkben, a komplex folyamatok eredőjeként létrejött kivándorlás jelenségeit, három szempont köré igyekeztünk csoportosítani. A kifejtésben felmerült elkerülhetetlen átfedések ellenére, azt kívántuk érzékeltetni, hogy az objektív faktorok — döntően a gazdasági tényezők — milyen áttételeken keresztül valósultak meg.⁵⁷ Tehát nem a kultúra és a személyes szféra szerepét akartuk felnagyítani a gazdasági, társadalmi tényezőkkel szemben, hanem a történelmi folyamat lefolyását kísértük figyelemmel. Ennek nyomán nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy *a kivándorlás az objektív taszító és vonzóerők egyidejű jelentkezése következtében, a közösségek kultúrája szabta normák, értékek szűrőjén keresztül, egyéni elhatározás alapján bontakozott*

56. Ugyanakkor Amerikában rájönnek arra, hogy az egyik legjobb kereseti lehetőség a hadsereg — beállnak katonának és küldik haza a dollárokat: Tót ezred Amerikában. Felvidéki Szemle, 1898. 32. sz. 4.

57. Vö. G. Germani, 1964. 163 és 173.

ki.⁵⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy e három szempontot, a kivándorlási folyamat minden szakaszának jellemzésekor alkalmazni kellene, így a legizgalmasabb kérdés — az akkulturáció esetén is.⁵⁹ A következőkben azonban főleg a kulturális aspektust emeljük ki.

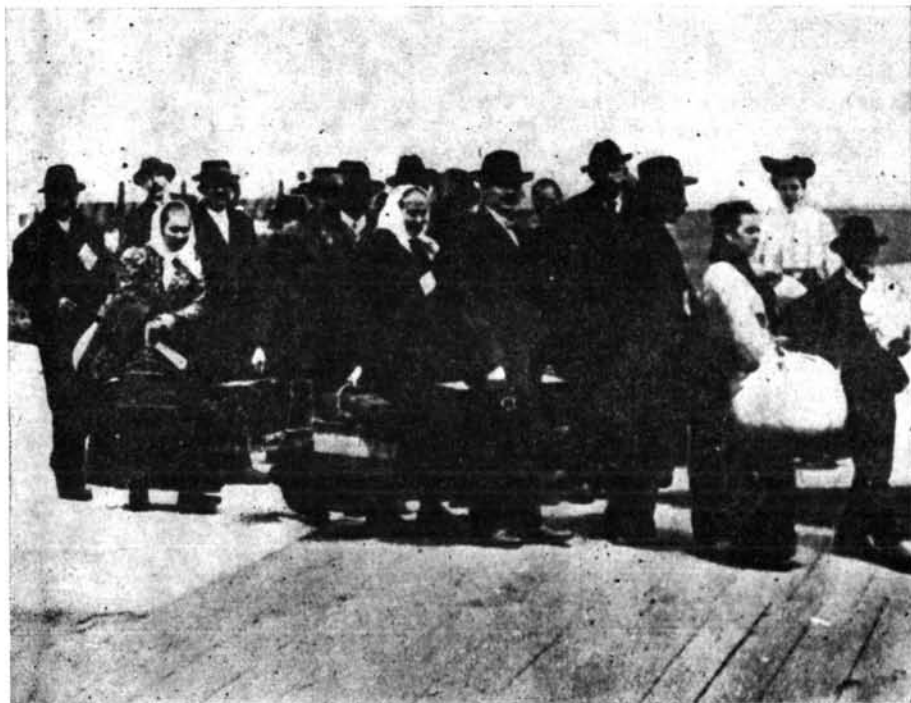
A KIVÁNDORLÓK AMERIKÁBAN

A végleges döntés után, igyekezve kisebb csoportokba verődve, hosszú, fáradtságos utazással érték el a befogadó országot. Az utazás, különösen a hajóút valóban nagy megpróbáltatást jelentett számukra,⁶⁰ többen emlékeznek viszontagságos kalandokra, a tengeribetegségekre. A sikeres partraszállás után

2. kép. Kivándorlók. Az amerikai magyar református egyházmegye naptára. 1906.

58. Részben hasonló eredményre jut *Kovács J.*, amikor a politikai és a gazdasági emigráció közötti különbséget abban látja, hogy az utóbbi, egyéni elhatározás nyomán, a taszító és vonzó hatások találkozásakor jön létre. *Kovács J.*, 1977. 9.
59. *G. Germani*, 1964. 163. hangsúlyozza, hogy az összes fázis vizsgálatában alkalmazni kell e három szint elkülönülését.
60. *Rácz I.*, 1965. 466. részletezi az utazás bonyodalmaikat. A hajóutat *György J.*, 1910. 19. így jellemzi: „a magyar államtól másfél millióval segélyezett Cunard-hajók személyzetére nézve is mindegy, akár barmokkal, akár kivándorlókkal kell elbánniok...”

3. kép. Behajózásra váró kivándorlók csoportja. Az amerikai magyar református egyházmegye naptára 1906.

nyomban igyekeztek munkába állni, ki a már kintlevő ismerősök segítségével, ki pedig munkaközvetítőkre utalva, kitéve magát újabb bonyodalmaknak. Mint már mondtuk, a kivándorlók elsősorban anyagi gondjaik enyhítéséért indultak útnak, s nem a végleges megtelepedés szándékával. Ezt bizonyítja a kivándorlók összetétele is,⁶¹ hiszen a vállalkozók, döntően a falvak fiatal, munkaképes rétegéből kerültek ki. Ez különösen az első időkben volt jellemző, amikor is a családot hátrahagyva s a gyors visszatérés reményében, egyedül, csak férfiak keltek útra. Valósággal munka nélkül maradtak a hazai sorozóbizottságok, a sorkötelesek mintegy 40%-a maradt távol, nagyrészüket az Amerikába vándorlás miatt.⁶² Annak ellenére, hogy kivándorlók igyekeztek a hazai nagy mezőgazdasági munkák elvégzése után indulni, a munkáskéz eltűnése—

61. 1907-ben a 20—49 éves korcsoportba az összes kivándorló háromnegyed része tartozott. A kivándorló férfiak túlsúlya egészen 1908-ig megmaradt. 1913-ban viszont már a nők aránya 53,8% — egyre több megtelepedni vágyó vitette ki maga után a családot is. Vö. *Bolgár E.*, 1908. 496.; *Hoffmanné*, 1912. 751.; *Rác I.*, 1965. 457.

62. A sorozások már-már nevetséges „látogatottságára” lásd *Kassai Munkás*, 1911. 26., 31., 22., 43. sz. Már az 1880-as években a Zemplén megyei szlovák járásokból a hadkötelesek 40%-a kivándorolt — alispáni jelentés 1881. közli: *F. Bielik—E. Rákoš*, 1969. 84—88.

s a kor uralkodó osztályának is legégetőbb problémája — nagy feladatot rótt az itthonmaradt családtagokra is. A munkabíró férfiak távozásával „otthon csak asszony, gyerek és agg található, ezek végzik természetesen rosszul a munkát.”⁶³ Kétségtelen, hogy a kivándorlási láz emelkedésével, a mezőgazdasági munka végzése olykor komoly akadályokba ütközött. A falu lakossága pillanatnyilag átrendeződött, ami újabb társadalmi mozgásokat eredményezett. Ilyen volt az a jelenség, hogy a tízes években, némileg még a hagyományos Felvidék—Alföld közötti munkásvándorlás iránya is módosulni tudott, most már Szabolcs és Szatmár lett az a vidék, ahonnan a munkáskezek érkeztek. A munkát tehát el kellett végezni, azonban a pillanatnyi szükség nem eredményezett döntő változást, természetesen nem alakította át a gazdálkodás hagyományos szerkezetét sem. De most térjünk vissza magához a kivándorlóhoz!

A legfőbb cél a minél gyorsabb és minél nagyobb összeg előteremtése volt, amely meghatározta a kivándorlók egész tevékenységét és életmódját. Igen fontos ezt a mozzanatot kiemelni, mert ez a mindent befolyásoló kezdeti szándék, alapvetően meghatározta a bevándorlók első generációjának akkulturációsóját. A visszatérés tudatában dolgozó bevándorlók számára az új környezet kezdetben csak az új munkaalkalmat jelentette, s nem vetette még fel élesen az új társadalom és kultúra egészébe való bekapcsolódás szükségét, így az akkulturáció fokát, a változás gyorsaságát jelentősen befolyásolta az a szándék, hogy idővel hazatérnek a szülőföldre.⁶⁴ A visszatelepülést kevésbé remélő, illetve nem is óhajtó kivándorlók életét, szándékaik ugyancsak többé-kevésbé determinálták, nagyobb utat nyitva az asszimilációs tendenciák érvényesülése felé.

A remélt gyors anyagi gyarapodásra, legkedvezőbb lehetőségeket az Egyesült Államok keleti óriási iparvidéke nyújtotta. A gazdasági emigrációt az is nagyban jellemezte, hogy nem szóródott szét Amerika-szerte, hanem a nagy iparvidékhez kötődve, nagyjából egy tömbben hozta létre zárt nemzeti közösségeit. A későbbiek már az elődeik által kialakított etnikai telepekre igyekeztek. Az egy falubeliek arra törekedtek, hogy lehetőleg egy helyre kerülve, minél inkább fenntartsák az otthoni körülményeket: „zárt telepeken, a városok szegénynegyedeiben húzódtak meg, teljesen elkülönülve a hazaiaktól.”⁶⁵ A zárt tömbökben történt letelepedés így nagy segítséget nyújtott úgy a régi, mint az új kivándorlók számára. Az olcsóságra való törekvés, az egészségtelenségig fokozott igénytelenségbe hajtotta őket. Lakásuk „nem egyszer bűzlik a piszoktól, hemzseg a patkányoktól”⁶⁶ — írja egy amerikai lap. Az egy környékről származók egy helyen történt megletelepedésére, legjobb példa az Amerikában kötött házasságok esete. Ha pl. Vizsolyról vagy Göncről elszármazottak házasodtak össze, csak ennyit mondanak: lányom *Göncre ment férjhez*, illetve, fiam *Vizsolyra nősült*. Bridgeport (Connecticut állam) különösen az abaujiak körében volt kedvelt, s Arkán, Vizsolyban, Fonyban még mindig számos ottani születésű ember él. Mások Pittsburgh, New York, South Norwalk és Cleveland váro-

63. Eperjesi Lapok, 1882. 1. sz. 1—2.; Vö.: *Rácz I.*, 1965. 457.

64. *Dégh L.*, 1966. 551.

65. *Szántó M.*, 1970. 62., de ezt mások is kiemelik. Vö.: *Sós Péter J.*, 1973. 83.; *Kovács J.*, 1977. 9.

66. Idézi ifj. *Leopold L.*, 1908. 114.; Vö. *Hoffmann G.* 1911. 79—81.

sát említették.⁶⁷ Munkát lehetőleg a helyi ipari üzemekben vállaltak, elsősorban az acélipari és nehézipari gyárakban. A bridgeportiak főleg az ollógyárat, a konzervgyárat és a bársonygyárat keresték fel. Valójában, minden szakképzettséget nem igénylő, nehéz fizikai munkát elvállaltak, gyakran olyat is, amelyet más már nem vállalt el, de itthon ők maguk sem végezték volna el.

Tanulságos az idős korban hazakerült Medve József (1891. Mogyoróska) esete: hét év alatt 11 olyan szakértelmet nem kívánó munkát vállalt, mint például a folyólecsapolás, útépités, de végzett takarítást, kertgereblyézést, sövénynyírást és így tovább. Hasonló volt a többi bevándorló sorsa is. Gyárakban, vagy pedig alkalmi, idénymunkákkal próbálták a remélt nagyobb összeget előteremteni. Viszonylag csak a bányától idegenkedtek jobban, habár tisztában voltak azzal, hogy a legnagyobb keresetet a bánya biztosítaná: „Szénbányában dolgoztam, ott jól megfiadzott a pénz.” Mezőgazdasági munkát csak a legritkább esetben végeztek. A farmokon ugyan jobban éltek volna, viszont a kisebb kereset csak a kinttartózkodás idejét növelte volna meg. Számottevőbb szerepe csak Kanadában volt, és főleg a hazatérni nem kívánók körében. A megtelepedési szándék legbiztosabb jele éppen a kinti földvásárlás volt. A kivándorolt lányok nagyobb része cselédnek szegődött, másrészüik — jóval mostohább körülmények között — a tipikusan női munkát foglalkoztató gyárakban vállalt munkát. Így kerültek pl. kalap-, bársony-, selyemgyárba, de a textiliparon kívül sokan dolgoztak konzervgyárban is. Az asszonyoknak csak egy szűkebb rétege tett szert nagyobb keresetre és jobb életkörülményekre, azok, akik szakácsnőként tudtak elhelyezkedni. Munkájukat igen megbecsülték s hamar közsimertek lettek a magyar szakácsnők.⁶⁸

Külön kell szólnunk az úgynevezett *burdos rendszer*ről (boarding), ami egyrészt szintén munkaalkalom — jórészt a férjes asszonyok számára, másrészt ennél sokkal több, sajátos közösségi szervezet. Ilyen közösségbe tömörült az egyedülálló kivándorlók többsége, ahol szinte a munkán kívüli idejük egészét töltötték. Legegyszerűbb forma az volt, mikor egy-egy régi amerikai család befogadott magához pár embert (2–5) — *burdot* — akinek minimális pénzösszeg fejében, rendszeresen biztosítottak szállást és kosztot. A bért, a *burdot* általában a hónap végén fizették. Ennél már jóval fejlettebb az a forma, amikor 10–20 férfi bérelt egy szobát és megszabott árral felvettek egy asszonyt, aki a háztartást vezette. A költségeket együtt fedezték s így a megélhetés még olcsóbb volt. A *burdosháznak* ezt a formáját *kompanya burd*nak hívták. A burdos rendszernek legfőbb jelentősége a közösségteremtő funkciója volt. Amellett, hogy a kivándorlók alapvető szükségleteit viszonylag olcsón biztosítani tudta, lehetőséget teremtett olyan közösségi élet kibontakozására, amely a kivándorlótársai között a hazai környezetre emlékeztette. A kivándorlás elsőként jelentkező hatása, a gyökeresen új életmód és kultúrával létrejött kapcsolat nyomán, a bevándorlók igen határozott befeléfordulásaként jelentkezett. Ezért igyekeztek megragadni minden olyan lehetőséget, ami a fogadó társadalomtól való elkü-

67. A hivatalos statisztika is hasonló eloszlást mutat. Stat. Közl. 78. táblázat.

68. Jobb szakácsnők havi 50–60, cselédnek heti 4–8, gyári munkásnők 0,7–1,75 dollárt kerestek. *Kertész Gy.*, 1910. 32.

lönülésben nem hagyta teljesen magára a kivándorlót. A magukra hagyatottságot a jól összetartó közösségek tudták leginkább ellensúlyozni. A csoportok kialakításában a közös munka mellett legfontosabb szerepe a bevándorlók hagyományos kultúrájának volt. Ennek következtében alakultak ki a kis közösségek (mint a család, burdos ház, kocsmai társaság) felett szerveződött, nagyobb csoportokat érintő egyletek, szervezetek is.⁶⁹

E szervezetek határozottan etnikus jellegűek voltak, amelyekre „általánosan jellemző az eredeti etnikumhoz való kötődés, a népi, nemzeti tradíciók erős hangsúlyozása és ápolása.”⁷⁰ A fogadó társadalomtól és más bevándorolt csoportoktól meglehetősen izoláltan fejtették ki tevékenységüket. Az egyesületek legtöbbször erősen vallásos jellegű betegsegélyező társulat volt. Különösen nagy szerepet töltött be a vallás. A visszaemlékezésekből egyöntetűen kiderült, hogy vallásos életük még inkább fokozódott az új környezetben, hiszen az idegen viszonyok problémáinak kitett kivándorlók, éppen a vallás gyakorlásában könnyíthettek gondjaikon, s így megmaradtak rendszeres templomba járóknak. A vallás azzal, hogy híveit együtt tartotta, közösségi életet teremtett, ugyanakkor fő szerepet játszottak „a magyar nemzeti keretek megőrzésében.”⁷¹ A szervezetek az etnikus tradíciók, szokások és az Óhazához kötődő szálak őrzésén kívül, a fogadó társadalom irányában is fontos társadalmi funkciót töltöttek be. A bevándorló közösségek minden izolációs törekvése ellenére, előbb-utóbbi beilleszkedésük szükségszerű követelmény volt. Az amerikai szervezetek az etnikus keretek sajátos megőrzésén keresztül, a paraszti bevándorlókat „kollektíven” illesztették a befogadó környezetébe.⁷² Ezáltal, az elszigetelt bevándorlók legnagyobb részét kiemelték a helyzetük adta izolációból és a kivándorlók számára — kettős funkciójuknak megfelelően — megteremtették „az Ó- és Új-hazához egyaránt kapcsolódó láncszemet.”⁷³ A bevándorló közösségekre általában is jellemző, hogy akár a szűk, személyes jellegű csoportok, akár az intézményesen szervezett egyesületek, sajátos emigrációs helyzetük következtében két fontos funkciót láttak el: először is, olyan kereteket teremtettek, amelyben a kivándorlók számára — a lehetőségekhez képest — maximális lehetőség nyílt a hazaihoz közel azonos viszonyok fenntartására, másrészt egyéni elszigeteltségükkel szemben, közösségeiken keresztül, egyben a fogadó ország felé is közelítette őket. Ez a bekapcsolódási lehetőség azonban jelentősebb eredményeket csak a huzamosabb ideig kinttartózkodó és a végleg letelepült kivándorlók számára biztosított. A kezdeti időszakban, főleg az eltökélten hazatérni vágyók számára, a közösségi élet csak munkájukkal kapcsolatban biztosíthatott feltétlen előnyöket számukra. Így megszervezte a gyakran fenyegető balesetek miatt szükséges betegsegélyezést, valamint a minimális szabadidő eltöltését. A fogadó társadalom felé való közelítést tehát csak így lehet és kell értenünk, hiszen ekkor még — a munka elvégzésén kívül — maga e társadalom sem állított fel jelentősebb követelményeket a bevándorlók számára. A közelítés az

69. Rác I., 1965. 468. Vö. Vázsonyi E., 1978.

70. Puskás J., 1970. 565.

71. Szántó M., 1970. 74. a vallás szerepéhez lásd még Antal G., 1908. és Puskás J., 1970. 550.

72. Puskás J., 1970. 565. A szerző összefoglalja a magyar egyletek történetét.

73. Sós Péter J., 1973. 87.

integráció egész folyamatában nyer nagy szerepet, az asszimilációt könnyíti meg (biztosítja) az asszimilációra egyébként nehezen képes paraszt-munkás betelepültek számára. A rövid kinttartózkodási idő viszont, az egyént — az éjt-nappalt szinte átdolgozó parasztot — szinte egyáltalán nem kapcsolta be az amerikai életbe. Az idegen környezettel általában még munkavégzése közben sem volt kénytelen személyes érintkezésbe lépni. A munkát, elsősorban a nagy ipari üzemekben, kisebb-nagyobb csoportokban végezték, ahol irányításukkal rendszerint egy-egy idősebb amerikás volt megbízva. A felvidéki kivándorlók számára igen előnyös volt az is, hogy az iparban sok lengyel munkavezetőt alkalmaztak, akikkel könnyen megértették egymást (pl. a szlovákok, ruszinok).⁷⁴ Nehezebb helyzetben azok voltak, akiknek olyan helyen kellett dolgozniuk, ahol csak angol nyelvű munkavezetők voltak, így nekik a munkához szükséges minimális nyelvismeretet előbb-utóbb el kellett sajátítaniuk. Legtöbbször azonban az angol nyelv ismerete nélkül is célhoz értek s pár éves kinttartózkodásuk alatt, angol tudásuk jobbra csak szavakra és a legszükségesebb formulákra terjedt ki — sőt, esetleg még erre sem. Az angol nyelv elsajátításának szüksége illetve kényszerítő ereje az etnikai csoportokban élő kivándorlók számára kevésbé jelentkezett. E szükség jóval élesebb volt az egyéni vállalkozók számára s hamarabb vezetett az asszimiláció útjára is.⁷⁵ A század eleji kivándorlók esetében ezek a jelenségek, közvetlenül csak a hazatérni nem szándékozókra vonatkoztak. A gazdasági emigráció ellenállása az amerikai nagy olvasztókohóval (melting pot) szemben, elsősorban a letelepedés zárt közösségi formáinak volt köszönhető. Ez elsősorban az anyagi megerősödés után rövid időn belül hazatértekre vonatkozik, de lényegében a kivándorlók egész első generációjára is.

A bevándorló közösségeket legszélesebb értelemben kultúrájuk fogta át. Mint láttuk a kivándorlók túlnyomórészt a parasztok köréből kerültek ki, így etnikai jellegüket elsősorban paraszti-népi kultúrájuk fejezte ki. Az Amerikába érkező bevándorló, már külső megjelenése alapján is határozottan elkülönült a befogadó ország kultúrájától s inkább csak a többi kelet-európai országból érkezett bevándorlóhoz hasonlított. Hazulról minimális holmit hoztak, néhány kendőbe kötve vagy kisebb utazótáskákban. A hazai, megszokott paraszti viseletben érkeztek (2—5. kép), amelyet az új környezet is természetesen idegenül fogadott. Emlékeznek olyan esetre, hogy a gyerekek a gubába öltözött bevándorlókat medvének nézték és kővel megdobálták (Veréb József, 1889. Arka). A bevándorlók (ezért) az otthoni ruhát gyorsan fel is váltották az új környezetnek megfelelő öltözettel. Ha öltözetükben nagyrészt hamar hasonultak is az új viszonyokhoz, ez nem azt jelenti, hogy az új munka mellett felhagytak volna hagyományos életmódjukkal. A bevándorlók kultúrája, a maga teljességében érintkezik az új környezet biztosította kultúrával. Az érintkezés azonban esetünkben teljes mértékig a két kulturális rendszer pusztán egymás mellett élése, pontosabban, a többi bevándorló etnikum és a fogadó társadalom kultúrájának kontextusában való létezése volt. Az amerikai magyarságnak ugyanis — az asszimilációs folyamatot tekintve — nemcsak magával a fogadó ország alap-

74. „Sok polyák vót ott a munkavezető, azokkal jól megértettük magunkat, én is tudok polyákul” — id. Dobai János, 1895. Rudabányácska.

75. Antal G., 1908. 13. jól kiemeli az egyéni kivándorló esetében jelentkező gyorsabb asszimilációt.

kultúrájával, hanem egy sor etnikum szubkultúrájával is kapcsolatba kellett és kell kerülnie;⁷⁶ az Amerikában élő magyarság akkulturációja tehát több kulturális rendszerrel való érintkezés alapján teljesebbé válik. Az alapvető természetesen maga az amerikai — főleg városi jellegű — kultúra hatása (amely maga is sok irányból alakult ki), még akkor is, ha kezdetben az emigráns csoportok érintkezése egymás között talán még nem is haladta meg a fogadó társadalommal való érintkezés mértékét. A bevándorlás első fázisában a társadalmi befeléfordulás a kultúra erőteljes önmagára irányulásával együtt jelentkezett. A kivándorló szinte teljesen idegen maradt az országban, gyökértelenségét hagyományos kultúrája tudta ellensúlyozni, mégpedig oly módon, hogy pillanatnyilag az otthoni szokásoktól csak a legkisebb mértékig kellett eltérnie. Az új környezetben az anyanyelv és a gyermekkortól öröklött kultúra már nem biztosította azt az egyetemességet, amit korábban az egyén számára jelentett, hanem a világnak most már csak egy szűkebb szférájában nyújtott biztonságot. A bevándorlók kultúrájához képest a világ kitágult s az egyén számára saját hagyományos kultúrája és anyanyelve már csak kis körben biztosított maradéktalan tájékozódási lehetőséget, a biztonság tudata csak saját etnikumának közösségeire érvényesült. A kivándorlók legfőbb törekvése pontosan az volt, hogy kultúrájuk egyetemességét megkíséreljék visszaállítani: ezért szerveződtek közösségekbe, ezért teremtették meg zárt etnikai szervezeteiket, ahol életmódjuk, egész világképük leginkább felidézte az elhagyott viszonyokat. Azáltal, hogy ragaszkodtak kultúrájukhoz, biztonságukat kívánták erősíteni.

A kivándorlók kultúrája természetesen az etnikus tradíciókból csak a paraszti közösségek kultúráját foglalta magában. Éppen az idegen környezetben lett nyilvánvalóvá, hogy ez a népi hagyomány mennyire erőteljes, mennyire át tudta fogni ideig-óráig az első generáció kisebb csoportjait és szervezeteit. E kultúra mély konzervativizmusa igen nehezen ment át változásokon, különösen elemeiben mutat nagy vitalitást, egészen máig. Legfeltűnőbb, hogy az amerikai magyarság első generációjának élő tagjainál, még napjainkban is, igen archaikus folklórt találtak.⁷⁷ A visszavándoroltak körében mi is hasonló tapasztalatokat nyertünk. A kivándorlók hazai szokásaik gyakorlását az idegen környezetben is élénken fenntartották, így például karácsonykor a betlehemezést vagy az olyan búcsúk tartását, amelyekre az óhazában szomszédos falvak kinti lakói jártak össze. A sort folytatni lehetne, viszont jelentkezett az is, hogy a kultúrához való ragaszkodás gyakran nosztalgikus áttételeken keresztül nyilvánult meg, így például az amerikai sajtó fórumokon (magyar nyelvű naptárak, újságok lapjain) közölt hazai népviseletes fényképek, vagy a hazai szerszámokat, ételeket stb. reklámozó hirdetmények esetében.⁷⁸ A hagyományos kultúrát az újvilágban, a hazulról kapott hírekkel tudták igazán erősíteni és igazán fenntartani. Ezért fontos ebben az összefüggésben is kiemelni az óhazával fenntart levelezés fontosságát.

76. Dégh L., 1966. 553. és Dégh L., 1968–1969.

77. Dégh L., 1966. 551. — a szerző 60-as évek beli gyűjtése alapján. Vö. Dégh L., 1975.

78. Pl. egy tipikus hirdetés: „Vehetnek nálam hazai kaszákat felszereléssel együtt, ásók, kapák, pipák, hazai dohányáruk stb.” Az Amerikai Magyar Népszava, 1910. 375.

A bevándorlók kultúrájának lassú változásában jelentős szerepe volt az anyanyelvnek. Az első generáció mivel alig tett szert az angol nyelv ismeretére, nyelvében is konzerválta a hagyományos kultúrát. Az amerikai magyarság körében végzett mai nyelvészeti vizsgálatok kimutatták, hogy többségük nyelvjáráásokat beszél és nyelvük a hazainál archaikusabb jellegű.⁷⁹ Az elszigetelt, így nehezen asszimilálódó rétegek még erősebben megőrizték a kivándorlás kori nyelvallapotukat és nem ritka, hogy 50—60 év elteltével sem tanultak meg elfogadhatóan angolul.⁸⁰ A nyelv példáján is világosan látszik, hogy az anyanyelv és a kultúra nemcsak tömörítette a kivándorló csoportokat, hanem a közösségek elkülönülése magát az egész kultúrát is konzerválni tudta, és a közöttük levő kapcsolat egy sajátos kölcsönviszony.

A bevándorlók kultúrája tehát kezdetben kevés változást mutatott hazai állapotához képest. Hagyományos munkamódjukat ipari munka váltotta fel, azonban az új munkára vonatkozó ismereteket aránylag hamar elsajátították, tevékenységük új formáját viszonylag könnyen megszokták. Szándékaik ebben alapvetően segítették őket, s a gyarapodás érdekében, egyrészt nagy erőfeszítések tették az új technológia elsajátításában, másrészt — mint mondtuk — igyekeztek szakképzettséget nem igénylő munkákat vállalni. Természetes, hogy a kivándorlók számára így az új munkamódszerek ismereteinek elsajátítása, lényegesen könnyebb és gyorsabb folyamat volt, mint az új társadalmi, kulturális viszonyokba való beilleszkedés. Ez a jelenség az életmód-változások más eseteiben is jellemző.⁸¹ A munkamegosztás változása szempontjából, a század eleji gazdasági emigráció egy olyan sajátos urbanizációs folyamat volt, amelyben a faluból városba történő vándorlás az ország elhagyásával s egyben a nagy távolságok megtételével is párosult. A városi társadalomba történő integrálódás azonban éppen e különleges helyzet miatt még nehezebben és még lassabban ment illetve megy végbe. Az integráció ebben az esetben egy új államkeretek által kijelölt etnikai struktúrába való asszimilációként jelentkezett. A végleg kivándorolt lakosság urbanizációja, így a szülőföldtől függetlenül ment végbe, elsősorban a második generáció életében.

A kivándorlók szociális és kulturális viszonyait az akkulturáció jellemzésével összegezhethetjük. A bevándorló és a fogadó társadalom kultúrája között a kivándorlás első szakaszában valós egymásbahatolás nem jött létre. A két rendszer érintkezése csak nagyon kezdeti stádiumban volt. A bevándorlók nem az amerikai társadalom egészében igyekeztek integrálódni, így nem is az amerikai kultúra egészével kerültek kapcsolatba. Mivel a gyakorlatban a társadalom különböző rétegek és szociális csoportok rendszereként létezik, a kivándorlókat a fogadó társadalom is különböző csoportjain keresztül kívánta asszimilálni. A hagyományos paraszti kultúrára a dinamikus amerikai kultúra, az egyes szociális csoportokon keresztül hatott. A magyar paraszti közösségeknek

79. Az amerikai magyarság nyelvi állapotához lásd *Kálmán B.*, 1970., különösen 382.

80. A Magyar Televízió kanadai magyarok között készített riportfilmjében (bemutatták 1977. VIII. 26.) a Montreali Rádió Magyar Tagozatának vezetője elmondta, hogy az ország ritkábban lakott vidékén, a régi kanadások között még a harmadik generáció is a hazai palóc, szegedi tájszólásban beszél, angolul pedig alig tud. Vö.: *I. Sanders*, 1973.

81. *G. Germani*, 1964. 165. utal a jelenség általános érvényűségére.

e csoportokhoz kellett kapcsolódniuk és nem pedig a társadalom egészéhez.⁸² Az első generáció számára a kölcsönös kontaktus csak nagyon lassan épült ki. A legtöbb kivándorló nem a végleges megtelepedés szándékával érkezve, minimális törekvést mutatott az amerikai munkásosztályhoz, mint szociális csoporthoz való integrálódásra, de még a végleg letelepültek sem tudtak és akartak gyorsan asszimilálódni. Túl nagyok voltak a közöttük levő társadalmi különbségek és túl nagy mértékben tért el kultúrájuk is egymástól. A bevándorlók zárt közösségeket hoztak létre és a fogadó kultúrával nem tudtak reális kapcsolatot teremteni. A nagy távolságok miatt a körülöttük levő viszonyokat csak kívülről szemlélhették, nem jött létre közöttük olyan kontaktus, amely elég erős lett volna, hogy a fogadó kultúra, a bevándorlók eredeti, hagyományos tradícióit szétbomlassza.⁸³ Ez a kultúra szívósan továbbélt és az ideiglenesen Amerikában dolgozó parasztok számára változatlan formában fenn tudta tartani a rendszer egészét. A kivándorlók nem szóródtak szét, közösségekbe tömörültek s ezzel lassították az integráció folyamatát. Az idő múlásával az amerikai magyarság számára egyre inkább kényszerítő erőként lépett föl az új környezethez való szorosabb kapcsolódás szüksége. A folyamatos életvitelre, a boldogulásra csak az asszimilációval nyílt igazán lehetőség. Ekkor már nem elegendő, hogy a nemzeti közösségek izolálják magukat a fogadó társadalomtól, hanem szükségessé válik, hogy mielőbb annak szerves részét képezzék. A nemzeti szervezetek és egyesületek esetében, az a tendencia erősödött fel, hogy tagjaikat egyre inkább közelítsék a fogadó társadalom és kultúra felé. Az első generáció azonban, különösen az Amerikában rövid időt eltöltők, *az akkulturációs folyamatban csak éppenhogy az első szakaszban vettek részt s lényegében innen kikerülve, változatlan kultúrával távolodtak el az újvilágtól.* A további nemzedékek viszont a folyamatba egyre szervezesebben illeszkednek, és átalakítják a hagyományos öröklött paraszti kultúrájukat.

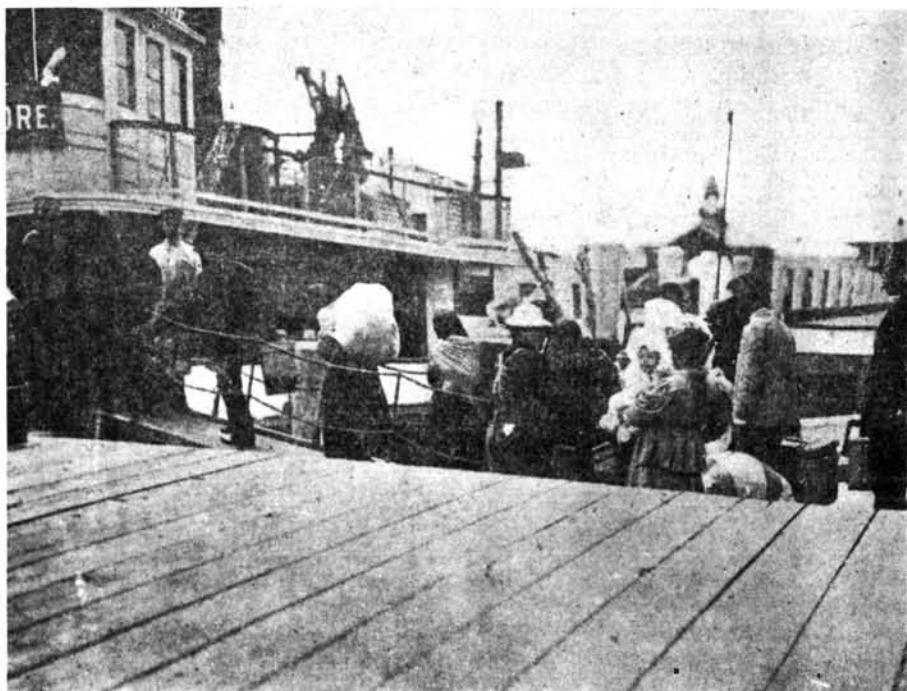
A VÁNDORLÁSI MOZGALOM HATÁSA ÉS A VISSZAVÁNDORLÁS

A kivándorlók, ha jól igyekeztek, aránylag hamar — általában 2—3 év múlva visszatérhettek az óhazába. Az itthoni környezet kiemelte, hogy a vándorlási mozgalom milyen pillanatnyi változásokat okozott számukra. Ezek legfőképpen a kultúra néhány elemében, jobbra a viseletben és más külsőségekben jelentkeztek, hiszen kultúrájuk egészét, mint mondtuk, nem érintették. A következőkben először az anyagi, majd a tudati és viselkedésbeli hatásokat értékeljük.

A látástól vakulásig végzett munka és az igénytelen életmód komoly pénzüsszeg összegyűjtését tette lehetővé. A tengerentúlról hozott és küldött pénz mennyisége szinten családonként különböző volt. Adataink a havi ötdolláros támogatástól egészen a húsz-harminc hold föld vételére elegendő pénzmennyiségig terjednek. Tapasztalataink szerint, az egyedi eseteket kivéve, a végleg

82. Sós Péter J., 1973. 88. elemzi az asszimiláció társadalmi feltételeit.

83. Dégh L., 1966. 552.

4. kép. Behajózásra váró kivándorlók. Az amerikai magyar református egyházmegye naptára. 1906.

visszatérők túlnyomó többsége, kisebb-nagyobb összegű pénzt hozott magával.⁸⁴ Az amerikai pénz hazai hatása elválaszthatatlan a földvásárlástól. Egyesek hazatérésük után, egyösszegben vásároltak kisebb-nagyobb földet, mások kölcsönt felvéve, előre megvették, és Amerikából törlesztették a tartozást.⁸⁵ A történeti vizsgálatok kimutatták, hogy a tömeges paraszti földvásárlás egyrészt a földárak ugrásszerű növekedését eredményezte, másrészt pillanatnyi levezetője lett a falusi lakosság szociális elégedetlenségének. Szempontjaink szerint számunkra lényegesebb, hogy a földvásárlás és az adósságtörlesztés mellett az amerikai pénz a falu képét is megváltoztatta. Új házakat építettek: amerikások lakták a legszebb házatkat, és ahogy tellett a pénzből, igyekeztek nagyobbra, kényelmesebbre építeni. Több Amerikát-járt ember leszármazottja említette, hogy az ő házuk volt akkoriban a legnagyobb és legszebb épület a faluban, mindenki csodájára járt. A magas építkezési költségek miatt csak kevesen engedhették meg maguknak, hogy építményeiket a gyúlékony szalma helyett cseréppel, pléhtetővel fedjék be, a visszaemlékezések szerint ezt először csak a na-

84. Egy kormányjelentés szerint a kivándorlók 67%-a tért vissza „vagyonnal” — Szántó M., 1970. 57. és Kertész Gy., 1910. 33. idézi a fiumei kikötőben a hazatérők között végzett felmérést.

85. Vö. az eddig idézett történeti munkákkal, illetve Kunfi Zs., 1909. 436.

5. kép. Behajózásra váró kivándorlók. Az amerikai magyar református egyházmegye naptára. 1906.

gyobb összeggel megtérő amerikasok tehették meg. Ennek nyomán még ma is sokhelyütt a pléttetés házakat *amerikás házaknak* nevezik, annak ellenére, hogy lakóik azóta többször is kicserélődhettek. A falvak módosabbá válását a kortárs sokféleképpen magyarázta. Az azonban bizonyos, hogy még az elítélő hangok ellenére is elcsodálkoztak, „az omladozó nemesi kúriák és az Amerikát nem járt parasztok rongyos viskói közt, a visszavándorolt parasztok kőfalas és Eternit-palás lakóházaik”⁸⁶ során. Hasonló sorokat olvashatunk a Zemplén megyei főszolgabíró jelentésében is, aki kiemeli, hogy az új házakat „már lehet szelőlőztetni, tisztán tartani, ami — ahogy írja — különösen fontos a közegészségre.”⁸⁷ Egy-egy különösen nagy és szép ház híre még a falun túlra is elterjedt — ahogy Arkán hallottam: „Cécén, Fodor sokkal nagyobb házat épített, mint amilyenek a faluban akkor vótak.” (Sebestyén József, 1909.) A fennmaradt pénzből igyekeztek aztán a gazdaságot gyarapítani; lovat, igavonó állatot, szerszámokat vettek, melléképületeket építettek. A merészebb vállalkozók viszont akár többször is útrakeltek a gazdaság ilyen jellegű bővítésének érdekében.

86. Kassai Munkás, V. évf. 1911. 31. sz. 2.

87. Zemplén, 1900. május 13. 19. sz.

A jobb mód jelei nemcsak a falun kezdtek mutatkozni, hanem a tengert megjáró paraszton is. A frissen érkezett fekete ruhás hazatérő kivált a hagyományos faluképből, „úriember vót mingyá ha hazajött”, a hozott ruhák azonban idővel elrongyolódtak, így ez a minimális változás is hamar szertefoszlott. Ruhaneműt még a legszegényebben visszatérő is hozott magával, ha más nem is, a kint viselt hétköznapi öltözetet hazahozta. Az amerikai *jek* nadrág nem aratott azonban egyértelmű sikert, feltűnt, hogy nem olyan tartós, mint ahogy gondolták, a fekete anyag nyáron a naptól hamar fakult, tönkrement — „leződült.” Az ajándékba kapott ruhát, még ha nem is tetszett mindenkinek, szívesen hordták, — mondván, mégis csak ajándék, Amerikából való. (A fekete szín különösen a gyerekeknek volt idegen.) Ezen a vidéken a női viseletben különösebb változás nem ment végbe. A sajtóban sok helyről ismert flancolás itt nem volt jellemző, az a néhány selyemkendő, díszű, fülbevaló, amit az amerikasok hoztak, nem minősíthető fényűzésnek. Elmondhatjuk, hogy a kivándorlás nyomán a paraszti viseletben komoly tartós változás nem észlelhető. A faluba került újabb típusú ruhadarabok (mint pl. a selyemszoknya, szvetter, pulóver stb.) legföljebb csak *a viselet lassú polgárosodási folyamatát serkentették*, de megjelenésük nem szorította ki a hagyományos elemeket, így hatásuk nem volt olyan erős, hogy új, polgári jellegű viseletet alakított volna ki.

A hazatérők a ruhaneműn kívül más is hoztak a tengerentúlról. Legtöbb a fehéreneműs kofferekkel (*kuffér*) utaztak haza. (6. kép). A szerencsésebbje esetleg jó nagy ládával fölpackolva érkezett — leginkább háztartási eszközöket hozva magával. (Pl. húsórló, hurkatöltő.) Volt aki — számítva a hazai munkára — pl. kaszaverőkalapácsot, kaszaküllőt, a mesterséggel is foglalkozók szerszámokat, gyalut, kisbaltát, kifaragót, kalapácsot stb. hoztak, habár ezeket itthon is könnyen beszerezhették volna. Talán úgy vélték, hogy jobb anyagból készültek s így érdemes cipelni, vagy csak egyszerűen „az tetszett meg benne, hogy amerikas szerszám” — aztán bekerült a csomagba. De előfordult, hogy az igényesebbje gramofonnal, zsebórával⁸⁸ bővölte el a hazaiakat.

Ma már azonban a kopott szecessziós kép (hölgy virággal) a pipa, vizes-pohárkészlet, kancsó, a húsórló tengelye, a kalapács stb. csak valamely családtagra utaló emlék, vagy egyszerűen a ház körüli ócskaságok számát gyarapítja. Általában kivételt csak a vallásos jellegű tárgyak jelentenek. Az állandó használat jobban megőrizte az imakönyveket, szentképeket és így nagyobb megbecsüléssel őrzik máig is őket (7—9. kép).

88. Ez külön megemlíti *Braun R.*, 1973. 347—348.

6. kép. Kivándorlók által hozott ruhaneműs kuffér. Fony. Barna Gábor felvétele

8. kép. A házioltár tartozékai. Fony. Barna Gábor felvétele

7. kép. Amerikából hozott házioltár. Fony. Barna Gábor felvétele

9. kép. Amerikából hozott szentkép. Fony. Barna Gábor felvétele

Az amerikai pénznek természetesen számos egyéb felhasználását említhetnénk még. Többször érkeztek pénzküldemények templomépítésre, harangvásárlásra,⁸⁹ sőt feljegyezték, hogy az amerikai falvakban még az adót is pontosan fizették.⁹⁰ Egy-egy különösen szerencsés amerikai esete messze földön is ismertté vált, azonban a többség nyomorát csak ideig-óráig tudta az átmeneti boldogulás felejtetni. Az amerikai *kivándorlás anyagi hatása* kétségtelesen — ha csak átmenetileg is — *az anyagi emelkedés volt*. A pénz rendkívül sajátos: iparban termelt, ugyanakkor a földvásárlásokon keresztül, mezőgazdasági termelésbe áramlik. Előállítói nagyrészt mezőgazdasági eredetű ipari munkások, fölhasználói az iparból visszavédlett parasztek. A visszavándorló tehát másodszor is munkát cserélt; visszatért a gazdálkodáshoz. Bárki módosabb gazdáya válhatott, ha a tengerentúli kaland kis szerencsét hozott számára, viszont ha a sors nem kedvezett, csak újabb kiadásokba bonyolódott, fölőleszen vesződött. Ha ez pillanatnyilag minimális differenciálódást is eredményezett, nem vált tartós következménnyé és nem vezetett a parasztfalu társadalmának jelentékenyebb átrendeződéséhez. Az amerikai pénz kapcsán elmondottakat összefoglalva: megállapítható, hogy az — önmagában jelentékeny pénzmennyiség — a parasztság körében lényegi változásokat nem eredményezett, beépülése csak bizonyos esetekben és átmeneti jelleggel történt meg. Ha nem tűnik üres szójátéknak, azt mondhatnók: megjelent a falun, de nem a faluban; változásokat eredményezett a falu képén, egyesek életében, de sorsukon alapjában nem változtatott.

A beilleszkedés a hazai környezetbe — jóval kisebb problémát jelentett, mint az idegen világhoz való alkalmazkodás, azért a gazdálkodáshoz való visszatérés aránylag zökkenőmentesnek mondható: „Aki visszajött olyan vót — mondja a 86 éves Veréb József — mintha sosem lett vóna kint, úgy élt itt tovább, mint előtte”, még béresnek, szolgálónak is kevesen mentek el a faluból. A gazdálkodás csak az Amerikában született hazatérőknek jelentett problémát, csak hosszabb idő alatt sikerült megszokniuk. A paraszti életmódba való visszatéréssel kapcsolatban fontos kérdés merül fel, hogy mennyiben változtatott a távollét munkájukon, alkalmaztak-e a visszatérők például újításokat? Mivel Amerikában szinte kizárólag ipari munkát végeztek, így az ottani mezőgazdaságról komolyabb ismereteket nem is szerezhettek. Legtöbbjük itthon legfeljebb csak elmesélni tudta, hogy a farmereknél olyan gépeket látott, amelyeket azelőtt elképzelni sem tudott: kombájnt, aratógépet stb. Eleinte a falu nem is ismerte másként ezeket a gépeket, mint az amerikasok elbeszélésein keresztül; „Nem tudtunk újítani, nem lehetett azt megvalósítani, ami akkor ott vót” — mondja egy öreg amerikai. Idővel esetleg egy-két gazdagabban hazatérő már tudott ilyen sokat emlegetett vető- vagy cséplőgépet venni, (Arka, Mogyoróska, Regéc), de a többség kénytelen volt a hagyományos módon dolgozni.

A munka, a gazdálkodás kétségtelesen a legfontosabb kötelék, ami a visszatérőt a hazai közösségbe és életmódba visszahúzta. Ha a szükség ebben automatikusabban is biztosította a bekapcsolódást, meg kell próbálnunk az

89. Zemplén, 1903. 7. sz., 116. sz., 1905. 90. sz.

90. *Szántó M.*, 1970. 41.

élet más területén a visszailleszkedés esetleges zökkenőit felkutatnunk. A döntően más élet hatása, még az Amerikát megjárt ember emlékezetében is, az idők folyamán csaknem teljes mértékben lekopott. A visszaemlékezések szerint, az amerikasok hazatérése mindig eseményszámba ment. A falu nagy érdeklődéssel fogadta őket. Ennek ellenére jelentősebb falusi mulatságokat nem rendeztek, „ha az amerikas hazajött, csak a rokonság közt szórakoztak.” Eleinte még gyakran összeültek, s a kocsmá is az amerikas történetektől volt hangos. Tapasztalataink szerint, a tisztességgel megtért amerikasok feltétlenül a falu tekintélyesebb elemei közé tartoztak, különösen a sikereikkel nem dicsekvőket értékelte a falu erkölcsé. Néhányan kisebb tisztségeket is elvállaltak, főleg az egyházi életben: egyháztanács tag, kurátor került ki soraik közül.

Mint már utaltunk rá, a kivándorlók egyesületekbe, szervezetekbe tömörülve próbálták hazai viszonyaikat fenntartani. A hazatérés egyet jelentett a közösségi szervezeti életből való kiszakadással, a visszatérőből újra egyéni, izolált parasztagzda vált, s a faluközösségen, a paraszti kultúrán kívül más összetartó erő nem állt fölötte. Munkájában szabadnak vélte magát, és a gazdálkodás viszonylagos biztonságát élvezte. Igen finom észrevételt tesz egy magyar származású amerikai kortárs: az amerikai munka jellemzőiből — pl. jövedelemingadozás, munkabeszüntetés, túlóra és sok hasonló apró jelenségből — olyan — ahogyan nevezi — közgazdasági tudást szerez a kivándorló, ami mindenképpen megnyilvánul az otthoni munkához való hozzáállásában.⁹¹

Az az elv, miszerint „itthon nem parancsoltak neki, hogy munkába menjen” — az állandó és bizonytalan munka kényszere alóli fölszabadulásról vall. Különösen a gyarapodás útján módos gazdává vált visszavándorló szabadult meg a létbizonytalanság mindennapi gondjától. A vagyonnal megtértek körében általános tapasztalat, hogy a kitartó munkát anyagilag jobban értékelő amerikai életmód, *szorgalmasabbá* tette a visszavándorlót. Igyekeztek a hozott pénzt minél jobban elosztani, „minden fillért megbecsülni”, s ha ez sikerült, nem kellett újra szembenézni a szükséggel, vagy akár egy újabb viszontagságot tengeri úttal. Természetesen sorolhatnánk példákat az ellenkező magatartásra is. Például az Amerikában is korhelykedő, itthoni földjére kölcsönöket fölvevő és végül nagy nehezen hazaperelt kivándorlót aligha jellemezhetjük szorgalmas, beosztó gazdaként. (Arka) A korabeli sajtó kivándorlásellenes cikkeiben erkölcsi romlással fenyegeti a távozni készülőket. Az iszákosság⁹² elterjedése mellett, a vadházasságok⁹³ számszerű növekedését, sőt a hazardjátékok elharpódzását⁹⁴ emlegették (a sort folytatni lehetne). Az „amerikas menyecske” elnevezés alatt ezekben a falvakban is az „olyan gavallér asszonykakat” értik, „akik míg az uruk kinn vót kirúgtak a hámfábó.”⁹⁵ Különösen a vagyontalannul, szerencsétlen körülmények között visszatértek körében kell számolnunk erős visszahúzó hatással; a kiábrándultság, sikertelenség számos esetben nyo-

91. A. S. Glenn, 1914. 20—21.

92. Felvidéki Szemle, 1888. 14. sz.

93. Zemplén, 1902. 27. sz.

94. Felvidéki Szemle, 1889. 98. sz.

95. A másik oldalon pedig az „amerikai házasságot” kell megemlíteni. Az Amerikai Magyar Népszava . . . , 1911. 226—227.

morba taszította a kiutat nem lelt megtérőt.⁹⁶ A kortársak sokat vitáztak az Amerikát járt emberek erkölcséről. Kétségtelen azonban, hogy a negatív példa, az egyedi esetek jobban szárnyra kaptak, mint a megszokott, kiegyensúlyozot életmód.

A mindennapi életben, a falusi emberekkel és intézményekkel való érintkezésben, a világot járt ember önérzetessége kiérződött. Mindenekelőtt meglátszott ez beszédükben. A falusi szemében a lépten-nyomon angol szót használó amerikai még tekintélyesebbnek is tűnt. Annak ellenére, hogy rendszeren angolul csak igen kevéssé tanultak meg, azonban újra magyar környezetbe kerülve kiütközött, hogy mégis csak sok angol szó ragadt meg beszédükben. Egy-egy angolul jobban tudó még taníttatta is a gyereket angol szavakra, számokra, sőt följegyezték a matyók körében, hogy nem egyszer angolul veszekedtek.⁹⁷ Még a csak szavakat tudók is gyakran emlegették a *gud bájt, sztórt, bászt* stb., s még ma is emlékeznek néhány vicces szóazonosságra (szalőkörád szarokrád). Sűrűn szerepel a *kar, sur, ju, jes* stb. a nemrég visszatértek beszédében is. „Az iskolában csúfoltak, mert nem tudtam jól magyarul. Nem tudtam kiejteni a „gy” és „ty” betűket; „cs”-t mondtam helyettük.” — mondja egy gyermekkorában hazakerült asszony.⁹⁸ Jellemző, hogy szinte minden faluba számon tartják az angolul jól tudókat, akikhez szükség esetén segítségért fordulnak (pl. levelek fordítására). Az önérzetesség nyilvánul meg pl. az élménybeszámolóknak; ahogy Amerikában elcsodálkoztak a gépeket használó farmer munkáján, most ugyanúgy ők büvölnek el hallgatóságukat a látottak ismertetésével. „A visszajöttek föllépése általában mindenütt önérzetesebb és az itthoni dolgokkal szemben bizonyos kicsinylést mutatnak” — mondja egy falusi kereskedő.⁹⁹ Legtöbben az amerikai munkaerkölcsöt értékelik: „Amerikában minden percet meg kell dolgozni, de ott meg is fizetik.” A demokratikusabb légkör élményére érdemes néhány példát idézni. „Amerikában mindenki olyan mint a testvér, ha bemegy a *szalonba*.” A hajdan szerencsés fiatalasszony, öreg korában arra emlékszik, hogy Amerikában még a cselédet is családtagnak tekintették (Vizsoly). Az amerikai népről szinte egyöntetűen jó véleményük van, különösen az tűnt föl nekik, hogy „ott nem divat a verekedés, a lopás, mert mindezt azonnal büntetés követi. Lelkesen emlékeznek az angol nyelv tegező formájára: „ott nincs más csak te.” Több helyen emlegették az üzletekben, közlekedési eszközökön tapasztalt emberségesebb viselkedést is. „Szépen beszélnek az emberrel: nem hall ott káromkodást, ha kérnek; nincs ott lenézés, egyforma mindenki, a kalapot sem egymás előtt, sem a hivatalban nem veszik le.”¹⁰⁰ Az amerikai szabadabb légkör komolyabb beilleszkedési problémát csak az Amerikában nevelkedettek visszatérése esetében jelentett. Számukra minden új volt, a munka, az életmód és így a mindennapi életbe is csak nehezen tudtak

96. Hazatoncolták Amerikából. Zemplén, 1900. május 13. 19. sz. „A sok nélkülözés meg a bánat is, hogy háza elúszott az útiköltségre, annyira elcsigázta, hogy a megérkezése után pár nap múlva elhalt.”

97. *Fludorovics Zs.*, 1913. 247.

98. Fedor Jánosné, 1912. Fony — Végh Ágnes gyűjtése.

99. *Braun R.*, 1973. 346.

100. *Barabás E.* (1902) 1970. 153.

bekapcsolódni. Egyedi, de a helyzetet jól jellemző esetet említ a Zemplén egyik 1905-ös száma: „Itt nincs szabadság — fakad ki egy kint született hazalátogató — ilyen államnak nem akarok polgára lenni.”¹⁰¹

Az első időszakban még élénk érdeklődés nyilvánult meg az amerikai élet, az amerikai politika iránt, annyira, hogy még azt is feljegyezték, hogy „magyar újságok helyett amerikaiakat járatnak ily helyeken.”¹⁰² Az idő azonban hamarosan elfeledtette az idegen világ emlékét. Először a szerényebben megtértek beszédéből tűnt el az utazás, a gyárak emlegetése. Sokan nem is szívesen vallották be, hogy valamikor ők is megjárták a tengert. Sikertelenség esetén nem volt ritka a szégyenkezés érzése sem. Mások azért maradtak örök elvagyakozóknak, ha már betegségük, honvágyuk örökre haza hajtotta őket. Egy-egy jellemző hangulaton, érdekes történeten kívül ma már csak foszlányai-ban él a századelő nagy eseménye, s legtöbbjüknek csak régi, különös álmodást jelent.

Láttuk, hogy a korabeli visszatérő viselkedésében észrevehető néhány finom változás, sőt néhány apró jelenségben valóban nyomott hagyott az amerikai szellem. Azonban az ismertetett okok miatt — az amerikai kultúra csak igen szűkös mértékben hatott a kivándorlók tradíciójára és a szabadabb légkör is csak kevéssé szívódott be a kivándorlók tudatába. Különösen áll ez a falujába mindenáron megtérni akaró paraszt esetében. Az akkulturációs változások időben nem nagy jelentőségűek, jobbra csak a kultúra néhány elemét érintették s nem pedig az egész rendszert. Más szempontból elősegítette a vándorlási mozgalom emlékeinek lassú eltűnését maga az első világháború és az azt követő változások sorozata is. Az első világháború élménye, amely a parasztfalvakat egyöntetűen mélyen érintette idővel elnyomta a kivándorlási mozgalom élményeit, amelyek különben is az idősebb generáció életéhez tartoztak.

A kivándorlás vizsgálata alkalmat nyújtott, hogy az akkulturáció egy sajátos példáján, a különböző kulturális rendszerek egymásra hatását megfigyeljük. Ebben a folyamatban lényegében az egymásra hatásnak egy kezdeti fázisával volt dolgunk, amely így kisebb intenzitással zajlott le, mint a különböző kultúrák hosszabb ideig tartó érintkezése esetében. Ebben a folyamatban a változásoknak kisebb szerep jutott, azonban fel kell hívnunk arra a figyelmet, hogy a kivándorlás jelensége egy másik bonyolult kulturális társadalmi folyamatban a hagyományos paraszti kultúra felbomlási folyamatában, egyéb tényezők mellett, szintén szerepet játszott. Ezt a szerepet számon kell tartanunk, anélkül azonban, hogy jelentőségét eltúloznánk és a felbomlási folyamatnak alapvető tényezőjévé emelnénk.

101. Idézi Zemplén, 1905. szept. 16.

102. *Neményi B.*, 1911. 95.

IRODALOM

- Az Amerikai Magyar Népszava jubileumi díszalbuma (1899—1909). Szerk. *Berko D. Géza* Bp. 1910.
- Az amerikai magyar református egyházmege. Naptára. Szerk.: *Kuthy Zoltán*. 1906.
- Antal Géza*, 1908. Az amerikai magyarság jövője nemzeti szempontból. Pápa
- Balassa Iván*, 1975. Amerika nekem nem szülőházam... In: *Lápok, falvak, emberek*. 257—287. Bp.
- Barabás Endre* (1902), 1970. Az Amerikába irányuló székely kivándorlás. In.: *A megindult falu* (vál. *Egyed A.*) 149—157. 1. Bukarest,
- Barcza Imre*, 1908. Magyarországi kivándorlások irodalma. Bp.
- Bolgár Elek*, 1908. A kivándorlás. *Huszedik Század*, 9. évf. 1908. 493—499.
- Bielek, Frantisek—Rákoš, Elo*, 1969—1976. Slovenské vstahovalectvo Dokumenty I—III. Bratislava, Matica Slovenska, Martin
- Bresztovszky Ernő*, 1908—1909. A nagybirtok és a munkabér. *Szocializmus*, 3. évf. 165—173.
- Braun Róbert*, 1973. A falu lélektana. In: *A szociológia első magyar műhelye II*. 277—353. Bp.
- Cuvillier, A.* 1963. *Manuel de sociologie*, I—II. Paris
- Deák Gábor*, 1965. A századeleji kivándorlás gazdasági, társadalmi, politikai vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Történelmi Évkönyv*, 1. 153—167. Miskolc
- Dégh Linda*, 1966. Approaches to Folklore Research among Immigrant Groups. *Jornal of American Folklore*, 79. No. 314. 551—556.
- Dégh Linda*, 1968-69. Survival and Revival of European Folk Cultures in America. *Ethnologia Europea*, 2-3. 97-107.
- Dégh Linda*, 1975. People in the Tabaco Belt: Four Lives. National Museum of Man Mercury Series, Canadian Centre for Folk Culture Studies Paper No. 13. Ottawa
- Fludorovics Zsigmond*, 1913. A matyókról. *Népr. Ért.*, XIV. 219—248.
- Germani, Gino* 1964. Migration and acculturation In.: Ph. M. Hauser (ed): *Handbook for Social Research in Urban Areas*. Unesco, 159—178.
- Glenn, A. S.* 1914. Amerikai levelek. *Iparosok olvasótára*, XX. 1914. 9—10. sz. Bp.
- Gunda Béla*, 1970. America in Hungarian Folktradition. *Journal of American Folklore*, 83. No. 330. 406—416.
- György János*, 1910. Kivándorlás Amerikába. „*Uránia*” Népszerű Tudományos Felolvasások 103. Bp.
- Hoffmann Géza*, 1911. Csonka munkásosztály. Az amerikai magyarság. Bp.
- Hoffmann Gézáné*, 1912. Az amerikai bevándorlás 1910—11-ben. *Huszedik Század*, 15. 749—752.
- Hultkrantz, Åke*, 1960. General Ethnological Concepts. *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore I*. Copenhagen
- Kálmán Béla*, 1970. Amerikai magyarok. *Magyar Nyelvőr*, 94. 377—385.
- Kertész Gyula*, 1910. A kivándorlás szabályozása. Bp.
- Kon, I. Sz.*, 1967. A szociológiai pozitívizmus. Bp.
- Kovács József*, 1977. A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920—1945. Bp.
- Kósa, John*, 1957. The Land of Choice. The Hungarians in Canada. Toronto,
- (*Gy.*) *Körmeny Mária*, 1965. Elindultunk idegenbe. Amerikai magyar munkásdalok. Bp., 1965.
- Kunfi Zsigmond*, 1909. A falu bilincsei. *Szocializmus*, 3. 1909. 433—439.
- íj. *Leopold Lajos*, 1908. A visszavándorlás mérlege. *Huszedik Század*, 9. 143—162.
- A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása. 1899—1913. *Magyar Stat. Közl. Új Sorozat*, 67. Bp.
- Máthé Elek*, 1943. Amerikai magyarok nyomában. Útirajz. Az amerikai magyarság települési térképével. Bp.
- Nagy Dezső*, 1977. Amerikás magyarok népköltészete. *Forrás*, IX. 9. sz. 46—51.
- Nagy Dezső*, 1978-1979 Az amerikás amerikás magyarok folklórja I-II. *Folklór Archivum* 8 és 11. Bp.
- Neményi Bertalan*, 1911. A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás. *Modern könyvtár* 85—88. sz. Bp.
- Ortutay Gyula—Katona Imre* 1970. Amerikás dalok. In: *Magyar népdalok*. 2. 633—649. Bp.
- Paizs Ödön*, é. n. Magyarok Kanadában. Bp.
- Polányi Imre*, 1964. A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása (1870—1914). In: *A Szegedi TKF Tudományos Közleményei*, Szeged, 245—270.
- Puskás Júlia*, 1970. Magyar szervezetek Amerikában (az 1880-as évektől az 1960-as évekig.) *Tört. Szemle*, 13. 528—568.
- Puskás Júlia*, 1974. Kivándorlás Magyarországról az USA-ba 1914 előtt. *Tört. Szemle*, 17. 32—67.

- Piványi Jenő*, 1944. Magyarok Észak-Amerikában (Officina Képeskönyvek). Bp.
- Rácz István*, 1962. A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály. A Debreceni KLTE Történelmi Intézetének Évkönyve, I. 85—109. Bp.
- Rácz István*, 1965. Parasztok elvándorlása a faluból. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. (Szerk.: Szabó I.) 433—483. Bp.
- Rácz István*, 1971. Kísérletek az Egyesült Államokba irányuló magyarországi kivándorlás korlátozására. In: Egyetemes Történelmi Tanulmányok, V. 53—89. Debrecen
- Rickert Ernő*, 1920. Amerikai magyar költők. A „Magyar Jövő” Könyvtára 1. Bp.
- Sanders, Ivan*, 1973. Bebörtönzött nyelv? Jegyzetek az amerikai magyarok nyelvtanáról: a kétnyelvűségről. Valóság, XVI. 5. sz. 90—95.
- Sós Péter János*, 1973. Amerikaiak, magyarok. Valóság, XVI. 5. sz., 80—89.
- Smith, Robert J.*, 1964. Az amerikai etnológusok akkulturációs kutatásai: a kialakulás és az újabb fejlemények. Műveltség és Hagyomány, VI. 107—114.
- Spicer, Edward, H.* 1968. Acculturation. In: International Encyclopedia of the Social Sciences I. 21-27
- Szcepański, J.* 1973. A szociológia története. Bp.
- Szántó Miklós*, 1970. Magyarok a nagyvilágban. Bp.
- Thurnwald, Richard*, (1932) 1975. Az akkulturáció pszichológiája. In: Forrásmunkák a kultúra elméletéből. Szerk.: Maróti Andor. 179-190. Bp. (Egyetemi jegyzet)
- Ujváry Zoltán*, 1977. Gömöri népdalok és népballadák. Miskolc
- Vargyas Lajos*, 1941. A falu zenei élete. Bp.
- Vázsonyi, Andrew*, 1978. The *Cicisbeo* and the Magnificent Cuckold. Boardinghouse Life and Love in Immigrant Communities. Journal of American Folklore. 91. 642-656
- Voigt Vilmos*, 1974. Tegnap, ma és holnap a magyar folklórban. Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 19—20. kötet. 5-20.
- Voigt Vilmos*, 1975. Aspects of the examination of acculturation in Hungarian folk culture. Acta Ethn., XXIV. 295—330.

EMIGRATION TO AMERICA FROM THE CENTRAL PART OF THE ZEMPLÉN

(Sketch for the ethnographic problems of economic emigration
at the beginning of the century)

(Abstract)

The complex problem of connection of different cultural systems has gained special interest in the ethnographic research of Hungary. The best reproach to changes caused by the contact is given by the notion *acculturation*, a special case of which is provided by the analysis of economic emigration at the beginning of the century. For the ethnographer the emigration and the remigration mean two sides of a special migrational phenomenon. The transmigrants and their culture are influenced far from their homes or even on an other continent. To ensure their vital conditions their aim is to integrate with the receiving society with the least possible disagreement. This way the culture of the social groups, on the broadest scale, get in contact with each other. The most pregnant representation of the total contact between different cultures is the immigration. In this case the cultural systems meet on their total surface, thus in the first phase of the acculturation the context of the emigrants' culture changes. In case of those who do not want to return the later development of the acculturation process deserves attention, the last phase of which may reach the cultural assimilation as well. Those who return meet the circumstances of their starting point. From the aspect of the Hungarian research the remigration and the problem of re-adaptation

arising from it seem to be the most interesting subjects. The cultural re-adaptation means less conflicts among the cultural touches, and the most important question will be *what influence* had emigration caused in the life and the cultural tradition of the people. These are special material and mental influences, appearing first of all among the active participants of the migrations, but is present in the receiving community, too. Thus the total emigration-remigration process contains double cultural influence, the complex phenomenon of accommodation: on one hand to the new social-cultural conditions, on the other hand to the left, earlier circumstances. The notion of acculturation is capable to express the moments of the special movement of people present in the emigration, and its different phenomenons can be understood as different phases of the acculturation process.

Very complex source material had to be used for the study of emigration so far in time from the people of our days. The bases of the study are provided by the personal recollections, being more and more difficult to collect. This group of sources is to be completed with indirect data which have become largely confused due to the contemporary articles, actual political analyses, reports, later historical analyses, scientific studies. A special difficulty arises from the fact that in Hungary at the time of the emigrations no ethnographic descriptions were made, and only slight interest was paid even later towards this phenomenon.

The reproach of the appointed theoretical tasks could be realised in the paper only partially. The study is based on the material collected in some villages of the Zemplén mountains in North-East Hungary, and it was completed, as mentioned earlier, with secondary data, such as the articles of contemporary papers about migration. The villages (see: footnote 9.) in question belonged to the former Abaúj-Torna and Zemplén counties (now: BorsodAbaúj-Zemplén county); they were in the centre of emigration showing the greatest intensity of emigration. According to *statistical* calculations made after the critical analysis of statistical evaluations the emigrants of the two counties gave 13% of the national emigration to America between 1899 and the 1st World War. In accordance with the data the remembrance of the emigrations is still living. The remigration ratio is similarly high: they constitute somewhat more than the 10% of the cca 450 thousand remigrants of the country. Thus the study of the territory can yield such a representative material which is valid not only for the given territory but also indicates tendential movements in the country.

We endeavour to give a unilateral system of the complex and manifolded problems of causes of emigration on the basis of *G. Germani's* theoretical model. Modifying the model to a slight degree, three main aspects are to be viewed to reveal the causes of emigration: 1. *objective* (objective, economic-social push and pull forces, the system between the mother country and the receiving country that mediated the push and pull forces: the emigrational routes, the correspondance, the agents etc.); 2. *cultural* (migrational tradition developed in the traditional peasant life being characteristic of the given territories, and the disintegrational process caused by the slow capitalisation); 3. *subjective aspects* (personal reasons of emigration: e.g. illegal marriage, wish for land, fleeing from military service, thirst for adventure etc.). From the three constituents it can be told that the *emigration unfolded in course of the mutual influence of objective push and pull forces through the sieve of the norms and values defined by the culture of the communities, from personal decision.*

The main aim of the emigrants, the material enrichment, determined their way of life and actions. For those, who planned to return, the New World meant but a new possibility for work, and the need of total adaptation to a new society and culture did not arise. The

emigrants of the territory of Zemplén, as it was generally the practise, settled in the eastern industrial centres of the US, where they went on for jobs which were hard, thus paying much, and did not need special technical knowledge. There were some people only, who dealt with agricultural work, since permanent settlement was against their original plans. In the newmilieau the emigrants turned inside, and endeavoured to keep the home relations. The most significant help was provided by the different forms of community life. Its most important form was the "burdos" (*boarding*) system. The societies, religious organisations also had importance helping the everyday life of the emigrants through their well determined ethnical feature. Thus the first generation of the emigrants had no closer connection with the receiving society and its culture. The cultural-social differences were so great that the first generation, especially those, who spent just a short time in America arrived but to the door of the acculturation process, and leaving the process could return with actually unchanged culture.

The influence of the emigration movement on the home peasant life can be divided into two great groups. One is the direct *material* influence, the other is the uncertain, not well, detectable *mental* influence. The material influence is doublefolded: there were people, who returned without success (or did not return at all), for whom emigration meant more outlet, debt; the majority of those who returned strengthened, more or less, financially, sometimes could save up considerable amount of money. The American money was used for buying land, building houses. The new houses were larger and moderner, and the ones covered with tile were called "amerikás" (*American*) houses. They modernised agriculture as well, sometimes bought machines. The bravest emigrated more than once (even 10-15 times) to develop their farm. The better life mirrored back on the persons as well, even if only for a short time, in the American suit. Beside money and suits they brought smaller objects, among which generally only the religious ones have been preserved. Thus the material influence of the emigration is the financial increase even if it is not valid for all the emigrants, and did not cause significant financial or social change.

The re-adaptation to the home milieau was easier than adaptation to the American circumstances. As they left their peasant life just for a short time the return did not cause break. The mental and cultural change appeared just in minor cases. Returning from the American community life they became independent peasant farmers again. This is the cause why the returners felt themselves free and independent. The American speed of work made them busier. In the everyday connections they showed up the selfestimation of the man that had seen the world. The American atmosphere, being more democratic than the Hungarian one, has been preserved in traces up till now, but its conflict can be felt only in case of children who were born and educated in America till their return to the mother country. The returners often used English words and idioms, some of which have been preserved. They kept up their interest in the American life, and America became built in the consciousness not only of the emigrants but through them in the countrymen, too.

Acculturation changes, according to this, were not significant in time, they reached just some elements of the culture and not the whole system. The weakening of the memory of the emigration was hastened by the 1st World War and the series of changes following it. In the same time the phenomenon of emigration plaid its role, beside other factors, in the disintegration process of the traditional peasant culture. This role is to be considered, but never as the basic factor of the disintegration process.

Zoltán Fejős

EGY KÁRPÁTUKRÁN FALU LAKÁSKULTÚRÁJA

BODNÁR ZSUZSANNA

Az általam vizsgált falu *Komlóska*, a Zempléni-hegység közepén helyezkedik el, egyike a legelzártabb, a népi műveltség tekintetében is a legkonzervatívabb falvaknak. *Fényes Elek* a következőket írja a faluról (1851): „Abaúj vármegyében levő orosz falu. Erdőhorvátihoz fél óra, 32 római katolikus, 590 görög katolikus, 5 református, 16 zsidó.”¹ A kárpátukránok betelepülésének ideje és okai még ma sem teljesen tisztázottak. Ezzel kapcsolatban két elképzelés vált közismertté szakirodalmunkban: 1. Az ukránok a XIII. századtól kezdődően *Galiciából* települtek át az Északkeleti-Kárpátokba, s fokozatosan népesítették be Máramaros, Bereg, Ung, Zemplén korábban lakatlan vidékeit.² A lengyel földesurak elnyomása elől a XVI—XVII. században települtek át ukrán parasztok főleg a Rákóczi birtokokra (a török pusztítás miatt kevés volt a munkaerő). 2. Abaúj és Borsod megye lakossága a XIV. század végén egészen magyar volt. Azok a falvak is ismeretesek már a XIII—XIV. században, amelyek a XVIII—XIX. században részben vagy egészben ukrán lakosságúak voltak.³ Az ukrán lakosok csak a XVII—XVIII. században tűntek fel a magyar települési területen apró foltokban, s településeik középkori alapítású, de a török hódoltság idején elpusztult magyar falvak helyén létrejött *szekunder* jellegű telepek voltak. Ez a tény nagyban meghatározta későbbi sorsukat.

A magyar falvak közé ékelődött ruszin lakosság napjainkig megőrizte nyelvét és bizonyos vonatkozásban kultúráját is.

Komlósán földművelésre alkalmas terület alig van, a tenyérnyi földek megművelésével asszonyok és öregek foglalkoznak. A legkorábbi időkben csak a szűk patak völgyek, majd a XIX. századtól egyre nagyobb intenzitással visszaszorított erdőterületek vékony talaja szolgált földművelésre.⁴ A legutóbbi időkig másodlagos maradt a fő jövedelmet nyújtó fa-, erdőmunkák és az erdei gyűjtögetés mellett. A hegyi legelőkön sok szarvasmarhát, juhot legeltettek. Az állattenyésztésre utal ma is a szántóföldek kerítéssel való védelme utak mentén, legelők szomszédságában.

A gyenge termés kiegészítésére — az erdő és famunkákon túl — a szegényebb emberek a távoli vidékeken kerestek idénymunkát.⁵

1. *Fényes Elek* 1851. 135.

2. *Paládi Kovács Attila* 1973. 330—331.

3. *Paládi Kovács Attila* 1973. 333.

4. *Ikvai Nándor* 1967. 13.

5. *Ikvai Nándor* 1967. 174.

A falu társadalmi rétegződése a földrajzi, gazdasági körülményeinek a függvénye. A foglalkozás megoszlását illetően homogének voltak (állattenyésztők, földművelők). Jómódú gazdagparaszti réteg nem alakult ki, a már említett okok miatt. A középparaszti réteg (10—20 hold) a szegényparaszti többség színvonalán élt, azonos szerszámmal és módszerrel művelte földjét. A kevés föld, kevés munkalehetőség miatt földnélküli *napszámos* réteg alakult ki, amely a falu határában levő nagybirtokon dolgozott, vagy az Alföldre ment idénymunkásnak.

A falu lakossága a természeti tényezők, elzártság, közlekedési nehézségek következtében keveset érintkezett más falvakkal. Saját termésükből nem származott akkora jövedelem, ami a fejlődést meggyorsította volna. A jórészt önellátásra berendezett faluban fél évszázaddal korábbi életformák, szerszámok, munkamódok maradtak fenn a legutóbbi időkig. *Bihary Emil* ezt írja:⁶ „A magyarországi orosz népnek általában, de különösen a mi zempléni népünknek két fő jellemvonása van: a vallásosság és a konzervativizmus.” Mondják: „Az én atyám, az én nagyatyám és ősatyám is így csinálta, hát én is úgy teszem.”

A rendkívül tagolt térszíni formák jelentős mértékben befolyásolják a település szerkezetét, megjelenési formáját.⁷ A falu egyetlen utcája a völgy vonalát követi. *Soros-utcás, szalagtelkes* típusba sorolható. A megtelepülés időszakában irtványtelepülés volt, ezen belül ma is az *erdőtelkes sorfalu* jellemző vonásait fedezhetjük fel.⁸

Területünkre a XVIII. század második feléig csaknem kizárólagosan a faépítkezés volt a jellemző. A faépítkezés XIX—XX. századi háttérbeszorulásának okai nemcsak az erdők megfogyatkozásában, hanem történeti tényezőkben is keresendők. Egyrészt a XVIII. század végi úrbérrendezés jelentős erdőterületeket vont ki a jobbágyság használatából, másrészt a racionális erdőgazdálkodás érdekében hozott központi és vármegyei rendelkezések erősen korlátozták az épületfa kitermelésének lehetőségét. Ezen okok miatt terjedt el a lényegesen kevesebb épületfát igénylő gerendavázis szerkezet, a *sövény* vagy *paticsfal*. Az első világháború után a kőépítkezés, az 1930-as évektől a vertfal és a vályogfal jelentős, amely alföldi hatásra terjedt el területünkön. A hagyományos tetőfedő anyagok közül a legáltalánosabb a *zsúp*, de a századfordulón még jelentős volt a *részesedés* a *zsindeletetők* is.

Komlóska az ún. *északi magyar házvidék*hez tartozik, ahhoz a háztípushoz, amely tulajdonképpen nem más, mint a Kelet- és Középkelet-Európában általánosan elterjedt lakókamrás ház lokális változata.⁹

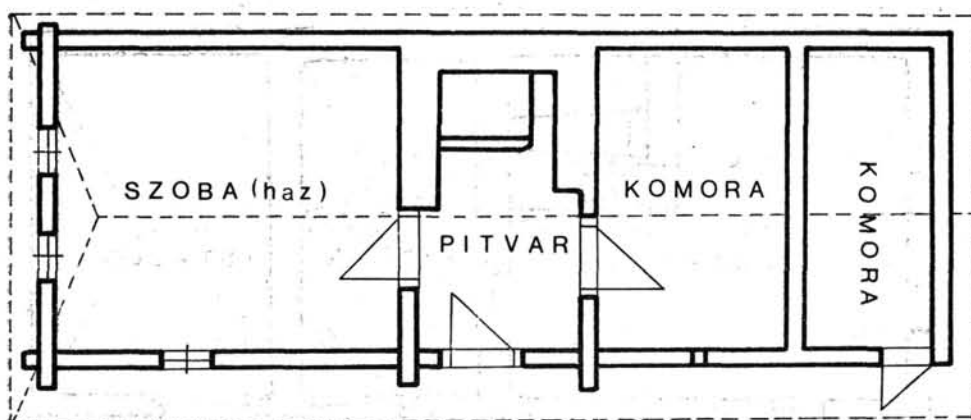
A legkorábbi leírások, s a recens anyagban még napjainkban is fellelhető legarchaikusabb lakóházak alapján a komlóscai lakóházak három különböző funkciójú egységből állottak: szobából + pitvarból + kamrából (1. kép). A kétosztatú, szoba + pitvar tagolódású lakóházak csak a zsellérek körében fordultak elő, de még itt sem volt általános.

6. *Bihary Emil* 1901. 90—91.

7. *Dám László* 1980.

8. *Dám László* 1980.

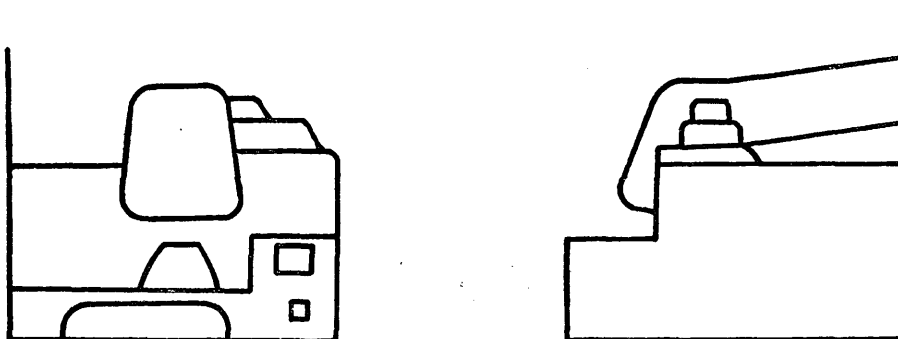
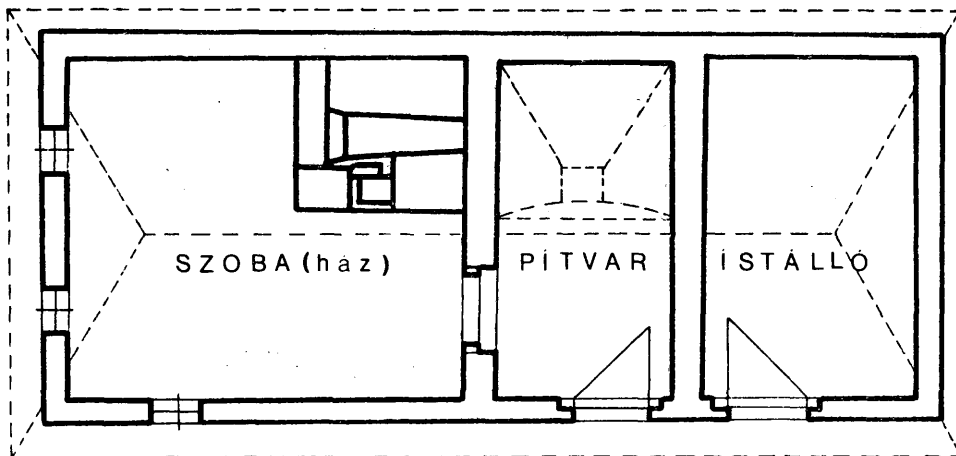
9. *Dám László* 1980.

1. kép. Háromszobás lakóház alaprajza és fényképe. Ságvári u. 8. Dám L. felv.

A lakóház fő helyisége a szoba vagy ház, az épület egyetlen lakótere, de egyben fő munkatere is.¹⁰ Itt helyezkedett el a lakóház egyetlen tüzelőberendezése, a belső fűtésű, hasábalakú, fűtésre, sütésre és főzésre egyaránt használt kemence (pec), amely a háznak csaknem 1/4 részét kitöltötte (2. kép). Tüzelő-

10. Bakó Ferenc 1974. 243—244.

2. kép. Háromszobátú lakóház alaprajza és kemencéjének nézetei. Rákóczi u. 17.

nyílása fölé sövényből, fából készült füstelvezető kürtő, *kabola* borult, amely a kemence, illetve a nyílt tűzhely füstjét a mennyezetet áttörve a kémény nélküli padlástérbe vezette. A kemencék általában kőből készültek, nagy fekete acélkövekből rakták, száját 3 m széles nagy laposkő vette körül, oldalát különböző nagyságú vegyes kőből építették.¹¹

A különböző típusú kemencék anyaga, formája nem sokat változott a XVIII. század óta, inkább helyet változtattak (több esetben is) a lakóházon belül és az udvaron. A füstelvezetés, a füsttelenítés számos példája áll előttünk még a recens építészeti emlékekben is, példák, amelyek sora a primitívtől a korszerűig a változás, a fejlődés folyamatát mutatja be.¹²

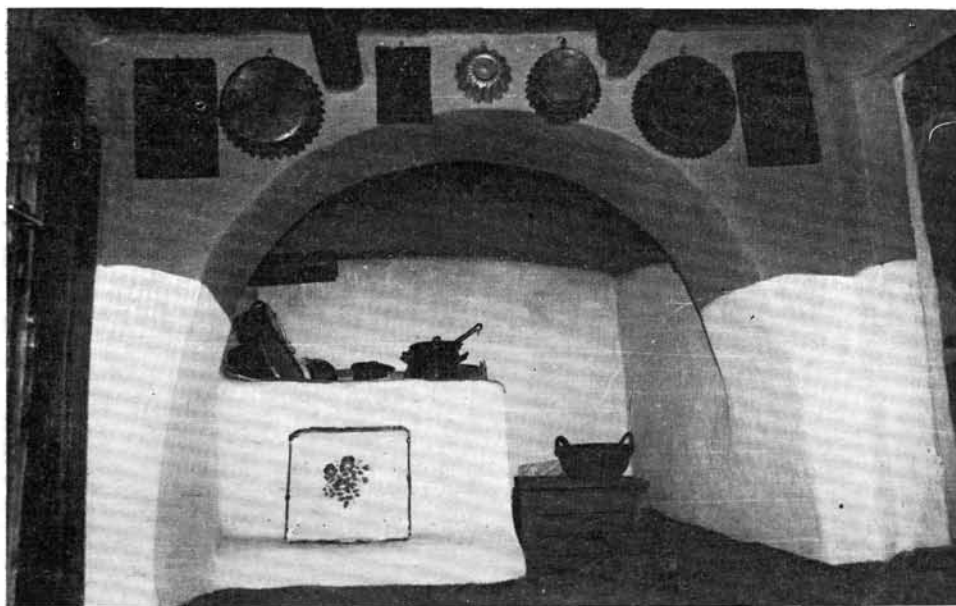
11. Gönyei Sándor 1939. 127.

12. Barabás Jenő—Gilyén Nándor 1979. 61.

A belső fűtésű szobai kemencével ellátott lakóház a XIX. század folyamán jelentős átalakuláson ment keresztül. A komlóscai házak azonban fejlődésben tovább jutottak, a pitvarbeli *szabadkémény* beépítésével biztosítva a füst tökéletesebb elvezetését. Ebben az alföldi magyar szabadkéményes, magasabbrendű házkultúra hatását láthatjuk.¹³ Területünkön a kelet-európai kemencés ház és az alföldi magyar szabadkéményes ház egybeolvadása szembetűnő. A szabadkémény megjelenése együtt járt a kürtős füstelvezetés fokozatos háttérbe szorulásával. A kemence hosszú ideig továbbra is a szobában maradt, innen történt a fűtése is, de a kabola a füstöt már nem a padlástérbe vezette, hanem a kemence fölött a közfalat áttörve a pitvarba, a szabadkémény alá.¹⁴ Míg a fenti esetben a főzés, sütés színtere továbbra is a szoba marad, addig a változás következő fázisában a kemence kikerül a szobából a pitvarba a szabadkémény alá. Ez a forma napjainkban is széles körben elterjedt (3. kép).

A pitvarba épített, tüzelőnyílásával annak ajtaja felé néző kemence formája csak annyiban változott, hogy nincs a tüzelőnyílása felett kabola, s rendszerint elmarad az oldalpadka is.

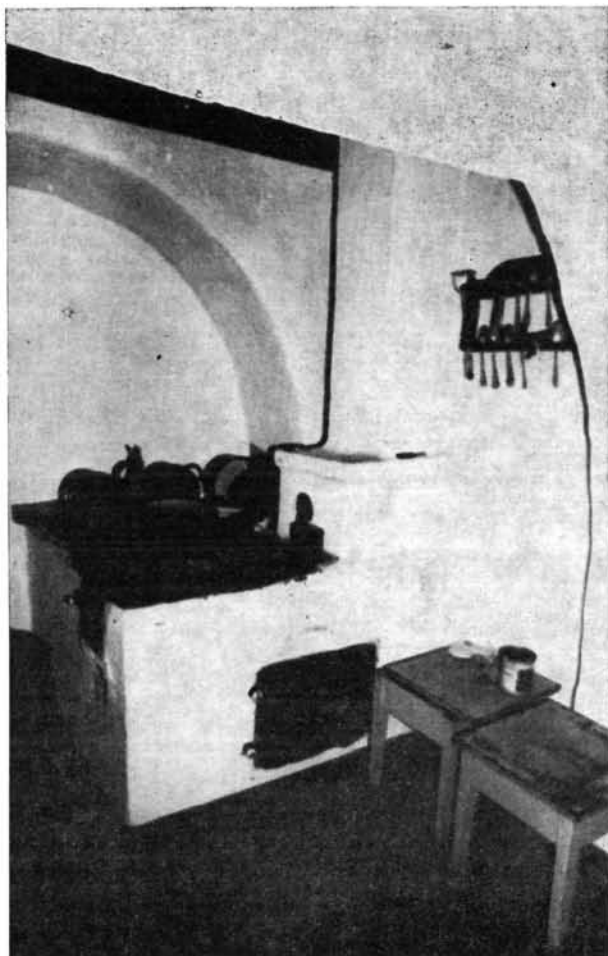
A konyhai kemencét középre vagy hátsó részével a falnak támaszkodva, vagy az egyik sarokban helyezik el. Lapos teteje még ma is munkaasztalul szolgál (3., 11. kép). Mind a szobai, mind a konyhai kemencéhez gyakran kapcsolódik egy sárból készült zárt, főzésre használt tűzhely, az ún. *masina* (4. kép). A tü-

3. kép. Sütőkemence a pitvarban a szabadkémény alatt. Ságvári u. 8. Dám L. felv.

13. Gönyei Sándor 1939. 119—120.

14. Dám László 1980. (Kéziratban)

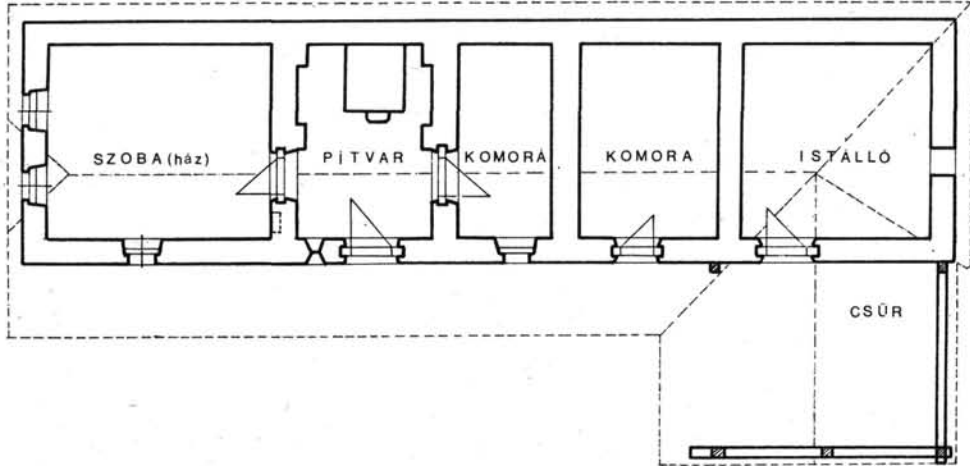
4. kép. Rakott tűzhely, ún. masina. Ságvári u. 60. Dám L. felv.

zelőberendezés igen jelentős átalakuláson ment keresztül az utóbbi 30 éve. Az 1960-as évektől a kemence és a szabadkémény alkalmazása szinte teljesen háttérbe szorult, helyét a zárt kémények, modern, gyárilag előállított tüzelőberendezések foglalták el.

LAKÁSKULTÚRA

A parasztság életével legszorosabb kapcsolatban a ház áll. Az védi meg az időjárás viszontagságai ellen, teret ad az élet különböző mozzanatainak, a mun-

kának, szórakozásnak, mindezek mellett tároló helyiség is.¹⁵ Ugyanakkor a lakás az életmód, foglalkozás és gazdasági helyzet egyik közvetlen tükrözője is.¹⁶ Több kutató bebizonyította, megírta, hogy a lakáskultúra változása szoro-

5. kép. „L” alakú lakóház alaprajza és fényképe. Bajcsy-Zs. u. 2. Dám L. felv.

15. Vajkai Aurél 1948. 3.

16. Kós Károly 1972. 95.

san összefügg a tüzelő fejlődésével. Ezt az elméletet napjainkig többször megcáfolta, és ellenkezőjét bizonyította a kutatás, nagyobb jelentőséget tulajdonítva a gazdasági helyzetnek, a házban élők életmódjának. A lakás, a ház nem állandó képződmény. Változik belső térelosztása, berendezése, míg elér egy bizonyos fejlődési szintet, ahol megáll, hogy hosszú évtizedekig csak a berendezés és tárgyai változzanak.

A faluban kétfajta beosztású háztípust találunk: három osztatú és négy osztatú lakóteres épületet. Három helyiségből álló lakásokat építettek (szoba + konyha + kamra vagy istálló) (1. kép) a szegények, zsellérek, négy osztatú házakat (szoba + konyha + szoba + kamra vagy szoba + konyha + kamra + kamra) (5. kép) a kis- és középparasztok. Lényeges különbség a lakások belső berendezése között nem volt, az elrendező elv is szinte minden házban azonos (diagonális). Az utca felőli szoba az első ház (*izbo*), a konyhának pitvar (*preklet*), a hátsó háznak (*zadnja hnyizsa*) kamra (*komora*) a neve.

A faluban a parasztházak beosztása és az egyes helyiségek kihasználása csaknem azonos. Egyrészt azzal magyarázható, hogy az építendő ház nagyságát a faluban szokásos háznagyság és a vagyoni helyzet határozza meg, másrészt pedig nem alakult ki — a kedvezőtlen gazdálkodási körülmények miatt — egy olyan gazdag paraszti réteg, amely ezen a beosztáson, berendezésen változtatott volna.

A lakóházban általában 2—3 család élt együtt, de ezt meghatározta a család vagyoni helyzete is. Ha a szülők „tehetősek” voltak, vettek vagy építettek gyermekeiknek, legtöbbször azonban a házat alakították át hátsóházzá. Az elsőház a fiataloké lett addig, amíg nem vettek vagy nem építettek. Általában a szülők, nagyszülők és a férjzett lány laktak egy fedél alatt. Mint láthatjuk, a ház a családdal együtt nő, változik, alakul.

A lakóházba a bejárat mindig az egyszerű, oszlop nélküli tornácról van a pitvarba. A pitvartól balra a házba, jobbra a kamrába vezet egy ajtó, mely 1—1,10 m széles egyszerű, sima fából készült. A szobán két ablak található az utca felé, de van, amikor egy van az udvar felé is.

A lakóház központi, s egyben legszélesebb funkciókörrel rendelkező helyisége a szoba (ház) viszonylag jól körülhatárolható funkcionális egységekre bomlik, amit a szoba elrendezési elve is tükröz. A szoba berendezése az uralgó elv szerint *diagonális, sarkos elrendezésű* (6—7. kép). Az ajtó mellett a jobb oldalon található a helyiség egyharmadát elfoglaló kemence (*pec*) és környéke, amit munkatérnek is nevezünk. A vele átlósan levő, szemközti bal sarokban helyezkednek el a tároló és ülőbútorként is használt *karosládák* (*lada*), előttük asztallal (*sztol*), amely a *kultikus teret* alkotja. A két rövid homlokzati ablak közé kerül a ruhanemű tárolására szolgáló fiókos *komód* (*komoud*). Amennyiben azonban a szoba nem elég széles, ez a karosládák melletti sarokba kerül. A legtöbb esetben azonban az asztallal egy vonalban, a ház hátsó hosszanti homlokzati fala mellett díszesen megvetett *ágy* (*poszcel*) áll. E mögött, s ezzel szemközt is rendszerint egy-egy egyszerűbb ágy áll, mindennapi hálóhelyül. A szoba bejáratának közelében, az ágyak után ruhatároló vagy fiókkal ellátott, felemelhető tetejű láda. A székek (kettő-három) az ágy elé kerülnek.

6. kép. Diagonális elrendezésű szoba kultikus tere. Ságvári u. 8. Dám L. felv.

7. kép. Diagonális elrendezésű szoba munkatere. Ságvári u. 8. Dám L. felv.

A ruhák tárolására, szárításra az ajtó mellett levő fogas vagy az ágyak feletti gerendákhoz madzaggal felkötött hosszú *rúd* (*drucsok*) szolgált. Csaknem minden házban megtalálható volt a *vakablak* (*ablakcsuk*), amelyben iratokat, pálinkásbutykost, üvegeket, fűszereket tartottak. A szoba közepén mestergerenda (*mesternyica*) húzódik, belevésve gyakran az építő neve, építés évszáma. A mestergerendán tartották egy dobozban a fontosabb iratokat, fényképeket (*foto*), evőeszközöket (*lozsnyik*) (6. kép), gyúróteknőt (*nyitocska*), azokat a használati eszközöket és tárgyakat, amelyekre ha szükség volt, könnyen elérték. A mestergerendán tartották a *szenteltbarkát*, *tisztesfüvet* is. A kisbaba a bölcsőben (*koleszka*) vagy teknőben aludt, amit az anya ágya mellé vagy a mestergerenda alá tettek.

Az egykori *tűzhely nélküli* pitvar legfeljebb kisebb eszközök tárolására szolgált. Ide csak sütők és különböző edények kerültek. A szabadkéményes füstelvezetés megjelenésével és a kemence pitvarba való áthelyezésével funkcióváltozás történt. Nyáron a szabadkémény alatti rész lett a munkatér (amely a házból átkerült). A pitvar nagy részét a kemence foglalta el. Ide kerültek a falra a mindennap használt edények, használati eszközök, kikerült a malmocska, kecskelábú asztal. Gyakran került ide egyszerű láda, amelyben húst, sonkát tároltak. De télen, mivel a szabadkémény miatt a pitvar nagyon hideg volt, nem használták.

A szabadkémény alatti részt elhatároló bolthajtásos falra régebben festett, többnyire pataki tányérokat, tepsiket, kalácssütő formákat akasztottak (3. kép).

Mint hogy kamrákat nem mindig építhettek, élelmet, lisztet, kukoricát, hüvelyes magvakat a pitvarban levő hordókban, *bödönökben*, *élésládákban* tartották.¹⁷ Ez utóbbiak a menyasszonyi bútorzathoz tartoztak.

A kamra (*komora*) a ház harmadik helyisége, amely kifejezetten tárolóhely. Itt tárolták a háztartásokban szükséges felszereléseket, élelmiszert (zsírt, húst, megszegetlen kenyeret stb.). Különösen feltűnőek voltak a kamrákban a nagy gabonatartó *törkölyös hordók* (8. kép). A 140 cm hosszú 80 cm fenékátmérőjű, kevésbé kidomborodó vékonydongájú hordók ezek, melyeket régen — a nagy szőlőtermelés idején — törkölynek használtak, de télen már akkor is búzát tartottak benne. Itt tartották a liszt és termény tárolására szolgáló ládákat (*ferslágokat*), káposztás, boroshordókat, a kenyérsütés eszközeit: gyúróteknőt (*nyitocska*), kenyérsütőlapátot (*lopata*), szitát. Itt tartották a szövőszéket (*krosna*), faszegeken a gerebent (*szcseta*), orsókat (*falfé*), tartóban (*policska*) a mezőgazdasági szerszámokat. *Drucsok*on a régi ruhákat, zsákokat (*zvárka*).

A bútorok legtöbbször festettek, alapszínük sötét, leginkább fekete vagy barna. Díszítésük gazdag, élénk színösszeállítású virágmotívumokkal történt. A vidéken egykor több bútorkészítő központ is működött, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon, a hegyaljai mezővárosokban. A házilag készült, elenyésző számú bútordarabok festetlenek voltak.

A bútorok három forrásból származtak: 1. szülőktől vagy nagyszülőktől öröklött darabok, általában virágos, festett vagy egyszínű láda, a barna asztal

17. Gönyei Sándor 1939. 129.

8. kép. Kamararészlet. Rákóczi u. 83. Dám L. felv.

ugyanilyen színű sarokpaddal és esetenként a komód; 2. házhoz kerülő asszony hozománya: tulipános láda, élésláda, komód, sarokpad; 3. közös szerzemény: 3 fiókos komód, 2—3 barna ágy, asztal, *toliógy*.

A lakások díszítése

A házban, illetve bármilyen hajlékban élők ősi tulajdonsága, hogy többféle apró tárggyal veszik körül magukat, amelyek mágikus vagy gyönyörködtető funkcióval bírnak.¹⁸ Környezetükben ezek a tárgyak a bútorokkal együtt találhatók, mintegy kiegészítik, teljesebbé teszik a berendezést.

Mágikus, védelmi funkcióval rendelkeznek a szentek szobrai, Szűz Mária a kiseddel, Boldogasszony, különböző szentképek, szentelt barka, szenteltvizeztartó, egyszóval a *szentelmények* (6—7. kép). Ezek a tárgyak, eszközök az emberek szerint védelmi, gonoszűző erővel felruházottak. A szobák *szentsarkait* alkotják, és többnyire a *kultikus térben* és a főfalak valamelyikén találhatók. A különböző szentek szobrainál sokkal kedveltebbek és gyakoribbak a *szentképek*. Ezek mind a szobában, mind a pitvarban megtalálhatók. Az ágyak fölött, a falakon a két ablak között. Szűz Máriát, Krisztust, a Szent Családot, Szent Margitot stb. ábrázolják.

A szobák falain gyakran egész sorozata megtalálható az egyéb képeknek. Ritkán történelmi témájú nyomatok, mellettük az I. világháború után a családi

18. Varga Gyula 1970. 8.

és katonaképek szaporodtak meg. Ezek a főfalon, a két ablak között a tükör körül helyezkednek el. Álló keretekben a komódra teszik őket. A lakás díszítésében szerepet játszanak a terítők, függönyök, tányérok, csuprok, poharak, színes nyomatok.

A vetett ágyra fehér, kivarrott gyolcs, vászon terítőt tettek, piros alapon sárga rózsás, kék alapon piros rózsás terítőket. Az életkor és a színek nincsenek kapcsolatban egymással, az idős emberek ugyanúgy használják az élénk színű terítőket. Az asztalra köznap nem kerül terítő, csak ünnepnapokon. Karácsonykor fehér szőttes terítőt tettek az asztalra. A komódra fehér terítőt vagy sok helyen semmit sem tettek. Az ablakokra fehér gyolcs, vászon vagy tarka kartonból készült rövid függönyök kerültek.

A cifra huzatú párnák az ágyak díszei. A házban van két festett nyoszolya, amelyeken a nyoszolyaterítő felett két sor hímzett végű párna van, s felettük a két kettéhajtott dunyha (*duckna*).¹⁹ Az ágynemű fehér, kék tarka, egyszerű tarka, kockás anyagból készült. A XIX. század végén nagyon kevés helyen volt az ágyakban *szalmazsák*. Csak az 1920–25-ös évektől kezd általánossá válni a használata. Két vászonlepedővel letakarták a szalmát és azon aludtak. Szegény helyen hosszú ideig ezt használták és használják ma is.

Az ágynemű a hozomány tartozéka volt, amelyből 2–3 váltást hoz magával az új menyecske. Egy váltás fehér damaszt vagy gyolcs volt, hogy betegség, szülés után legyen mit felhúzni. A másik két váltás piros, kék mintás, rózsás vagy kockás mosóanyag. Szobai díszítőelemek a színes csuprok, poharak. A komódra vagy az ablakba rakták őket.

A ház a családdal él, változik, átalakul. Ha a házban két szoba van, legtöbbször a kamrát alakították át hátsóházzá, akkor ha fiatal házások költöztek a házhoz. A fiataloké lett az elsőház, amely 1–2 városias bútorral gazdagította a szobát, de megőrizte hagyományos, sarkos elrendezését.

A lakóházak, a szoba berendezése akkor változik meg, ha a család hagyományos társadalmi szerkezete megváltozik, s a gazdasági, társadalmi tényezők a polgárosodás felé sodorják.²⁰ Komlóskán éppen a kedvezőtlen gazdálkodási körülmények miatt nem alakult ki jómódú parasztság, amely képes lett volna átvenni (anyagi, szellemi téren is) a polgári vonásokat, hatásokat, másrészt a falut földrajzi zártágánál fogva kulturális hatások nehezen érték. Társadalmi tagozódás alig figyelhető meg. A lakosság nagy része szegény volt, így bármennyire is megismerte a heti piacokon a polgári bútorokat, ezeket nem, vagy nehezen tudta csak megvenni. Bizonyos polgári bútorok (tulipános láda, sifon) bekerültek a parasztszobába, de a hagyományos elrendezési elven csak az 1940-es évektől tudtak változtatni.

A *soros* vagy *párhuzamos*, újabb elrendezési elv esetén a karosládák egyikét középre, a két utcai ablak elé helyezik s itt áll az asztal is²¹ (9. kép). Az ettől jobbra eső sarokban a komódot találjuk, mögötte a hosszanti fal mellett ágy, láda vagy sifon sorakoznak, míg az átellenes, udvar felé néző fal mellé szintén

19. Gönyei Sándor 1939. 130.

20. Gunda Béla 1961. 247.

21. Dám László 1980. (Kéziratban)

9. kép. Soros elrendezésű szoba. Ságvári u. 52. Dám L. felv.

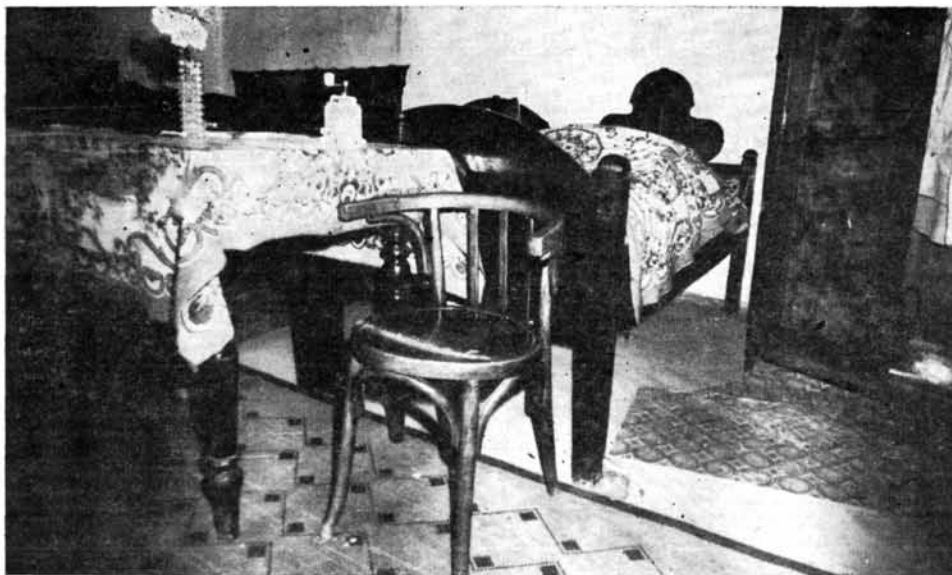
ágyakat, illetve ládát, karoslócát állítanak. A székek itt részben az ágyak, részben az ablakok elé kerülnek, de újabban gyakori, hogy az asztal körül helyezik el azokat.

A bútorok legtöbbször festettek, alapszínük sötét, fekete vagy barna. A sátoraljaúj helyi, pataki műhelyek voltak a legjelentősebbek, ők terjesztették el a fekete alapszínű festett bútorokat, sőt egyes bútorformákat is. pl. az ún. *koronás végű* ágyakat (10. kép), a felnyitható tetejű ládákat, karosládákat, komódokat.²²

A szobák berendezésénél az 1950-es évektől szinte napjainkig érvényesül az ún. *centrális berendezés*, de ezen belül is különböző variánsok alakultak ki. (Gyakran a sarkos, soros, centrális elv keveredése figyelhető meg.) A szoba közepén áll a *barnaasztal*, köréje 2–4 egyszerű támlás széket, másutt semmit sem tettek (10. kép). Van olyan hely, ahol hiányzik a tüzelőberendezés, ahol nem használták mindennapi tartózkodási helyül. A két ablak közötti helyet a háromfiókos komód foglalja el. A jobboldali fal mellé kerül a fényezett sifon, baloldali fal mellé egymásután következnek a barna fényezett ágyak. Gyakran, ha nem az asztalhoz, akkor az ágyak elé teszik a két széket.

Másik változatnál a közepen levő asztalon és négy széken kívül a baloldali fal mellett áll a két barna fényezett szekrény, mellettük a 3 fiókos komód, jobboldalon, a fal mellett két barna ágy. A szobákat ekkor már lepadlózták és rongysző-

22. Román János 1965. 58–61.

10. kép. „Koronásvégű” ágyak a centrális elrendezésű szobában. Rákóczi u. 78. Dám L. felv.

nyeggel terítették le. Abban az esetben, ha a ház szoba + pitvar + szoba + kamra tagolódású, az elrendezés centrális. Ha az első házat nem használják, a hátsó ház párhuzamos elrendezésű. Ugyanez az elrendezés megfigyelhető akkor is, ha az első házban a fiatalok laknak, a hátsó házban az öregek.

A lakáskultúrában az utóbbi évtizedekben jelentős változások mentek végbe, főleg az 1950-es évektől. Nagy belső átalakításokat hajtottak végre legtöbb helyen, kicserélték az utca felőli ablakokat, leszedték a rudakat, a pitvarokat átalakították és igyekeztek a polgárházakban megtalálható bútorokat beszerezni (pl. éjjeli szekrényt, kredencet).

A pitvar is jelentős átalakuláson ment keresztül. Hátsó térfalát a kemence és a rakott tűzhely, ún. masina foglalja el (4. kép), mellette a négyolcos stelázs (*stelázs*). Az ajtó melletti jobb sarokban vagy szemben egy ugyancsak sárból, deszkából készült vizes lóca (*lavocska*) került, ide vizes korsókat, vedreket tettek. A bal sarokban a kicsi ablak alatt egy egyszerű, sokszor X lábú asztalt, ritkán 1—2 támlátlan széket találunk. A falbavert szegekre aggatták az edényeket (mivel a paraszti életmód nagy edényeket követelt meg, ezeket nem is tudták volna a kredencbe rakni) a változatos formájú sótartót, tejesedényt (*abronács*), kovászolólapátot (*lopata*), gyúróteknőt (*nyitocska*). A kanáltartó (*lozsnyik*) gyékényből fonott vagy fából faragott, kilyuggatott deszkalap, amelybe az evőeszközt, kanalakat szúrták. Helye az asztalhoz kemencéhez közel eső üres falfelületen volt. Igaz, hogy ekkor (1940—50-es években) már megkezdték a szabadkémény lefedését és nyáron munkaterré vált, de egész évben nem szolgált ott-tartózkodásra.

Az 1950-es évektől a szobákban általánosan használt berendezési tárgyak: ágyak, asztal, székek, szekrények, tűzhely, éjjeli szekrény, toalette tükör. Igen elterjedt a 2 személyes hálószoba bútor, egymás mellé állított ágyakkal, éjjeli szekrényel (10. kép). A két ágy elé díványt (szelön) vagy asztalt tesznek, két székkal. Ezekben a szobákban egyre inkább lekerülnek a falakról a szentképek, helyüket a családi fényképek, giccs festmények foglalják el. Sokan a városban élő gyermekeik által már nem használt bútorokat tették a szobájukba.

Az utóbbi évtizedekben végbement változások következtében a szabadkéményeket lefedték, a kemencék lebontásra kerültek, a konyha elsősorban lakóhelyiséggé, *lakókonyhává* vált. A tűzhely fejlődése, átalakulása maga után vonta nemcsak a berendezési tárgyak helyváltozását, hanem ezáltal az egész helyiség lakhatási módjának, jellegének a megváltozását is. A pitvarba (konyhába) konyhabútorok kerültek, zománcozott *sparhelt* (11. kép), asztal, szék, mosdóállvány, a falakra gyárilag készített sótartó. Nem egy esetben új és régi darabok keveredését figyelhetjük meg (pl. kredenc, stelázsi, vizes lóca).

Az idős embereknél megfigyelhető egy olyan változás, ahol a pitvar (az egész konyha) eredeti értelmezésének megfelelően előtérre, előszobává vált. Éppen azáltal, hogy a ház lett az egyetlen lakóhely, a pitvar elvesztette eredeti szerepét.

Az egyetlen helyiség, amelynek funkciójában lényeges változás nem ment végbe az idők során, a *kamra*. Itt tartják az élelmiszereket, *disznóságokat*, lisztet, terményt, gazdasági eszközöket. Ide kerülnek a nem használt bútorok,

11. kép. Modern sparhelt hagyományos kemencével. Ságvári u. 48. Dám L. felv.

ruhák, cipők és ide helyezik a ma már csak kukorica őrlésre használt malmocskákat is.

Fontos tárolóhely a *padlás* is. Egyes esetekben (különösen a kisebb gazdagsággal rendelkező parasztok) itt helyezik el a szénát, s — ahol nem volt csűr — itt tartották cséplésig a szalaszabonát is. A kukoricát csutkáival összefonva a kakasülőre akasztják, de ide kerülnek a régi, használatból kikerült bútorok (bölcső), edények, eszközök is, valamint bab, dió, más termények. A padlás fontos ruhaszáritóhely, és bizonyos esetekben a füstölt húsoknak is tárolóhelye.

A fejlett lakáskultúra tehát azt jelenti, hogy a ház egyes részlete vagy a bútorok specializálódtak, csak meghatározott feladatok szolgálatában állanak.²³ A mai lakáskultúra kép kialakítása a legnehezebb feladat, mivel nemzedékeket és elrendezési elveket kellene egymás mellé állítanunk és interpretálnunk, hiszen ezek ma is egymás mellett élnek.

Komlóskán az idősebbek ragaszkodnak a hagyományoshoz, a megszokotthoz, lakásuk elrendezése még ma is a *sarkos*. A szentképek, családi képek megmaradtak a falon, amiben nem kis szerepe van a görög katolikus vallásnak. Az öregek nehezen, fanyalogva, de megpróbálják kényelmesebbé tenni lakásukat (sparhelhasználat, padló). A bútorok sokszor évtizedekig ott maradtak, ahová állították őket. Hogy múlt század végi állapotok fennmaradtak az azzal magyarázható, hogy a házak tulajdonosai korán özvegyesre jutottak, egyedül maradtak még abban az időszakban, amikor a hagyományos lakáskultúra, bár nagyon lassan, de már változni kezdett. Ugyanígy megtalálhatók a párhuzamosan és centrálisan elrendezett szobák is, igaz sokszor keveredve. Ma már teljesen vegyes szempontok szerint rendezik be a lakásokat, törekedve arra, hogy a legújabb bútordarabok szembetűnő helyre kerüljenek. Érdekes jelenség, hogy Komlóskán a legújabban épült házak konyháiba a régi, lebontott konyha kemencéjét visszaépítik, mintegy jelezve, hogy a házbeliek nem mondanak le a kenyérsütésről, a hagyományos sütés-főzésről.

ÉLET A HÁZBAN

A lakáskultúra vizsgálatának elengedhetetlen része a házban élő ember életének tanulmányozása. Az itt élő ember számára a legfontosabb az, ami a házban és a ház körül történik.²⁴

A házbéli élet fő vonásaiban meglehetősen egységes volt a szegény és középparasztságnál. Egy-egy házban egy vagy két család lakott, létszámuk 5—10 körül mozgott. A létszámtól, a lakóhelyiségek számától függetlenül a háznak legtöbb esetben csak egyetlen helyiségét lakták.

Ezekben a helyiségekben három funkcionális teret különböztethetünk meg: munkatér, kultikus tér, hálóter. Négy funkcionális teret állapított meg a magyar parasztszobában *Gunda Béla* (kultikus tér, nők alvó-munkatere, ajtó előtti alárendelt tér, tűzhely környéke) s példákkal igazolta, hogy ez az egész magyar nyelvtérületen megtalálható.²⁵ *Ränk, G.* a parasztszoba térbeosztásával foglal

23. *Vajkai Aurél* 1948. 19.

24. *Vajkai Aurél* 1948. 1.

25. *Gunda Béla* 1961. 247—250.

kozva korábban a parasztszoba négy különböző funkciójú terét jellemzőnek tartotta egész Kelet-Európára. Állítását a kelet-európai népektől hozott példákkal támasztotta alá.²⁶

A házban és a ház körül zajló élet legfőbb meghatározói a természeti körülmények, az évszakok és a végzett munka voltak. Tavasszal, a mezőgazdasági munkák kezdetétől késő ősziig, ezeknek a munkáknak a végeztéig a parasztember csak estére vagy különleges alkalmakra szorult a házba. Állandóan csak az öregek és gyerekek tartózkodtak és tartózkodnak bent vagy a ház körül. Viszont késő ősztől kora tavaszig az egész család élete a házhoz kötődött.

A mindennapok élete az évszakok meghatározó szerepén túl, függetlenül a házban tartózkodók létszámától, a munkatérhez, kultikus térhez és az alvótérhez kapcsolódott. A nap jelentős részét a munkatérben töltötték. Nyáron hajnali három-négy órakor keltek, télen öt-hat órakor. Az első dolog az állatok ételének az elkészítése, a tűz megrakása volt. Télen ezt a munkát a házban vagy a pitvarban végezték el. Az asszonyok reggel elkészítették a „früstököt” a mezőre induló férfiaknak. Télen 8—9 óra között reggeliztek, utána a délelőtti során a férfiak az állatok körül tevékenykedtek, az asszonyok varrtak, ebédet készítettek. Nyáron az ebédet *kasornyában* vitték a határba, mezőre. Ebédfőzésnél a tűzhelyet és környékét vették igénybe, ezért egy kis asztalt tettek ide, hogy növeljék a munkatérrel. Azt az asztalt, amelyen étkeztek, főzéskor és más munkálatokkor nem vették igénybe. Zöldséget, krumplit a földön tisztítottak. Ebéd után elmosogattak, télen ezt a házban vagy a pitvarban, gyakran az udvaron végezték el.

Délután rendet tettek a házban, különösen a tűzhelyet és környékét. Az állatokat ellátták, a kertben dolgoztak. Télen ilyenkor szőttek, varrtak, szemszédoltak, 5—6 órakor vacsoráztak. Nyáron a munkát is későn fejezték be, 7—8 órakor vacsoráztak, vacsora után nemsokára ágyba kerültek (fáradtság, világítás miatt). A napok egyformán teltek, a mindennapok ritmusától csak az ünnepek vagy különleges alkalmakkor tértek el.

Külön kell szólnunk az étkezésről és az alvásról, hisz ez a két alkalom, amikor az egész család egyetlen helyiségben, illetve az egyetlen helyiség meghatározott részében tartózkodik. *Étkezésnél* a család tagjai az asztal körül, a kultikus térben foglaltak helyet (6. kép), de csak a felnőttek, akik már kerestek. A gazda helye a sarokpad szöglete volt, baloldalán a legidősebb fiú, utána a többi testvérek, jobboldalán a háziasszony, de csak ha feltálalta az ételt, kiszolgált a ház népét. Az öregek a kezükbe vették a tányért és a kemencepadkán vagy kisszéken ülve kanalazták az ételt. A gyerekek a földön ettek nagy fatáblából. Az étkezésnél kialakult ülésrend rávilágít a családfő szerepére, a nők, férfiak családban elfoglalt viszonyára. A patriarchális hagyományokat őrző, szigorú étkezési rend felbomlott, bár néhány mozzanata később is felfedezhető az étkezés rendjében, az asztalhoz ülés szokásában. Az „új jellegű” étkezéseknél már nem ügyeltek, illetve ügyelnek a sorrendre, a gyerekeket is az asztalhoz engedik, elnézik a családtagok külön étkezését is. Az asztalt étkezéskor nem terítették le, csak ünnepnapokon, különleges alkalmakkor. Karácsonykor szőt-

26. Gunda Béla 1961. 250—269.

tes terítőt tettek az asztra, étkezés után a morzsát a gyümölcsfa tövébe szór-
ták, hogy az újévben bőséges legyen a termés.

A levest mindenki külön tányérból ette, a krumplit, sztrapacskát egy tál-
ból. A család egyetlen pohárból ivott. A húst rendszerint a gazda szelte fel,
annyi darabra ahányan voltak és ő is osztotta el. Régen 10 cm magas, 30 cm
átmérőjű pataki tálból ettek. Mikor csépeltek, ebbe tették az ételt s közösen
ettek belőle. Erre a célra maguk faragta fatálakat is használtak.²⁷

Általában minden ágyat használtak alvásra, de még így is kevesebb volt az
ágy, mint a családtagok száma. Az alvóhelyek aránytalanságán, elrendezésén
érezhető leginkább, hogy a ház még nem vált igazi otthonná. Ezt bizonyítja az
is, hogy egy ágyban általában ketten vagy többen is aludtak. Házastársak együtt
vagy az apa fiával, anya lányával. Volt olyan ház, ahol négy gyerek is aludt egy
ágyban. A különböző neműek 10—12 éves korukig.

A kisbaba egyéves koráig bölcsőben aludt. A bölcső két formaváltozata
ismert. Az egyiknek a talpa félkör alakú, ringatásra alkalmas, a másiknak rin-
gatható bölcsőzésre külön tartóállvány volt szerelve. Ahol bölcső nem volt, ott
teknőbe tették a bepólyált csecsemőt. A gyerekek *toliógyon* aludtak, sokszor
ketten-hárman is együtt. A serdülő lányok, fiatal asszonyok télen a karosládán,
lócán aludtak, vagy toliógyon. Ahol nagy volt a család, ott a gazda és leginkább
a fiatal legények télen az istállóban, nyáron a csűrben. A két hálóhelyet a fiata-
lok azért tartották ideálisnak, mert este bárhová elmehettek, bármilyen későn
tértek haza, a család nem tudta meg. Az öregek is szerettek kint aludni, mert
télen meleg volt, nyáron pedig szellős. De valószínű, hogy a jószág őrzése is
szerepet játszott az istállóbeli alvásban.

Téli foglalatosságok a *varrás* és a *szövés*. A ruhák varrása, különböző ru-
hadarabok, textiliák rendbehozatala ekkor a legalkalmasabb. Nyáron csak azt
varrták, ami nagyon sürgős volt. Egyes lakásokban a szövészek (*krosna*) no-
vembertől februárig a lakószobában volt, csak nagyobb takarításokkor vitték
ki. Más házakban ideiglenesen állították fel az asztal helyén. Abroszokat, lepe-
dőket, zsákokat szöttek.

A télhez kötött a *disznóölés* és a velejáró munkák. Itt most részletesen erről
nem akarok írni, mert a téma egy külön tanulmányt igényelne. Ilyenkor az
egész család dolgozik, a gyerekek is. Az állat leszúrása, a bontás az udvaron
történik. A hurkát, kolbászt a pitvarban, udvaron töltik. Így a berendezés nem
változik meg, csak esetleg két asztalt betesznek még, hogy jobban férjenek.
Délután készülnek az esti torra, főznek, rendbe teszik a lakást. A húsok forga-
tása, zsírszalonna kisütése az asszonyok következő napi teendője. A disznó
feldolgozásával járó egész napi munka és az ezt követő esti tor általánosan
elterjedt szokás.²⁸

Évszaktól függetlenül szükséges munkavégzés volt a *kenyérsütés*. Az asz-
zony ügyességét, háziasságát is próbára tették ezzel. 10—15 ember részére
rosszul előkészített nyersanyagból, korpás lisztből, kenyérkovással nem kis
dolog volt ez a munkafolyamat. Ezért egyszerre annyit csináltak, hogy legalább
két hétig ne legyen rá gond. A család nagyságától függően egyszerre 6—10

27. Gönyei Sándor 1939. 130.

28. Magyarország Néprajza IV. é. n. 207.

kenyeret süttettek. A kenyérsütésnél használt legfontosabb eszközök: gyúroteknő (*nyitocska*), gyúródeszka (*loppár*), kovászolólapát (*lopata*), szakajtó (*szakaitiu*), teknő (*koréto*), nagylapát (*lopata*), kislapát (*lopatka*), kenyérszedő (*veszlo*), szénvonó (*kocsercha*). Egy-egy kenyérsütéskor két öl fát is felhasználtak. A kész kenyeret a kamrában tartották, a megkezdett kenyeret a házban (lakószobában) egy szőttés kendőbe becsavarva, a karosláda végében (6—7. kép).

A mosás szintén a nagyobb munkák egyike volt. A család „tehetősége” befolyásolta a mosás ismétlődését. Általában 2—3 hetenként végeztek nagymosást, kisebbet hetente. Ezt a munkát nyáron az udvaron végezték, télen a házban, pitvarban, nagy fa mosóteknőkben. A mosáshoz házilúgot, háziszappant használtak. Nagymosáskor kivált az ágyneműt, vásznat sulykolták a patakban és ott is mosták ki. A vékonyabb ruhákat szenes vasalóval vasalták, a háziszőttést, vásznat mángorolták. A tiszta fehérneműt ládákban, sublótokban helyezték el.

Ha a parasztember tétlenül tartózkodik a házban, alig találja a helyét, nem érzi igazán otthonának a lakását.²⁹ Leginkább a férfiak viselték nehezen a telet. Az állatok ellátásán, favágáson kívül nem tudtak mit csinálni. Ha nehezen teltek az órák, akkor elmentek szomszédolni. A nők mindennap megtalálták a tennivalót.

A pihenés a parasztembernél nem azonosul mindig a délutáni alvással. Téli délután még vasárnap sem feküdt le egy egészséges ember, esetleg nyáron rossz időben a szénára dőltek le. A mindennapok életének ez a ritmusa, szokásai generációkon keresztül éltek.³⁰

A ház, a lakás adott keretet a *különleges alkalmaknak* is. Ezek az emberi életéhez kapcsolódó fő események és az év ünnepnapjai. A házban lakók életében legfontosabb események a *lakodalom, gyermekszülés, halál* voltak. A legtöbb változtatást a lakásban a lakodalom kívánt. Ünnepegyessé vált ekkor a ház. Ilyenkor kihordtak minden bútort a kamrába, szomszédokhoz vagy a szabadba. Hosszú kecskelábú asztalokat, lócákat tettek be, annyit, amennyi vendégre számítottak. A lakomához szükséges eszközöket, edényeket szomszédoktól, ismerősöktől kérték kölcsön. Ilyenkor a pitvar kicsinek bizonyult a főzéshez, sütéshez, ezért az udvaron szabad tűzhelyet állítottak fel. A lakodalmi ajándékokat a kamrában, rokonoknál gyűjtötték össze. Az asztalokat U alakban helyezték el a házban. Az asztalfőn, az ajtóval szembeni fal mellett ült a fiatalpár, a menyasszony és a vőlegény, mellette a keresztanya, keresztapa vagy a tanúk, utána következtek a családtagok, rokonok, barátok, barátnők. Általában a menyasszony felőli oldalon a menyasszony rokonai ültek, a vőlegény felőli oldalon a vőlegény rokonai. Lakodalmakkor a ház feldíszítése, lebontása a nyoszolyólányok feladata volt.

A *szülés* otthon a házban (szoba) folyt le, ugyanabban az ágyban, ahol az asszony mindennap aludt. A gyermekágyat ugyanitt feküdte, azzal a különbséggel, hogy 1—2 hétig egyedül vagy a kisgyermekkel volt. A férj ilyenkor valamelyik gyermekével aludt vagy kiment az istállóba. A család többi tagjai a

29. Vö. *Vajkai Aurél* 1948. 64—69.

30. Vö. *Vajkai Aurél* 1948. 1. és 1948. 4—12.

megszokott helyükön maradtak. A betegágyas asszonyt a szülés után minden rokona, ismerőse meglátogatta. Kosárban, külön erre az alkalomra használt edényben (*komaszilke*) szőttesekben vittek neki levest, tyúkot, kalácsot. Az anya, miután felkelt a gyermekágyból csak akkor hagyhatta el a házat, ha volt a templomban. Ezért az első útja a templomba vezetett, hogy a gyermeket megóvja a rontástól.

A család életének harmadik legfontosabb eseménye a *halál*. A halotti szertartás a háznál zajlott, illetve zajlik le. A halottat a szoba közepén, a mestergerenda alatt ravatalozták fel (a lába az ajtó felé), ez is mutatja a mestergerenda kultikus jellegét. Ha kicsi, szűk volt a ház, a bútorokat kihordták a pitvarba, udvarra. A ravatal mellett székeket, lócákat helyeztek el, mivel a halott mellett egész éjszaka virrasztottak. „Őrségre mentek a halotthoz a falu vallásos vénasszonyai”. Ha halott volt a háznál, az ablakba gyertyát tettek, amely egész éjszaka égett. A hiedelem szerint az ablakokat be kell zárni, mert a halott szellemek ilyenkor „mászkálnak”. Mások szerint a halott teste felpuffad, ha nyitva marad az ablak. Gyász idején letakarták, megfordították a tükröt, leszedték a tányérokot, a falra, ablakokra, ajtókra fekete függőnyt tettek.

A házba gyakran látogattak vendégek. Ha kedves vendég érkezett, beinvitálták: „kerüljön beljebb”. Ha nemkívánatos vendég érkezett, nem hagyták abba a munkát, alig álltak szoba a vendéggel. Idegen először csak a pitvarba léphetett. Ha a gazda beljebb tessékelte, csak akkor mehetett a házba. Komát, közeli rokont az ágy előtti székre, asztalhoz ültették, ha idegent meg akartak tisztelni, csak akkor ültették a sarokpadra. Koldust, cigányt nem engedtek be a házba, csak a pitvar küszöbét léphette át. Az ajtó előtti alárendelt negyed társadalmilag szinte nem is tartozott a szoba többi részéhez.³¹

Az ünnepnapok, azaz a *jeles napok* szokásaiban térnek el és emelkednek ki az év mindennapjai közül. A házban való élethez szervesen kapcsolódnak ezek a szokások, azonban elemzésük és részletes leírásuk nem jelenlegi témánkhoz tartozik. Annyit kívánok csak szólni róluk, amennyiben a házban élők mindennapi, megszokott életritmusát befolyásolják. A munkát ilyenkor minimálisra csökkentik, lehetőleg előre dolgoznak az ünnepet megelőző héten. Takarítanak, rendezkednek, amit lehet megfőznek, megsütnek, hogy aztán az ünnepen már csak a napi főzést, melegítést, az állatok ellátását kelljen végezni. Mindenki később kel, az egész család templomba megy az ünnepnapokon. Az asszonyok általában a korábbi vagy későbbi misére mennek, hogy az ebédet időre elkészíthessék. A legnagyobb ünnepnek a karácsonyt, húsvétot, búcsút tartják, a nap legünnepeyesebb részének az étkezést, főleg az ebédet. Karácsonykor kerül az asztalra — szentestétől kezdve karácsony másnapjával bezárólag — a *karácsonyi abrosz* (fehér háziszőttes). Húsvétkor megint a csak erre az alkalomra való abroszt terítik fel, amelyben húsvét vasárnapja reggelén a háziasszony elviszi a templomba megszenteltetni az ételt. Ünnepnapokon mennek látogatóba, vagy fogadják a rokonokat. Az ünnep utolsó estéjén pedig már ismét a következő munkásnapok teendőire készülnek.

A lakóház *karbantartása, tisztítása, takarítása*, csinosítása csorbíthatatlan része az egykori paraszti életrendnek és magának a mindenkori lakástultúrának.

31. Gunda Béla 1961. 267.

nak. A ház tisztántartása mindenhol a nők dolga. Ők végzik a seprést, nagyobb takarítást, meszelést, szellőztetést. Az ablakot ritkán használták szellőztetésre, inkább az ajtót. Ez a legtöbb helyen olyan minimális volt, hogy az egész lakás a szellőzetlenség benyomását keltette. A kemencés házakból sajátságos „növényiszag” áradt ki. Nem csupán a tisztátalanságból származott ez, hanem azért is, mert ajtóról szellőztettek és huzat sohasem volt.³² A ház földje nedves volt a naponkénti locsolástól, valamint szájból mosdottak, a pipások a földre köpködtek, a ládában megdohosodott a ruha.

Az állandó tartózkodási helyet naponta takarították. A földes lakásokat mindennap felloccsolták, hogy friss legyen. Minden héten szombaton végeztek a kisebb takarításokat. Ilyenkor letörölték a tányérokat, megtisztították a tűzhelyet, feltapasztották a konyha földjét. Az egész lakásra kiterjedő nagytakarítást meszeléskor végeztek. Ekkor a ház minden zugát megtisztították, a port letörölték. Az egész házat évenként kétszer meszelték, húsvét és búcsú előtt. A házak elejét többször, mert ez könnyebben piszkolódott, meg jobban ügyeltek a tisztaságára. A házakban is igyekeztek állandóan rendet tartani, bár ez nem látszott mindenhol. Pedig megvolt mindennek a helye, a ruháknak ládában, sublótban, edényeknek a falon, stelázsín.

A *tisztálkodás* a kamrában, pitvarban, nyáron az udvaron, télen a házban történt. A napi mosakodás többnyire a kéz, láb, arc megmosására szorítkozott. Nagyobb mosakodás hetente csak egyszer, szombaton volt, vagy nagyobb ünnepek előtt. Fadézsában, fateknőben mosakodtak, ebben fürösztötték a gyereket is. Sokszor egy vízben többen is fürödtek.

A lakóház elsődlegesen a ház lakóinak a védelmére szolgál, de emellett védelmet nyújt az *állatoknak* is. Kora tavasszal a kiscsirkét, kis állatokat a házban tartották egy deszkából készült faládjában, amit a kemence vagy a tűzhely mellé tettek. Itt történt a tyúkültetés és keltetés is. Amint melegebbre fordult az idő, kikerültek az istállóba, ólba.

Az alábbiakban röviden a *világítást* szeretném ismertetni. A világítási módok közül legnagyobb jelentőségű a bükkfából, tölgyfából készült hasított *fokla* volt.³³ A fokla 50—70 cm hosszú, 3—4 cm széles, 2—3 mm vastagságú *faszilánk*, amelyet kézben tartottak, vagy a fa repedésébe rögzítették. Házban, pitvarban egyaránt világítottak vele. A különböző mécsesek s a petróleum lámpa is a foklánál kisebb jelentőséggel bírtak.³⁴ A mécsesekben nemcsak zsírt és olajat égettek, hanem méhviaszt is. Cseréptányérba, kis lemez skatulyába vászon, rongy kanócot tettek és viaszt öntöttek rá, ezzel világítottak. A *gyertyával* való világítás teljesen elenyésző volt, lakodalom, halál esetén vagy alkalmasszerűen gyújtottak csak gyertyát. A hiedelem szerint a boszorkányok arra vannak, amerre a gyertya füstje száll. Elterjedt volt a *petróleum lámpa* és annak különböző változatai. A pitvarban csak kicsi, falra akasztható lámpát használtak, de gyakran a hátsó szobában is. (Sok helyen a pitvarban világítás nem volt.) Az első szobákban, vagy ahol csak egy szoba volt, azokban a helyiségekben a mennyezetről lógott az asztal fölé a lámpa. Általában minden házban arra törekedtek,

32. Kiss Lajos 1953. 197—198.

33. Iváncsiss Nándor 1958. 412.

34. Szabadfalvi József 1963. 261.

hogy minél kevesebb petróleum fogyjon, minél kisebb lámpát, minél rövidebb ideig égessék. Télen korábban meg kellett gyújtani a lámpát, mivel délután 5 órákor már sötét volt a lakás, de 2—3 óránál tovább nem égett. Este korán lefeküdtek, reggel sem gyújtották meg, mert miután az állatokat ellátták, visszafeküdtek. Nyáron későn kellett lámpát gyújtani, az esti munkák, vacsora után lefeküdtek. Reggel pedig 4—5 órákor világosság volt. Arra viszont szigorúan ügyeltek, hogy egyszerre csak egy helyiségben égessenek lámpát, ott ahol az egész család tartózkodott.

A paraszti életformát, a paraszti élettevékenységet egyfajta kiterjedt *szellemi szféra* fogta körül.³⁵ Az életnek úgyszólván minden tárgyi megnyilatkozásához hiedelmek, előítéletek tapadtak.³⁶ *Babonás—mágikus cselekmények* biztosították a ház és lakói biztonságát, rendjét a benne élő emberek számára a házhoz, a lakáshoz való zökkenőmentes viszonyt. Itt a néphit jelenségekből csak néhányat említenék. A ház és a házépítéssel kapcsolatos szokások: az új ház négy sarkába szentelt vizet tettek, hogy a gonosz szellemek elkerüljék a házat. Szintén az új házba először egy kalapácsot dobtak, hogy olyan egészséges legyen a ház népe, mint a vas. Komlóskán több házban találunk a mestergerendába vésvé keresztet (amelynek hosszabbik vége az ajtó felé, rövidebb az ablak felé mutat — ez a ravatalozással áll kapcsolatban). Ez is mutatja a mestergerenda *mágikus, kultikus* jellegét. A házban élők szerint a kereszt megvédi a házat a gonosz szellemektől, villámlástól. Szintén a mestergerendán tartják a szentelt barkát és a *tisztes fűvet*, amelyet villámlás, dörgés idején tűzre tesznek, hogy a házat megvédjék a villámcsapástól. A házat veszély érheti és ez ellen is védekezni kell. Legsúlyosabb, ha leég a ház. Tűzvész esetén a szentképeket leszedik a falról és az ablakba teszik, hogy a tűz elkerülje a házat. Szemetet átsöpörni a küszöbön szerencsétlenséget jelentett a házra, ugyancsak szerencsétlenséget jelentett a törött tükör is.

Ha az öreg beteg nehezen halt meg, sokat szenvedett, akkor a család a mestergerendába faragott kereszt alá tette a haldoklót, elősegítve ezzel a halál eljövését. Azt mondták „Akit kereszt alatt kereszteltek meg, annak kereszt alatt kell meghalnia is”. Karácsonykor nem volt szabad az asztalon morzsát hagyni, mert kevés lesz a termés. A mestergerendába szegezett patkó szerencsét hozott a házra.

Ezek a hiedelmek többé-kevésbé csak maradványok és emlékek a tudatban. A néprajzos szempontjából azonban a lakáskultúra és a lakóház életének megismerését teszik kerekké.

35. *Bíró Friderika* 1975. 153.

36. *Bíró Friderika* 1975. 153.

IRODALOM

- Bakó Ferenc*, 1974. Az észak-magyarországi lakóházak tüzelőberendezésének történeti előzményei. Az Egri Múzeum Évkönyve XI—XII. Eger. 217—258.
- Bakó Ferenc*, 1978. Parasztházak és udvarok a Mátra-vidéken. Budapest.
- Barabás János—Gilyén Nándor*, 1979. Vezérfonál népi építészetünk kutatásához. Budapest.
- Bihari Emil*, 1901. Népszokások. Akk.
- Biró Friderika*, 1975. Az Őrség ház és lakáskultúrája.
- Dám László*, 1980. A Zempléni-hegység települése, építkezése, lakáskultúrája. (Kéziratban)
- Fényes Elek*, 1939/41. Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. I—V. Pesten.
- Fényes Elek*, 1851. Magyarország geográfiai szótára. I—II. Pest.
- Gönyey Sándor*, 1939. Az Abaúj megyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. Népr. Ért. XXXI. 119—141.
- Gunda Béla*, 1961. A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása. MTA I. Oszt. Közl. XVII. Budapest. 247—268.
- Ikvai Nándor*, 1967. Földművelés a zempléni hegység középső részén. Műveltség és Hagyomány IX. Debrecen.
- Ivánicsi Nándor*, 1958. Népi világítás a zempléni hegyvidéken. Ethn. LXIX. 409—423.
- Kiss Lajos*, 1953. A boglyakemence és élete Hódmezővásárhelyen. Ethn. LXIV. 197—218.
- Kós Károly*, 1972. Népélet és néphagyomány. Bukarest. 108—133.
- Paládi Kovács Attila*, 1973. Ukrán szörványok a 18—19. században a mai Magyarország északkeleti részén. In: Népi kultúra — népi társadalom. VII. Budapest. 327—369.
- Román János*, 1965. Zemplén megye XVI—XVII. századi iparának szakmai és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. Történelmi Évkönyv, Miskolc. 9—83.
- Szabadfalvi József*, 1963. Adatok a zempléni hegyvidék népi világításához. Ethn. LXXIV. 261—263.
- Vajkai Aurél*, 1948. A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Klny. A magyar népkutatás kézikönyvéből. Budapest.
- Vajkai Aurél*, 1948. Élet a cerszegtamaji házban. Ethn. LIX. 54—72.
- Varga Zzuzsa*, 1970. Képek és szobrok. A népművészet századai. 2. Székesfehérvár.

HOUSING CULTURE OF AN UKRAINIAN VILLAGE IN ZEMPLÉN

The study analyses the folk housing culture and the functional arrangement of a house in Komlóska, a village of Ukrainian population in Zemplén (c. Borsod-Abaúj-Zemplén). Up till the second half of the 18th c. The folk architecture of the village was characterised nearly exclusively by wood buildings. The main wood techniques contained the logwall, the sluiced and the wattle wall. After the 1930ies the cob wall and the adobe wall from among the earthen and the mudwalls gained importance, and the portion of the stone wall is also noticable. The roofing is joist, the main form is the knotted gable and the half-knotted gable, while the generally used covering materials were the thatch and the tile.

The living houses in Komlóska, regarding the ground plan and the hearth system belong to the so called northern Hungarian house type. A traditional house has three parts: room + kitchen (porch) + larder, or room + kitchen + shed. The only traditional hearth of a living building is the inner oven, the smoke of which is driven into the garret space through a funnel, or, after the spreading of the open chimney, into the chimney. The kitchen (porch) originally had no hearth. Following the spreading of the open chimney in the last century the smoke driving apparatus was built above the kitchen, that caused changes in its original function. The pulling down of the ovens in the rooms and placing them in the kitchen under the open chimney became general tendency.

Traditionally the room is of diagonal arrangement, forming two well separable parts: the working area and the cultic area. This functional divergence can be viewed in the later

raw or central arrangement as well. The cultic part contains the table and the corner bench completed by additions of magic function (statues, pictures) and those of ornamental function like family portrayals, table cloths, jugs, glasses, plates form the permanent equipage of a house. Facing the cultic area the oven and its surroundings formed the working corner, where all the house work was done and where women were to stay.

The role of the house in the family's life is determined by the rythm of the peasant life changing periodically according to the seasons. The everyday work consisted of the daily cooking, making order, eating, sleeping. The added portions are sewing, weaving, bread-baking, washing, etc. The special occasions also had their stage in the house. Some of them are outstanding moments of human life: wedding, birth, sickness, death. Others are holidays, the special days and receiving of guests.

Beside the natural and social circumstances the economic background and orthodoxy also influenced the formation of the housing culture in Komlóska. Since the village is separated not only in geographical but also in ethnical sense, the culture has preserved several archaic elements, showing but minor reflection to the largescale changes of the last decades.

Zsuzsanna Bodnár

A KIS-KÖHÁTI-ZSOMBOLY GERINCES MARADVÁNYAI

KORDOS LÁSZLÓ

A Kis-kőháti-zsomboly a Bükk-fennsík Kis-kőhát nevű kiemelkedésének É-i oldalában, közel a csúcshoz nyílik. A 110 m mély, aknákból és nagyobb termekből álló barlangot *Kadic Ottokár* megbízásából *Schönviszky László* mászta be először 1929-ben.¹ Ugyanők 1939-ben két alkalommal ismét jártak a barlangban, s ez évben kezdte el *Dancza János* is nagyszabású barlangfeltáró munkáját a Kis-kőháti-zsombolyban, amelynek során felvonóval 2,5 vagon kőtörmelékkel távolított el a mélyből. Kutatása nyomán bejutott a barlang ún. Óriás-termébe, amely 45 m hosszú, 30 m széles és 20 m magas. Az Óriás-teremből az 50 m mély kürtön keresztül, adatai szerint előbb a 113 m mélyen levő szintre, majd onnan még 20 méterrel mélyebbre jutott. A zsomboly feltárásának idején, egészen az 1950-es évekig Magyarország legmélyebb barlangja volt, így számos cikk és híradás maradt fenn ezekből az időszakokból.² 1954-ben *Leél-Őssy Sándor* egyetemi hallgatókkal felmérte a barlangot és részletes geo-

1. *Schönviszky László*: A Kőháti-zsomboly. Turisták Lapja, 42. 363—364. 1930; *Kadic Ottokár*: A Kőháti- és Nyárújhelyi zsomboly bemászása. Turistaság és Alpinizmus, 104. 1930.
2. *Bertalan Károly*: Hazánk legmélyebb zsombolya. . . , Turisták Lapja, 55. 10. 194. 1943.; *Dancza János*: A Bükk hegység rejtett cseppkőbarlangjai. Természetbarát, 24. 1. 1936. 5.; *Dancza János*: Még egyszer a bükkhegységi barlang-felfedezésekről. MTSZ. Hiv. Ért., 4. 8. 1939. 391.; *Dancza János*: Új eszköz rejtett cseppkőbarlang kutatására. Búvár, 7. 8. 1941. 387.; (ERA): Ein ungarischer Naturfreund macht eine naturwissenschaftliche Entdeckung. Der Naturfreund, 44. 4/6. 1940. 50—51.; F[ábián] Gy[ula]: Az egri Bükkben óriási cseppkőbarlangot fedezett fel. . . (Dancza János). Új Magyarország. 1939. jún. 4.; *Schönviszky László*: A Bükk hegység barlangjai. Turisták Lapja, 1937. 279.; *Kadic Ottokár*: A Kárpáti medence barlangjai. Magyarország, Csehszlovákia és Románia területén előforduló barlangok ismertetése. I. rész. Kézirat. MÁFI. Ad. 1575. 1952. 129—130.; *Kadic Ottokár*: A nyugati Bükk barlangjainak kutatása. Turistaság és Alpinizmus. 20. 1930. 104.; *Kadic Ottokár*: A magyar barlangkutatás állása az 1929. évben. Barlangvilág, 3. 3—4. 1933. 17. *Markó István*: Az ország legmélyebb aknabarlangját tárták fel a szilicei fennsíkon. Országjárás, 1944. jún. 16.; *Erdey Gyula*: Bükk portyavezető. Budapest, 1944. 26, 144.; *Erdey Gyula*: Bükk útikalauz. II. kiadás. Budapest, 1956. 24, 101, 169.; *Kuchta Gyula*: Bükki érdekességek. Északmagyarország, 1953. máj. 22.; *Kuchta Gyula*: Néhány bükki zsomboly és víznyelőbarlang. Borsodi Földrajzi Évkönyv, 1958. 26.; *Vértés László*: Húsvéti barlangjárás. Természetbarát, 27. 4. 1947. 5.; *Vécsey Zoltán*: A Bükk. Élet és Tudomány, 8. 38. 1952. 371.; *Winkler Mária*: Lengyel barlangkutatók expedíciója hazánkban. Karszt- és Barlangkutatói Társaság, 27. 5. 1939. 10—11.; Új cseppkőbarlangot fedeztek fel a Bükkben. MTSZ. Hiv. Ért. 4. 6. 1939. 306—307.; Tudományos elméletet döntött meg *Dancza János* a bükki cseppkőbarlang felfedezésével. Esti Újság. 1939. jún. 11. Új cseppkőbarlangot fedeztek fel a Bükkben. Turisták Lapja, 51. 6. 1939. 307.

morfológiai leírását közli.³ Fontos adatként szerepel a zomboly *Láng Sándor* és *Jakucs László* geomorfológiai szintéziseiben is.⁴

A barlang első őslénytani vizsgálata valószínűleg a Dancza-féle feltáráshoz kapcsolódik. Ugyanis a Természettudományi Múzeum Föld- és Őslénytárának gyűjteményében *Jánossy Dénes* rissz-würm kori csontleleteket talált, amelyek a feljegyzések szerint a Kőhádi-barlangból származnak, s azokat *Dancza* gyűjtötte 1936-ban. Ez a kis fauna feldolgozásomban az 1. sz. lelőhely megnevezést kapta. A lelőhely pontos helye kétséges, mert a gyűjtési idő 1936, viszont a belsőbb részekre *Dancza* csak 1939-ben jutott le. Közben *Dancza* bontotta a közeli, később Kőhádi-barlang néven ismert üreget is. A két barlang nevének többszöri felcserélése miatt lehetséges, hogy a leletek nem a mai Kis-Kőhádi-zsombolyból, hanem a Kőhádi-barlangból származnak. A zombolyt jól ismerve feltételeztem, hogy a vörös színű, agyagos üledékekből előkerült csontok valószínűleg a legalsó szintről származnak. A régebben ismert részekben olyan üledéket, amelyekből e csontmaradványok előkerülhettek, nem ismerünk. Ugyancsak *Dancza* írja 1967-ben, egy a Magyar Karszt- és Barlangkutató Bizottság körlevelére válaszolva, hogy a Kis-kőhádi-zsomboly („Feneketlen-lyuk”) I. szintjében, 55 m mélyen kb. 30 vagon törmelék van. Ennek felszíne alatt 20 cm mélyen 4 ember és egy tatárantilop (*Saiga*) sértetlen koponyáját találta.⁶ A bejárati akna alatt felhalmozódott törmelékből valóban kerültek elő újabban is emberi csontok (9. lelőhely), de a tatárantilop meghatározását tévesnek kell feltételeznem.

A zombolyban újabb gyűjtéseket már magam végeztem, és ezek feldolgozását tartalmazza a közlemény nagyrésze. A leletekre *Tihanyi Péter* és a Vörös Meteor „Foton” barlangkutatói hívták fel a figyelmemet, és velük együttműködve 1971—1974 között több alkalommal vettem üledékmintát a zomboly több pontjáról.⁷ Az üledékmintákat 0,8 mm Ø-jű szitán átmosva nyertük ki a csont- és csigamaradványokat. Összesen 9 lelőhelyről ismerünk leleteket a barlangból, amelyek azonban egymástól térbelileg elkülönülnek.

A jelenlegi összefoglaló faunisztikai munkát számos híradás és előzetes cikk előzte meg. Ezek közül jelentős a 3. lelőhelyről előkerült *Rhinolophus*

3. *Leél-Őssy Sándor*: A barlangok osztályozása. Földrajzi Értesítő, I. 1. 1952. 133.; *Leél-Őssy Sándor*: A Magas Bükk geomorfológiája. Földrajzi Értesítő, 3. 2. 1954. 350—354.; *Leél-Őssy Sándor*: A Kiskőhádi zomboly térképezése. Földrajzi Értesítő, 4. 2. 1955. 256—257.
4. *Láng Sándor*: A Bükk geomorfológiája. Karszt- és Barlangkutatói Tájékoztató, 5—6. 1964. 86.; *Láng Sándor*: Hidrológiai és morfológiai kutatások a Bükkben. Hidrológiai Közöny, 34. 1—2. 1954. 71.; *Jakucs László*: Adatok néhány bükkhegységi karsztforrás ismeretéhez. Földt. Int. Évi Jel. 1950-ről. 1953. 53.; *Jakucs László*: A karsztok morfogenetikája. A karsztfejlődés variációi. Földrajzi monográfiák, VII Akadémiai kiadó. 1971. 136—138.
5. *Jánossy Dénes*: A Lambrecht Kálmán barlang késő pleisztocén gerinces faunája és a rissz-würm interglaciális problémája. Kandidátusi Ért. Kézirat. 1958.
6. *Dancza János*: Az MKBB körlevelére válasz. Levél. Kézirat. Eger. 1967. aug. 3.
7. *Renkó Péter*: FOTON barlangkutató csoport 1971. évi jelentése. Kézirat. 1972.; *Renkó Péter*: A Vörös Meteor Foton barlangkutatók 1972. évi beszámolója. Kézirat. 1973.; *Renkó Péter*: Foton barlangkutatók 1973. évi beszámolója. Kézirat. 1974.; *Tihanyi Péter*: A VMTE Foton barlangkutató csoport 1974. évi beszámolója. Kézirat. 1975.; A Kis-kőhádi-zsombolyban őslénytani mintavételt végeztünk 1971. aug. 20—22., 1972. ápr. 1—3., 1974. ápr. 14-én.

hipposideros populáció vizsgálata,⁸ valamint a 4. lelőhely holocénbeli biosztratotípusának (Kőháti-szakasz) kijelölése.⁹ Az eddigi vizsgálatokkal barlangi és felszíni paleoklimatológiai adatokhoz is lehetett jutni, amelyek szórványos közlése szintén megtörtént.¹⁰

E munkában a Kis-kőháti-zsombolyból az 1974-ig feltárt gerinces faunák alapdokumentációját, és az adatokból levonható rétegtani, faunisztikai paleoklimatológiai és geomorfológiai következtetések összefoglalását tárgyalom, kivéve a 3. lelőhely *Rhinolophus hipposideros* populációjának részletes vizsgálatát, amelyet már részletesen közöltem. Az előzetesen közölt faunalisták részben bővültek és módosultak a jelenlegi részletes feldolgozást követően. Ez különösen a denevéreknél szembetűnő, ahol a fajok azonosítása az épebb alsó és felső állkapcsok, valamint a humerusok alapján történt. A denevérek megismerésében rendkívüli segítséget nyújtott dr. Topál György tanácsaival, továbbá dr. Krolopp Endre a csigafajok és dr. Jánossy Dénes a madármaradványok határozásával, így mindannyiuknak nagy köszönettel tartozom.

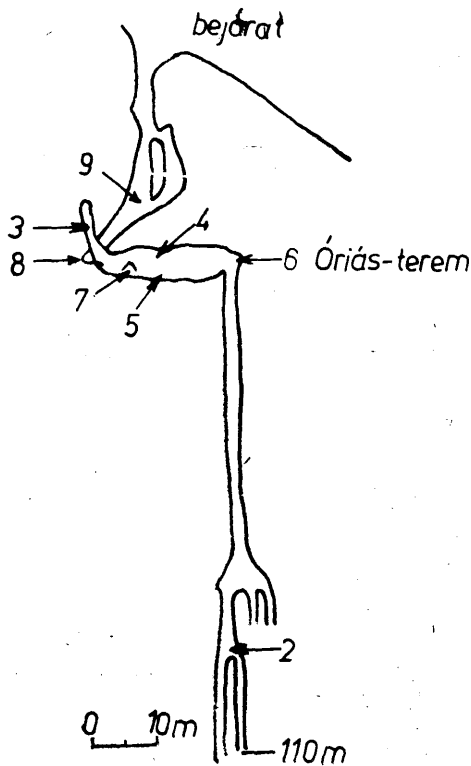
LELŐHELYEK

1. *lelőhely*. *Dancza János* 1936-ban eddig pontosan nem azonosított helyről (az aknarendszer alsó, vörösgyagos törmelékéből?) csontmaradványokat gyűjtött, amelyekre a Term. Tud. Múzeum Föld-és Őslénytárában Jánossy Dénes akadt rá. Azokat meghatározta, s korukat a rissz-würm interglaciális második felében rögzítette.¹¹ A lelőhelyről a következő fajok kerültek elő:

8. *Kordos László*: A Szeleológia Barlangkutató Csoport... , Karszt- és Barlangkutató Tájékoztató, 1971. 5. 4—5.; *Kordos László*: Jelentés a Szeleológia barlangkutató csoport 1972. évi munkájáról. Karszt- és Barlangkutató Tájékoztató, 1972/7. 1973. 31—33.; *Kordos László*: Egy szubfosszilis *Rhinolophus hipposideros* (Bechstein) kronopopuláció vizsgálata. XI. OTDK. Dolgozatok kivonatos gyűjteménye. II. Biológia, földrajz. (Növénytani Szekció I. díj). Eger. 1973. 12.; *Kordos László*: Examination of a population of *Rhinolophus hipposideros* Bechstein subfossil. International Speleology Abstracts of papers. Olomouc. Cs. 1973. 157.; *Kordos László*: A Kis-kőháti zsomboly szubfosszilis denevér populációjának vizsgálata. HOM. Évk., XII—XIV. 1974—75. 567—585.
9. *Kordos László*: Az ÉK-magyarországi szubfosszilis gerinces faunák történeti állatföldrajzi- és ökológiai vizsgálata. Doktori disszertáció. Kézirat. 1974. 1—114. A disszertáció 99. oldalán állítottam fel az „Átmeneti faunaszakaszt”, mint holocén gerinces biosztratigráfiájának egyik egységét.; *Jánossy Dénes—Kordos László*: Pleistocene-Holocene Mollusc and Vertebrate Fauna of Two Caves in Hungary. Ann. Hist.—Nat. Mus. Nat. Hung., 68. 1976. 5—29. E dolgozatban állítottam fel, a kéziratban csak „Átmeneti faunaszakasz” megjelölés helyett a „Kőháti-szakaszt”. Egyúttal kijelölöm e szakasz biosztratotípusává a Kis-kőháti-zsomboly 4. sz. lelőhelyét.; *Kordos László*: Biostratigraphie holocene du Bassin des Carpathes. UISPP. IXe. Congres. Nice. 1976.; *Kordos László*: A magyarországi holocén képződmények gerinces biosztratigráfiájának vázlata. Földrajzi Közlemények. 25. 1-3. 1977.
10. *Kordos László*: Holocén gerinces biosztratigráfiánk kérdései és távlatai. Őslénytani Viták. 22. 1975. 95—108.; *Kordos László*: Holocene Vertebrate Studies in Hungarian Caves. Proceedings of the 7th International Speleological Congress Sheffield, England. 1977. 272—275.; *Kordos László*: Holocén klímaváltozások kimutatása Magyarországon a „pocok hőmérő” segítségével. Földrajzi Közlemények, 25. 1-3. 1977.
11. *Jánossy Dénes*. lásd. 5. pont alatt idézett mű.

- „*Felis silvestris* SCHREBER — 1 humerus dist. fr.
Meles meles LINNÉ — 1 ulna prox. fr.
Vulpes vulpes LINNÉ — mand., mt 2., 2 tibia fr.
Ursus spelaeus ROSENMÜLLER — 14 metapodium, 5 phalanx I.,
 3 phalanx II., calcaneus, astragalus, naviculare (T4), radius tör., 4 incisivus,
 1 M₁, 2 M₂, 1 M₃, 4 caninus tör.
Equus sp. — 2 molaris sup. tör., astragalus
Coelodonta antiquitatis — (BLUMENBACH) — phalanx I., 2 tarsale
 2—3
Cervus elaphus LINNÉ — vertebra thoracalis, 1 astragalus, 2 phalanx II.
Rangifer tarandus LINNÉ — astragalus, 2 phalanx I., 1 phalanx II.
Rupicapra rupicapra LINNÉ — 2 metatarsus, tibia, koponya tör. szarv-
 csappal
Bison priscus BOJANUS — 2 lunatum, 1 hamatum, 1 T₂₋₃
 1 C₂₋₃, 2 astragalus, 1 centrotarsale, 1 sesamoideum, phalanx I—II., 1 felső
 mol., 2 metatarsus tör.
Hystrix cf. *vinogradovi* ARGYOPILÓ — 1 mandibula
Lepus sp. — 2 mt₂”

2. lelőhely. A zomboly legmélyebb pontjáról, — 110 m mélységből (1. kép)

1. kép. A Kis-kőháti-zomboly hosszmetsete, a lelőhelyek ábrázolásával (Leél-Össy S. után módosítva)

a vörösayagos kőtörmelék között 1971 augusztusában néhány csontot találtam. A kevés maradványból nem lehet megállapítani földtani korukat, de megtartásuk alapján valószínűleg fiatalabbak a rissz-würm-nél.

Chiroptera div. sp. indet. — 7 div. fr.

Myotis nattereri (KUHL) — 1 humerus dist. fr.

Martes sp. — 2 mandibula, 1 ulna, 2 radius, 3 costae, 2 femur, 2 tibia (egy állathoz tartozók).

3. *lelőhely*. A zomboly Óriás-terméből nyíló és felfelé tartó kb. 20 m magas cseppköves kürtő felső harmadában fekvő padkájáról, cseppkőmedencéből, vékony cseppkőréteg alól kerültek elő a leletek. Összesen kb. 15 kg. mintát vettünk 1971. augusztusában, majd 1972. áprilisában. E lelőhely bejelentésével indult meg a részletes gyűjtőmunka. Az előkerült 483 Rhinolophus hipposideros egyed csontmaradványa populációs vizsgálatokat, a három Rhinolophus faj együttes előfordulása barlangi és felszíni évi hőmérsékleti átlag rekonstrukcióját tette lehetővé. A jelenlegi feldolgozás alapján a lelőhelyről az alábbi fajok kerültek elő:

Anura indet. — 1 fr.

Lacerta sp. indet. — 8 div.

Aves indet. — 12 div.

Talpa europaea LINNÉ — 1 cranium fr., 2 scapula fr., 2 humerus fr., 2 ulna, 12 phalanx, III., 19 phalanx div., 1 femur fr.,

Sorex araneus LINNÉ — 5 mandibula fr., 1 ulna

Rhinolophus hipposideros (BECHSTEIN) — 648 maxilla + cranium, 536 mandibula, 619 cochlea, 754 humerus, 397 radius, 200 clavicula, 514 scapula, 108 femur, 200 femur, 334 tibia

Rhinolophus euryale BLASIUS — 7 maxilla + cranium, 7 mandibula, 3 humerus, 5 radius

Rhinolophus ferrumequinum (SCHREBER) — 1 C

Myotis mystacinus (KUHL) — 3 humerus

Myotis brandti EVERSMANN — 1 cranium, 1 humerus

Myotis emarginatus (GEOFFROY) — 7 mandibula fr., 2 humerus

Myotis nattereri (KUHL) — 9 maxilla fr., 31 mandibula fr., 8 humerus

Myotis bechsteini (KUHL) — 17 maxilla fr., 34 mandibula fr., 9 humerus

Myotis blythi oxygnathus (MONTICELLI) — 9 maxilla, 20 mandibula, 4 humerus

Myotis daubentoni (KUHL) — 7 maxilla fr., 2 humerus

Myotis dasycneme (BOIE) — 2 humerus

Eptesicus serotinus (SCHREBER) — a maxilla fr., 6 mandibula fr., 1 humerus

Barbastella barbastellus (SCHREBER) — 1 maxilla fr., 2 mandibula

Plecotus auritus (LINNÉ) — 3 maxilla, 8 mandibula fr., 4 humerus

Chiroptera div. sp. indet. — 16 maxilla fr., 119 mandibula fr., 20 C, 64

I-P-M.

Sciurus vulgaris LINNÉ — 1 astragalus, 1 metapodium fr.

cf. Citellus sp. — 1 juv. ulna, 1 juv. tibio-fibula

- Dryomys nitedula (PALLAS) — 2 mandibula, 1 molaris
 Glis glis (LINNÉ) — 1 maxilla, 1 mandibula fr., 3 molaris
 Muscardinus avellanarius (LINNÉ) — 4 maxilla fr., 5 molaris
 Apodemus sylvaticus-auricus csop. — 5 maxilla fr., 6 mandibula fr., 5 M₁,
 20 div. mol.
 Mus musculus LINNÉ — 1 M₁
 Myodes glareolus (SCHREBER) — 8 maxilla fr., 10 mandibula fr., 14 M₁,
 50 div. molaris
 Pitymys subterraneus (DE SELYS-LONGCHAMPS) — 7 M₁ 15 div. mo-
 laris

4. *lelőhely*. A Kis-kőháti-zsomboly bejárati, 35 m mély aknájának alján jelenleg is törmelék-kúp képződik a felszínről behullott anyagokból, köztük nagy mennyiségben puhatestű és gerinces maradvánnyal. E törmelék-kúp behúzódik az Óriás-terembe is, melynek jelentős részét feltölti. A leletek az Óriás-teremben található törmelék-kúp rész felszínéről származnak. Innen egyelő gyűjtést 1971—72-ben végeztem, majd 1974 áprilisában kb. 25 kg üledékmintát vettem iszapolás céljára. Az üledékből előkerült puhatestű és gerinces fauna a következő volt:

GASTROPODA

Acicula polita (Hart.)	1 db	1,3%
Caryhium cf. tridentatum (Risso)	3	4,0
Vertigo pusilla Müll.	1	1,3
Columella edentula (Drap.)	2	2,7
Orcula dolilum (Brug.)	2	2,7
Orcula dolium (Drap.)	4	5,3
Clausiliidae indet.	31	41,3
Clausilia pumila C. Pfr.	4	
Clausilia dubia Drap.	1	
Laciniaria plicata (Drap.)	1	
Laciniaria cana (Held.)	1	
Laciniaria turgida (Rm.)	3	
Ruthenica filograna (Rm.)	1	
Vitrea crystallina (Müll.)	2	2,7
Vitrea diaphana (Stud.)	1 db	1,3%
Aegopinella minor (Stab.)	5	6,7
Oxychilus draparnaudi (Beck)	+	
Limacidae indet.	2	2,7
Discus rotundatus (Müll.)	1	1,3
Discus ruderratus (Fér.)	1	1,3
Punctum pygmaeum (Drap.)	1	1,3
Bradybaena fruticum (Müll.)	2	2,7
Helicigona faustina (Rm.)	6	8,0
Trichia sp.	1	1,3
Helicodonta obvolvata (Müll.)	3	4,0
Euomphalia strigella (Drap.)	4	5,3

Zenobiella incarnata (Müll.)	1	1,3
Isognomastoma isognomastoma (Schröt.)	1	1,3
Helix pomatia L.		+

VERTEBRATA:

- Salamandra salamandra (LINNÉ) — 3 humerus
 Bufo bufo (LINNÉ) — 12 pelvis
 Rana esculenta LINNÉ — 4 pelvis
 Rana temporaria LINNÉ — 1 pelvis
 Lacerta sp. indet. — 5 sternum
 Fringilla coelebs LINNÉ — 1 humerus fr.
 Aves indet. — 3 db
 Talpa europaea LINNÉ — 1 maxilla, 2 I, 10 div. P és M, 2 scapula, 1 sternum fr., 1 humerus, 1 ulna, 1 pelvis, 1 femur, 2 tibia, 4 mtc és phalanx
 Sorex araneus LINNÉ — 10 maxilla, 13 mandibula, 36 div. molaris
 Sorex minutus LINNÉ — 6 maxilla, 6 mandibula, 12 div. molaris
 Crocidura leucodon (HERMANN) — 4 maxilla fr.
 Rhinolophus hipposideros (BECHSTEIN) — 1 maxilla, 3 humerus
 Myotis mystacinus (KUHL) — 5 humerus
 Myotis brandti EVERSMAN — 3 mandibula, 1 humerus
 Myotis nattereri (KUHL) — 6 mandibula, 5 humerus
 Myotis bechsteini (KUHL) — 30 maxilla, 27 mandibula, 18 humerus
 Myotis myotis (BECHSTEIN) 1 maxilla, 11 humerus
 Myotis blythi oxygnathus (MONTICELLI) — 8 cranium, 16 mandibula, 5 humerus
 Barbastella barbastellus (SCHREBER) — 2 maxilla, 5 mandibula, 8 humerus
 Plecotus auritus (LINNÉ) — 10 mandibula, 6 humerus
 Chiroptera div. sp. indet. — 46 maxilla fr., 116 mandibula fr., 99 C, 345 div.
- P és M
- Sciurus vulgaris LINNÉ — 1 maxilla fr., 1 P⁴, 1 M₃
 Dryomys nitedula (PALLAS) — 1 mandibula
 Muscardinus avellanarius (LINNÉ) — 3 mandibula, 10 div. molaris
 Cricetus cricetus (LINNÉ) — 1 radius
 Myodes glareolus (SCHREBER) — 30 maxilla fr., 32 mandibula fr., 17 M₁, 101 div. mol.
- Pitymys subterraneus (DE SELYS—LONGCHAMPS) — 3 mandibula fr., 9 M₁
 Microtus arvalis (PALLAS) — 2 maxilla, 2 mandibula
 Apodemus sylvaticus-tauricus csop. — 28 maxilla fr., 25 mandibula, 22 M₁, 81 div. molaris
 Ursus arctos LINNÉ — 1 ulna prox. fr.
 Martes sp. — 1 juv. mandibula, 1 humerus dist. fr., 2 phalanx
 Felis silvestris SCHREBER — 1 astragalus
 Lepus europaeus PALLAS — 3 vertebra, 1 fibula, 1 mc., 1 phalanx III.
 Bos taurus LINNÉ — 1—1 phalanx II—III.

5. *lelőhely*. Az Óriás-teremben, a 4. lelőhellyel szemben, a barlangfal egyik beugrásában cseppkő lefolyás található. A megbontott cseppkőfolyásba, ill. az alatta található összecementálódott kötőrmelékbe ágyazva csontmaradványok voltak:

- Sorex araneus LINNÉ — 4 mandibula, 3 maxilla
- Myotis mystacinus (KUHL) — 4 humerus
- Myotis bechsteini (KUHL) — 1 maxilla, 2 mandibula, 2 humerus
- Myotis myotis (BECHSTEIN) — 1 humerus
- Myotis blythi oxygnathus (MONTICELLI) — 2 maxilla, 6 humerus
- Myotis daubentoni (KUHL) — 1 humerus

6. *lelőhely*. Az Óriás-teremből indul függőlegesen lefelé az 50 m mély cseppkőves kúrtó. Ennek bejárati aknája mögött, nehezen megközelíthető helyen, cseppkőlefolvas rétegei közé ékelődött 4–5 cm vastag törmelékből került elő az alábbi fauna:

- Anura indet. — 1 db
- Lacerta sp. indet. — 1 sternum
- Talpa europaea LINNÉ — 1 ulna, 1 femur, 1 tibia, 2 phalanx
- Sorex araneus LINNÉ — 5 maxilla fr., 11 mandibula fr., 4 I, 1 M
- Sorex minutus LINNÉ — 2 maxilla fr., 12 mandibula fr.
- Crocidura leucodon csop. — 1 maxilla fr.
- Rhinolophus hipposideros (BECHSTEIN) — 2 cranium, 2 cochlea, 1 mandibula, 6 humerus
- Myotis mystacinus (KUHL) — 1 humerus
- Myotis brandti EVERSMAN — 3 mandibula fr.
- Myotis emarginatus (GEOFFROY) — 2 cranium, 2 mandibula, 3 humerus
- Myotis bechsteini (KUHL) — 2 maxilla, 15 mandibula, 6 humerus
- Myotis blythi oxygnathus (MONTICELLI) — 6 maxilla, 21 mandibula, 11 humerus
- Myotis daubentoni (KUHL) — 1 mandibula fr.
- Myotis dasycneme (BOIE) — 1 maxilla, 1 humerus
- Eptesicus serotinus (SCHREBER) — 1 mandibula
- Plecotus auritus (LINNÉ) — 1 maxilla, 2 mandibula, 3 humerus
- Barbastella barbastellus (SCHREBER) — 1 humerus
- Apodemus sp. — 2 mandibula fr., 2 I, 2 I, 1 M² M³
- Myodes glareolus (SCHREBER) — 4 maxilla fr., 5 mandibula fr., 3 M₁, 14 molaris
- Pitymys subterraneus (DE SELYS—LONGCHAMPS) — 1 mandibula, 2 M₁
- Mustela nivalis LINNÉ — 1 mandibula, 1, pelvis

7. *lelőhely*. Az Óriás-terem közepén nagyméretű cseppkő kúp, az ún. „Kút” található, amelynek oldalát vastag mésztufa borítja. A képződmény alján levő kis mésztufa medencékben mésszel borítva, sok esetben konkréciót alkotva az alábbi gerinces maradványok kerültek elő:

Rhinolophus hipposideros (BECHSTEIN) — 1 maxilla, 1 cochlea
 Myotis blythi oxygnathus (MONTICELLI) — 2 maxilla, 3 mandibula
 Glis glis (LINNÉ) — 1 juv. humerus

8. *lelőhely*. A Kis-kőháti-zsomboly bejárati aknájának alján levő szűkületből egy kisebb, kb. 8–10 m hosszú, ún. Első-terembe jutunk. Ennek falában, cseppkőfüggönyök közé zárt kis mélyedés található, ahonnan a leletek származnak.

GASTROPODA: Euomphalia strigella (Drap.)

VERTEBRATA: Erithacus rubecula LINNÉ — 1 humerus fr.

Aves sp. indet. — 1 db

Talpa europaea LINNÉ — 1 ulna fr., 1 radius fr., 5 mtc., phalanx

Sorex minutus LINNÉ — 1 M₁

Sorex araneus LINNÉ — 1 mandibula fr.

Rhinolophus hipposideros (BECHSTEIN) — 2 cochlea, 1 mandibula, 1 humerus dist. fr.

Myotis mystacinus (KUHL) — 1 mandibula fr., 1 humerus

Myotis brandti EVERSMAN — 7 mandibula, 2 humerus

Myotis emarginatus (GEOFFROY) — 1 mandibula fr., 3 humerus

Myotis nattereri (KUHL) — 3 mandibula, 1 humerus

Myotis bechsteini (KUHL) — 12 maxilla, 12, mandibula 5 humerus

Myotis blythi oxygnathus (MONTICELLI) — 3 maxilla, 6 mandibula, 5 humerus

Myotis dasycneme (BOIE) — 1 humerus

Plecotus auritus (LINNÉ) — 1 humerus

Muscardinus avellanarius (LINNÉ) — 1 M₁

Apodemus sylvaticus-tauricus csop. — 1 maxilla, 4 I, 2 M₁, 1 M₂, 1 M₃, 1 M³

Myodes glareolus (SCHREBER) — 1 M₁, 1 M₂, 1 M₃, 4 M¹, 2 M², 1 M³, 3 I.

Pitymys subterraneus (DE SELYS—LONGCHAMPS) — 2 M₁, 1 mandibula fr.

9. *lelőhely*. A zsomboly bejárati aknájának alján és az onnan nyíló rövid, tágas mellékág kőtörmeléke közül már Dancza János említett 4 ember csontleletét és 1 tatárantilop (?) koponyát. Gyűjtésünk során több nagyemlős csontját találtuk meg:

Homo sapiens LINNÉ — 2 humerus, 1 pelvis

Canis sp. — 1 humerus, 1 ulna, 1 pelvis, 1 femur

Cervus elaphus LINNÉ — 4 tibia

Capreolus capreolus (LINNÉ) — 1 juv. mt.

Bos taurus LINNÉ — 1 cranium, 1 juv. maxilla, 2 juv. mandibula, 1 juv. radius, 1 juv. tibia

A LELŐHELYEK MARADVÁNYAINAK FELHALMOZÓDÁSA

A Kis-kőhāti-zsombolyban feltárt 9 lelőhely felhalmozódása között jelentős különbségek vannak, így azok ismerete alapján lehet értékelni rétegtani jelentőségüket. Az 1. lelőhely felhalmozódási körülményeit nem ismerjük. A 2. lelőhely a zsomboly legalját alkotó mozgó kőtörmelék között volt, így a néhány behullott csont rétegtani vizsgálatra alkalmatlan, viszont az itt bemutatott leletek valószínűleg egykorúak. A 3. lelőhelyről előkerült fauna rétegtanilag igen egységes és zárt, mivel igen kis cseppkőmedencében, vékony (2—5 mm-es) cseppkőkéreggel lefedve került elő. Az előzetesen már közölt fauna nem tipikus denevér társulást tükröz, de nem is barlangi bagolyköpetes felhalmozódást. A denevéreken kívüli fajoknak a faunába kerülését a felszínről, a talajból — vagy rejtett üregből — bemosott anyagnak kell tulajdonítani, amely földtani értelemben egykorú a barlangban telelt denevérek maradványaival (nincs fauna-kronológiai ellentmondás a denevérek és a többi maradvány korbesorolása között). A bemosást mutatják az egyedi fogak nagy száma, illetve a cickányok gyakori volta. Ez utóbbiak bagolyköpetben ritkák, viszont a tapasztalat szerint a kőzetrepedéseken ép állkapcsok is bemosódhatnak. A nagytömegű Rhinolophus hipposideros leletek felvetik azt a kérdést, hogyan kerültek ilyen nagy tömegben a szűk lelőhelyre? A kis patkósorrú denevérek ivari aránya azt mutatja, hogy itt telelő populáció thanatocönózisa van. Élő állatok megfigyelése alapján közismert, hogy e faj példányai úgy csüngenek a mennyezeten, hogy egymáshoz nem érnek, nem alkotnak „élő párnát”. Így nem valószínű, hogy a nagytömegű denevérfaj egyszerre elért volna a kürtőben, inkább egymást követő időszakokban (években?) történt az állatok pusztulása. Ez alatt nem telt el annyi idő, hogy evolúciójukban szukcessziós változás következett volna be.

A 4. lelőhely (Kőhāti-szakasz sztratotípus lelőhelye) leletanyaga egy hatalmas barlangi törmelékkúp azon rétege, amely 1971—74 között a zsomboly Óriás-termében a felszint alkotta. Mivel a törmelékkúpok rétegzettség a kúppalástot követi, így a bolygatatlan felszín egy kronológiai egységet alkot. E lelőhely anyaga és leletei több módon jutottak a barlangba. A törmelékanyag nagyrésze a felszínről hullott a zsomboly szintre, majd a törmelékkúp növekedésével a belső Óriás-termet lezárta (ide a felszínről több törmelék nem jutott), miközben a felszínközeli részen tovább vastagodott a törmelék. Az Óriás-teremben, miután a felszínről származó törmelék utánpótlás megszűnt, kismennyiségben a barlang faláról aprózódott és elmállott anyagok, valamint cseppkőkéregződések gyarapították az üledéket. A törmelék felhalmozódási módját tükrözi a csont — és csigaleletek összetétele is. A felszínről behullott és bepergett állatokat a nagyemlősök, békák és a talajban, avarban élő csigák maradványai jelzik. A felszíni tágabb környék kisemlősfaunáját a bejárati aknában tanyázó bagolyköpeteiből lehetett megismerni. A denevérek a barlangban telelő példányok helybeni pusztulásával kerülhettek az üledéke. A gerinces maradványok faji összetétele valószínűsíti, hogy a lelőhely aránylag rövid (nem több, mint 1—2 ezer év) idő alatt halmozódott fel, és nem keveredett.

Az 5. lelőhely leletkörülményei eltérők az előzőektől. A barlangok azon pontjain, ahol tágasabb repedés, vagy kis kürtő üregbe vezet, ott gyakran elő-

fordul, hogy a repedésen át kötörmelék jut a barlangba, majd aktív vízszivárgás azt cseppkövel beborítja. Nagyon gyakori formája ez a cseppkölefolyások keletkezésének. A Kis-kőhát-zsomboly 5. lelőhelye az Óriás-terem egyik ilyen cseppkölefolyásának, ahol a burkoló cseppkőréteg, ill. a cementált kötörmelék közül került elő néhány ép denevér és cickány csont. E cseppkölefolyás ma inaktív, így lerakódásának idején nagyobb felszíni csapadékot és gazdagabb vegetációt kell feltételezni, ami a cseppkőképződésre serkentő hatású.

A 6. lelőhely szintén cseppkölefolyáshoz kötött, de ott már vastag, több rétegre elkülönülő sorozat alakult ki. A leletek a felső, kb. 5—6 cm vastag cseppkőkéreg alatti 4—5 cm vastag guanós, földes törmelékből származnak. A 7. lelőhely a cseppkőképződéshez kötött harmadik lelőhely típust mutatja, miszerint itt a barlang aljáról felfelé növvő sztalagmit oldalán lecsurgó vízből kivált kis medencék vannak. Az elhullott állatok beesve a medencékbe, rajtuk mészkéreg alakult ki, sokszor pizolitszerű konkréciót alkotva.

A 8. lelőhely a zsomboly első termében, a falon lecsurgó vízből kivált cseppkő függönyök által körülzárt medencéből származik. A 9. lelőhely a felszínnel ma is élő kapcsolatban áll, mert a behulló és behajított törmelék, csont ott halmozódik fel. A durva kötörmelék között a közelmúltban behullott nagyemlősök (köztük ember) és vadászók által bedobott szarvas egyaránt előfordult. A lelőhelyek üledékének és maradványainak felhalmozódási körülményei tehát mind a 9 lelőhelyen különbözőek voltak, áttekintve a következőképpen:

*lelőhely**a felhalmozódás módja*

1.	ismeretlen
2.	kötörmelék közé behullva
3.	cseppkömedencében, kéreg alatt
4.	inaktív barlangi + felszíni törmelékkúpon
5.	kötörmeléken cseppkőkéregben
6.	cseppkölefolyás rétegei között
7.	mésztufa medencében bekérgezve
8.	cseppkőfüggönyök között
9.	felszínről behullott törmelékben

Az üledékképződés módja igen erősen meghatározza a gerinces maradványok eloszlását is, mint azt a 2. képen közölt grafikonról le lehet olvasni. A zsombolyból feltárt, statisztikus mennyiségű leletet tartalmazó 3., 4., 6., és 8. lelőhely csontanyagának nagy rendszertani egységenként csoportosított százalékos megoszlását tartalmazza, a kronológiai helyzetüknek megfelelő sorrendben. Ebből kitűnik, hogy a 3. lelőhely a tipikus „denevér-temető”, a 6. és 8. lelőhely olyan barlangi denevéres felhalmozódású, ahol a felszíni állandó kapcsolat megvolt. A 4. lelőhely elsősorban felszíni, bagolyköpetes és behullott állatokat tartalmazó, de barlangban leülepedett (denevéres) lelőhely. A Kis-kőhát-zsomboly faunáinak vizsgálatával tehát nem lehet jelenleg végigkövetni a zsomboly gerinces állatvilágának szukcessziós fejlődését, mert a különböző felhalmozódási módok más és más faunaösszetételt adnak. Az egyes rendek, pl. rovarvők és denevérek fajösszetételének változása viszont már alkalmas ilyen jellegű vizsgálatra, mert a rend fajai azonos körülmények között kerültek lelőhelyükre.

BIOSZTRATIGRÁFIAI EREDMÉNYEK

A Kis-kőháti-zsomboly gerinces faunáinak kronológiai vizsgálatát elsősorban a kisemlősökre kidolgozott biosztratigráfiai módszerrel lehetett megvalósítani, néhány más, zoológiailag, botanikailag, régészetiileg és C—14 adattal jól datált hazai lelőhely összehasonlításával. A kronológiában másodlagos szerepet kapott az üledékképződés és cseppkövesedés ütemének klimatikus szabályozottsága is. Az egyes lelőhelyek rétegtani helye a következő: 1. lelőhely: Jánossy Dénes már ismertett vizsgálata szerint tipikus rissz-würm interglaciálisbeli fauna; megegyezik a varbói-szakasszal (*Hystrix*-horizont).

2. lelőhely: Kora bizonytalan, lehet, hogy egyezik az 1. lelőhelyével, de lehet, hogy holocén. 3. lelőhely: A fauna korának megállapítására a következőket kell figyelembe venni: A barlang magyarországi viszonylatban magasan (920 m) nyílik. Mivel a holocénban számottevő függőleges mozgással nem kell számolni, így valószínűleg egykor is a szubmontán övezetbe tartozott. A Bükk-hegység hegyvidéki gerinces faunája — helyzeténél fogva — nem különül el élesen a középhegységi társulásoktól, mint azt Schmidt Egon adatai is mutatják.¹²

A faunából hiányoznak egyrészt a hidegjelző pocokfajok (*Microtus gregalis*, *Microtus nivalis* stb.) és a fűttenyű nyúl (*Ochotona*), másrészt a korhatározás szempontjából semleges fajok (*Sorex*, *Talpa*) mellett, a kevés rágcsálóletben is nagyobb arányban vannak jelen a szubboreális szakaszban dominánsá váló *Pitymys*, *Myodes* és *Apodemus*. A három pelefaj Magyarországon az óholocén végén terjed el nagy arányban. A denevérek a holocénben igen jó klímajelzők, különösen a *Rhinolophus*-félék. A tárgyalt faunában a *Rhinolophus hipposideros* dominancia mellett előfordul a *Rh. ferrumequinum* és a *Rh. euryale* is, így e három faj együttes jelenléte kifejezett meleg klímát jelez. Ez annál inkább szembetűnő, mert ma a barlangban 4—6 °C-os hőmérséklet mellett a *Myotis blythi oxygnathus* teel tömegesen.

A fenti megfontolások alapján, összevetve a magyarországi holocén vezérfaunákkal, a 3. lelőhely faunája a holocén gerinces biosztratigráfiai beosztás szerinti Körös-szakaszra datálható („klímaotimum”, Atlanti szakasz, Neolitikum, kb. 7000 B. P.).¹³ 4. lelőhely: A gerinces fauna egyetlen, a holocén során klimatikus okokból kihalt, vagy elvándorolt fajt sem tartalmaz. Emiatt nem lehet az atlanti végénél és a szubboreálisnál idősebb. Kétféltű és kisemlős faunája a területen ma is nagy számban él. A barlangban jelenleg több ezres tömegben a hegyesorrú denevér (*Myotis blythi oxygnathus*) teel, több más, de kis mennyiségben jelenlevő denevérfajjal együtt.

A 4. lelőhely faunájában domináns a *Myotis bechsteini*, míg a többi *Myotis* aránya jóval ez alatt van. Klimatikusan és korhatározás szempontjából is jelentős, hogy a kis patkósorrú denevér még mindig megtalálható. A nagyemlős leletek közül kronológiai jelentőségű a barna medve (*Ursus arctos*), amelyet a Bükkben a középkorban már valószínűleg kiirtottak. A denevérek

12. Schmidt Egon: Adatok egyes kisemlős-fajok elterjedéséhez, bagolyköpetvizsgálatok alapján (előzetes jelentés). *Vertebrata Hungarica*, XI. 1—2. 1969. 127—136.

13. Kretzoi Miklós: A magyarországi Quarter és Pliocén szárazföldi biosztratigráfiájának vázlata. *Földrajzi Közlemények*. XVII. 3. 1969. 179—198.; Kordos László: lásd 9. pont alatt.

hőigénye alapján az atlanti szakasz klímájánál hűvösebbre utal a *Myotis brandti*, a *Myotis bechsteini* és a *Barbastella* jelentősebb számú előfordulása.

A 4. lelőhely faunája tehát olyan átmeneti szakaszt jelez a magyarországi holocén gerinces fauna fejlődésében, amelyet eddig nem lehetett kimutatni, csak „alulról” és „felülről” ismertük. Ezért 1974-ben kéziratban az alábbiak szerint állítottam fel a bükki és az Alföldi faunaszakaszok közé ékelődve az Átmeneti-faunaszakaszt:¹⁴ „A klímaoptimumot, majd az ezt követő időben a reliktumfajokat kivéve már a mai faunaösszetételt ismerjük, de annak dominancia viszonyai alapján alapvetően más klimatikus tendencia mutatható ki, így Magyarországon lehűlés, amelynek formája, s így faunája is más-más fázisban jelenik meg. Így a Kárpát-medence területén ezt a lehűléssel jelzett periódust szükséges új biosztratigráfiai névvel illetni. Alsó határa a pleisztocén hideg fajok végleges eltűnésével s már a mai fauna alkotóival jellemzett, de klimatikus okokból dominancia eltérést mutató faunák megjelenésével húzható meg. Felfelé a kontinentalizálódás előretörése, s lassú melegedési tendencia kezdete határolja le.” Később a holocén gerinces biosztratigráfiai egységeit revízió alá vettem, s azoknak olyan általánosított definíciót adtam, hogy a klimatikus tényezőket és a konkrét faji összetételt figyelmen kívül hagyva kizárólag a fauna fejlődésére irányítottam a figyelmet. Ezt azért lehetett megtenni, mert több középhegységi lelőhely feltárásával nagy vonásokban sikerült a holocén gerinces fauna változásait megismerni. A revízió során adott új definíció 1976-ban jelent meg először, s akkor az eddig átmeneti szakaszként jelölt egységet — az új szemléletnek megfelelően — Kőhádi szakasznak (Kőhát Phase) írtam le, (az eredeti közleményben angolul):¹⁵ „Kőhádi-szakasz (nom. n.) — Biosztratotípusa: Kis-kőhádi-zsomboly 4. lelőhelye. — Alsó határa a pleisztocén fajok végleges eltűnésével, vagy igen szűk „reliktum” területre való húzódásával vonható meg. Már a mai fauna fajaival jellemzett szakasz, de a következő (Alföldi) faunaszakasztól dominancia eltérést mutat.”

5. lelőhely: A kevés faj alapján is megállapítható, hogy kora közel áll a 4. sz. lelőhelyhez.

6. lelőhely: A fauna nagy vonásokban a 4. lelőhelyhez hasonlít, de gazdagabb denevérekben. Mint lényeges közös faj, megtalálható benne a *Rhinolophus hipposideros*, a *Myotis bechsteini* és a *Myotis blythi oxygnathus*, viszont ritka a *Barbastella*. Rágcsálói között nem találjuk a mezei pockot (*Microtus arvalis*), míg a cickányok közül a 4. lelőhelyre jellemző fajok itt is megvannak. Nehéz eldönteni, hogy a különbségek a barlang helyi mikroklimatikus különbségeire, vagy a felhalmozódás eltérő voltából adódnak, vagy klimatikus-kronológiai tényezőkre vezethetők-e vissza. A fajok arányainak vizsgálata alapján lehetséges, hogy a 6. lelőhely állatai idősebbek, mint a 4. lelőhelyen találtak. Ellenben nem lehet közvetlen folytatást feltételezni a 3. lelőhely meleg atlanti faunájából, míg ez a fiatalabb faunák felé lehetséges. Ezért a 6. lelőhely datálását a Bükki-szakasz elejére (atlanti-szubboreális határa, kb. neolitikum vége, kb. 5000 B. P.) helyezem.

14. Kordos László: Az ÉK-magyarországi szubfosszilis gerinces faunák történeti állatföldrajzi és ökológiai vizsgálata. Kézirat. Dokt. dissz. 1974. 99.

15. Jánossy Dénes—Kordos László: Pleistocene-Holocene Mollusc and Vertebrate Fauna of Two Caves in Hungary. Ann. Hist.—Nat. Mus. Nat. Hung. 68. 1976. 22.

7. lelőhely: A leletek a 4. és a 8. lelőhely faunájához állnak legközelebb.

8. lelőhely: A faji összetétel a Bükki-faunaszakaszban és a Kőhádi-faunaszakaszban felhalmozódott 6. ill. 4. lelőhely faunájához áll legközelebb.

9. lelőhely: A lelőhely anyaga részben ma is gyarapszik, de a régebben behullt leleteket sem lehet néhány száz évnél idősebbre becsülni.

A Kis-kőhádi-zsombolyban feltárt faunák tehát kronológiailag négy csoportra oszthatók:

1. Pleisztocén, Varbói faunaszakasz (rissz-würm interglaciális. — 1. és(?)2. lelőhely.

2. Holocén, Körösi faunaszakasz (atlanti). — 3. lelőhely.

3. Holocén, Bükki és Kőhádi-faunaszakasz (szubboreális). — 4.—5.—6.—7.—8. lelőhelyek.

4. Recens, Alföldi faunaszakasz (szubatlanti). — 9. lelőhely.

RENDSZERTANI ÉS FAUNISZTIKAI EREDMÉNYEK

A Holocén mindössze 10 000 év időtartama alatt az eddigi tapasztalatok alapján faji szintű fejlődés nem várható. Alfaji és variációs vizsgálatokra viszont bőven van lehetőség. *Topál György* munkássága révén már közismert, hogy a holocénból előkerült denevérfajok allometrikusan eltérnek a maiaktól.¹⁶ A Kis-kőhádi-zsombolyban előforduló összes, statisztikus mennyiségben is előforduló denevérfajt nem volt időm biometriai vizsgálatoknak alávetni, mindössze kísérletképpen végeztem ilyen vizsgálatot a 3. lelőhely *Rhinolophus hipposideros* populációján. Ennek részletes ismertetését már megírtam,¹⁷ most csak annak végeredményét közlöm:

a) Az egyes csontok méreteinek százalékos megoszlása grafikusan ábrázolva három maximumos görbét adott, amelyeknek a fiatal, hím és nőstény egyedek feleltek meg. A szeméremcsont jelenléte alapján a populációban a nőstények 32, a hímek 68%-ban voltak jelen. A humerus és a radius méretéből szerkesztett eloszlás görbén a két utolsó maximum alá eső terület százaléka a hímeknél 66%-ot, a nőstényeknél 34%-ot adott.

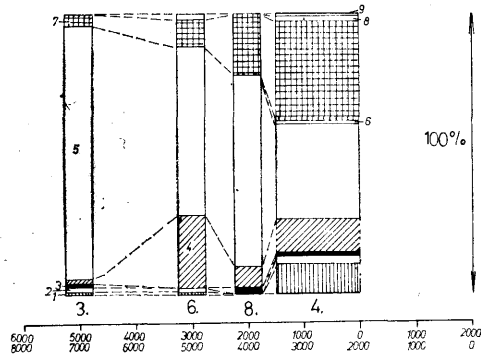
b) A fiatal és kifejlett állatok elkülönítését a medenceöv részeinek összeszontosodása alapján végeztem, és így a populációban a fiatalok 18%-kal, a kifejlettek 82%-kal vesznek részt. A fiatal állatok nemi megoszlása az os pubis medencéhez való csontosodása alapján: hím 70%, nőstény 30%.

c) A sokirányú mérésekből kitűnt, hogy a kis-kőhádi *Rhinolophus* faj, a mai, Magyarországon élő *Rh. hipposideros* populációval szemben erősebb és nagyobb mellső végtaggal, rövidebb lábakkal, nagyobb koponyával (elsősorban arckoponyával) és felső fogakkal, nyújtottabb és magasabb mandibulával, hosszabb, de keskenyebb alsó caninus-al, M_2 -vel és M_3 -mal rendelkezett.

d) A biometriai vizsgálatokból megállapítható, hogy a vizsgált denevér populáció a ma élő fajtól mozaikevolúciósan eltér, amely valószínűleg a holocén

16. *Topál György*: The Subfossil Bats of the Vass Imre-Cave. *Vertebrata Hungarica*, VI. 1—2. 1964. 109—120.

17. *Kordos László*: lásd 8. pont.

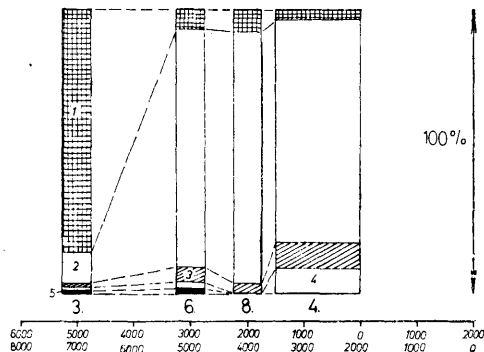
2. kép. A zsombolyból előkerült, statisztikus mennyiségű csontmaradványt tartalmazó lelőhelyeinek fajmegoszlása nagy rendszertani egységeként, a lelőhelyek kronológiai sorrendében: 1. Amphibia, 2. Reptilia, 3. Aves, 4. Insectivora, 5. Chiroptera, 6. Lagomorpha, 7. Rodentia, 8. Carnivora, 9. Ungulata

klímaoptimumában vándorolt be a Kárpát-medencébe, majd kihalt. Helyét valószínűleg a szubboreális-szubatlati szakaszban a ma is élő *Rh. hipposideros* váltja fel.

A felhalmozódási viszonyok részletezéséből már előbb kiderült, hogy a Kis-kőhát-zsomboly teljes faunafejlődését a lelőhelyek különbözősége miatt nem lehet nyomon követni. Nagy rendszertani egységeként vizsgálva az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

Hal lelet a vizsgált pontokról eddig nem került elő. A kételtűeket csak a 4. lelőhelyen lehetett elkülöníteni, ahol főleg a nedves erdei fajok kerültek elő, mint *Salamandra*, *Bufo*, *Rana esculenta* és *Rana temporaria*. A hullóket közelebbről meg nem határozott gyík, vagy gyíkok jelzik a jelentősebb fajszerű lelőhelyeken. A madarak több, meghatározhatatlan csonttöredéke közül a 4. lelőhelyről *Fringilla coelebs*, és a 8. lelőhelyről *Erithacus rubecula* volt kimutatható. A rovarévők között minden jelentős lelőhelyről van vakond (*Talpa europaea*), gyakori a törpe- és erdei cickány (*Sorex minutus* és *S. araneus*), de nem ritka a mezei cickány sem (*Crocidura leucodon*). Ez utóbbi ma a hegyvidéknek nem jellemző faja.

A Kis-kőhát-zsomboly faunisztikai vizsgálatában legjelentősebbek a denevérek. A 3., 4., 6 és 8. lelőhelyekről statisztikus mennyiségű denevérelet került elő, így a zsomboly denevéreinek időbeli eloszlását, fejlődését jól nyomon lehet követni. A 3. képen a négy lelőhely denevér nemzetségeinek százalékos eloszlását lehet látni, kronológiai besorolásuknak megfelelően. Szembetűnő, hogy a 3. lelőhely (atlanti) domináns *Rhinolophus* fajai mellett, ha minimális számban is, de megtalálhatók a másik három, fiatalabb korú lelőhelyen dominánssá váló *Myotis*, *Plecotus*, *Barbastella* és *Eptesicus* nemzetségek. A 6. lelőhelyen ez a váltás már megtörtént, elsősorban a *Myotis*ok elszaporodásával és a *Rhinolophus* visszaszorulásával. A legfiatalabb 8. és 4. lelőhelyeken már fajszegényedés figyelhető meg, *Barbastella* és *Eptesicus* hiánytal. A zsomboly egyetlen lelőhelyéről sem került elő *Pipistrellus*, *Miniopterus*, *Vespertilio* és *Nyctalus*.

3. kép. A denevér nemzetségek gyakoriságának eloszlása a jelentősebb lelőhelyekről: 1. *Rhinolophus*, 2. *Myotis*, 3. *Plecotus*, 4. *Barbastella*, 5. *Eptesicus*

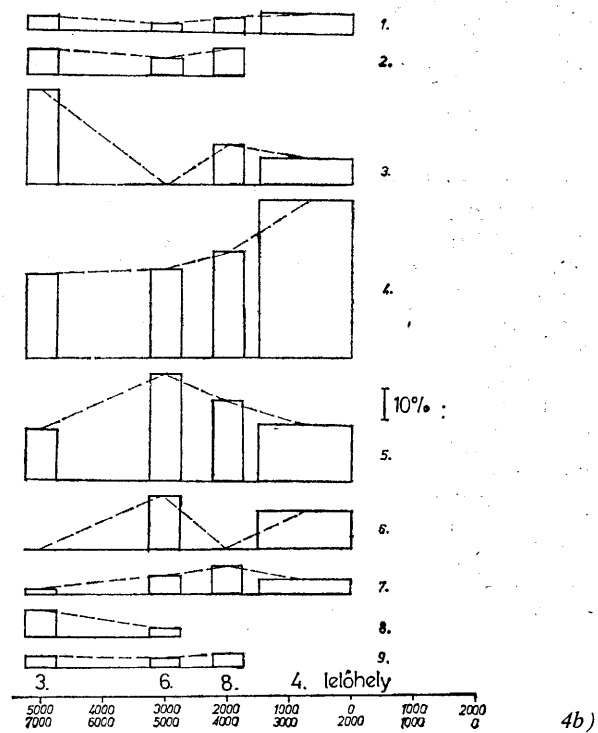
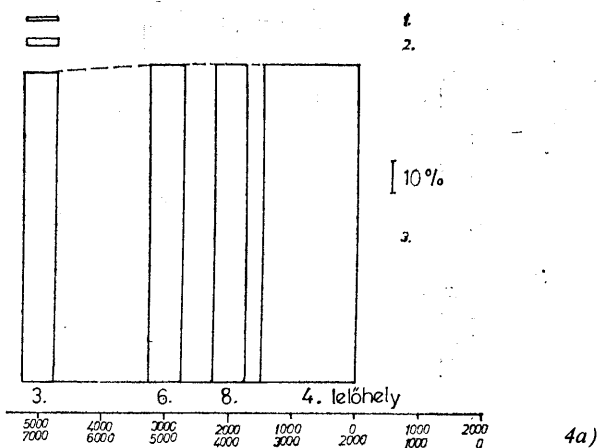
A megismert denevér szukcessziós folyamatot ma még nehéz beilleszteni a magyarországi képbe. Ez abból adódik, mint arra Topál György már rámutatott,¹⁸ hogy a denevértelpek faji összetétele függ attól, hogy az nyári, vagy téli telep; barlangbjárati (kőfülke) vagy barlangbelseji, szűk vagy tágas környezetbeli-e stb. Mindezekre a típusokra ma még kellő mennyiségű adatunk nincs. A kis-kőháti 4—5. és 8. lelőhely denevérösszetétele leginkább a Vass Imre barlang, „Denevértemetőjével” egyezik, mint barlangbelseji típus. A barlangok bjárati szakaszát, kőfülkéket jellemző denevértársulást a Rejtek I. sz. kőfülkénél, a Petényi-barlangnál és az Istállós-kői-sziklaüregnél lehet megfigyelni.

A denevérfajok összetételének változását a 4. kép mutatja. A 4. lelőhelyen a *Rhinolophus*-ok közül csak a *Rh. hipposideros* van meg mindegyikben, míg a *Rh. ferrumequinum* és a *Rh. euryale* csak a 3. lelőhelyen van. A *Myotis*-ok közül minden lelőhelyen domináns a *M. bechsteini* és a *M. blythi oxygnathus*. Állandó színező fajok a *M. mystacinus*, a *M. nattereri* és a *M. emarginatus*, míg szórványfajok (egyes lelőhelyeken jelentősebb aránnyal) a *M. dasycneme*, a *M. daubentoni*, a *M. myotis*. Az idő függvényében határozott tendenciális mennyiségi változást csak a *M. bechsteini* (fiatalodva egyre több) és a *M. blythi oxygnathus* (a 6. lelőhelyen legtöbb) mutat. Nagyon jellemző arányváltozást követnek az *Eptesicus serotinus*, a *Barbastella barbastellus* és *Plecotus auritus* fajok. Míg az *E. serotinus* a 3. lelőhelytől fiatalodva csökken, majd a 8. lelőhelyen már eltűnik, addig a *Barbastella* és a *Pl. auritus* kezdettől fogva magas százalékkal egyre növekvő mennyiséget mutat.

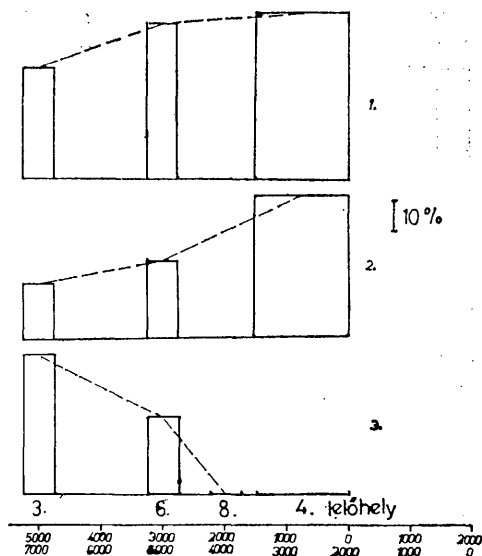
A denevérfaunának jelentős részét a 3. lelőhelyen a három *Rhinolophus* faj, míg a fiatalabb lelőhelyeken a *M. bechsteini*, *M. blythi oxygnathus*, *Eptesicus serotinus*, *Barbastella* és *Plecotus auritus* fajok adják, a már ismertebb szukcessziós tendenciákkal.

A magyarországi holocénból a Kis-kőháti-zsombolyból lehetett először kimutatni a *Rhinolophus ferrumequinum*-ot, a *Rh. euryale*-t, a *Myotis brandti*-t és a *Myotis dasycneme* fajt.

18. Topál György: Die subfossile Fledermausfauna der Felsnische von Istállós-kő. *Vertebrata Hungarica*, I. 2. 1959. 215—226.

4. kép. Az egyes denevérfajok gyakoriságának változása: 4/a = Rhinolophusok: 1-Rh. ferrumeguinum. 3-Rh. hipposideros, 2-Rh. euryale, 4/b = Myotis-ok: 1-M. mystacinus, 2-M. emarginatus, 3-M. nattereri. 4-M. bechsteini, 5-M. blythi oxygnathus, 6-M. myotis, 7-M. brandti, 8-M. daubentoni, 9-M. dasycneme

4/c= 1-*Plecotus auritus*, 2-*Barbastella barbastellus*, 3-*Eptesicus serotinus*

A rágcsálók közül a mókus (*Sciurus vulgaris*) csak szórványosan fordul elő, ugyanúgy, mint a hörcsög (*Cricetus cricetus*). A pelék három faja (*Glis glis*, *Dryomys nitedula* és *Muscardinus avellanarius*) állandó színező elem. Az ege-
rek közül az *Apodemus sylvaticus-tauricus* csoportba összevont fajok gyakoriak, különösen a 4. lelőhelyen. Érdekes, hogy a házi egér (*Mus musculus*) a 3. lelőhelyen előfordul. Nagyon fajszegény, de éppen ezért kronológiai jelentőségű a pocokfajok (*Myodes*, *Pitymys* és *Microtus arvalis*) előfordulása. Mindegyik, lelőhelyen a *Myodes* és *Pitymys* mennyisége magasan felette van a *Microtus arvalis*-nak. A ragadozók szerény számát a medve (*Ursus arctos*), menyétfélék (*Martes*, *Mustela nivalis*) és vadmacska (*Felis silvestris*) jelzi; A 9. lelőhelyen kutya míg nyúl csak a 4. lelőhelyen volt (*Lepus europaeus*). Patások közül a 4. lelőhelyen *Bos taurus* került elő, míg a 9. lelőhelyről e mellett szarvas (*Cervus elaphus*) és őz (*Capreolus capreolus*) is kimutatható volt.

A faunisztikai vizsgálatokból megállapítható, hogy a Magas Bükkben a holocén legmelegebb szakaszában a hűvöskedvelő, vagy széles tűrőképességű denevérfajok mellett megjelennek a déli *Rhinolophusok*, a kisemlősfaunában elszaporodnak a pelék, megkezdődött az erdei pocok (*Myodes*) és a földi pocok (*Pitymys*) térhódítása (Kis-kőhát 3. lelőhelye alapján). A hűvösödő szubboreális és szubatantli szakaszban (Kis-kőhát 4—8. lelőhelyek) visszaszorulnak a melegkedvelő denevérfajok. Uralkodóvá válik a kisemlősök közül a *Pitymys—Myodes—Apodemus—Sorex* erdei társulás, amely mellett a nyílt területeknek megfelelő arányban alakul a többi kisemlősfaj (pl. *Crocidura*, *Cricetus*) aránya is. E fajösszetétel és fejlődési tendencia fő vonalaiban napjainkig érvényesül.

PALEOKLIMATOLÓGIAI EREDMÉNYEK

A Kis-kőháti-zsombolyból megismert holocén gerinces faunák egy része alkalmas volt paleoklimatológiai következtetések, ill. adatok levonására. Két módszer volt megvalósítható. Az egyik, egy új módszer kidolgozását pontosan a Kis-kőháti-zsomboly 3. lelőhelyén feltárt *Rhinolophus*-os fauna sugallta. Itt a denevérek optimális telelési hőmérsékletéből a barlang évi középhőmérsékletére és egyúttal a felszíni évi középhőmérsékletre lehetett adatokat kapni. A másik módszer a „pocok hőmérő”, amelyet Kretzoi Miklós dolgozott ki, majd a szerző fejlesztett tovább. Mindkét módszerrel számított értékek jelentőségük miatt már közlésre kerültek, így itt csak részletezés nélkül, rövidítve közlöm az eredményeket.¹⁹

A Kis-kőháti-zsomboly 3. lelőhelyéről előkerült *Rhinolophus hipposideros*, *Rh. euryle* és *Rh. ferrumequinum* fajok együttesen meleg klímát igényelnek. Optimális telelési hőmérsékletük a barlangban 10 °C körül van. Jelenleg a zsombolyban méréseink szerint 4–5 °C hőmérséklet van, és a *Myotis blythi oxygnathus* faj alkot nagytömegű kolóniát. Ha a *Rhinolophus*-ok esetén 10 °C-os ideális telelési hőmérsékletet számítunk, a 3. lelőhely lerakódásának idején 4–5 fokkal magasabbnak kellett lenni a barlang átlaghőmérsékletének a jelenleginél. Mivel a zsombolyok középhőmérséklete 2–3 °C-kal alacsonyabb mint az illető terület felszíni évi középhőmérséklete, így az atlantikumban a barlangi és egyúttal a felszíni évi középhőmérséklet 11–12 °C-nak (920 m-en), dombvidéken 14–15 °C-nak adódott. Mint a biometriai vizsgálatok kimutatták, hogy a 3. lelőhelyen előkerült *Rh. hipposideros* faj allometrikusan nem egyezik a mai fajjal, valószínű, hogy az a pleisztocén hűvösebb környezethez alkalmazkodott. Ezért korrekció is alkalmazható a már fent említett értéken: 800–900 m-en 10–11 °C, 200–300 m-en 13–14 °C-ra.

A „pocok hőmérő” segítségével a 4. lelőhely júliusi középhőmérsékletét lehetett kiszámolni, ami 15,4 °C. Ez az érték igen jól egyezik az azonos kronológiájú Petényi-barlang H_{II} rétegéből 15,8 °C-kal, valamint a Rejtek I. sz-kőfülk II/2. rétegének 15,4 °C-val, és a II/1. réteg 16,0 °C-kal. Ezek az adatok jól alátámasztják a Kőháti-szakasz (Bronzkor vége) eddig ismert hűvös voltát.

GEOMORFOLÓGIAI KÖVETKEZTETÉSEK

A zsomboly gerinces maradványainak vizsgálatából néhány jellemző barlangkitöltés korát rögzíteni lehetett. Ezek szerint a zsomboly esetleges legidősebb kitöltése rissz-würm korú, de ennek leletkörülményeit nem ismerjük. A bejáratú aknáknál behullott törmelék, valamint a zsomboly több pontján, különböző körülmények között (cseppkőréteg között, tetarata medencében stb.), de felszínközeli helyen levő lelőhelyek mind holocénnek bizonyultak. A vizsgált lelőhelyek képződése ma már nem folytatódik, nagyrészt stagnál, vagy éppen lepusztulás tapasztalható. Tehát az ezeket létrehozó környezeti tényezők (klimati-

19. Kordos László: lásd 10. pont.

kus és fácies viszonyok) ma nem aktívak, kivéve a 9. lelőhely, ahol a bejáratí aknán keresztül törmelék ma is hullik a zombolyszintre.

A zomboly tágabb környékén levő barlangok, mint a Kőháti-barlang, vagy a Nagy-Tölgyes-oromi-víznyelő a Kis-kőháti-zombolyhoz hasonló elagott, erősen feltöltődött és pusztuló állapotban van. Nagyon valószínű, hogy e barlangok a pleisztocén folyamán egy vízrendszerhez tartoztak, s ma már erősen átalakult (feltöltődött) roncsbarlangok, amelyek között nem valószínű járható összeköttetés.

A Kis-kőháti-zomboly nagytömegő kitöltésének fiatal kora azért jelentős, mert az a Bükk tetején nyílik, s ha a fokozatosan leszálló karsztvízszinthez igazodó barlangképződési modellt elfogadjuk, úgy e zombolynak a legidősebbek közé kellene tartozni. Ennek ellentmond a közölt adatokon kívül az, hogy hasonló magasságban igen változatos korú barlangkitöltéseket ismerünk, így a Tarkői-kőfülkében középső-pleisztocént, a Peskő-barlangban felső-pleisztocént, a Petényi-barlangban pedig holocént. A Bükk számos barlangjában is találunk ellentmondó adatokat erre az egyszerű modellre. Ezért a Kis-kőháti-zomboly kitöltésének kronológiai adatai arra figyelmeztetnek, hogy a maitól lényegesen eltérő, bonyolultabb fejlődéssel kell számolni a Bükk mai formájának kialakulásakor, mint azt az eddigi elképzelések tették.

VERTEBRATE FAUNA OF THE KIS-KŐHÁT POTHOLE

(Abstract)

The pothole of Kis-Kőhát opens 920 m above sea level on the highland of the Bükk mountains in North Hungary. The pothole, first opened in 1929, is a shaft system of more than one levels. The entrance shaft is 35 m deep leading to a larger part (so called Giant hall). Then a 50 m deep vertical pipe goes till the end of the cave at the depth of 110 m. 9 localities of vertebrate fauna have been uncovered so far in the pothole of Kis-Kőhát (fig. 1). The present summary was preceded by several shorter reports. The most significant of them were the one examining the *Rhinolophus hipposideros* population of the 3rd locality and the one giving the definition of the holocene biostratotype of the 4th locality (Kőhát Phase). The examinations yielded palaeoclimatical data about the caves as well as about the open air areas, which data have already been partially published. The article contains the description of remains found on different sites, while now I sum up the circumstances of uncovering, the chronological place and the palaeoclimatical, faunistic and geomorphological results.

1st locality: J. Dancza collected big mammal fauna from the Riss-Würm interglacial from undefinable site in 1936. It was published by Dénes Jánossy, who had found the material in the Natural Science Museum. 2nd locality: the material was found in depth of 110 m, in the deepest part of the cave, in rubble. It is younger than Riss-Würm. 3rd locality: it was uncovered on the bern of the pipe leading upwards from the Giant Hall, from under dripstone layer. The fauna, containing 483 *Rhinolophus hipposideros* individuals, has been published in details. It is dated from the Körös Phase (Atlantic) of the Holocene.

4th locality: The rubble falling in the entrance shaft of the pothole of Kis-Kőhát formed a cone. The surface of the cone does not broaden in the Giant Hall since no further rubble arrives there. The finds are from the surface of the rubble cone found in 1971–72. The complex of the snail and bone finds tell about the accumulation circumstances. The material falling into the shaft contains, beside the big mammals, the remains of frogs and snails living in the soil and in the forest floor. The small animal fauna of the surroundings can be found in the cast of the owl living in the entrance shaft. The bats got into the sediment through the death of the animals spending the winter there. The fauna of the 4th locality represents a set of transitional phase in the development of the Hungarian vertebrate fauna, first identified this time. Thus in 1974 I set up the "Transitional Phase" between the Bükk and the Alföld Phases in manuscript. Later I reexamined the holocene vertebrate biostratigraphy and gave a general definition of the faunal phases that, neglecting the climatic factors and the concrete species setting, concentrates on the development of the fauna. This new definition appeared in 1976 under the name "Kőhát Phase" described as follows: "Kőhát Phase (nom. n.) — Biostratotype: Pothole of Kis-Kőhát 4th locality. — The lower limit of this new phase can be set with the final fade-out of Pleistocene species or with their retrocession to considerably limited 'relic' areas. The phase can be characterised by species of contemporary fauna showing however a divergence from the following phase." (Ann. Hist.-Nat. Mus. Nat. Hung. 68, 1976, p. 22.).

5th locality: The material was found in the dripstone flowdown or in the rubble cemented underneath. It is contemporary to the 4th locality. 6th locality: Behind the entrance of the shaft opening from the Giant Hall between the layers of the dripstone flowdown, the material was found in a rubble of 4–5 cm thickness. It can be dated from the beginning of the Bükk Phase (border of the Atlantic-Subboreal). 7th locality: Bones covered with lime were found in the bottom of the large dripstone cone, in a tetrata basin. Their age is close to that of the 4th and the 8th localities. 8th locality: The material came from a small hole closed between the curtains of dripstone in the wall of the first hole of the pothole. The faunal setting is close to that of the 6th and 4th localities accumulated during the Bükk and the Kőhát Phases. On the bottom of the entrance shaft and in the rubble of the subbreak opening from it bones of big mammals were found, being only some hundred years old.

Faunistic examinations: The faunal development of the pothole of Kis-Kőhát cannot be followed because of the difference in localities. Examining the greater systematic units (fig. 2) it can be pointed out that the localities contain first of all bat fauna, and thus the best results can be gained through their examination. The 3rd figure shows the distribution of the geni of bats of four localities in percentage, according to their chronological places. It is striking that the 3rd locality (Atlantic) contains, beside the dominance of the *Rhinolophus* types, though in low number, the geni of *Myotis*, *Plecotus*, *Barbastella* and *Eptesicus* becoming dominant on younger localities. The change in the distribution of bat species is shown on the 4th figure. It is only the *Rh. hipposideros* that can be found on all of the localities from among the *Rhinolophii*, while the *Rh. ferrumequinum* and the *Rh. euryale* are present only on the 3rd locality. The dominant from the *Myotis* is the *Myotis bechsteini* and the *Myotis blythi oxygnathus* on all the localities. The *M. mystacinus*, the *M. nattereri* and the *M. emarginatus* are always present in small number, while the *M. dasycneme*, the *M. daubentoni* and the *M. myotis* are to be found only sporadically. Tendentional change of quantity in accordance with time sequence can be noticed only in case of *M. bechsteini* (the younger the more) and the *M. blythi oxygnathus* (the most on the 6th locality). The

Eptesicus serotinus gets rarer in the younger phases of the 3rd locality and disappears on the 8th locality, while the *Barbastella* and the *Plecotus*, being originally frequent, are present in larger and larger quantity. The *Rhinolophus ferrumequinum*, the *Rh. euryale*, the *Myotis brandti* and the *M. dasycneme* could be first determined in the Hungarian Holocene fauna in the pothole of Kis-Kőhát.

The faunistic examinations tell that in the high mountains of the Bükk the southern *Rhinolophii* and also the dormouse, the field vole (*Myodes*) and the *Pitymys* appear (3rd locality) beside the cold bearing animals and those of wider adaptational abilities in the warmest phase of the Holocene. The warm loving bat species were forced back in the colder Subboreal-Subatlantic Phase (4th-8th localities). The dominant species from among the small mammals is the *Pitymys-Myodes-Apodemus-Sorex* forest association together with the small mammals of different territories with corresponding averages (e.g. *Cricetus*, *Crocidura*). The development of the above mentioned species setting is going on even in our days.

Palaeoclimatic results: The annual mean degree of the Atlantic Phase, calculated on the basis of the optimal hibernation degree of the *Rhinolophii*, is in 800-900 m height 10-11° C, in 200-300 m height 13-14° C. The mean degree of the surface of the 4th locality in July was 15.4° C as calculated with the help of the vole thermometer.

Geomorphological results: The faunistic examinations help to tell the age of the sediments in the cave. The oldest sediment, the place of which could not be determined, is from the Riss-Würm, while the rubbles and the dripstones are from the younger holocene. These data together with the data from other caves contradict to the simple development model, according to which the caves of the Bükk formed as the karstic water got lower and lower. The pothole of Kis-Kőhát, as the cave opening in the highest in Hungary calls our attention to the fact, that the geomorphological formation of the Bükk mountains was much more complex and different than supposed from the present circumstances.

László Kordos

VÁSÁRHELYI ISTVÁN GYŰJTEMÉNYE A HERMAN OTTÓ MÚZEUMBAN I.

(Mollusca—Puhatestűek)

VARGA ANDRÁS

Vásárhelyi István (1889—1969) a Természettudományi Múzeum külső munkatársa, nagyszerű gyűjtő, megfigyelő. Munkája során számtalan adattal gazdagította faunisztikai ismereteinket. Megfigyeléseiről, eredményeiről ismeretterjesztő és tudományos cikkeinek gazdag sora ad méltó bizonyosságot. Gyűjteménye 1976-ban a Herman Ottó Múzeum Természetrajzi Gyűjteményébe került.

A közel 4 500 tételes Mollusca-anyagból jelen dolgozat kb. 3 000 tétel (30—35 000 db) adatát tartalmazza. Munkám következő részében folytatni kívánom a puhatestűek felsorolását, valamint ismertetem a gyűjtemény hal, madár és emlős csontanyagának legfontosabb adatait.

Rövidítések: cs.=csatorna, fo.=forrás, hord.=hordalék, leg.=legit (gyűjtötte), p.=patak, sz.=sziget, ui.=ugyanitt, KA=Károlyi A., KO=Kovács Gy., R=Richnovszky A., ST=Streda R., SZ=Szijj J., T=Tolnai F. Ahol a gyűjtő nevét nem említtem, az Vásárhelyi István gyűjtése. A dátumot arab számokkal jelölöm, ezt követi zárójelben a példányszám.

Theodoxus transversalis (C. PFEIFFER)

Balsa 50.8.24. (8), Bodrog 50.8.24. (5), Budapest 49. (11), Csalános 50.8.30. (37), Gergelyi 49.10.4. (7), Háros-sz. 25.6. leg. Wagner (2), Kisar 49.10.4.(34), Megyer hord. 48 (4), Nógrádverőce 51.5.6 (1), Sajó 59.11.20. (12), Szeged 66. (7), Szolnok 59.8.18. (3), Telectanya 50.8.26. (20), Tiszacsege 49.10.19. (18), Tiszakarád 50.8.26. (14), Tokaj 50.8.24. (5), Zagyva 53.8.14. (44).

Theodoxus prevostianus (C. PFEIFFER)

Bükk: Diósgyőr Tapolca-p. 50.10.5. (22), ui. Várforrás 49. (8), Görömböly-Tapolca 47.7.21., 53.11.15., 57.5.1., 65.6. (18,2,107,35), Kács 22 °C-os víz 45.8.30. (80), ui. 15 °C-os víz 49.8.6. (8), Lator 16 °C-os víz 47.6.28., 60.7.10. (35,50), Robogány leg.? (31), Rómaifürdő 48.9. leg. SZ (7), Tata Pötörkemalom 51.8.19. leg. T (8), Tata-Tóváros Angol-kert 49.4.28. (20), ui. Fényes-fürdő 49.6. (69), Tóvároskert 50.7.21. (38), Ausztria Vöslau leg? (16), Románia Püspökfürdő 19.12. (13).

Theodoxus danubialis (C. PFEIFFER)

Duna: Budapest (23), ui. hord. 49. (13), Esztergom 1899. leg. (?) (5), Érd 48.10.20. (7), Göd 50.11.6. (10), Szigetfalu hord. 62. leg. KÁ (10), Vác 56.6.11. (1), Kerka-p. Tormafölde 59.10.7. leg. KÁ (27), ui. 62.7.22. leg. KÁ (35), Mura Murakeresztúr 49.11.8. (12), Pinke (10), Zimony (1).

Viviparus contectus (MILLET)

Bükk: Simongát 49.8.20. (1), Tógazdaság 53.9.6. (6), Baja 59. (2), ui. Kamarás-Duna 58.10.20. leg. R (5), Békéscsaba Köröscsatorna 60.3. leg. KO (44), Budapest Duna-hord. 48. (13), ui. Rákos-p. 51.4.20. (1), Érd 48.10.28. (1), Gyula 59. (1), Hejőkürt Hejő-p. 51.9.20. (2), Jászfelsőszentgyörgy Zagyva-hord. 50. (8), Jászberény Zagyva 53.8.13. (3), Muty 13. (3), Pogányszentpéter halastó 62.4.21. (10), Szolnok Tisza 55.8.19. (1), Tata 50.4.26. (2), Telectanya Holt Tisza 50.3.13. (12), Tiszatarján 52.5.15. (4), ui. Holt Tisza 50.8.8. (2), Tiszaluc Takta 47.12.30. (9).

Viviparus acerosus (BOURGUIGNAT)

Bükk: Simongát 49.8.20. (1), Baja ártéri erdő 58.10.20. leg. R (2), Kamarás-Duna 58.10.20. leg. R (1), Budapest Duna-hord. 48. (1), Felsőbabád 55.9.1. (8), Felsőszentgyörgy 50.6.20. (2), Fonyód Balaton 63.8.1. leg. KÁ (4), Hévíz 51.9.10. (2), Kalocsa (1), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (8), Lovászi Kerka 50.4.10. (1), Muty 52.5.9. (4), Ócsa 48.5.30. leg. SZ (2), Pogányszentpéter halastó

62.4.21. (1), Sajószentpéter Szuha-p. 47.10.17. (1), Tiszatarján Holt-Tisza 50.8.8. (1), Tokaj Holt-Tisza 52.5.8 (6), Tura Gulya 49.10.11. (28), Uzsapuszta 62.8.27. (2), Újszeged Tisza-hord. 59. (2), Vitnyéd 27.8.18. (2).

Valvata cristata O. F. MÜLLER

Budapest Soroksári út (6), Hévíz 50.7. (9), ui. anyaggödör 62.9.16. leg. KÁ (49), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KO (5), Onga Hernád-hord. 50. (4), Ócsa 48.5.30. (7), Pápa Tapolca 53.3.29. (30), Rómaifürdő 28. (2), Principális-cs. Korpavár 62.5.6. leg. KÁ—KO (5).

Valvata piscinalis (O. F. MÜLLER)

Bükk: Eger Vizesárok 49.9.24. (212), Alsószolca Sajó-hord. 50. (1), Békéscsaba Körös-csatorna 60.3.22. leg. KO (70), Dombóvár Kapos-hord. 49. (6), Edelény Bódva 50.9.28. (1), Jászfelsőszentgyörgy 50. (67), Lovászi Kerka 50.5.20. (5), Onga Hernád-hord. 50. (3), Pápa 53.3.21. (50), Tata 50. (79 sok torz példány), Újpest (4), Újszeged Tisza-hord. 59. (1).

Valvata pulchella STUDER. Tiszaszalka 56.5.8. (1).

Pomatias elegans (O. F. MÜLLER)

Ócsa 48.5.30. leg. SZ (7), Órtilos Szentmihályhegy déli lejtő 62.4.30. leg. KÁ—KO (140), Szigliget 31.8. (1), Tihany 51.5.8. (56), ui. Cziprián-fo. 63.8.25. leg. KÁ (10), Zákány 62.4.9. leg? (20).

Pomatias rivulare (EICHWALD). Herkulesfürdő leg? (1).

Bythinella austriaca (FRAUENFELD).

Bükk: Alsósebesvíz a tó kifolyója 50.9.16. (1), ui. Dimávag-tó 59.4.30. (4), Felsőtárkány 54.5.20. (6), Börzsöny: Hajabás-fo. 49.9.3. leg. SZ (1), Kemence-p. 48.2.2. leg. SZ (13), Malom-p. 48.4.4 leg. SZ (10), Szilfa-p. fo. 48.5.3. leg. SZ (7), Gőd Duna 50.11.6. (2), Leányfalu Reketyés-tó 48.4.17. leg. SZ (8).

Lythoglyphus naticoides (C. PFEIFFER)

Alsószolca 50.9.2. (11), Badacsonytomaj 50.6.4. (19), Baja Kamarás-Duna 58.10.20. leg. R (18), Balatonberény 59.8.4. leg. KÁ (10), Békéscsaba Körös-csatorna 60.3.22. leg. KO (198), Budafok (18), Budapest (9), Duna 53.8.6. (77), ui. hord. 53. (166), Bodroghalászi 25. (2), Fonyód 50.8.27. (9), Gőd Duna 50.11.6. (3), Gyula Fekete-Körös 52.9.3. (10), Jászfelsőszentgyörgy 50. (3), Káposztásmegyer (9), Lovászi Kerka 50.12.3. (14), Megyer Duna-hord. 47. (18), Nógrádverőce Duna-part 51.5.6. leg. T (22), Onga Hernád-hord. 50. (3), Pinke (6), Révfülöp 27.10.27. (9), Sajó 53.5.21., 59.6.20. (68,30), Sárospatak Bodrog-hord. 50. (9), Siófok Balaton 52.11.6. (161), Szigetfalu Duna-hord. 62. leg. KÁ (20), Szolnok Zagya 53.8.18. (4), Tahitótfalu Duna 50.8.29. (52), Tihany 27.5.14. (6), Tiszacsege Tisza 49.10.18. (4), Tiszainoka Tisza 53.9.30. (35), Tiszaszalka 56.5.8. (2), Tiszatelek Tisza 53.8.22. (23), Tokaj Tisza 50.8.24. (42), Újszeged Tisza-hord. 59. (6), Vác Duna 56.6.11. (36), Zimony Duna (8).

Sadleriana pannonica (FRAUENFELD)

Alsósebesvíz 58.5.22. (1900), ui. fo. 49.8.10. (250), ui. üdülő 59.8.17. (200), Alsóháromi-fo. 50.4.14. (200), Andókut 50.6.5. (30), Angyalvölgyi-fo. 58.8.7. (1100), Borovnyáki Felső-fo. 48.3.6. (250), ui. Lapos-fo. 49.3.6. (40), Diósgyőr Tapolca-p. 48.5.8., 50.10.5. (48,50), Eger Lakatgyár melletti lefolyó (fosszilis) 56.8. (2), Garadna-hord. 49. (100), Görömböly-Tapolca 47.7.21. (20), Harica-források I—II—III—IV. 52.9.5. (80,1200,650,650), Háromkúti-források I—II—III. 52.8.2. (150), 50.5.16. (950), 50.5.6. (200), Kács 49.8.30. (90), Királykút 50.4.14. (100), Köpüsréti-fo. 52.8.2. (5), Lator 47.6.28. (25), Látókői-fo. 48.5.21. (250), Kerekhegyi-fo. 48.5.21. (250), Szinva-fo. 48.5.21. (250), Szinva meder 51.11.18. (1050), Szinva melletti fo. 51.11.20. (60), Vizesdócai-fo. 52.8.7. (800), Makócai-p. 50.11.3. (1150), Muflonkerti-fo. 52.6.16. (350), Mónosbél Parki-fo. 50.9.16. (200), Ménes-p. fo. 48.4.5. (80), Mocsár a Vadászvölgy végén 58.8.11. (250), Monosbél-p. 50.9.16. (8), Monosbél a tavak lefolyója 50.9.16. (450), Nagyvölgyi-p. 48.4.12. (90), Nagytekenyősi-fo. 58.8.17. (500), Ómassa édesvízi mészköből 66.5. (13), ui. Garadna-fo. 49.9.28. (350), Sövénykút 51.3.18. (10), Sziklaforrás Szilvásvár 48.4.10. (200), ui. földből 49.11.18. (30), Szilvásvár patakmeder 49.11.18. (2800), Szalajka-fo. 49.11.18. (450), Szárazvölgy Levente-fo. 51.11.15. (350), Jósua-p. 52.4.23. (3300), Szinpetri Kopolya-fo. 60.8.7. (40), Szögliget Ménes-p. 50.4.23. (80), ui. plébánia udvari fo. 48.5.8. (300), Tekenős 30., 58.5.19. (6,3), Tekenősi források I—II. 49.9.5. (150,40), Tekenőkút 51.3.18. (24), Tekenősvölgyi-p. 59.3.17. (100), Tiszaszalka (?) Tisza-hord. 56. (1), Újmassa Kis-fo. 49.10.7. (200), Vadászvölgyi-fo. 58.8.11. (700), Várkölyi-fo. 53.9.3. (700), Virágostó lápai-fo. 51.3.18. (150).

Bithynia tentaculata (LINNÉ)

Budapest Lukácsfürdő 49. (2), Háros-sz. 47.11. (9), Rómaifürdő 49.8.19. (15), ui. 51.6.17. leg. T (13), Csuporgó gimnázium park mellett 50.4.20. leg. KO (1), Dombóvár Kapos-hord. 49. (7), Edelény Bódva 50.9.18. (12), Fehérgyarmat Túr 49.10.3. (2), Felsőbabád 55.9.1. (5), Fonyód 50.8.27. (2), Hévíz 51.9.10. (3), ui. erdő 62.9.16. leg. KÁ (38), Hejő-p. hord. 57. (2), Jászfelsőszentgyörgy 50.6.18. (92), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (10), Korpavár Principális-hord. 62. leg. KÁ (11), Lovászi Kerka

50.10.3., 50.12.3. (17,1), Martonvásár 51.5.6. (2), Onga Hernád-hord. 50. (1), Órtilos Révmelléki-sz. 62.9.20. leg. KÁ (20), Sárospatak Bodrog 50.10.24. (1), Simongát 49.8.20. (12), Siófok 49. (9), Székesfehérvár 31.7.8. (2), Szigliget 31.7.15. (6), Szolnok Tisza-hord. (1), Tass Duna 53.9.19. (1), Tata 50. (25), Telektanya 50.4.13. (25), Tiszacsege Tisza-hord. 49. (1), Tiszaszalka 56.5.1. (4), Tiszaszalka Tisza-hord. 50. (1), Tiszatelek 57.8.4. (1), Tormafölde Kerka-hord. 62. leg. KÁ (10), Tógazdaság 49.9.6. (1), Tokaj Tisza 52.6.8. (6), Tura 49.10.11. (4), ui. Gulya 49.10.11. (22), Újszeged Tisza-hord. 59. (5), Vityéd 27.6.13. (3).

Bithynia leachi (SHEPPARD)

Békéscsaba Köröscsatorna 60.3.22. leg. KO (2), Csurgó Sasalja égererdő 57.9.8. leg. KO (5), Dombóvár Kapos-hord. 49. (1), Fenépuszta Zala mellett nádas 53.4.14. leg. Pintér I. (8), Hévíz anyaggödör 63.7.7. leg. KÁ (11), Jászfelsőszentgyörgy 50. (7), Onga Hernád 50.3.30. (5), Tiszaszalka 56.5.8. (1), Tiszatelek 57.8.4. (1), Tura 49.10.11. (4).

Acicula polita (HARTMANN)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (6), Alsósebesvíz 58.7.20. (9), Deménypatak 50.9.10., 51.5.4. (6,1), Felsősebesvíz 51.3.17. (24), Felsőtárkány 49.9.21. (1), Garadna-hord. 52. (152), Garadna-völgy 58.12.27. (27), Görömböly-Tapolca 53.11.15. (3), Gyertyánvölgy 57.7.18. (7), Hámori-tó-hord. 52. (3), Háromkúti-völgy 58.7.7. (1), Hollóstető 52.7.20. (1), Hosszúvölgy 52.4.15. (1), Hórvölgy 51.6.3. (10), Kecsebarlang 70.4.14. (7), Kőpüsi-szikla 51.3.18. (13), Lillafüred 52.11.9., 58.8.9. (64,11), ui. Szinva-hord. 61. (4), Mélyvölgy 50.10.4. (2), Odvaskő 52.7.28. (1), Ómassa 51.3.31. (3), Örvénykő 52.8.2. (18), Savósi-völgy 51.7.20. (16), Szalajkai Látókő 52.5.31. (34), Szarba-lápa 52.8.17. (18), Szárazvölgy 51.10.11., 58.8.7. és 18. (43,4,93), Szentléleki Látókő 52.8.22. (1), Szilvásvárad 49.11.18. (4), Tógazdaság 58.8.14. (1), Vadászvölgy 58.8.11., 9.20. (12,10), Jösvafő 50.4.23. (1), Nagykanizsa Gördővény 62.4.30. leg. KÁ (1), Szögliget 50.4.23. (1).

Fagotia acicularis (FÉRUSZAC)

Budapest Duna 48.9.26., 53.8. (42,162), Margitsziget Duna 51.10.4. leg. Pintér I. (7), Rómaifürdő 51.6.17. leg. T (6), ui. 63.7.22. leg. KO (7), ui. hord. 47. leg. SZ (4), Eger 48.10.28., 55.5.28. (60,156), Görömböly-Tapolca 48.5.10., 53.11.15., 57.5.1. (29,1,31), Háros-sz. 47.11. leg. SZ (1), Hédervár Kis-Duna 51.9.12. (1), Kaposztásmegyer (3), Kerka 57.7.12. (2), Lovászi Kerka 50.3.3. *Anas platyrhynchos* L. gyomrából (1), ui. 50.6.10. és 10.3., 51.6.23. (15,12,1), Nógrádverőce Duna-part 51.9.9. leg. T (4), ui. 57. (3), Pinke 33. (5), Szigetfalu Duna-part 62.10.24. leg. KÁ (2), Tahitótfa Duna 52.8.29. (2), Tata 49.2.21., 8.30., 50.3.28. (8,22,34), Tiszaszalka Tisza 50.6.10. (5), Tormafölde Kerka-p. 59.10.7. leg. KÁ (49), ui. 62.7.22. (21).

Fagotia esperi (FÉRUSZAC)

Budapest Rómaifürdő 63.7.22. leg. KO (8), Háros-sz. 47.11. leg. SZ (1), Hédervár Kis-Duna 51.9.12. (18), Kaposztásmegyer (1), Szigetújfalu Dunapart 62.10.24. leg. KÁ (8), Tata 50.3.28., 49.8.30. (47,125), ui. Pötörkemalom 51.8.19. leg. TO (10), Tiszaszalka 50.6.10. (2).

Amphimelania holandri (FÉRUSZAC)

Lovászi Kerka-p. 50.2.3. *Anas platyrhynchos* L. gyomrából (1), Tormafölde Kerka-p. 59.10.7. leg. KÁ (44).

Carychium minimum O. F. MÜLLER

Bükk: Diósgyőr Tapolca-p. 50.10.5. (2), Felsősebesvíz 51.3.17. (1), Garadna-hord. 51., 52. (115,10), Hámori-tó hord. 50., 58. (1,62), Lillafüred 49.9.24. (2), Nagytekenyős 49.9.3., 58.5.25. (32,9), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (5), Simongát 49.8.20. (1), Sólomkút 51.1.11. (2), Szárazvölgy 58.8.8. (12), Szinva-hord. 61.6.8. (11), Tógazdaság 49.11.28., 50.2.6. (15,12), Arló 50.9.16. (16), Balatonakarattya 50.8.22. (5), Balatonmária 60.10.7. (209), Duna-hord. 49. (4), Gyula Fekete-Körös hord. 52. (1), Hejő-hord. 57. (2), Hévíz 50.7. (67), Jászfelsőszentgyörgy 51.8.16. (4), Nagykanizsa hord. 62. (146), Ócsa 48.5.30. leg. SZ (4), Pustaváros 50.3.20. (1), Rómaifürdő hord. 49. (2), Sopron 50.6.12. (1), Tata tó (22), Telektanya Tisza-hord. 30., 38. (38,66), Tiszaszalka 56.5.8. (5).

Carychium tridentatum (RISSO)

Bükk: Alsósebesvíz 50.10.22., 58.5.22. (2,219), Buzgókő 52.8.5. (1), Deménypatak 51.5.3., 58.5.8. (13,25), Felsősebesvíz 51.3.17., 7.17. (68,15), Garadna-hord. 51., 52. (243,2), Gyertyánvölgy 50.4.16., 51.7.18. (1,14), Hámori-tó hord. 50. (48), Háromkúti-völgy 50.5.16. (15), Hórvölgy 51.6.3. (7), Hosszúvölgy 52.4.15. (4), Kecsebarlang 50.4.5. (17), Kőpüsi-szikla 51.3.18. (5), Létrási-barlang 52.8.5. (2), Lillafüred 49.9.24., 51.6.20., 58.8.9. (51,1,4), ui. Tógazdaság 50.2.6. (30), Mélyvölgy 51.6.3. (1), Nagypataki-völgy 53.9.3. (4), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (17), Ómassa 52.9.3. (104), Puska-poros 58.8.25. (1), Savósi-völgy 52.7.15. (25), Szarbalápa 52.8.12. (50), Szárazvölgy 50.12.26., 58.8.8. (12,606), Szilvásvárad 51.2.14. (2), Szinva-hord. 50., 58. (5,7), Tógazdaság 58.5.20. (2), Tekenőskút 51.3.8. (3), Vadászvölgy 58.7.11. (15), Jászfelsőszentgyörgy 51.7.16. (12), Kemence-p. 48.5.2. (1).

Nagykanizsa hord. 62. (36), ui. Principális cs. hord. 62. (1), Szögliget 50.6.13. (1), Telektanya Tisza 53.8.24. (150).

Lymnaea stagnalis (LINNÉ)

Bükk: Tógazdaság 51.3.6., 58.8.4. (21,14,24), Alsóörs Balaton 43.5.1. (5), Baja ártéri erdő 58.4.19. leg. R (1), Bicske 51.7.6. (1), Böcsi-tó 56.9.27. (7), Dinnyés Velencei-tó 51.7.8. leg. T (2), Fonyód Balaton 51. (2), Hévíz 57.9.10. (4), Hajdúszoboszló 51.6.4. (2), Jánd 49.10.4. (1), Klimán-cs. hord. 63.8.19. leg. KÁ (3), Kúvölgyi halastó Somogyuszob 55.7.4. (4), Lovászi Kerka 50.10.20. (3), Murakeresztúr 48.9.21. (1), Pogányzentpéter halastó 62.4.21. (3), Sajószentpéter Szuha-p. 47.10.17. (1), Sopron Tómalom 48.4.6. (2), Szerencs halastó 53.6.19. (3), Tatai-tó leg. T (1), Tihany Balaton 63.8.25. leg. KÁ (3), Tass Soroksári-Duna 53.9.19. (1), Velencei-tó 47.10.5. (1), Vrázsló 48.8.23. (2), Zalaegerszeg 50.4.28. (1).

Lymnaea palustris (O. F. MÜLLER)

Bükk: Nagytekenyősvölgyi pocsolya 58.7.17. (1), Simongát hord. 49. (2), Alsóörs Balaton 51.9.19. (28), Baja csatorna menti árok 58.11.20. leg. R (2), Budafok (1), Budapest (4), Csurgó 59.4.20. (15), ui. gimnázium park mellett 59.4.20. leg. KO (10), Felsőbabád 55.9.1. (1), Felsőszentgyörgy 50.6.20. (6), Hegyköz Fertő-tó leg. ST (4), Hejőcsaba Hejő 43.11.3. (8), Hévíz 50.7.18. (8), Homokkomárom 64.4.27. leg. KÁ (5), Inke 49.8.23. (1), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (4), Lovászi 50.2.6. (6), ui. Kerka 50.12.8. (1), Muty 52.5.5. (7), Nagykanizsa Gördövény 63.5.11. leg. KÁ (6), Rákospalota Alag 47.12. leg. SZ (2), Rómaifürdő Duna 48.9.6. (3), Szalárd Maros árterület 44.8. leg. ? (2), Tata 50.7.18. (5), Tiszaszalka 50.5.8., 7.6. (4,1), ui. Tisza 50.5.8. (4), Tiszatelek Tisza-hord. 53., 60. (1,1), Tokaj Tisza 52.6.8. (2), Tura Gulya 49.10.11. (15), Tusnád 42. leg. ? (2).

Lymnaea corvus (GMELIN)

Bükk: Simongát 49.8.20. (3), Budapest Botanikus kert (2), Dinnyés Velencei-tó (2), ui. 51.7.8. leg. T (3), Dombóvár 53.9.26. (4), ui. cf. *corvus* 49.9.13. (1), Felsőbabád 55.9.1. (2), Fonyód Balaton 50.8.27. (7), Hegyköz Fertő-tó leg. ST (2), Hévíz 57.9.20. (4), ui. anyaggödör 62.9.16. leg. KÁ (6), Martonvásár 51.5.9. (1), Rómaifürdő 48.9.6. (2), Siófok leg. ST (3), Sopron Tómalom (2), Tura 48.10.11. (5), ui. Gulya 49.10.11. (2), Velencei-tó 47.10. (3).

Lymnaea truncatula (O. F. MÜLLER)

Bükk: Diósgyőr-Tapolca 50.10.5. (1), Garadna-hord. 49. (3), Hámori-tó hord. 50., 51. (5,1), Jávorkút 58.8.11. (1), Nagytekenyős 49.9.3. (1), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (5), Simongát 49.9.20. (1), Sóllyomkút 51.2.1. (2), Tógazdaság 49.4.26. (1), Békéscsaba Körös-csatorna 60.3.22. leg. KO (1), Börzsöny Hajbócskút 48.4.3. leg. SZ (5), Korpavár Principális hord. 62. leg. KÁ (1), Újkenéz Tisza 50.8.9. (2), Újszeged Tisza-hord. 59. (1), Tiszaszalka 56.5.8. (7), Tiszatelek 51.3.29., 60.8.16. (2,5), ui. Tisza-hord. 57., 60. (8,1).

Lymnaea peregra (O. F. MÜLLER)

Bükk: Bánkút 48.8.20. (2), Diósgyőr-Tapolca 50.10.5. (5), Diósgyőr Vasgyári vízgűjtő 54.10.6 (265) a lelehelhelycédulán Vásárhelyi István megjegyzése: „a vízgűjtő fenollal szennyezett Sajó vizében, tömegesen elszaporodott, úgy, hogy a beton falakat, csöveket tenyérnyi vastagon borította, a csövekbe behatolva, többször üzemszavart is okozott.” Kísérőfaj *Physa acuta* 20 db., Felsőtárkány 49.5.26. (9), Eger 56.5.8. (7), Garadna-hord. 49. (51), Görömböly-Tapolca 53.11.15. (2), Hárskút 58.7.16. (38), Jávorkút 58.8.11. (38), Kácsi-p. 50.5.18. (9), Királykút 50.4.14. (12), Létrási-fo. 49.9.18. (4), Létrási-tó 52.8.8. (28), Lillafüred Szinva-hord. 51. (2), Monosbél 59.10.16. (13), Nagyvisnyó 53.9.3. (55), ui. p.-hord. 54. (1), Nagytekenyős 58.5.21. torz (32), 49.9.3. (23), Öskü 54.8.20. (4), Putnok 51.10.5. (5), Síkfőkút 50.11.7. (1), Simongát 49.8.20. (4), Tógazdaság 47.10.18., 49.4.26., 12.15., 52.5.4., 58.7.1. (32,9,12,53,135), Börzsöny Kemence-p. 48.5.2. leg. SZ (17), ui. 57.4.8. leg. T (2), Bolhási-tó 52.8.8. (16), Csurgó gimnázium park mellett 59.4.20. leg. KO (6), Dombóvár 53.10.12. (21), Erdély Gyilkos-tó 42.10.26. (4), Erdőharaszi 48.7.7. (5), Felsőbabád 55.9.1. (1), Homokkomárom 64.4.27. leg. KÁ (6), Iharosberény 62.4.25. (18), Jósavfő 51.6.10. (9), Korpavár Principális-hord. 62. leg. KÁ (6), Lászlótanya 58.9.12. (1), Lovászi 50.10.5. (2), Nógrádverőce 51.5.6. leg. T (7), Pusztavám 50.3.20. (23), Rómaifürdő 47.12.8., 48.8.19. (8,6), Szakolya fo. 51.9.10. leg. T (5), Tapolcafő Tapolca-p. 53.3.29. (1), Tata 50.3.29. (1), ui. Pötörkemalom 51.8.19. leg. T (7), Tibolddarác 48.1.18. (2), Tiszatelek 51.3.29. (1), Tura Gulya 49.10.11. (6), Veszprém Séd 51.9.20. (14), Tiszaszalka 56.5.8. (1) = *L. p. ovata*.

Aplexa hypnorum (LINNÉ)

Homokkomárom 64.4.27. leg. KÁ (10), Dunakeszi 47. (1).

Physa fontinalis (LINNÉ)

Budapest Rákossziget 1879. leg. ? (2), Nagykanizsa Gördövény 64.6.7. leg. KÁ (4), Ócsa 48.5.30. leg.

SZ (3), Órtilos Révmelléki-sz. 62.9.22. leg. KÁ (4), Pápa Tapolca 53.3.29. (1), Rákospalota Alag 47. 12. leg. SZ (1), Tata 50.4.21. (1), Tura 49.10.31. (6).

Physa acuta DRAPARNAUD

Bükk: Diósgyőr Vasgyár vízgyűjtő 54.10.6. (20), Görömböly-Tapolca 47.7.21., 53.11.15. (6,72), Simongát 49.8.2. (2), Tógazdaság 48.9.6. (1), Ausztria Vöslau leg. Tinter (5), Békéscsaba Köröscsatorna 60.3.22. leg. KO (7), Császártöltés tőzegtelep 60.4.8. leg. KO (10), Martonvásár 51.5.9. (19), Rómaifürdő 49.8.13., 52.6.7. (5,10).

Planorbis planorbis (LINNÉ)

Bükk: Miskolc Holt-Sajó 51.8.20. (3), Simongát 49.8.20. (3), Tógazdaság 54.9.5. (6), Alsóörs Balaton 51.9.19., 52.4.28. (3,1), Ásotthalom 66. (12), Balatonalmádi Balaton 51.8.29. leg. Th. Neugebauer (2), Baja ártéri erdő 58.4.19. leg. R (5), ui. Kispandúr 58.10.10. leg. R (2), Békéscsaba Köröscsatorna 60.3.22. leg. KO (26), Borsodivánka halastó 54.7.29. (4), Böcsi-tó 56.9.27. (1), Budapest Rákos MAVAD-telep 51.6.29. (3), Csepel Duna 48.5.20. (3), Dinnyés Velencei-tó 51.6.27. (1), Dombóvár 53.9.26. (6), Duna-hord. 48. (1), Fehérgyarmat Túr 49.10.3. (2), Felsőbabád 55.9.1. (6), Fonyód Balaton 51. (2), Gyula 59. (5), Hejőkürt Hejő 51.11.20. (4), Hernádböd 59.4.24. (1), Hévíz 51.9.10. (2), Jánd 49.10.4. (3), Jászfelsőszentgyörgy 50.6.8. (3), Kilimán-csat. hord. 63. leg. KÁ (8), Lovászi Kerka 50.12.3. (3), Makó (2), Muty 52.5.9. (3), Nagykanizsa Práter 63.3.31. leg. KÁ (6), Petőfibánya 54.5.7. (1), Sajószentpéter Szuha-p. 47.10.17. (4), Sopron Tómalom 51.4.20. (4), Székesfehérvár (2), Szikszó Balaton 51.9.19. (4), Szolnok Tisza 52.4.27. (2), Tata 50.4.6. (1), Tibolddaróc 48.1.23. (3), Tiszacséze Holt-Tisza 51.11.15. (1), Tiszaluc Takta 57.5.18. (3), Tiszaeszlár Holt-Tisza 55.4.13. (4), Tiszaszalka 50.5.20. (1), Tiszatarján 50.7.8. (1), ui. Tisza 52.5.15. (2), Tiszatelek 50.6.21. (2), ui. Apátszegi Holt-Tisza 50.3.13. (2), Tiszapalkonya 52.7.10. (3), Tokaj 52.8.21. (1), ui. Holt-Tisza 52.6.24. (3), Tura Gulya 49.10.11. (5), Velencei-tó 47.10. leg. SZ (4).

Planorbis planorbis (LINNÉ)

Alsóörs 48.6.3., 51.9.19. (1,38), Ásotthalom 66. (1), Balatonakarattya 50.8.23. (5), Balatonmária 59.11.23. leg. KÁ (18), Békéscsaba Köröscsatorna 60.3.22. (13), Dinnyés Velencei-tó 48.8.21. (6), Dombóvár 49.9.13., 51.9.26. (4,8), Edelény Bódva 50.9.28. (2), Felsőbabád 51.9.1. (5), Fertő-tó 12.4.4. (16), Gulya 59. (9), Hajdúszoboszló 51.6.4. (5), Hejőcsaba 53.3.22., 54.11.3. (12,17), Hévíz 50.8.15., 51.9.10. (6,9), Jánd 49.10.4. (10), Jászfelsőszentgyörgy 51.7.15. (1), Kilimán-cs. hord. 63.8.19. leg. KÁ (10), Martonvásár 51.5.9. (1), Nagykanizsa Gördővény 62.4.30. leg. KÁ (10), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (1), Sajó-hord. 50. (2), Siófok Balaton 33. 7. (4), Szerencs halastó 53.6.19. (2), Székesfehérvár (4), Szigliget 31.8.3. (3), Szolnok 52.4.27. (2), Tata 50.8.18. (2), Tiszapalkonya 52.7.10. (1), Tiszaszalka 50.8.21., 56.5.8. (18,4), Tiszatelek 53.8.22. (2), Tokaj 52.4.6. (8), Tormafölde 60.7.22. leg. KÁ (10), Tokaj Tisza 52.4.6. (10), Tura Gulya 49.10.11. (1), Újszeged Tisza-hord. 59. (2), Velencei-tó Dinnyés 51.6.8. leg. TO (6).

Anisus septemgyratus (ROSSMÄSSLER)

Bükk: Simongát 29.8.20. (1), Gyula Fekete-Körös hord. 52. (4), Lovászi Kerka-hord. 50. (1), Ócsa 48.5.30. (3), Szeged Tisza-hord. 41. (3), Szentgotthárd 48.7.7. leg. SZ (5), Szolnok Tisza 52.4.27. (1), Tiszatelek Tisza 57.7.7. (1), Tokaj Tisza-hord. 52. (4).

Anisus leucostoma (MILLET) Újszeged 59.2.14. (8), Telectanya Tisza-hord. 51. (1).

Anisus spirorbis (LINNÉ)

Bükk: Garadna-hord. 51. (192), Háromkút 58.5.27. (2), Hárskút 51.2.26. (57), Lillafüred 58.8.9. (3), Tógazdaság 48.12.15. (171), Vadászvölgy 58.9.10. (1), Balatonakarattya 50.8.12. (3), Balatonmária 50.8.7. leg. KÁ (10), Budafok 16.2.22. (7), Budapest Rákos 21.5.28. (29), Edelény 50.9.28. (3), Felsőbabád 55.9. (5), Fertő-tó 12.4.4. (16), Háros Duna 45. (5), Hévíz anyaggödör 63.7.7. leg. KÁ (20), Homokkomárom 64.4.27. leg. KÁ (9), Jászfelsőszentgyörgy 51.7.15. (232), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (9), Korpavár Principális-cs. hord. 62. leg. KÁ—KO (20), Lovászi Kerka 50.4.10., 10.5. (8,8), Martonvásár 51.5.6. (5), Nagykanizsa Gördővény 62.4.30. (56), Onga Hernád-hord. 50.3.30. (14), Sajó-hord. 50. (4), Sárospatak Bodrog 50.10.24. (4), Szolnok Tisza-hord. 52. (16), Tiszatarján 52.5.15. (10), Tiszatelek Tisza-hord. (6), Tiszalök Tisza-hord. 50. (5), Tiszapalkonya Tisza-hord. 52. (9), Tiszaszalka 56.5.8. (31), ui. Tisza-hord. 50. (2), Tokaj 52.6.6. (31), Újszeged Tisza-hord. 59., 69. (1,3).

Anisus vortex (LINNÉ)

Alsóörs 51.9.19. (24), Balatonmária 60.8.7. leg. ? (85), Csepel 48. 5.2. leg. SZ (14), Dombóvár Kapos-hord. 49. (2), Gyula Fekete-Körös 52.9.30. (1), Hévíz 50.7. (2), Jászfelsőszentgyörgy 50. (1), Korpavár Principális-cs. hord. 62. leg. KÁ (21), Onga Hernád-hord. 50. (6), Svédország Stockholm—Musarviken 46.6 leg. H. Waldén (2), Újszeged Tisza 59.10.14. (3), Tiszatelek Tisza-hord. 50. (3), Tokaj Tisza-hord. 52. (1).

Anisus vorticulus (TROSCHER)

- Hévíz anyaggödör 63.7.7. leg. KÁ (17), Ómassa 48.5.30. (1), Újszeged Tisza-hord. 59. (1).
Bathymphalus contortus (LINNÉ)
 Alsóörs 51.9.19. (9), Balaton Szt. Mihály dombnál 60.7.3. leg. Pintér L. (10), Budapest Rákos 1870. leg. Hazay (2), Gemenc 52.9.6. (1), Gyula 52.9.30. (1), Jászfelsőszentgyörgy Zagyva-hord. 50. (2), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (10), Lovászi Kerka-p. hord. 50. (1), Megyer Szilas-p. hord. 50. (1), Ócsa 48.10.10. (13), Pápa 53.3.9. (19), Rómaifürdő p.-hord. 49. (19), Tata 50. (14), Veszprém 51.9.20. (1), Tiszatelek Tisza-hord. 57. (2).
- Gyraulus albus* (O. F. MÜLLER)
 Tata 50.3.28. (1), Szolnok Tisza 52.4.27. (3), Telectanya 57.7.4. (1), Tiszacsege 49.10.18. (11), Tiszaszalka 56.5.8. (18), Tiszatelek 50.3.15. (5), Tógazdaság 49.12.15. (2).
- Gyraulus laevis* (ALDER) Tiszaszalka 56.5.8. (2).
- Armiger crista* (LINNÉ)
 Bükk: Garadna-hord. 52. (4), Hámori-tó 50.3.30., 51.7.12. (13,8), Tógazdaság 49.12.15. (123), Algyő Tisza 52.6.7. (10), Gyula Fekete-Körös 52.9.30. (3), Jászfelsőszentgyörgy 51.7. (1), Tata 50. (32), Tiszaszalka 56.5.8. (132), Tiszatelek 51.3.29. (1).
- Hippeutis complanatus* (LINNÉ)
 Bükk: Eger 56.5.8. (2), Garadna-hord. 52. (34), Hámori-tó hord. 51. (4), Gyula Fekete-Körös 52.9.30. (1), Balatonmária 50.8.7. leg. KÁ (5), Háros 47.11. (3), Hejő-hord. 57. (3), Órtilos Révmelléki-sz. 62.9.22. leg. KÁ (2), Tata 50. (13).
- Segmentina nitida* (O. F. MÜLLER)
 Balatonmária 50.8.7. leg. KÁ (5), Csepel 48.5.20. (8), Dombóvár 51.9.26. (1), ui. Kapos-hord. 49. (1), Háros 47.11. (1), Hévíz 50.7. (21), ui. anyaggödör 62.9.16. leg. KÁ (6), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (11), Nagykanizsa Gördövény 62.4.30. leg. KÁ (11), Onga Hernád-hord. 50.3.30. (1), Órtilos Révmelléki-sz. 62.9.22. leg. KÁ (4), Sormás 59.12.11. leg. KÁ (10), Tiszatelek Tisza-hord. 51. (1).
- Cochlicopa lubrica* (O. F. MÜLLER)
 Bükk: Buzogókő 52.8.5. (1), Köpüsréti-fo. 51.3.18. (2), Létrási-barlang elől 58.8.18. (2), Lilla-füred Hámori-tó hord. 50. (87), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (53), Tógazdaság 44.9.20., 50.2.6. (1,111), Baja 59. (1), Békéscsaba Merkur gyár mögött 63.7.12. leg. KO (5), Duna-hord. 49. (1), Fonyód Várhegy 63.8.1. leg. KÁ (10), Hévíz anyaggödör 63.7.7. leg. KÁ (20), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (15), Korpavár 62.5.6. leg. KÁ (10), Lovászi Kerka-hord. 50. leg. KÁ (18), Martonvásár 51.5.9. (1), Nagykanizsa Gördövény 62.4.30. leg. KÁ (6), Nógrádverőce Török-p. torkolata 51.5.20. leg. Endródi Sebő (12), Onga Hernád-hord. 50.3.30. (84), Órtilos Révmelléki-sz. 63.4.15. leg. KÁ (5), Szigetújfalu 62.10.24. leg. KÁ (10), Telectanya 51.3.29. (1), Tiszaszalka 56.5.8. (3), Veszprém 50.4.25. (175).
- Cochlicopa lubricella* (PORRO)
 Bükk: Buzogókő 52.8.5. (41), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (21), Szentléleki Látókő 52.6.22. (60), Szilvásvár 50.4.8. (10), Békéscsaba Dajkakert akácos 63.6.2. leg. KO (9), Fonyód Várhegy 63.8.1. leg. KÁ (10), Mecsek Misinatető 62.8.30. (21), Tihany Cziprián-fo. 63.8.25. leg. KÁ (8), Tiszatelek Tisza-hord. 60. (1), cf. LUBRICELLA Órtilos Révmelléki-sz. 62.9.22. leg. KÁ, Veszprém 50.4.25. (175).
- Pyramidula rupestris* (DRAPARNAUD)
 Bükk: Lillafüred 51.1.4. (19), Szalajkai Látókő 52.3.31. (2), Mecsek Misinatető 62.8.20. (3).
- Columella edentula* (DRAPARNAUD)
 Bükk: Garadna-völgy 51.9.30. (1), Lillafüred 58.8.9. (41), Százszékhely 58.8.7. (3), Vadászvölgy 58.9.10. (14), ui. Mocsár, iszapból 58.8.11. (2), Arló 50.9.16. (1), Nagykanizsa hord. 62. (5), Tiszatelek Tisza-hord. 60. (1).
- Columella columella* (MARTENS)
 Tiszatelek: Tisza-hord. 50., 60. (7,3), fosszilis.
- Truncatellina cylindrica* (FÉRUSSAC)
 Bükk: Buzogókő 52.8.5. (1), Csókás 59.5.13. (2), Garadna végállomás 49.10.15. (20), Gyertyánvölgy 52.8.17. (13), Hámor 51.5.19. (99), Hámori-tó hord. 51. (29), Kapubérc 51.1.12. (30), Kecskabarlang 50.4.5. (4), Köpüsi-szikla 52.7.20. (4), Lillafüred 49.9.24., 51.6.20., 52.4.15. (1,47,130), Mélyvölgy 51.10.4., 58.8.25. (3,1), Örvénykő 52.7.28. (8), Puskaaporos 51.10.4., 58.8.25. (18,4), Szalajkai Látókő 52.6.16. (12), Szentléleki Látókő 52.7.22. (1), Szilvásvár 50.4.8. (21), Tógazdaság 49.4.26. (1), Vadászvölgy 51.4.1., 58.9.10. (3,1), Békéscsaba Dajkakert akácos 63.6.2. leg. KO (23), Gönc 49.12.18. (3), Hévíz 50.7.16. (3), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (11), Mecsek Dömörkapu 62.4.14. leg. KÁ (11), Misinatető 62.8.20. (6), Nagykanizsa Principális hord. 62. (282), Tapolcafő 53.3.29. (5), Tata 50.4.16. (8), Tihany Cziprián-fo. 63.8.25. leg. KÁ (6), Tiszalök Tisza-hord. 50. (5), Tiszaszalka

56.5.8. (2), Tiszatelek 53.8.22. (140), ui. Tiszahord. 50. (1), Újkenéz 50.8.9. (2), Üröm víznyelő barlang 50.3.8. (1), Veszprém 51.9.20. (89).

Truncatellina claustralis (GREDLER)

Bükk: Buzogókó 52.8.5. (43), Csókás 59.5.13. (1), Deménypatak 51.5.3. (915), Felsőtárkány 50.6.23. (61), Gyertyánvölgy 51.7.18., 52.8.17. (1,40), Hámor 51.5.9. (18), Hámori-tó bal part 51.8.21. (2), ui. hord. 51. (299), Kecsebarlang 50.4.5. (150), Lillafüred 51.6.20., 51.11.9., 52.4.15., 58.8.8.9. (76,2,109,18), Lustavölgy 52.5.31. (10), Mélyvölgy 51.10.4., 58.8.25. (44,1), Örvénykő 52.7.28. (32), Puskaporos 51.10.4., 58.8.25. (34,22), Savós 52.7.15. (81), Szárazvölgy 51.8.31., 58.8.8. (88,16), Szalajkai Látókő 52.6.16. (5), Szentléleki Látókő 52.7.22. (4), Szilvásvár 50.4.8. (126), Vadászvölgy 51.4.1., 58.8.8. (40,1), Balatonmária 60.10. leg. KÁ (50), Mecsek Dömörkapu 62.6.14. leg. KÁ (11), ui. Misinatető 62.8.20. (15), Nagykanizsa Principális-hord. 62. (282), Tihany Cziprián-fo. 63.8.25. leg. KÁ (5), Tiszalök Tisza-hord. 50. (1), Veszprém 51.9.20. (1).

Truncatellina callicratis (SCACCHI)

Bélatelep állomás fölött 63.8.1. (6).

Vertigo angustior JEFFREYS

Bükk: Nagyvisnyó p.-hord. 54. (3), Nagykovácsi 62.6. (33).

Vertigo pusilla O. F. MÜLLER

Bükk: Garadna-hord. 52. (2), Lillafüred 52.4.15. (1), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (3), Szárazvölgy 58.8.7. (6), Tógazdaság 49.12.15. (1).

Vertigo antivertigo (DRAPARNAUD)

Bükk: Nagyvisnyó p.-hord. 54. (9), Nagykanizsa 62.6. leg.? (1).

Vertigo pygmaea (DRAPARNAUD)

Bükk: Nagyvisnyó p.-hord. 54. (53), Rómaifürdő hord. 49. (1), Tiszaszalka 56.5.8. (2), Veszprém 51.9.20. (2).

Vertigo alpestris ALDER

Bükk: Szalajkai Látókő 52.5.31. (1).

Orcula doliolum (BRUGUIERE)

Bükk: Deménypatak 51.5.4. (1), Hórvölgy 51.6.3., 51.7.18. (62,1), Lillafüred 50.7.10., 58.8.9. (44,2), Szárazvölgy 58.8.7. (11), Szilvásvár 50.4.8. (1), Tógazdaság 50.5.1. (60), Lasztonya Borshely 62.9.29. leg. KÁ (4), Mecsek Dömörkapu 62.6.14. leg. KÁ (4), ui. Mélyvölgy 63.8.5. leg. KO (5), ui. Misinatető 62.8.20. (3), ui. Tubes körsétány 62.6.16. leg. KÁ (9).

Orcula doliolum (DRAPARNAUD)

Bükk: Alsósebesvíz 47.7.18., 58.7.20. (60,15), Bánkút 48.7.26. (2), Bodzás 52.6.15. (3), Deménypatak 50.9.10. (1), Felsőtárkány 50.6.22. (27), Felsősebesvíz 51.4.12. (12), Garadna-völgy 51.9.30. (43), ui. hord. 51. (43), Garadna-völgy Tógazdaság alatt 49.12.10. (6), Görömböly-Tapolca 53.11.16. (1), Gyertyánvölgy 51.6.18. (7), Hámori-tó hord. 51. (39), Hámorkút 59.9.5. (6), Hetemér 58.7.23. (3), Hosszúvölgy 52.4.5. (39), Hórvölgy 51.6.3. (50), Kapubérc 51.10.12. (1), Köpüsi-szikla 51.3.18. (18), Létrástető 53.9.23. (7), Lillafüred 58.7.9. (58), Lustavölgy 52.5.31. (5), Nagypataki-völgy 48.4.12. (1), Oszlakó 52.8.17. (14), Ómassa 49.9.28. (6), Örvénykő 52.7.28. (20), Puskaporos 58.8.25. (15), Savósi-völgy 52.7.15. (7), Szárazvölgy 50.12.22., 58.8.8. (92,65), Szentléleki Látókő 52.8.5. (120), Szentlélek 58.8.23. (6), Szikla-fo. 49.11.18. (3), Szinva-hord. 51., 58. (6,1), Tekenős-völgy 58.6.8. (2), Vadász-völgy 58.8.11. (37), Vöröskő 48.5.22. (3), Börzsöny Szurdokvölgy 48.4.11., 48.8.17. (1,5), Duna-hord. 48. (2).

Granaria frumentum (DRAPARNAUD)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (24), Alsósebesvíz 51.3.13. (3), Buzogókó 52.8.5. (1), Deménypatak 58.5.5. (28), Garadnavölgy Tógazdaság alatt 49.12.10. (1), Hámori-tó hord. 51. (4), Hetemér 58.7.23. (33), Hórvölgy 51.6.3. (1), Kapubérc 51.1.12. (9), Kecsebarlang 50.4.5. (7), Kovácskő 50.5.14. (1), Köpüsi-szikla 52.7.22. (42), Lillafüred 49., 50., 51., 52. (320,323,711,320), Mályinka 49.10.28. (11), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (12), Odvaskő 52.7.28. (25), Oszlakó 52.8.17. (1), Ómassa 51.3.31. (10), Örvénykő 52.7.28. (3), Puskaporos 51.10.4., 58.8.25. (60,262), Szalajkai Látókő 52.7.22. (121), Szentléleki Látókő 58.8.23. (159), Szilvásvár Szikla-fo. 50.4.8. (5), Várvölgy 52.8.25. (1), Vereskő 51.6.16. (60), Baja 59. (3), Bélatelep állomás fölött 63.8.1. leg. KÁ (20), Budakalász 53.7.8. (8), Budapest Farkasvölgy 51.4.1. leg. TO (7), Dombóvár 49.9.13. (1), Duna-hord. 49. (2), Felsőörs 52.3.20. (1), Fonyód Várhegy 63.8.1. leg. KÁ (30), Gemenc 52.9. (1), Hévíz anyaggyödör 63.7.7. leg. KÁ (6), Jászfelső-szentgyörgy 50. (1), Jósfafő 50.4.23. (3), 61.7.20. leg. KÁ (8), Mecsek Dömörkapu 62.4.14. leg. KÁ (29), ui. Tubes 62.6.16. (85), Martonvásár 51.5.6. (1), Mátyáshegy 47.11. (11), Nagymaros 48.5.16. (7), Regöly 49. (1), Remetekertváros 49. 10.6. (2), Újkenéz Tisza-hord. 50. (3), Újszeged Tisza-hord.

59. (9), Űröm víznyelő barlang 50.3. (1), Tata 50. (16), Tihany Cziprián-fo. 63.8.25. leg. KÁ (8), Tiszaszalka Tisza-hord. 50. (18), Tiszatelek Tisza-hord. 53. (62), Veszprém 51.9.20. (29).

Chondrina clienta (WESTERLUND)

Bükk: Deménypatak 50.5.5. (179), Lillafüred 49.12.1., 50.8.6., 52.6.12. (119,1,120), ui. Békarátörő 51.5.25. (2), Hetemér 58.7.23. (7), Mélyvölgy 51.10.4., 58.8.25. (1,4), Puskaporos 58.8.25. (37), Szalajkai Látókő 52.6.16. (166), Szentléleki Látókő 52.7.22. (1), Vereskő 52.6.16. (1), Mecsek Misinatető 62.8.20. (10), ui. déli lejtő 63.8.6. leg. KO (8).

Pupilla muscorum (LINNÉ)

Bükk: Garadna-hord. 52. (9), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (350), Szárazvölgy 58.8.8. (35), Tógazdaság 49.12.15. (494), Békéscsaba Merkur gyár Körögtoldal 63.7.12. leg. KO (6), Budapest Rákospalota 51.3.8. leg. T (5), Duna-hord. 49. (28), Edelény Bódva-hord. 59. (2), Fonyód Várhegy 63.8.1. leg. KÁ (10), Hévíz 50.7. (56), ui. anyaggyödör 63.7.7. leg. KÁ (12), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (21), Korpavár Principális-hord. 62. leg. KÁ (31), Nagykanizsa Gördövény 62.4.30. leg. KÁ (16), Tapolcafő 53.3.27. (14), Tiszaszalka 56.5.8. (26).

Pupilla triplicata (STUDER)

Mecsek Dömörkapu 62.6.14. (4).

Pupilla sterri (VOITH) — fosszilis —

Tiszalök 50.7.13. (5).

Spelaodiscus triaria (ROSSMÄSSLER)

Ablakoskő 52.8.11. (1).

Vallonia pulchella (O. F. MÜLLER)

Békéscsaba Körös-csatorna 60.3.22. leg. KO (1), Duna-hord. 45. (1), Kőkapu Zemplén 50.3.1. (1), Őrtilos Révmelléki-sz. 62.9.22. leg. KÁ (20), Szeged Tisza-hord. 65. (12), Szolnok Tisza-hord. 52. (11), Tapolcafő 53.3.29. (3), Telectanya 51.3.29. (1), ui. Tisza-hord. 53. (1901), Tiszalök Tisza-hord. 50. (41), Tiszapalkonya Tisza-hord. 52. (6), Tiszatarján Tisza-hord. 52. (12), Tiszatelek Tisza-hord. 50. (3), Tokaj Tisza-hord. 52. (3), Tiszaszalka Tisza-hord. 56. (1), Újkenéz Tisza-hord. 50. (273), Vác Duna 56.6.11. (1).

Vallonia enniensis (GREDLER)

Hévíz anyaggyödör 63.7.7. leg. KÁ (18), cf. *enniensis* Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (15), Nagykanizsa hord. 62. (11), Rómaifürdő 49.8.19., ui. hord. 49. (1), Tata 50.3.28. (1).

Vallonia costata (O. F. MÜLLER)

Bükk: Buzgókő 52.8.5. (4), Deménypatak 52.2.10. (1), Garadna-hord. 51. (125), Puskaporos 58.8.25. (2), Szárazvölgy 50.8.8., 58.8.7. (1,1), Szilvásvár 50.4.8. (3), Szinva-hord. 61. (7), Kilimán-cs. hord. 63. leg. KÁ (5), Korpavár Principális-cs. hord. 62. leg. KÁ (1), Szolnok Tisza-hord. 52. (1), Tapolcafő 53.3.29. (94), Telectanya Tisza-hord. 53. (23), Tiszalök Tisza-hord. 50. (6), Tiszapalkonya Tisza-hord. 52. (1), Újkenéz Tisza-hord. 50. (5).

Vallonia tenuilabris (AL BRAUN) — fosszilis —

Bükk: Garadna-hord. 58. (1), Tiszalök 50.7.13. (3), Tiszatelek Tisza-hord. 50. (8), Újkenéz Tisza-hord. 50. (1).

Acanthinula aculeata (O. F. MÜLLER)

Bükk: Deménypatak 50.9.10. (3), Csókás 59.5.13. (18), Hámori-tó bal partja 51.8.21. (2), ui. hord. 51. (1), Létrási-barlang elől 58.8.18. (1), Lillafüred 58.8.9. (6), Mélyvölgy 51.10.4. (1), Ómassa 52.7.28. (2), Szárazvölgy 58.8.7. (34), Vadászvölgy 58.9.10. Mecsek Misinatető 62.8.20. (5), Telectanya Tisza-hord. 53. (1).

Chondrula tridens (O. F. MÜLLER)

Bükk: Garadna-hord. 54. (27), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (36), Simongát 49.8.20. (7), Tógazdaság 50.4.7. (3), Alsóörs 53.5.30. (2), Alsószolca Sajó-hord. 50. (2), Ásotthalom 63. (13), Bánkút Kétegyházi út mellett 63.10.19. leg. KO (6), Borsodszirák 50.12.13. (1), Budakalász 53.7.6. (1), Budapest Nagyajtai út 46.9.26. (3), ui. Hármashatárhegy 48.1.20. (5), Dinnyés 51.7.8. leg. T (3), Dombóvár Kapos-hord. 49. (1), Edelény 50.9.28. (5), Erdély E. A. Bielz gyűjteményéből Conchyl. Transs. (3), É-Bajorország (var. *exima* ROSSM.) Heustadt 25.8.11. leg. L. Hässleim (2), Gemenc 52.9.18. (2), Jászberény 53.8.17. (5), Jászfelsőszentgyörgy 50.4.16. (23), Jösvafő 53.3.13. (1), Kolozsvár (var. *exima* ROSSM.) Fellegvár leg.? (1), Lovászi Kerka-hord. 50. (2), Nagykanizsa Gördövény 62.4.30. (28), Nagykanizsa 64.4.30. (20), Nógrádverőce 51.5.6. leg. T (4), Onga Hernád-hord. 50. (13), Sárospatak Kutya-hegy 48.8.6. (2), Sormás 61.11.18. leg. KÁ (30), Tata 50.4.26. (12), Tiszaszalka Tisza-hord. 50. (7), Tiszatelek Tisza-hord. 50., 53., 57. (4,18,8), Tura 40.10.14. (4), Veszprém 51.4.6. (4).

Ena montana (DRAPARNAUD), Bükk: Felsősebesvíz 65.9. (1).

Ena obscura (O. F. MÜLLER)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (6), Deménypatak 50.9.10. (8), Nagyvisnyó 54.12.9. (4), Puszkaporos 58.8.25. (1), Mecsek Tubes 62.6.16. leg. KÁ (5), Jósvafő 50.4.30. (14).

Zebrina detrita (O. F. MÜLLER)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (6), Felsőtárkány 49.9.25. (2), Háromkúti szikla 47.10.12. (3), Hetemér 58.7.23. (23), Köpüsi-szikla 52.7.22. (34), Lillafüred 46.11.9. (3), ui. Tógazdaság 69.7.21. (8), Mályinka 49.5.20. (31), Molnárszikla 58.8.25. (5), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (1), Puszkaporos 58.8.25. (18), Süttő (Diósgyőri bánya) 67.7.23. leg. KO (4), Alsóörs 53.5.30. (4), Balatonakarátya 50.8.22. (2), Baja 59. (20), Bicske 51.7.6. (1), Budakalász 53. (15), Budaörs Út-hegy 55.8.18. (7), Budapest Hűvösvölgy 51.2.11. leg. T (5), Felsőörs 52.3.27. (4), Gyenesdiás 62.8.26. leg. KÁ (10), Hármashatárhegy 47.10. leg. SZ (7), Jutas 53.3.22. (1), Lovas (?) Balaton mellett 50. (30), Mecsek Zengő 51.4.23. (1), Mór 49.10.7. (2), Nagymaros 48.4.16. leg. SZ (2), Pusztavám 50.3.15. (14), Remetekertvár 49.10.6. (13), Sopron 49.10.16. (1), Széchenyi-hegy 53.6.14. (2), Székesfehérvár Öreghegy Rádióállomás 49.4.11. (7), Tihany 50.6.30. leg. T (9), ui. 63.8.25. leg. KÁ (6), Tokaj 52.6.2. (1), Veszprém 53.2.10. (17).

Cochlodina orthostoma (MENKE)

Bükk: Alsósebesvíz 47.7.18. (2), Ablakoskő 52.8.11. (40), Bodzás 52.6.15. (2), Gyertyánvölgy 51.7.18. (6), Háromkúti-völgy 50.5.16. (1), Hórvölgy 51.6.24. (7), Lillafüred 51.4.9. (31), ui. Békarátörő 51.5.25. (1), Oszlak 52.8.17. (1), Savósi-út 52.7.15. (2), Kőkapu Zemplén 50.3.1. (6), Szolnok Tiszahord. 52. (1).

Cochlodina cerata (ROSSMÄSSLER)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (8), Alsósebesvíz 50.10.22., 52.8.8. (1,8), Bánkút 48.8.3. (11), Buzgókő 52.8.5. (10), Deménypatak 51.8.1., 58.5.5. (13,4), Garadna-hord. 58. (1), Gyertyánvölgy 51.8.20. (11), Hámor 51.9.30. (4), ui. hord. 52. (1), Hetemér 58.7.23. (1), Hosszú-völgy 52.4.15. (2), Kovácskő 50.5.14. (3), Küpüsi-sziklák 51.3.18. (3), Létrási-barlang 58.8.18. (3), Lustavölgy 51.6.20. (4), Mélyvölgy 51.10.4. (3), Miskolc-Tapolca 53.11.15. (1), Odvaskő 52.7.28. (32), Ómassai 51.7.20. (4), Örvénykő 52.7.28. (5), Puszkaporos 52.10.4. (3), Szalajkai Látókő 52.8.5. (18), Szarbalápa 52.8.17. (1), Szárazvölgy 51.10.11. (3), Szentléleki Látókő 52.7.22. (12), Szilvásvárad 51.2.14., 51.4.9. (1,4), Vaskapu (Vadászvölgy) 51.4.1. (1), Várvölgy 25.8.25. (1), Vöröskő 48.5.22. (2), Csóványos 49.5.2. leg. SZ (1), Jósvafő 51.6.10., 52.8.8. (1,1).

Cochlodona laminata (MONTAGU)

Bükk: Bánkút 48.8.3. (12), Csikorgó 51.5.16. (2), Garadna völgy 49.12.10. (10), Hetemér 58.7.23. (1), Lustavölgy 51.6.20. (1), Miskolctapolca 53.11.15. (1), Nagypataki-völgy 48.4.12. (1), Örvénykő 52.7.28. (3), Puszkaporos 58.8.25. (1), Szarbalápa 52.8.17. (2), Tekenősvölgy 58.5.30. (1), Tógazdaság 50.5.6. (4), Börzsöny Csóványos 48.5.2. (3), Edelény Bódva-hord. 50. (2), Jósvafő 50.4.23. (5), Kékes-tető 55.7.6. (1), Lovászi 50.5.23. (1), Mecsek 51.4.23. (8), ui. Kantavári-völgy 51.4.23. (2), ui. Misina-tető 62.8.20. (1), Mórjagy 48.5. leg. Loksa I. (2), Nemeshuny 50.6.30. (2), Órtilos 60.10.15. leg. KO (2), ui. Szt-Mihály-hegy 59.4.27. leg. KO (1), ui. hegyoldal déli lejtő 62.4.30. leg. KÁ—KO (5), Románia: Kelemen-havasok 44. leg. Wiesinger M. (1), Telectanya Tisza-hord. 53. (1), Tiszatelek Tisza-hord. 53. (1).

Ruthenica filograna (ROSSMÄSSLER)

Bükk: Garadna-hord. 52., 58. (9,1), Gyertyánvölgy 51.7.18. (22), Hosszúvölgy 51.7.18. (22), Lillafüred Szinva-meder 58.8.9. (1), Lustavölgy 52.5.31. (19), Ómassai út bal oldala 52.7.8. (2), Puszkaporos 58.8.25. (1), Szarbalápa 52.8.17. (16), Tekenősvölgy 58.7.16. (1), Tógazdaság 58.9.1. (4), Tiszatelek Tisza-hord. 53. (4), Magosfa Csóványos 48.5.1. leg. SZ (6).

Iphigenia ventricosa (DRAPARNAUD)

Bükk: Alsósebesvíz 51., 58. (1,1), Buzgókő 52.8.5. (1), Garadna-hord. 51., 52., 58. (2,6,1), Hámor-tó hord. 51. (1), Háromkúti-völgy 58.5.27., 7.7. (3,2), Jávorkút 52.7.2. (1), Miskolctapolca 53.11.5. (1), Mélyvölgy 58.8.25. (1), Súlyomkút 51.2.9. (2), Szárazvölgy 58.8.7. (1), Szilvásvárad 51.2.14. (1), Tekenősvölgy 58.7.16. (2), Tógazdaság 58.9.1., 61.8.2. (1,2), Várvölgy 52.8.25. (1), Vöröskő 48.5.22. (1), Aggtelek 53.3.14. (4), Mecsek Kantavári-völgy 51.4.23. (4), Börzsöny Csóványos 48.5.22. leg. SZ (3), Jósvafő 50.4.13., 52.4.22., 8.8. (6,10,5), Nemeshuny 50.10.27. (1), Órtilos Szentmihályhegy déli lejtő 62.4.30. leg. KÁ—KO (5), Tiszatelek Tisza-hord. 60. (2).

Iphigenia latestriata (A. SCHMIDT)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (1), Bánkút 48.8.3. (1), Békarátörő 48.5.21. (1), Garadna-völgy 50.1.10. (1), ui. hord. 50. (2), Kovácskő 50.5.14. (1), Köpüsi-sziklák 52.7.22. (1), Miskolc-Tapolca 58.9.15. (1), Puszkaporos 58.8.25. (1), Tógazdaság 58.9.1. (2), Börzsöny Csóványos 48.5.1. leg. SZ (2), Telectanya Tisza-hord. 53. (4), Tiszatelek Tisza-hord. 60. (2).

Clausilia dubia DRAPARNAUD

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (18), Alsósebesvíz 58.5.22. (1), Buzgókő 52.8.5. (2), Deménypatak

58.5.5. (1), Garadnavölgy 62.5.20. (1), ui. hord. 50. (3), Gyertyánvölgy 51.8.20. (2), Hörvölgy 51.6.24. (1), Köpüsi-sziklák 52.7.22. (1), Lillafüred 58.8.9. (1), Oszlakó 52.8.17. (1), Örvénykő 52.7.28. (1), Szalajkai Látókő 52.6.11., 16.8.5., (2,38,23), Szárazvölgy 52.6.13. (9), Szentlélek 52.7.23. (13), Szilvás-várad 51.2.14. (1), Vadászvölgy 58.6.25., 8.1. (1,1), Vereskő 52.6.16. (4), Vöröskő 47.5.22. (1), Budapest leg. SZ (1), Jósfafő 52.4.22. (7), Mecsek Dömörkapu 52.6.14. leg. KÁ (14).

Clausilia pumila C. PFEIFFER

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (7), Békarátörő 48.5.21. (1), Deménypatak 58.5.5. (1), Garadna-hord. 50. (6), Hörvölgy 51.6.24. (4), Örvénykő 52.8.28. (1), Szarbalápa 52.8.17. (2), Szárazvölgy 52.6.13. (1), Tekenősvölgy 58.7.16., 8.25. (1,1), Tógazdaság 50.5.6., 58.9.1., 61.8.6. (1,1,1), Börzsöny Csóványos 52.6.22. leg. T (3), ui. Hideghegy 48.4. leg. SZ (1), Nemesahuny 50.10.27. (2), Telektanya Tisza-hord. 53. (1), Tiszaszalka Tisza-hord. 56. (1).

Laciniaria plicata (DRAPARNAUD)

Bükk: Ablakoskő 52.8.15. (5), Alsósebesvíz 50.10.22., 51.3.13., 58.5.22. (18,16,22), Bánkút 48.8.3. (8), Buzgókő 52.8.5. (2), Deménypatak 58.5.5. (4), Felsősebesvíz 51.3.12. (37), Garadna-völgy 46.11.8., 49.12.10., 50.1.10., 52.8.8. (8,2,11,34), ui. hord. 51., 52., 58. (9,50,57), Háromi-tó hord. 51. (8), Háromkúti-völgy 58.7.7. (4), Hetemér 58.7.23. (13), Hosszúvölgy 52.4.15. (13), Hörvölgy 51.6.24. (2), Köpüsi-sziklák 52.7.22. (11), Lillafüred 49.12.1., 50.5.4., 58.8.9. (7,14,8), Mélyvölgy 58.8.25. (16), Miskolc-Tapolca 54.11.15. (13), Nagypatak-völgy 53.9.3. (2), Nagyvisnyó 54.7.14. (7), Oszlakó 52.8.17. (1), Ómassa 51.3.31., 52.7.8. (1,32), Puskaporos 59.8.25. (1), Örvénykő 52.7.28. (2), Szalajkai Látókő 52.6.11., 8.5., 51.3.12. (2,5,12), Savósi-völgy 51.7.30. (2), Szarbalápa 52.8.17. (18), Szarkalápa 52.8.12. (16), Szárazvölgy 58.8.7. (21), Szentlélek 52.7.22. (23), Szilvás-várad 51.2.11. (3), Tekenősvölgy 58.5.30., 7.16. (4,18), Tógazdaság 44.9.20., 50.12.15., 58.7.10., 61.8.6. (1,22,21,26), Vadászvölgy 58.6.25. (2), Várköly 52.8.25. (4), Vöröskő 48.5.22. (27), Aggtelek 53.3.14. (4), Baja 59. (1), Budapest Feketefej 46.5.19. leg. T (8), ui. Mátyáshegy 57.5.10. (5), ui. 47.10. leg. SZ (5), Edelény Bódva-hord. 50. (3), Felsőörs 52.3.27. (13), Gemenc 52.9. leg. Wiesinger M. (1), Gönc 49.12.28. (1), Jósfafő 52.4.22. (1), Kolozsvár Fellegvár leg. Rotarides M. (4), Mecsek Kantavári-völgy 51.4.23. (14), ui. Tubes 62.6.16. leg. ? (40), Nemesahuny 50.10.27. (14), Onga Hernád-hord. 50. (2), Telektanya Tisza-hord. 53. (1), Tiszatelek Tisza-hord. 60. (3), Tolcsa-p. hord. 50. (1), Újszeged Tisza-hord. 59. (5), Veszprém 50.4.25. (7), ui. Séd-hord. 51. (17).

Laciniaria buplicata (MONTAGU)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (51), Alsósebesvíz 50.10.22., 51.3.13., 58.5.22. (4,5,12), Bánkút 48.8.3. (5), Békarátörő 48.5.21. (1), Buzgókő 52.8.5. (6), Deménypatak 58.5.8. (8), Felsősebesvíz 51.3.12. (12), Felsőtárkány 50.6.22. (39), Garadna-völgy 48.11.8., 49.12.10., 50.10.1., 52.8.8., 58.8.8. (1,18,310,1), ui. hord. 52., 58 (31,1), Háromi-tó hord. 51. (2), Hetemér 58.7.23. (2), Hörvölgy 51.6.24. (2), Köpüsi-sziklák 52.7.22. (6), Lillafüred 49.12.1., 50.5.4., 58.8.9. (3,5,1), Mélyvölgy 51.10.4., 58.8.25. (1,2), Miskolc-tapolca 53.11.5. (2), Mocsár 58.8.11. (2), Nagypataki-völgy 53.9.3. (1), Nagyvisnyó 54.7.19. (7), Odvaskő 52.7.28. (18), Oszlakó 52.8.17. (5), Ómassa 52.7.8., 58.8.13. (3,4), Örvénykő 52.7.28. (8), Puskaporos 58.8.25. (1), Savósi-völgy 51.7.30. (2), Szalajkai-látókő 52.6.11., 16., 8.5. (17,32,33), Szarbalápa 52.8.12. (3), Szárazvölgy 58.8.7. (11), Szentlélek 52.7.22. (19), Szilvás-várad 51.2.14. (7), Tekenősvölgy 58.7.16. (1), Tógazdaság 49.12.15. (2), Vadászvölgy 58.6.25. (1), Várköly 52.8.25. (2), Vöröskő 47.5.22. (7), Aggtelek 53.3.14. (2), Börzsöny Csóványos-Magosfa 48.5.1. leg. SZ (14), Csóványos 48.5.2. leg. SZ (14), Hegyestető 48.5.16. leg. SZ (1), Hárshégy 48.6.8. leg. SZ (4), Kőkapu Zemlén 50.3.1. (8), Mecsek Kantavári-völgy 51.4.23. (1), Jósfafő 52.8.8. (19), ui. Kecő-völgy 59.5.25. leg. Pócs T. (5), Szögliget 50.6.23. (8), Telektanya Tisza-hord. 60. (1), Veszprém 50.4.25. (3), ui. Séd-hord. 51. (7), Visegrád Várhegy oldal 63.5.14. (4).

Bulgarica vetusta (ROSSMÄSSLER)

Bükk: Békarátörő 48.5.22. (1), Vöröskő 48.5.22. (1).

Pseudalinda turgida (ROSSMÄSSLER)

Bükk: Alsósebesvíz 47.7.18., 51.3.13. (1,1), Bánkút 48.8.3. (1), Felsősebesvíz 51.3.12. (2), Garadnavölgy 46.11.8., 49.12.10., 50.1.10., 52.8.8. (14,23,2,2), ui. hord. 51., 52., 58. (5,72,2), Háromi-tó hord. 51. (11), Háromkúti-völgy 58.7.7. (1), Miskolc-Tapolca 53.11.15. (7), Ómassa 51.3.31. (7), Tógazdaság 49.12.15., 50.5.6., 61.8.6. (3,16,5), Vöröskő 48.5.22. (1), Börzsöny Csóványos 48.5.2. leg. SZ (13), ui. Magosfa 48.5.2. leg. SZ (27), ui. Hideghegy 48.4. (4), Tiszatelek Tisza-hord. 60. (1).

Pseudalinda gulo (E. A. BIELZ). Tolcsa-p. hord. Zemlén 50. (3).

Pseudalinda fallax (ROSSMÄSSLER). Erdély Malomvölgy leg. ? (2).

Succinea putris (LINNÉ)

Bükk: Nagyvisnyó p.-hord. 54. (1), Baja 58.5.7. (1), cf. *putris* Nagykanizsa Hétforrás-völgy 58.7.21. (9), Székesfehérvár (1), Tiszaszalka 56.5.8. (2).

Succinea oblonga DRAPARNAUD

Bükk: Garadna-völgy 58.5.1. (1), Létrási-tó 52.8.8. (2), Nagytekenyős-völgy baloldali fo. 49.9.3. (20), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (4), Baja 59. (4), Budapest Rómaipart 61.4.7. leg. KO (16), Csurgó gimnázium park mellett 59.4.20. leg. KO (2), Felsőbabád 55.9.1. (1), Hévíz erdő 62.9.16. leg. KÁ (14), Korpavár Principális-cs. 62.5.6. leg. KÁ—KO (10), Lovászi Kerka-hord. 50. (6), Telektanya 51.3.29. (14), Tiszatelek Tisza-hord. 60. (1), Újkenéz Tisza-hord. 52. (1).

Succinea elegans RISSO

Bükk: Garadna-völgy 58.5.1. (41 torz), ui. hord. (29), Nagytekenyős 49.9.3. (13 juv. torz), 58.5.21. (34 torz), Tógazdaság 49.10.1., 58.5.1. (135,64 mind torz), Alag (1), Alsóörs 53.5.30. (3), Erdély Gyilkos-tó 42.10.26. (8), Martonvásár 50.5.6. (1), Nagykanizsa Hétforrás-völgy 61.12.3. leg. KÁ—KO (10), Ócsa 48.5.10. (1), Tata 50.4.30. (3), ui. tópart 51.8.11. leg. T (3), Tapolcafő 50.8.14. (2), Tiszatelek 57.8.4. (1), Tura 49.10.11. (2).

Cecilioides acicula (O. F. MÜLLER)

Bükk: Nagyvisnyó 54.7.19. (1), Puskaporos 58.8.25. (4), Újkovácsi Tisza-hord. 50. (5), Újszeged Tisza-hord. 51. (26), Szolnok Tisza-hord. 52. (1), Tiszatelek Tisza-hord. 50. (26), Tokaj Tisza-hord. 52. (1), Tapolcafő 53.3.29. (5).

Punctum pygmaeum (DRAPARNAUD)

Bükk: Ablaskó 52.8.11. (4), Alsósebesvíz 50.10.22., 51.3.14. (49,103), Buzgókő 52.8.5. (1), Bodzás 51.6.15. (3), Deménypatak 50.5.5., 9.10., 51.5.3. (3,125,31), Felsősebesvíz 51.3.17. (3), Garadna-hord. 51. (30), Hérvölgy 51.6.3. (6), Hámor 51.9.30. (51), Kecsebarlang 50.4.23. (14), Köpüsi-rét 52.7.22. (1), Köpüsi-szikla 51.3.18. (42), Létrási-barlang 58.8.18. (14), Létrástető 53.9.29. (2), Lillafüred 51.1.4., 51.11.9., 58.8.9. (47,1,2), Mélyvölgy 51.10.4. (24), Nagytekenyős 49.9.3. (7), Oszlakó 52.8.17. (2), Odvaskő 52.7.28. (4), Ómassa 51.6.20. (113), Puskaporos 58.8.25. (1), Savósi-völgy 52.7.15. (105), Sorosteber 51.3.20. (29), Szárazvölgy 50.12.26., 51.10.11., 58.8.7. (72,1,12), Szalajkai Látókő 52.8.3. (6), Szarbalápa 52.8.17. (1), Szilvásváradszikla-fo. 50.4.8. (23), Szinva-hord. 61. (172), Vadászvölgy 51.4.1., 58.9.10. (16,7), Várvölgy 42.8.28. (1), Békéscsaba Dajkakert akácós 63.6.2. leg. KO (39), Hévíz 50.7. (1), Jósfa 50.4.13. (14), Kőkapu Zemplén 50.3.1. (2), Mecsek Misinatető 62.8.20. (1), Nagykanizsa 62.7. (8), Szögliget 50.6.23. (8), Tata 50. (3), Veszprém 50.4.25. (1).

Discus perspectivus (MÜHLFELDT)

Bükk: Felsősebesvíz 51.3.17. (31), Garadna-hord. 51. (101), Görömböly-Tapolca 53.11.15. (6), Szarbalápa 52.7.17. (58), Szárazvölgy 58.8.8. (25), Hernádböd 54.4.24. (2), Mecsek Mélyvölgy 63.8.3. leg. KO (5).

Vitрина pellucida (O. F. MÜLLER)

Bükk: Ablaskó 52.8.19. (12), Deménypatak 50.9.10., 51.5.4., 8.1. (38,4,6), Felsősebesvíz 51.3.12., 8.8. (7,2), Felsőtárkány 50.6.25. (26), Garadna-völgy 51.9.30. (3), ui. hord. 51., 52. (2,20), Görömböly-Tapolca 53.11.15. (1), Gyertyánvölgy 51.8.30. (7), Hámor 51.5.9. (6), Hérvölgy 51.6.3. (5), Köpüsi-szikla 51.3.18. (19), Létrási-barlangnál 52.8.8., 58.8.18. (6,2), Létrástető 53.9.21. (1), Lillafüred 51.5.23., 58.8.9. (200,1), Lustavölgy 52.5.31. (6), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (1), Örvénykő 52.7.28. (12), Puskaporos 52.7.28. (12), Puskaporos 58.8.25. (20), Savósi út 52.7.15. (3), Szalajkai Látókő 52.5.31., 8.5. (18,11), Szárazvölgy 51.10.11. (1), Szentléleki Látókő 52.7.22. (40), Szilvásváradszikla-fo. 49.11.18. (1), Tógazdaság 51.8.22., 11.7., 58.5.31. (22,65,11), Jászfelsőszentgyörgy 51.7. (1), Martonvásár 51.5.9. (2), ui. Növénynevelő Kutató Intézet (1), Mecsek Dömörkapu 62.6.14. leg. KÁ (6), ui. Misinatető 62.8.20. (37), ui. Zengő 51.4.20. (6), Sopron 50.6.12. (1), Tihany Cziprián-fo. 63.8.25. leg. KÁ (7), Tolcsa-p. hord. 50. (1).

Zonotoides nitidus (O. F. MÜLLER)

Bükk: Eger 47.10.17. (1), ui. Vizesárok 56. (1), Felsősebesvíz 51.3.12. (5), Garadnavölgy 47.6.5. 50.1.10., 51.9.30. (39,8,3), ui. hord. 51., 52., 59. (63,299,76), Hámori-tó hord. 50., 51., 52. (5,21,60), Köpüsi-szikla 51.3.18. (1), Lillafüred 51.8.4. (1), Nagytekenyős 49.9.3., 58.6.10. (10,1), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (50), Simongát 49.8.20. (40), ui. hord. (16), Alsóörs 51.9.19., 53.4.28., 5.30. (1,2,5), Ágfalva 49.9. (2), Balatonakarattya 50.8.23. (4), Balatonmária 60.11.7. leg. KÁ (32), Budapest Verseczköz 51.8.11. leg. T (1), Csurgó gimnázium park mellett 59.4.20. leg. KO (4), Duna-hord. 45. (13), Edelény Bódva-hord. 50. (12), Hasznosi-p. hord. (Mátra) 50. (1), Háros-Duna hord. 54. (5), Hévíz 50.7. (5), ui. anyaggödör 63.7.7. leg. KÁ (8), Hortobágyi Halastó 49.9.30. (54), Jászfelsőszentgyörgy 50. (23), Jenői-tó (Diósjenő) 48.5.1. leg. SZ (1), Kilimán-cs. 63.8.19. leg. KÁ (1), Korpavár Principális-cs. hord. leg. KÁ 62. (1), Lovászi 50.10.3. (2), ui. Kerka-hord. 50. (1), Martonvásár 51.5.6. (3), Nagykanizsa hord. 62. (4), ui. csatornapart 61.12.1. leg. KÁ (10), ui. Gördővény 62.4.30. leg. KÁ (8), ui. Hétforrás 64.3.28. leg. KÁ (6), ui. Práter 62.6.3. leg. KÁ (80), Nemes Huny 50.6.30., 10.27. (19,34), Onga Hernád-hord. 50. (30), Ócsa 48.5.3. leg. SZ (2), Ötvöskőny 49.8.22. (9), Rómaifürdő hord. 49.

(12), Sormás 60.10.17. leg. KÁ (6), Sopron 50.6.12. (1), Tapolcafő 53.3.29. (5), ui. Tapolca-p. 53.3.29. (2), Telectanya 51.3.29. (74), Tiszaszalka 56.5.8. (8), Tiszatelek 50.3.13., 60.8.16. (36,24), Tura 49.10.11. (4), Szolnok Tisza-hord. 52. (1), Tiszalök Tisza-hord. 50. (1), Tiszaszalka Tisza-hord. 50. (4), Tiszatelek Tisza-hord. 50. (75), Tiszapalkonya Tisza-hord. 52. (4), Újkenéz Tisza-hord. Újszeged 59.11.14. (10), Veszprém Séd-hord. 51. (21).

Vitrea diaphana (STUDER)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (22), Alsósebesvíz 50.10.22., 51.8.5., 58.5.22., 7.22. (1,89,16,6), Bodzás 52.6.15. (4), Deménypatak 50.9.10., 51.8.1. (13,2), Felsősebesvíz 51.3.12., 8.8. (52,28), Garadnavölgy 51.9.30., 52.4.5., 52.7.23. (2,212,120), ui. hord. 52. (38), Gyertyánvölgy 51.8.20. (27), Hámor 51.9.30. (32), Hámori-tó 51.8.5. (27), Háromkút 50.5.16. (4), Hárskút 50.2.26., 51.6.4. (2,2), Hosszúvölgy 52.4.15. (3), Hörvölgy 51.6.3. (16), Köpüsi-rét 52.7.22. (3), Köpüsi-szikla 52.7.22. (10), Létrástető 53.9.29. (4), Létrási-barlang 52.8.8., 58.8.18. (3,7), Lillafüred 51.11.9., 52.8.30. (51,113), ui. Szinva 50. (12), Mélyvölgy 51.10.4., 58.8.25. (19,6) Mocsár 58.7.11. (1), Nagytekenyős 51.7.22. (11), Nagypataki-völgy 53.6.1., 9.3. (8,1), Ómassa 51.3.31., 7.20. (72,10), Örvénykő 52.7.28. (5), Puszkaporos 58.8.25. (15), Savósi út 52.7.15. (30), Sólyomkút 51.2.9. (1), Szalajkai-Látókő 52.6.16. (43), Szárazvölgy 52.6.22., 58.8.8. (56,18), Szentlélek 52.5.31. (4), Szilvássvár 50.4.8. (20), ui. Felsőforrás 49.11.18. (90), Szinva-hord. 58. (20), Tekenős 58.6.10. (17), Tekenősvölgy 58.5.19. (6), Tógazdaság 45.12.16. (31), Vadászvölgy 51.4.1., 58.8.11. (9,12), Várköly 25.8.25. (3), Vöröskő 48.5.22. (4), Budapest Duna-hord. 49. (1), Jósfa 52.8.9. (93), Kőkapu Zemplén 50.3.1. (3), Rózsa-p. 45.10.1. leg. SZ (3), Szőgliget 50.6.23. (1), Tiszatelek Tisza-hord. 53. (1), Tolcsva-p. hord. 50. (1).

Vitrea subrimata (REINHARDT)

Börzsöny Csóványos 48.5.2. (2), Dombóvár Kapos-hord. 49. (2).

Vitrea crystallina (O. F. MÜLLER)

Bükk: Alsósebesvíz 50.10.22. (2), Garadna-hord. 52. (3), Hörvölgy 51.7.18. (1), Létrási-barlangnál 58.8.18. (1), Lillafüred 51.11.9. (9), Mocsár 58.7.11. (1), Ómassa 52.7.8. (1), Puszkaporos 58.8.25. (25), Szalajkai-Látókő 52.5.31., 6.16. (2,5), Szárazvölgy 50.12.24., 58.8.7. (4,2), Korpavár Principális-cs. hord. 62. leg. KÁ (6), Lasztonya Borshely 62.10.29. leg. KÁ (5), Lovászi Kerka-hord. 50. (6), Őrtilos Révmelléki sz. 63.4.15. leg. KÁ (20), Tiszaszalka 56.5.8. (5), Telectanya Tisza-hord. 57. (20), Tiszatelek Tisza-hord. 66. (24), Újkenéz Tisza-hord. 50. (5), Újszeged Tisza-hord. 59. (3).

Vitrea contracta (WESTERLUND)

Bükk: Köpüsi-rét 52.7.22. (3), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (1), Korpavár Principális-cs.-hord. 62. leg. KÁ (2), Tiszatelek Tisza-hord. 50. (27).

Aegopis verticillus (LAMARCK)

Nagykanizsa Alsóvárosi erdő 59.7.27. leg. ? (7), Őrtilos Szentmihályhegy déli lejtő 62.4.30. leg. KÁ—KO (10), Búcsúszentlászló 65.5.31. leg. KÁ (2), Lasztonya Borshely 62.10.29. leg. KÁ (5), Őrtilos vasútoldal 63.4.15. leg. KÁ (5), Sopron Kecsképatlak-völgy 63.8.21. leg. KO (8).

Aegopinella pura (ALDER)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (17), Alsósebesvíz 50.10.22., 51.8.5. (55,3), Bánkút 48.7.6. (6), Bodzás 52.6.15. (4), Buzgókő 52.8.5. (1), Deménypatak 50.5.4., 51.8.1., 52.2.10. (1,15,35), Felsősebesvíz 51.3.17. (90), Garadnavölgy 50.1.10., 11.15., 52.4.5. (64,32,5), ui. hord. 51., 52., 57., 59. (1,19,3,1), Gyertyánvölgy 51.8.20. (43), Harica-völgy 50.11.3. (1), Hámori-tó hord. 50., 52. (1,2), Hárskút 50.1.16. (8), Köpüsi-szikla 51.3.18., 52.7.22. (23,31), Létrási-barlangnál 58.8.18. (1), Lillafüred 51.8.4., 11.9. (8,29), Mélyvölgy 51.10.4. (1), Ómassa 52.7.8. (103), Örvénykő 52.7.25. (48), Puszkaporos 58.8.25. (31), Savósi-völgy 52.7.15. (30), Szalajkai Látókő 52.5.31., 6.16. (99,179), Szarba-lápa 52.8.17. (93), Szentlélek 52.5.31. (2), Szentléleki Látókő 52.7.22. (11), Szilvássvár 49.11.18., 50.4.8., 51.2.14. (6,35,49), Tógazdaság 51.6.5., 61.8.6. (17,3), Vadászvölgy 51.7.5. (1), Jósfa 50.4.23., 52.6.9., 8.9. (7,1,2), Lovászi 50.4.10. (1 fosszilis), Tiszatelek Tisza-hord. 53. (1), Tolcsva-p. hord. 54. (1), Zemplén Kőkapu 50.3.1. (1).

Aegopinella minor (STABILE)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (19), Alsósebesvíz 51.3.13., 8.5., 58.7.20., (3,1,6), Bánkút 48.7.6. (1), Bodzás 52.6.15. (2), Buzgókő 52.8.5. (33), Csókás 59.5.13. (2), Deménypatak 50.5.4., 9.10., 51.8.1. (2, 1,1), Eger 47.10.17. (1), Felsősebesvíz 51.3.12., 8.8. (2,1), Garadnavölgy 51.9.30., 57.7.23. (2,17), ui. hord. 52. (4), Gyertyánvölgy 51.8.20., 52.8.17. (10,30), Hámori-tó hord. 51., 52. (2,1), Hárskút 50.5.16., 51.4.5., 52.6.4. (1,4,1), Hetemér 58.7.23. (4), Hosszúvölgy 52.4.15. (3), Hörvölgy 51.6.3. (6), Kovácskő 50.5.14. (2), Köpüsi-szikla 51.3.18., 52.7.22. (20,10), Létrási-barlang 52.8.9., 58.8.18. (1,2), Létrástető 53.9.29. (4), Lillafüred 50.5.4., 51.8.4., 11.9., 52.4.15., 25. (1,73,6,5,5), Mályinka 49.10.18. (2), Mélyvölgy 51.10.4., 58.8.25. (3), cf. *minor* ui. 58.8.25. (1), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (4), Odvaskő 52.8.9. (3), Oszlák 52.7.17. (4), Ómassa 41.3.31., 52.7.8. (1,2), Örvénykő 52.7.25. (38), Puszkaporos

51.10.4., 58.8.25. (1,7), Savósi-völgy 52.7.15. (9), Sorosteber 51.3.15. (13), Szalajkai Látókő 52.6.16. (71), ui. cf. *minor* 52.5.31. (18), Szarbalápa 52.8.17. (8), Szárazvölgy 50.12.24., 51.10.11., 58.8.7. (15,15,2), Szentlélek 52.5.31. (1), ui. Látókő 52.7.22., 58.7.23. (5,5), Szilvásvár 49.11.18., 50.4.8., 6.23., 12.8., 51.2.14. (5,17,2,3,28), Szarba-lápa 52.8.17. (3), Vadászvölgy 51.4.1. (3), Várvölgy 52.7.25. (9), Aszfődő erdő (3), Békéscsaba Póstelki-erdő 60.7.11. leg. KO (10), Csóványos 48.5.1. leg. SZ (44), Hévíz 50.7. (1), Jósfaó 50.4.23., 52.8.9. (49,7), Kékestető 55.7.6. (1), Kemence-patak (Nógrád m.) 50.9.6. (1), Lovászi 50.4.10. (1 fosszilis), Martonvásár 51.5.6. (1), Mecsek Kantavári-völgy 51.4.23. (1), ui. Misinatető 62.8.20. (10), ui. Zengő 51.4.23. (3), Onga Hernád-hord. 50. (1), Sarkad Mályvádi-erdő 63.7.5. leg. KO (44), Szőliget 50.6.23. (2), ui. Méné-p. mellékága 50.6.23. (1), Tihany Cziprián-fo. 63.8.25. leg. KÁ (5), Tiszaszalka 50., 56.5.8. (1,2).

Aegopinella ressmanni (WESTERLUND)

Hévíz erdő 62.9.16. leg. KÁ (10), Lasztonya Borshely 59.3.6. leg. KÁ (6), Lovászi 50.2.3. (1), ui. Kerka-hord. 50. (28), Mecsek Mélyvölgy 62.6.15. leg. KÁ (5), ui. Misinatető 62.8.20. (1), Órtilos 60.10.15. leg. KÁ (6), ui. vasútoldal 62.4.9. leg. KÁ (1), Vasvár Szentkút 59.7.23. leg. KÁ (5).

Oxychilus orientalis (CLESSIN)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (3), Felsősebesvíz 51.3.12. (2), Garadna-völgy 49.12.10., 51.9.30. (3,26), ui. hord. 51., 52. (4,89), Háromi-tó hord. 50., 51., 52. (1,3,14), Lillafüred 51.5.15., 8.4. (4,1), Ómassa 52.7.8. (3), Savósi-völgy 52.7.15. (2), Szárazvölgy 58.8.7. (1), Szilvásvár 50.4.8. (1), Tekenősvölgy 50.5.26. (4), Tógazdaság 49.12.15., 50.4.20., 12.13. (7,2,1).

Oxychilus draparnaudi (BECK)

Bükk: Eger Vizesárok 56. (1), Garadna-hord. 52. (4), Dombóvár Kapos-hord. 49. (1), Edelény Bódva-hord. 50. (1), Martonvásár 51.5.6. (1), Tihany 52.8.23. (1), Tiszaszalka 56.5.8. (1), ui. Tisza-hord. 50. (20), Tiszatelek Tisza-hord. 53. (1), Üröm víznyelő-barlang 50.3.23. (1), Veszprém Séd-hord. 51. (7).

Oxychilus glaber (ROSSMÄSSLER)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (26), Alsósebesvíz 51.4.13., 52.8.8. (3,1), Bánkút 48.7.6. (1), Demény-patak 50.2.10., 9.10., 51.8.1. (1,2,1), Felsősebesvíz 51.3.12., 17., 8.8. (8,2,1), Garadna-völgy 47.5.20., 50.10.22. (4,1), ui. hord. 52. (5), Gyertyánvölgy 52.8.17. (2), Háromi-tó hord. 51. (1), Hárskút 58.5.27. (2), Köpüsi-szikla 52.7.22. (3), Létrástető 53.9.29. (1), Lillafüred 51.5.15., 7.21., 8.4. (6,3,2), Mélyvölgy 51.10.4. (4), Nagypataki-völgy 53.9.3. (3), Nagytekenyős 51.7.22. (1), Odvaskő 52.7.25. (1), Ómassa 51.3.31., 6.20., 7.20. (2,2,4), Örvénykő 52.7.25. (2), Puszkaporos 51.10.4., 58.8.25. (3,1), Savósi-völgy 51.7.16. (11), Solyomkút 51.2.1. (3), Szalajkai Látókő 52.6.11., 16. (2,1), Szarbalápa 52.8.17. (2), Szárazvölgy 51.10.11., 56.6.12. (2,1), Szentlélek 52.5.31. (1), ui. Látókő 52.7.22. (3), Szinva-hord. 51. (1), Tekenősvölgy 50.7.26. (1), Tógazdaság 50.12.12. (9), Vöröskő 48.5.22. (2), Várvölgy 52.8.25. (2), Aggtelek 53.3.14. (2), Duna-hord. 49. (1), Jósfaó 50.4.23., 52.4.22., 6.9. (1,2,6), Mecsek Kantavári-völgy 51.4.23. (2), ui. Misinatető 68.8.20. (3), ui. Zengő 51.4.23. (1), Tolcsa-p-hord. 50. (2), Üröm víznyelő barlang 50.3.23. (1), Veszprém Séd-hord. 51. (1), Zugliget 48.9.4. leg. SZ (1).

Oxychilus inopinatus (ULICNY)

Bükk: Nagyvisnyó p.-hord. 54. (7), Jászfelsőszentgyörgy 50. (2), Korpavár Principális-cs. hord. 62. leg. KÁ (1), Onga Hernád-hord. 50. (6), Tiszatelek Tisza-hord. 53. 60. (4,1), Újkenéz Tisza-hord. 50. (1), Üröm víznyelő barlang 50.3. (2), Veszprém Séd-hord. 51. (1).

Oxychilus depressus (STERKI)

Bükk: Alsósebesvíz 50.10.22. (2), Bánkút 48.7.6. (1), Garadna-völgy 50.11.15. (1), Gyertyánvölgy 52.8.17. (2), Létrási barlangnál 58.8.18. (2), Lillafüred 51.8.4., 52.8.30. (4,1), Mélyvölgy 58.8.25. (1), Ómassa 51.3.31. (2), Puszkaporos 58.8.25. (1), Szarbalápa 52.8.17. (1), Szárazvölgy 50.12.24. (1), Szilvásvár 50.4.8. (1).

Daudebardia rufa (DRAPARNAUD)

Bükk: Háromkút 50.5.16. (1), Sorosteber 51.3.20. (3), Szárazvölgy 50.12.26. (41), Tekenyős 50.10.6. (1).

Euconulus fulvus (O. F. MÜLLER)

Bükk: Mélyvölgy 51.10.4. (1), Nagyvisnyó p.-hord. (1), Puszkaporos 58.8.25. (1), Simongát 49.8.20. (1), Szárazvölgy 58.8.7. (1), Vadászvölgy 58.9.10. (5), ui. Mocsár iszapból 58.8.11. (1), Háros-Duna hord. 45. (1), Hortobágyi Halastó 49.9.30. (1), Mecsek Misinatető 62.8.20. (1), Rómaifürdő hord. 49. (2), Tiszatelek Tisza-hord. 51. (5).

Bradybaena fruticum (O. F. MÜLLER)

Bükk: Garadna-völgy 50.5.21. (8), ui. hord. 52. (2), Görömböly 48. 5.10. (4), Gyertyánvölgy 52.8.17. (1), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (3), Puszkaporos 58.8.25. (3), Simongát 48.8.20. (11), Tógazdaság 51.4.1., 61.8.6. (1,1), Vöröskő 48.5.22. (1), Baja 59. (6), Budapest 48.2. leg. SZ (1), Felsőbabádpusztá

55.9.1. (1), Hejőcsaba 58.10.2. (1), Hernádböd 59.4.24. (2), Hévíz 51. (3), Inke 48.8.23. (1), Jósvafő 52.8.9., 53.3.13. (1,10), Korpavár Principális-cs. 62.5.6. leg. KÁ (5), Nagykanizsa Hétforrás 59.5.7. leg. KÁ (3), Nagylózs Halastó 63.5.1. (27), Onga Hernád-hord. 50. (1), Ócsa 48.5.30. (6), Órtilos Szentmihályhegy déli lejtő 62.4.30. leg. KÁ—KO (5), Órtilos vasútoldal 62.4.9. leg. KÁ (5), Pápa 53.4.19. (3), Pusztavám 50.3.20. (2), Rákospalota Alag 47.12. leg. SZ (4), Sopron 49.10.16. (10), Svédország: Kajleholm-Marke 51.9.5. leg. H. Waldén (2), Telektanya Tisza-hord. 50. (3), Tiszaszalka Tisza-hord. 50. (2), Tóvároskert Fenyvesfürdő 49.4.21. (4), Újszeged Tisza-hord. 59. (2), Vraszló 49.8.22. (10), Veszprém 53.2.10. (11), Zalaszentjakab 62.7.1. leg. KÁ (4).

Helicella obvia (HARTMANN)

Bükk: Eger 49.9.24. (2), ui. vár 52.5.6. (2), Hámori-tó bal partja 51.8.21. (1), Létras 47.7.21. (10), Létrási-tó mellől 52.8.8. (10), Lillafüred 46.11.2. (12), Aggtelek 53.3.14. (3), Alag 50.5. (4), Baja 59. (17), Bánk 57.9.7. (10), Békéscsaba Körlát 60.3.22. leg. KO (26), Bicske 51.7.6. (13), Budakalászi 53. (2), Budapest II. Nagyajtai út 49.9.26. (3), Dombóvár 53.10.12., 49. (15,21), Duna-hord. 49. (3), Edelény 50.6.23. (6), Fertőrákos 48. (6), Fonyód Várhegy 63.8.1. leg. KÁ (10), Gyula 59. (5), Hármashatárhegy 47.9. leg. SZ (7), Jászberény 53.8.18. (43), Jutas 53.3.22. (9), Kilimán-cs. 63.1.19. leg. KÁ (6), Mór 49.10.7. (54), Nagylózs 63.4.30. (49), Ócsa Felsőbábadpuszta 55.9.1. (4), Pusztavám 50.3.21. (15), Putnok 51.10.5. (11), Sajókaza 52.8.9. (85), Széchenyi-hegy 53.6.14. (2), Sopron 49.10.16. 51.8.8. (52,4), ui. Balf 49.12.4. (4), Székesfehérvár 53.9. (95), ui. Öreghegy Rádióállomás 49.4.11. (6), Tata a vár alatt 51.8.19. leg. T (4), Telektanya Apátszegi Holtág 50.3.13. (9), Tibolddaróc 48.1.23. (9), Tihany 52.8.23. (6), Tiszatelek Tisza-hord. 53. (1), Tokaj 53.10. 26. (6), Vácraát 50.9.6. (6), Veszprém 51.10.5., 53.2.10. (76,4), Veresegyháza 50.9.6. (1).

Helicopsis striata (O. F. MÜLLER)

Ásotthalom 66. (1), Békéscsaba Kiszényes 63.7.8. leg. KO (10), ui. Körlát 60.3.22. leg. KO (28), Jászfelsőszentgyörgy 50. (1 fosszilis), Martonvásár 51.5.6. (2), Tata 50. (2), Tiszaszalka Tisza-hord. 50. (2).

Monacha cartusiana (O. F. MÜLLER)

Bükk: Nagytekenyősi-völgy 58.7.17. (2), Simongát 49.8.20. (3), Alsóörs 51.9.19. (6), ui. Balaton 52.4.28. (1), Baja 59. (8), Balatonmária 59.7.29. leg. KÁ (5), Bánkút és a Kétegyházi kövesút mellett 63.10.19. leg. KO (9), Békéscsaba Körös-csatorna 60.3.22. leg. KO (1), ui. Köröspart 60.3.20. leg. KO (12), Bicske 51.7.6. (2), Csertő 52.5.9. (2), Csurgó gimnázium park mellett 59.4.20. leg. KO (6), Dombóvár 53.10.12. (9), ui. Kapos-hord. 49. (2), Duna-hord. 49. (2), Gyula 59. (19), Hévíz 50.7. (1), Inke 49.8.23. (5), Jászfelsőszentgyörgy 50.4. (4), Kútfej (*Streptopelia turtur* L. begyéből, felvételtkor élt a példány) 51.6.17. (1), Lovászi 50.10.5. (1), Martonvásár 51.5.9. (1), Nagykanizsa hord. 62. (3), ui. csatornapart 63.3.31. leg. KÁ (6), Nemesuny 50.5.18. (2), Ócsa 48.5.30. (9), ui. Felsőbábadpuszta 55.9.1. (9), Órtilos vasúti oldal 62.9.22. leg. KÁ (5), Pusztavám 50.3.20. (2), Rádó 62.7.6. leg. KÁ (1), Rákospalota Alag 47.8.11. leg. KÁ (5), Rómaifürdő-hord. 49. (1), Sopron 49.10.16., 51.8.8. (10,1), Tapolca 50.8.14. (1), Tura 49.4.26. (1), Tata tó part 51.8.19. leg. T (4), Telektanya 51.4.29. (1), Tihany 52.8.23. (1), Tiszaszalka Tisza-hord. 50. (5), Tiszatelek Tisza-hord. 53. (2), Tóvároskert Fenyvesfürdő 49.4.21. (1), Tura Gyula 49.10.11. (9), Varszló 48., 49.8.22. (1,2).

Perforatella bidentata (GMELIN)

Hévíz 50.7. (3), Lovászi Kerka-hord. 50. (56), Tiszapalkonya Tisza-hord. 52. (1), Tiszatelek Tisza-hord. 51., 53., 60. (5,2,4), Tokaj Tisza-hord. 57. (4), Újszeged Tisza-hord. 59. (5).

Perforatella rubiginosa (A. SCHMIDT)

Bükk: Diósgyőr-Tapolca 50.10.5. (2), Garadna-hord. 51. (4), Hámori-tó hord. 50., 51., 52. (141,2,1), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (42), Simongát hord. 49. (2), Aggtelek 53.3.14. (1), Alsóörs 51.9.19. (6), ui. Balaton 52.4.28. (18), Baja 59. (8), Csurgó 59.4.20. leg. KO (5), Dombóvár Kapos-hord. 49. (3), Edelény Bódva-hord. 50. (9), Fonyód 50.8.27. (1), Gemenc 52.9. leg. Wiesinger M. (1), Gönc 49.12.28. (1), Háros-Duna hord. 45. (4), Hévíz 50.7. (11), ui. 62.9.16. leg. KÁ (10), Jászfelsőszentgyörgy 50. (40), Jenői-tó 48.5.7. leg. SZ (10), Kilimán-cs. 63.8.19. leg. KÁ (7), Korpavár Principális-cs. hord. 50. leg. KÁ (8), Lovászi 50.12.3. (2), ui. Kerka-hord. 50. (5), Martonvásár 51.5.6. (3), Nemesuny 50.10.27. (12), Onga Hernád-hord. 50. (31), Ócsa 48.5.3. leg. SZ (4), Regöly (3), Rómaifürdő hord. 49. (44), Sajó-hord. 50. (2), Sárospatak Bodrog-hord. 50. (1), Sopron 50.6.12. (1), Sormás 62.11. 18. (20), Szögliget 50.6.23. (1), Tiszaszalka 56.5.8. (9), Tiszatelek 51.6.29. (31), Szolnok Tisza-hord. 50., 52. (2,1), Tiszapalkonya Tisza-hord. 52. (3), Tiszaszalka Tisza-hord. 50. (8), Tiszatelek 50., 53., 60. (39,47,14), Tokaj Tisza-hord. 52. (3), Újkovácsi Tisza-hord. 50. (7), Veszprém Séd-hord. 51. (28).

Perforatella incarnata (O. F. MÜLLER)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (5), Alsóesebevíz 51.3.15., 58.8.20. (2,3), Bánkút 48.7.4. (4), Demény-patak 50. (1), Felsőesebevíz 51.4.12. (2), Garadna-völgy 47. (2), ui. Tapolca 51.3.15. (5), ui. Tógazdaság

alatt 49.12.10. (1), Hámori-tó hord. 52. (3), Hárskút 58.5.27. (1), Hetemér 52.7.23. (3,2), Köpüsi-szikla 51.3.18., 52.7.24. (1,2), Mélyvölgy 52.7.15. (2), Mocsár 58.8.11. (1), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (6), Ómassa 60. (1), ui. az út bal oldala 52.7.8. (1), Savósi-út 52.7.15. (1), Savósi-völgy jobb oldal 51.7.3. (1), Sorosteber 51.3.15. (1), Szalajkai Látókő 52.6.16., 8.5. (1,1), Szentlélek 52.5.31. (1), Szilvásvárad 51.2.14. (1), Tekenős 58.5.19. (3), Tógazdaság 51.7.26., 61.8.6. (10,1), Alsóörs 51.9.19. (1), Börzsöny Hegyestető 48.5.16. leg. SZ (1), Budapest 48.2. leg. SZ. (1), Jósvalfő 50.4.23., 52.4.22., 8.9., 53.3.13. (2,1,6,9), ui. p.-hord. 53. (12), Korpavár Principális-cs. 62.5.6. leg. KÁ (7), Mecsek Kantavári-völgy 51.4.23. (3), ui. Melegmányi-völgy 63.8.5. (6), ui. Zengő 51.7.23. (1), Nemes huny 50.5.18. (2), Szögliget 50.4.23. (1), Tiszatelek 60.8.16. (3), Veszprém Séd-hord. 51. (1), Weiler-Allgau (Bajorország) 50. leg. H. Modell (1).

Perforatella vicina (ROSSMÄSSLER)

Bükk: Ablakoskő 52.8.11. (1), Alsósebesvíz 52.8.8., 58.7.20. (1,1), Középg-Garadna 50.11.20. (1), Lillafüred 49.9.26. (1), Köpüsi-szikla 51.3.18. (2), Ómassa 58.8.13., 60. (1,1), Puskaporos 58.8.25. (1).

Perforatella umbrosa (C. PFEIFFER)

Csurgó gimnázium park 59.4.20. leg. KO (4), Nagykanizsa Hétforrás 64.4.19. leg. KÁ (5), ui. Köztemető 64.5.14. (5), Obornak 64.5.8. leg. KÁ (5), Órtilos vasútoldal 64.6.2. leg. KÁ (5), Nagykanizsa Büdösárok partja 61.12.1. leg. KÁ—KO (6), ui. Üvegyár 64.5.20. leg. KÁ (5), Zákány Bogdán-sz. 63.5.15. leg. KÁ (5).

Hygromia transylvanica (WESTERLUND)

Bükk: Alsósebesvíz 31.8.5., 58.8.20. (2,2), Felsőtárkány 50.6.22. (6), Garadna-völgy 49.12.10., 52.7.23. (7,4), ui. hord. 58. (1), Gyertyánvölgy 52.8.17. (33), Hetemér 52.7.23. (1), Hosszúvölgy 52.4.15. (7), Hórvölgy 51.6.3. (1), Köpüsi-szikla 52.7.22. (1), Lillafüred 51.10.9., 52.8.30., 11.9., 58.8.9. (5,11,5,10), Nagytekenyős 58.6.20. (1), Odvaskő 52.7.28. (2), Oszlak 52.8.17. (12), Ómassa 51.7.20. (1), Órvénykő 52.7.28. (3), Puskaporos 58.8.25. (14), Szalajkai Látókő 52.4.31. (7), Szarba-lápa 52.8.17. (1), Kőkapu Zemplén 50.3.1. (1).

Hygromia kovacsi PINTÉR, L. et VARGA

Sarkad Mályvádi erdő tölgyes 63.7.5. leg. KO (10).

Trichia unidentata (DRAPARNAUD)

Bükk: Alsósebesvíz 51.3.19. (9), Bánkút 48.7.16. (1), Bodzás 52.6.16. (1), Eger (?) 47.10.17. (1), Felsősebesvíz 51.3.13., 57.3.17. (26,9), Garadna-völgy 47.9.8., 51.1.10. (13,13), ui. hord. 51., 52. (7,18), Gyertyánvölgy 51.7.18. (14), Hámori-tó hord. 52. (19), Hetemér 52.7.23. (8), Hosszúvölgy 52.4.15. (6), Hórvölgy 51.6.3., 52.8.17. (4,20), Köpüsi-szikla 51.4.18., 52.3.15. (4,11), Lillafüred 51.8.4., 11.9., 58.8.9. (18,15,6), Mélyvölgy 58.8.25. (1), Nagytekenyős 58.6.10. (1), Odvaskő 52.7.25. (1), Puskaporos 58.8.25. (16), Savósi-völgy 51.7.16. (1), Szalajkai Látókő 52.5.31., 6.16. (2,10), Szárazvölgy 51.8.25., 58.8.7. (6,7), Tekenős 58.6.10. (1), Órtilos Mihály-hegy 59.4.27. leg. KO (3), Szurdokvölgy 48.8.17. leg. SZ (13), Zebegény Duna 48.4.4. leg. SZ (1).

Trichia hispida (LINNÉ)

Bükk: Alsósebesvíz 51.3.13. (1), Angyalvölgy 51.11.15. (2), Bánkút 48.7.8. (29), Felsősebesvíz 51.3.12. (5), Garadna-völgy 46.18.8., 47., 47.10.10., 50.3.13. (5,6,9,4,3), ui. hord. 51., 52. (294, 159), Garadna-hord. a Tógazdaságnál 49. (2), Hámori-tó hord. 50. (173), Hárskút 58.5.27. (2), Hetemér 58.7.23. (2), Hosszúvölgy 52.4.15. (3), Hórvölgy 52.8.17. (31), Lillafüred 49.9.1., 51.11.9. (2,21), Nagytekenyős 49.9.3., 58.8.10. (1,2), Nagyvisnyó p.-hord. 54. (159), Onga Hernád-hord. 50. (1), Ómassai út bal oldala 52.7.8. (5), Puskaporos 58.8.25. (5), Szárazvölgy 51.8.2., 8.25., 58.8.8. (14,2,14), Szinva-hord. 51., 58. (9,7), Tekenős 58.5.30., 6.10. (17,2), Vadászvölgy 58.6.25. (5), Aggtelek 53.3.14. (1), Ágfalva 49.9.10., 10.1., 61.8.6. (2,2,2), Baja 59. (13), Duna-hord. 54., 48. (1,1), Felsőörs 52.3.20. (1), Háros-Duna hord. 45. (1), Hortobágyi Halastó 49.9.30. (1), Jászfelsőszentgyörgy 50. (3), Kemence-p. hord. (Nógrád-m.) 50. (2), Nemes huny 50.10.27. (3), Rákospalota Alag 47.7.7. leg. SZ (3), Szigetújfalu 60.10.24. leg. KÁ (8), Tiszaszalka Tisza-hord. 50. (19), Újszeged Tisza-hord. 59. (4), Veszprém Séd-hord. 51. (40).

IRODALOM

PINTÉR, L. (1974): Katalog der rezenten Mollusken Ungarns.—Fol. Hist.-nat. Mus. Matr. 2:123—148.

SOÓS, L. (1943): A Kárpát-medence Mollusca-faunája. — Budapest: 1—478.

**ISTVÁN VÁSÁRHELYI'S COLLECTION
IN THE HERMAN OTTÓ MUSEUM I**

(Mollusca — Mollusks)

(Abstract)

István Vásárhelyi (1889–1969), the collaborator of the Natural Science Museum was an outstanding collector, a genuine observer. His oeuvre added much to our knowledge of the fauna. His observations and results are duely represented in a rich series of popular scientific and technical scientific articles. His collection was placed into the Natural Science Collection of the Herman Ottó Museum in 1976.

In the first part of his paper the author elaborated the Mollusca material of the Vásárhelyi collection. The paper contains the data of about 3,000 theses (30–35,000 pieces). After having elaborated the total material the further data will be published by the author in a later publication.

András Varga

81.135.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

80,— Ft